«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

تارىخ بەتلىرىنى ۋاراقلىغاندا



مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ



«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

تارىخ بەتلىرىنى ۋاراقلىغاندا

(ئىككىنچى توم ئىككىنچى كىتاب)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى



مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ھۆرمەتلىك كىتابخان:

1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن شىنجاڭدا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە يېقىندىن قوللىشى، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن «شىنجاڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» دائىرىسىدىكى 86 تومлۇق كەسپىي تەزكىرە، 100 نەچچە توم ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى، يىلدا بىر توم نەشر قىلىنىدىغان «شىنجاڭ يىلنامىسى» ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى.

كەسپىي تەزكىرىلەر ۋە جايلار تەزكىرىلىرىنى تۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئۆز ئالدىغا پەسىللىك «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ ئاشكارا تارقىتىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ژۇرنالدا تەزكىرىچىلىككە دائىر مۇھىم ھۆججەتلەر ئېلان قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە تەزكىرە تۈزۈشكە ياردەم بېرىدىغان شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور ـ زور ئىش ھەم ۋەقەلەر، بۇ ئىش ھەم ۋەقەلەرگە باغلىنىشلىق ئىجابىي ۋە سەلبىي شەخسلەر توغرىسىدا بىرقەدەر ئەتراپلىق، ئەمەلىي ماتېرىيال ئاساسىدا يېزىلغان، كۆزقاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوخشاش بولمىغان ماقالىلەرمۇ ئەينەن، كەڭ تۈردە ئېلان قىلىنىپ، تارىخ ـ تەزكىرە ساھەسىدىكى خادىملارغا ھەم كەڭ ئوقۇر-

مەنلەرگە ئوبدان ئەينەك، ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق بولدى. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى كۆزدە تۇتقان مىللەتلەر نەشرىياتى رەھبەرلىكىنىڭ ھاۋالە قىلىشى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى رەھبەر-لىكىنىڭ قوشۇلۇشى ھەم قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان 20 نەچچە يىلدىن بۇ-يانقى سانلىرىنىڭ «تارىخىي شەخسلەر»، «تارىخ سەھىپىسىدە»، «تارىخىي ئەسلىمە»، «ئىلمىي مۇھاكىمە»، «يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق سەھىپىلىرىدە ئېلان قىلىنغان بىر تۈركۈم ماقالىلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلاپ ساقلاش، تەتقىق قىلىش ھەم پاي-دىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنى تاللاپ سۈندۇق. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى ئەسلىدە شىنجاڭدىكى تارىخ - تەزكى-رىچىلەر قوشۇنىنى تەربىيەلەش، ئۇلارنى ھەرقايسى ناھىيە، شە-ھەر، ۋىلايەت، ئوبلاست ھەمدە ھەرقايسى كەسپىي تەزكىرىلەرنى تۈزۈشتە زۆرۈر بولغان خام ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش مەق-سىتىدە تەسىس قىلىنغاچقا، تارىختا سەلبىي - ئىجابىي رول ئوي-نىغان ھەر خىل شەخسلەرنىڭ تەرجىمھاللىرىمۇ تەزكىرىچىلىك ئىلمىنىڭ جېنى ھېسابلانغان «بايان قىلىش، مۇھاكىمە يۈرگۈز-مەسلىك» پىرىنسىپى ئاساسىدا ماتېرىيال سۈپىتىدە بېرىلگەن.

شۇڭا كىتابخانلارنىڭ بۇ خىلدىكى ماتېرىياللارغا مۇشۇ زامان تۈرغۇسىدىن ئەمەس بەلكى ئەينى دەۋر نۇقتىسىدا تۈرۈپ مۇئامە-لە قىلىشى ۋە تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، شۇ مۇناسە-ۋەت بىلەن بۇ يەردە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

نۇرمۇھەممەد دۆلەتى
2010 - يىلى نويابىر

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكىرىي 6 ـ دىۋىزىيىسى 1
..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى
ما جۇڭيېڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى
تەقدىرى ..... 12 ژاك شىلۇك
مەھمۇت شىجائىنىڭ چەتكە چىقىپ كېتىشى، ئابدۇنىياز كامال ـ
نىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى ..... 37 ئابلەت ئابباس
تەمىم ئىبن بەھرىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سایاھىتى .....
..... 51 ژ. مىنورىسكىي
ئابدۇكېرىمخانىنىڭ سۇيىقەست بىلەن بارچۇقتا ئۆلتۈرۈلۈشى ....
..... 75 ئەخەت داۋۇت
قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلخانىسى ..... 79 مەريەم ئابلەت
ياك زېڭشىن، جىن شۇرېن دەۋرلىرىدىكى ئۇيغۇر ئاخباراتچىلىقى
..... 88 ئېلى تۇراق
ئۇرۇمچىدىكى «نەنلياك»نىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى .....
..... 96 ھوشۇر ھاجى پەتتار
ئوسمان قانداق تۇتۇلغان؟ ..... 173 قۇددۇس ئابدۇسەمەت
«قاچقۇن»لار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ..... 179 ئوسمان تۆمۈر
ئۆلۈكى جازالانغان ژاك ..... 185 مامۇت غازى
ئۇيغۇرلاردىكى نۇردىن تۆرىلىشكە دائىر تۈنجى ئەپسانە .....
..... 190 ئۆمەرجان نۇرى
تۈركلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرى ۋە يوسۇنلىرى .....
..... 193 ئىسمائىل مەخسۇم

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئەھۋالى ..... رېشىت راخمان 202
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى «جىنايەت قانۇنى» توغرىسىدا ..... قۇددۇس ئابدۇسەمەت 207
يەكەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى توغرىسىدا .... ياقۇپ ئەمەت، رەھمىتۇللا ياقۇپ 224
شىنجاڭدا تېلېگراممىنىڭ بارلىققا كېلىشى ... رېشىت راخمان 234
«جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»نى ئويۇشتا كېرىيىنىڭ ئېسىل قاشىنى تېشىنى ئىشلىتىش جەريانى ..... لو شاۋژېن 241
تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەر .... ئىسمائىل جېلىل 247
ياۋروپا ـ ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى چوڭ كۆچۈشلىرى ..... ك. سېگلېد 254
ھونلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ئۈستىدە مۇلاھىزە ..... مو رېننەن 274
«ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» نامىلىق كىتابتىكى ئۇيغۇر فولكلورى ۋە مۇزىكا مەدەنىيىتىگە دائىر مەلۇماتلار ..... ھۈسەيىن كېرىم 289
خوجاغىياسىدىنىڭ «شاھرۇخ ئەلچىلىرىنىڭ شەرققە سەپەر خاتىرىسى» نامىلىق كىتابى ..... ئەركىن ئەرشىدىن 295
كۈرە چېگرا ھەربىي رايونى ۋە سۈيدۇڭ ناھىيەسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى تارىخىدىن ئۇچۇر ..... توختى ئىبراھىم 300
تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سەنئەت ئىشلىرىغا نەزەر ..... غەيرەت ئەخمەت، تاھىر تاشباپىق 316
تارباغاتايىنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مەتبۇئات ئىشلىرى ..... تاھىر تاشباپىق 339
1949 ـ يىلدىن بۇرۇنقى ئۇچتۇرپان مائارىپى .... تۇرسۇن بارات 346

قومۇل ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى .....
..... ئەخمەت ئىمىن ھاجى جۇبەيرى 353
مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى .....
..... تاھىر تاشبايېۋ 365
رۇسىيىدە ساقلىنىۋاتقان بىرقىسىم كۇسەنچە پۇتۇكلەر .....
..... تەلئەت ئوبۇلقاسىم 376
«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ 11 ـ ئە ـ
سىردىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە نەزەر .....
.....ء.. خوجائەخمەت يۇنۇس 391
پائۇل پېللىئوتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر
پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى .....
..... تەلئەت ئوبۇلقاسىم 400
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى .....
..... ئابدۇرېشىت سابىت 420
تۇرپان ئاستانىدە يېڭى مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققـ
ىياتى ..... مەخمۇت ئىلياس 449
«تارىخى شاھرۇخىي»دىكى شىنجاڭغا دائىر مەلۇماتلار .....
..... قۇربان تۇران 460
1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرى خوتەندە قۇرۇلغان شۇتاڭلار .....
..... روزىمۇھەممەت توختى، مۇھەممەت ئابلا سىدىق 467
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشقەر دائىرىسىدە قۇرغان قاراۋۇل ـ
خانىلار ..... يولۋاس مۇھەممەتئىمىن 472

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكىرىي 6 ـ دىۋىزىيىسى

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا قومۇلدا پارتىلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى تۇرپان ۋادىسى، شۇنىڭدەك جەنۇبىي شىنجاڭغىمۇ كېڭەيدى، نەتىجىدە قوراللىق قوشۇن بەرپا بولدى.

تۇرپاندا تەشكىللەنگەن بۇ قوراللىق قوشۇن مەھمۇت مۇھىتنىڭ قوماندالىقىدا مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ، جىن شۇرېننىڭ ئىستىبداتلۇقىغا قارشى قانلىق جەڭ قىلدى. ما جۇڭيىڭ بىلەن بولغان تىركىشىشلەردىمۇ قەتئىي تىز پۈكمىدى. نەتىجىدە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، شېڭ شىسەي باشچىلىقىدا يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەي خوجانىياز ھاجى تىنچلىق ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلدى، نەتىجىدە «جىمىسار كېلىشىمى» ئۆتتۇرىغا چىقتى، «بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشماسلىق، تاجاۋۇزغا ئۇچرىغاندا بىر ـ بىرىگە ياردەم قىلىش، تىنچلىقتا بىللە ئۆتۈش» ـ ئەنە شۇ «كېلىشىم» نىڭ ماددىلىرىدىن ئىدى.

شۇ كېلىشىم بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭنى قوغداش ۋە مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلۇپ، خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدا «جەنۇبىي شىنجاڭنى قوغداش باش قوماندانلىق شتابى» قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجانىيازھاجى ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇھاپىزەت قىلىش قوماندانى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەنۇبقا ئۆتۈپ، كۇچا ۋە ئاقسۇلارنى مەركەز قىلغان ھالدا كۇرەشنى داۋاملاشتۇردى. مەھمۇت مۇھىتمۇ خوجانىيازھاجىنىڭ قوماندانلىقىدا دىۋىزىيە قو-

ماندانی بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى.

ئاقسۇدىكى باي شىجاڭ دەپ ئاتالغان ئىسمائىل باي ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى خوجانىيازھاجى سېپىگە قوشۇلۇپ مەلۇم مەزگىل قوشۇن تەركىبىدە ھەربىكەتلەندى، بۇ قوشۇنلارنى قورال - ياراغ ۋە ماڭاش بىلەن تەمىنلەشنى «كېلىشىم» بويىچە ئۇرۇمچى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى. ئۇرۇمچى تەرەپ مەزكۇر قوشۇننى گەرچە قورال بىلەن تەمىنلىمىگەن بولسىمۇ، ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاشى ئۇرۇمچىدىن بېرىلگەنىدى. ئۇرۇمچىدە باستۇرۇلغان 20 تەڭگىلىك، 40 تەڭگىلىك قەغەز ئاقچىنىڭ جەنۇبقا تارىلىشى ئەنە شۇ ماڭاش بىلەن تەمىنلەشنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى.

خوجانىيازھاجى قوشۇنلىرى ما جۇڭيىڭنىڭ كۆچلۈك قوراللانغان، ھەربىي مەشىقتە تەربىيەلەنگەن، ئۇرۇش تەجرىبىسىگە باي مۇنتىزىم قوشۇنغا قارشى مەلۇم مەزگىل ئېلىشقان بولسىمۇ، قوشۇن ئارىسىدىن چىقىپ تۇرغان خائىنلارنىڭ ساتقىنلىقى نەتىجىسىدە، بۇ ئۇرۇشتا ئاجىز كېلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى قوغداپ قالالمىدى، بەلكى تۆڭگان 36 - دىۋىزىيىسىگە جەنۇبتىكى بىرمۇنچە جايلارنى تارتقۇزۇپ قويدى، تۆڭگان قوشۇنلىرىنىڭ كۆچلۈك ھۇجۇمى نەتىجىسىدە، 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ كەلگەندە، خوجانىيازھاجى ئۇرۇمچىدىن ياردەم تىلەشكە مەجبۇر بولدى.

«جىمىسار كېلىشىمى» دىكى ئۆزئارا ياردەم بېرىش ماددىسىغا بىنائەن ئۇرۇمچى تەرەپ ئەۋەتكەن ياردەمچى قوشۇن يەكەن، مەكىت، مارالبېشى چۆللىرىنى كېزىپ ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىسىگە يېتىپ باردى.

ئەنە شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىگە ھاۋادىن ۋە قۇرۇقلۇقتىن ئەۋەتكەن قوشۇنى ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ، مارالبېشىغچە سۈرۈپ كەلدى.

خوجانىيازھاجى جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇھاپىزەت قىلىش باش قوماندانلىق ئورنىدىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن

رەئىسلىكىگە تەپىنلەندى، شېڭ شىسەي كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈ-زۈپ، خوجانىيازھاجىنى قارشى ئالدى.

قومۇللۇق ھامۇتخان لۇيجاڭنى 500 ئەسكەر بىلەن ئۆزىنى قوغداشقا ئېلىپ قېلىپ، باش قوماندانلىق شتابى قارىمىقىدىكى قالغان قوشۇنلىرىنى قوماندان مەھمۇت مۇھىتىغا تاپشۇردى.

شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە قوماندانى دۇبەن شېڭ شىسەي خوجانىيازھاجىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى بىر دىۋىزىيە قىلىپ تەشكىللىدى ۋە «6 ـ دىۋىزىيە» دەپ نام بەردى.

ئۇنىڭ تولۇق نامى: «شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە قۇرۇقلۇق ئەسكىرىي ئاتلىق قوشۇن ۋاقىتلىق 6 ـ دىۋىزىيىسى» ئىدى[1]. دېمەك، بۇ دىۋىزىيە دەسلىپىدە ۋاقىتلىق دىۋىزىيە بولۇپ شە-كىللەنگەن بولۇپ، بۇنىڭغا مەھمۇت مۇھىتى قوماندانلىققا تەيىن-لەندى. بۇ دىۋىزىيە ئىككى بىرىگادا، تۆت پولكتىن ئىبارەت ئى-دى. پولكلارنىڭ نامى 1 ـ پولك، 2 ـ پولك، 3 ـ پولك، 4 ـ پولك، بىر مۇھاپىزەت ئىسكادىرونىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ 2500 ئادەمنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 1 ـ بىرىگادىنىڭ باشلىقلى-قىغا قومۇللۇق سالىھ دورغا، تۆمۇر شىجاڭنىڭ بىرىگادىرى تۇر-پانلىق توختى بەگ ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ تەيىنلەندى.

1 ـ پولكنىڭ كوماندىرى تۇرپانلىق سەمەت ھاجىت، 2 ـ پولكنىڭ كوماندىرى تۇرپانلىق قۇربانىنىياز گاجىدى (كېيىن شاھىدىغا ئۆزگەرگەن)، 3 ـ پولكنىڭ كوماندىرى توقسۇنلۇق غوپۇر ئارزۇھاجى ئوغلى، 4 ـ پولكنىڭ كوماندىرى تۇرپانلىق پولات بەگ ئىدى. 36 ـ دىۋىزىيە قوشۇنلىرى مارالبېشىدىن چې-كىنگەندىن كېيىن 6 ـ دىۋىزىيە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

قوماندان مەھمۇت مۇھىتى گېنېرال لېيتېنات دېگەن ئۇنۋان بىلەن 6 ـ دىۋىزىيىنى باشلاپ 1934 ـ يىلى 19 ـ ئىيۇل كۇنى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دىۋىزىيىنىڭ باش شتابى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىگە تۇ-تاشقان سابىق «شەتەي يامۇلى»غا ئورۇنلاشتى. بۇلاردىن بىر پولك

باش شتاب ئورۇنلاشقان جايدىكى يۇمىلاق شەھەر قورغانچىسى دەپ ئاتالغان ئورۇندىكى بۇرۇنقى ھەربىي گازارمىلارغا، بىر پولك شە- ھەر ئىچىدىكى سودا سارايلىرىغا[2] ، بىر پولك يېڭىسار قەلئەسە- گە، بىر پولك يەكەن كوناشەھىرىگە ئورۇنلاشتى.

مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كەلگەندە، 1933 ـ يىللىرى تەشكىللىنىپ قەشقەردە قۇرۇلغان يەرلىك قوشۇنلاردىن «قەشقەر ئۇستۇن ئاتۇش بىرىگادىسى» دەپ ئاتالغان زەيدىن كارۋاننىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى، «ئاستىن ئاتۇش بىرىگادىسى» دەپ ئاتالغان كىچىك ئاخۇننىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى ھەمدە بۇرۇن كىچىك ئا- خۇننىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن، تۇڭگان ما فۇيۇەن قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلگەندە ئۆز قىسمىغا خائىنلىق قىلىپ تۇڭگانلار تە- رىپىگە ئۆتۈۋالغان ئاتالمىش «پارتىزان ئەترىت قوماندانى» رېشە- تىمنىڭ بىر ئىزۇوت (پەي) ئەسكىرى قاتارلىق قوراللىق قو- شۇنلار 6 ـ دۈزىزىيىگە قوشۇلۇپ، ئەسكەر سانى 3500 دىن ئاشتى.

مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كەلگەندە قوشۇمچە «گارنىزون قوماندانى» لىق ئەملىگىمۇ ئېرىشكەن ئىدى. دۈزىزىيە باش قو- ماندانلىق شتابى 2 ـ قېتىمدا قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان «يۇمىلاق شەھەر» قورغانچىسىغا جايلاشتى.

دۈزىزىيە باش شتابى سەككىز چوڭ باشقارمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلار:

1. باش مەسلىھەت باشقارمىسى
2. ھەربىي سوت باشقارمىسى
3. كاتىبات باشقارمىسى
4. قورال ـ ياراغ باشقارمىسى
5. ھەربىي ئارقا سەپ تەمىنات باشقارمىسى
6. مۇھاپىزەتچىلەر باشقارمىسى
7. ھەربىي داۋالاش باشقارمىسى
8. ھەربىي ئات دوختۇرلۇقى باشقارمىسىدىن ئىبارەت بو-

لۇپ، كېيىنكى ئېھتىياج قوشۇلۇپ تەرجىمانلار باشقارمىسى قۇ-رۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا 8 باشقارمىدىن ئۆزگەرمىگەنىدى.

مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كېلىپ ئارقىدىنلا ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىلگەن بىر پولك خەنزۇ ئەسكەر گۇلك جىڭخەن باشچىلىقىدا قەشقەر يېڭى شەھەرگە، لۇسىڭچۇلك باشچىلىقىدىكى بىر پولك خەنزۇ ئەسكەر يەكەنگە ئورۇنلاشقانىدى.

مانا بۇ چاغدا ما جۇڭيىلك دوتەي ما شاۋژۇنلك رول ئويناشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كەتكەن، ئۇنلك قارىمىقىدىكى قوشۇن ما خۇسەن باشچىلىقىدا خوتەنگە قاراپ يولغا چىققاچقا، يەكەن شەھىرى ئازات قىلىنغانىدى.

6 ـ دۆنزىيە تەركىبىدىكى قوراللىق قوشۇنلارنى يۇقىرى-دىكىلەر «ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە كۆرمىگەن، پارتىزان شەكىلدە ھەرىكەت قىلىدىغانلار» دەپ قاراپ، ھەربىي ئىنتىزامدا تەربىيە-لەشنى باھانە قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇشاۋىر تەكلىپ قىلدى، بۇ ھەربىي مۇشاۋىرلار ئۇچ كىشى بولۇپ، خەلق ئىچىدە «ساقاللىق گېنېرال» دەپ ئاتالغان ربالكىن دەسلەپكى قەدەمدە تەرتىپسىز، باشباشتاقلىققا كۆنۈپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى ئىنتىزامغا كۆندۈردى، 2 ـ قەدەمدە ئوبوخوف ئىسىملىك گېنېرال قوشۇننى زامانىۋى ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە بىلەن قوراللاندۇرىدى، 3 ـ قەدەمدە ئالماشقان گېنېرال دوتكىن ئايىغى ياراشمىدىمۇ، كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ھەربىي ئۆزگىرىش بولۇپ پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى.

بۇ مۇشاۋۇرلار قوشۇننى ئۆزگەرتىش بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، مەلۇم كىشىلەرنى چەتتە تەربىيىلەش ئېھتىياجىنى كۆزده تۇتۇپ، دۆنزىيىدىن بەش كىشىنى 1934 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتتى.

بۇلار، 1. مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى قۇربان سەئىدى[3]، 2. مۇئاۋىن شىتاب باشلىقى تۇرپانلىق سايىم ئاخۇن[4]، 3. دۆنزىيە قورال ـ ياراغ باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ئۇرۇمچى-

لىك ئابدۇللا ئەپەندى[5] ، 1. 4 ـ پولكنىك ئىككىنچى مۇئاۋىنى، توقسۇنلۇق مەسۇم دامولللىنىك ئوغلى ئەخمەت مەسۇمى[6] ، 2. 5 ـ پولكنىك كوماندىرى، تۇرپانلىق قۇربانىنىياز گاجىدى[7] لاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ بەش كىشى مەھمۇت شىجائىنىك ئەڭ يېقىن ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن ھېسابلىناتتى. بۇلار 1935 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى تاشكەنتتىكى ئوقۇشتىن قايتىپ كېلىشتى، كېيىنكى ئەمەلىيەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەربىي مەكتەپنى «ئىدىيە ئۆزگەرتىش» بىلەن تاماملىغانىدى. ئۇلار ئۇ-قۇش جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى، ھۆكۈمەت ئۇلارغا ئالاھىدە مۇئامىلە قى-لىپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى، ھەربىي كۇچى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ يېڭىچە قان بولۇپ يېتىشىپ چىقىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى.

بۇ بەش كىشى چەت ئەلدىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تەلىم ـ تەربىيە روتىسى يۈملاق شەھەر قەلئەسى ئىچىدە كۇرس ئېچىپ بەردى، ھەر بىر پولكتىن خېلى كۆپ كىشى بۇ ئۆگىنىش كۇرسىغا قاتناشتۇرۇلدى، ئۇلار قايتى-قاندىن كېيىن، ئۇ يەردىمۇ ئۆز قوشۇنلىرىغا تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغانىدى.

6 ـ دىۋىزىيىدە تەرەققىيات ئەنە شۇ تەرىقىدە تېز بولغان بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي تەرەققىياتىمۇ خېلى تېز راۋاجلانغانىدى.

1. مەھمۇت شىجائ گارنىزون قوماندانى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتى-مەي شەرقىي شىمال قوشۇنلىرىنىڭ سابىق گېنېرالى، كېيىن شېڭ شىسەينىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن لیۇبىن «گار-نىزون قوماندانى» بولۇپ ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە كەلدى ۋە گۇڭ جىڭخەندىن خىزمەت تاپشۇرۇۋالدى، ئۇ خوجانىياز ھاجى بىلەن شېڭ شىسەي ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن ئۇچ مادداىلىق «جىمىسار كېلىشىمى» دىكى بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىش دېگەن مادداىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئالدىنقى قېتىمدا گۇڭ جىڭخەن ھال سوراش

ئۆمىكى بىلەن ئىككى پولك ئەسكەرنى بىرگە ئېلىپ كىرىپ قەشقەر ۋە يەكەنگە ئورۇنلاشتۇرغانىدى، بۇ جەنۇبىنى تىنچىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا يارىدەمگە كەلگەنلەر دەپ ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇلار «بىرلىكتە ئىدارە قىلىش» ئۈچۈن كەلگەنلەر ئىدى، شۇنىڭ بىلەن، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ گارنىزون قوماندانلىق ئورنى مۇئاۋىنلىققا چۈشۈپ قالغانىدى.

بۇ شەكىل بارا - بارا تەرەققىي قىلدى، ئۇرۇمچى دۇنياسىي شتابى ئورگىنىنى قىسقارتىپ، گارنىزون قوماندانلىق شتابىغا قوشۇۋېتىشكە ھەمدە 6 - دۇنياسىگە قاراشلىق توپ پولكنى 31 -، 32 -، 33 -، 34 - پولك دېگەن نامغا ئۆزگەرتىش بىلەن ئۇلارنى ئۇرۇمچىگە بىۋاستە قارايدىغان پولك قىلىشقا ئۇرۇنۇپ بۇيرۇق چۈشۈردى، ھەتتا «مۇستەقىل پولك» قىلىپ تامغا ئەۋەتتى، لېكىن مەھمۇت مۇھىتىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئۇ سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۇنياسىي شتابى باش ئورگىنى گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ شۆبىسى قاتارىغا قوشۇۋېتىلىپ، مائاش دەرىجىسى بىر دەرىجە چۈشۈرۈۋېتىلگەنىدى.

2. ئۇرۇمچىنىڭ غەمخورلۇقى تۈتۈپ كېتىپ، 6 - دۇنياسىنىڭ قوراللىرىنى زامانىۋى قوراللا ئالماشتۇرۇپ بەرمەكچى بولغانىدى. لېكىن يېڭىنى ئېلىش ئالدىدا كونىسىنى پۈتۈنلەي تاپشۇرۇش شەرت قىلىنغانلىقتىن، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئاۋۋال ئالمىز، ئاندىن تاپشۇرىمىز دېگەندە چىڭ تۇرۇۋېلىشى بىلەن، ئۇرۇمچىنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشماي قالدى.

3. 6 - دۇنياسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن يېڭى قانىلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، پىشقەدەملەر ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېتىلدى.

قومۇللۇق سالىھ لۇيجاڭ، پازىل لۇيجاڭ (بۇلار قومۇلنىڭ دوربىلىرى ئىدى)، شايارلىق ھەمدەم بەگ ھاجى، تۇرپانلىق توختى (بۇلار تۆمۇر شجاڭنىڭ لۇيجاڭلىرىدىن ئىدى)، پولات تۇھۇجاڭ قاتارلىق مەشھۇر سەركەردىلەر بىر - بىرلەپ چاقىرتىپ كېتىلىپ، مەمۇرىي خىزمەتكە قويۇلدى.

دۇنزىيە باش شتابىدىنمۇ باش مەسلىھەت باشقارمىسىنىڭ باشلىقى نىزامىدىن ئەپەندى، قورال ـ ياراغ باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇلمۇمىن ھاجى، شتاب باشلىقى نەمىتۇللا خەلپەت، تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ ئاقسۇ بايلىق باشلىقى ئەييۇپ بەگ قاتارلىقلارمۇ ئورۇن بوشاتتى، مانا بۇ ھال قىسمىنىڭ يېڭىلىنىشىنىڭ ئاساسى بولغانىدى.

4. قىسمىنىڭ تەركىبىمۇ ھەر قېتىمقى ئىسلاھاتتا ئۆزگىرىش ياساپ، بىر پولك بەش روتىدىن تۆت روتىغا، بىر پولك 700 ـ 800 كىشىدىن 610 كىشىگە قىسقارتۇېتىلدى، شۇنىڭدەك دۇنزىيە شتابىنى قوغدايدىغان مۇھاپىزەت ئىسكادىرونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شىجاڭنى قوغدايدىغان مەخسۇس مۇھاپىزەت ئەترىتىدىكى 40 كىشى 10 كىشىگە قىسقارتۇېتىلدى، قىسقارتىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئائىلىسىگە قايتىقان بولسىمۇ، بىر قىسمى يېڭىدىن تەشكىللەنگەن 180 كىشىلىك، ئىككى شەھەردە تۇرۇشلۇق مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ ھەر بىرى 50 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئۇچ ئالاھىدە ئىزۇۋت (بۇلار چېگرىنى قوغدايدۇ) قاتارلىقلارنى قوشۇۋېتىلدى، 6 ـ دۇنزىيە دەسلەپتە 5000 كىشىدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، كېيىنكى كۇنلۇكتە 4000 غا يەتمىگەن سان بىلەن بىر دۇنزىيە نامىنى ئالغانىدى.

5. 1935 ـ 1936 ـ يىللىرى ھەرقايسى قىسىملاردىن پولك كومانىدىرى، مۇئاۋىن پولك كومانىدىرى، روتا كومانىدىرى، ئىزۇۋت كومانىدىرى ۋە ئەترەت باشلىقى قاتارلىق رەھبىرىي كىشىلەر تۇركۇمگە بۆلۈپ ئۇرۇمچىگە ئوقۇشقا چاقىرتىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە 3 ـ پولكنىڭ كومانىدىرى تۇقسۇنلۇق غوپۇر ئاخۇن، 2 ـ پولكنىڭ 1 ـ مۇئاۋىن پولك كومانىدىرى قەشقەرلىك ئابدۇشۇكۇر ئاخۇن [8]، مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ باشلىقى ھۇسەيىن ئاخۇن [9] دېگەنلەر بار ئىدى.

6. 6 ـ دۇنزىيە ئىچىدىن ئۇرۇمچىگە سېتىلغۇچىلار كۆپلەپ چىقىشقا باشلاپ قوشۇننىڭ ساپلىقى يوقىلىشقا، بىرلىكى

پارچىلىنىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ گەۋدىلىكرەكى 1 ـ پولكنىڭ كوماندىرى ئابدۇسەمەت ھاجى بولۇپ، ئۇ بۇرۇن 6 ـ دىۋىزىيە بويىچە كۆزگە كۆرۈنگەن قاۋۇل، ياش، قەھرىمان، ئوت يۈرەك قوماندانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ كېيىن ئۆزگىرىپ ھەتتا «شىجاڭ-لىق» تونىنى كىيىش ئارزۇسىدا بەزى سۈيىقەستلىك ھەرىكەت-لەردە بولدى. ئاقىۋەت ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقىنى، بىر يۈرتلۇقى، سەپدىشى بولغان مەھمۇت مۇھىتنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈش كويىدا بولدى، ئېتىشقا بۇيرۇغان ئادىمى ھاجەتخانىدىكى پۇرسەتتىن پاي-دىلىنىپ مەھمۇت مۇھىتنى ئېتىشقىمۇ تەييارلانغانىدى، لېكىن ئاتقۇچى ئىنساپ قىلىپ ئاتمىدى، بەلكى بۇ سىرنى پاش قىلىدى. مەھمۇت شىجاڭ ئابدۇسەمەت ھاجىنى قولغا ئېلىشقا مەجبۇر بولدى.

گەرچە ھەربىي قىسىمدىن خائىن، سانقىنلار كۆپلەپ ئاشكا-رىلانغان بولسىمۇ، بەزىلىرى يوشۇرۇن نازارەت ئاستىدا ھەرىكەت-لەنگەن، بەزىلىرى جازاغىمۇ ئۇچرىغان بولۇپ، ئومۇمەن، مەھمۇت مۇھىتنى يوقىتىش دۇشمەنلەرنىڭ بىردىنبىر ئىستىكى بولۇپ قالغانىدى.

ئىزاھلار:

① ۋاقىتلىق نام 1936 ـ يىل 9 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنى ئېلىپ تاشلىنىپ رەسمىي دىۋىزىيىگە ئايلانغان.

② بۇ پولك مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن شەھەرنىڭ شەرقىدىكى دۆڭ-باغ گازارمىسىغا يۆتكەلدى.

③ قۇربان سەئىدى ـ ئوقۇشتىن كېيىن دىۋىزىيە شتابىدا شتاب باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ، تاغىسى مەھمۇت مۇھىتنى ئاغدۇرۇپ پارچىلا-غان 6 ـ دىۋىزىيىگە ۋاقىتلىق باشلىق بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ مالىيە نازارىتىگە مۇئاۋىن نازىر بولغان. 1940 ـ يىلىدىكى «ئۆزگىرىش» تە خائىن دەپ قولغا ئېلىنىپ، سوراق جەريانىدا يېگەن تا-ياق زەربىسىدىن ھاياتىدىن ئايرىلغان.

④ سايىم ئاخۇن ـ ئوقۇشتىن كېيىن باش مەسلىھەت باشقارمىسى-

غا باشلىق بولغان. 1937 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا يەكەندىكى 2 ـ پولكقا باشلىق بولغان، بۇ كىشى مەھمۇت مۇھىتىغا قارشى تەشكىلاتچىلارنىڭ بىرى دەپ ھېسابلىنىپ مەھمۇت شىجاڭ قاچقان كۇنى يەكەندە ئۆز لىيەذ-جاڭى قولىدا ئۆلتۈرۈپ تاشلانغان.

⑤ ئابدۇللا ئەپەندى ـ ئوقۇشتىن كېيىن بىر مەزگىل باش مەسلە-ھەت باشقارمىسىدا ئىشلەپ، 1936 ـ يىلى 2 ـ پولكقا باشلىق بولۇپ، قوشۇن بىلەن يەكەنگە ئالماشقان، ئۇ يەردە مەخپىي تەشكىلاتچىلىق ھە-رىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ شايكا توپلىغانلىقتىن مەھمۇت شىجاڭ ئۇنى قولغا ئالماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۈيۇپ قېلىپ، شايكىلىرى بىلەن بىرگە ما خۇسەننىڭ قېشىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغان، ئۇرۇمچى تەرەپ ما خۇسەندىن قۇتۇلدۇرۇپ ئۇرۇمچىگە قايتۇرۇپ كەتكەن. ئابدۇللا ئەپەندىنى ئۇرۇمچى تەرەپ بىر مەزگىل ئوبدان باققاندىن كېيىن، 1937 ـ يىلى قوزغالغان ئىسيانىنى باستۇرۇشقا ئەترەت باشلىقى قىلىپ تەينىلە-گەن، ئۇ كۆچا ئەتراپلىرىدا ئۆز خەلقىنى قىرىپ ۋەزىپە ئوتىگەن، كېيىن تۇرمىدە «مېھمان» بولغانىدى.

⑥ ئەخمەت مەسۇمى ـ تاشكەنتتىكى تەربىيىنى تۈگىتىپ سەمەت ھاجىنىڭ 1 ـ مۇئاۋىنى بولۇپ چىققان بولسىمۇ، ئۇرۇمچىگە چاقىرتە-لىپ، ئۇ يەردە مەلۇم مەزگىل ئوقۇدى، ئوقۇشتىن 1937 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قايتىپ كەلدى، لېكىن ئۇ سەمەت ھاجىنىڭ ئورنىغا پولكوۋنىك بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇ قەشقەرگە كېلىپلا ھاردۇق ئالماستىن ئۆز خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتى ۋە ئۇرۇمچىگە بەرگەن ۋەدىسىگە بىنا-ئەن، مەھمۇت شىجاڭدەك «ئەنگلىيە ۋە ياپونىيىگە سېتىلغان خائىن» نى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى يوقىتىشتا ئاجايىپ رول ئويناندى. ئۇنىڭ بۇ قۇرغان «جەننىتى» پەقەت ئىككى يىللا ئەسقاتتى. 1938 ـ يىلى ئاپرىلدا «ئايروپىلان تاماشاسى» غا چىققانچە ئۆزىنى ئۇرۇمچىدە كۆردى، ئەخمەت مەسۇمى پۈت ـ قولى زەنجىر بىلەن باغلىنىپ ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە تاشلاندى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا تۈرمىدە سارايغا بولۇپ ئۆز گۆشىنى ئۆزى يەپ ئۆلگەنمىش.

⑦ قۇربان نىياز گاجىدى (ياكى شاھىدى) ـ ئۇرۇمچىدىكى ئوقۇش-تىن قايتىپ ئەخمەت مەسۇمى بىلەن بىرگە كەلگەن بولۇپ، ئەتىسىلا ئۆ-زىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنىغا پولك كوماندىرى سۈپىتى بىلەن چىقىپ، 4 ـ پولكتىكى خىزمىتىنى قولغا ئالدى، شېڭ شىسەي ئالدىدا بەرگەن قەسەم ـ

ۋەدىلىرى بويىچە ئىشلەپ، مەھمۇت مۇھىتى «ئاينىغان» كۇنىلا ئۆز رو-لىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ پىلانلىرىنى پۈتۈنلەي بىتچىت قىلىپ، ئۇرۇمچىگە زور خىزمەت كۆرسەتتى، بۇنىڭ بەدىلىگە بىر پۈتى ناكا بولـ-دى. چاقىرىق بويىچە قۇربان سەئىدى بىلەن بىرگە ئۇرۇمچىگە قايتىپ، ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمـ-سىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى، كېيىن 1940 ـ يىلدىكى ئاتالمىش بۇزۇق تەشكىلات ئەزاسى دېگەن نام بىلەن قولغا ئېلىنىپ، ھەر خىل سوراق، قىيىن ـ قىستاقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆز خىزمىتى بەدـ-لىگە تۇرمە ئاستىدىكى قۇرت ـ قوڭغۇزلارغا يەم بولۇپ دۇنيادىن ئۆتتى.

⑧ غوپۇر تۇەنجاڭ بىلەن ئابدۇشۇكۇر تۇەنبۇ ئۇرۇمچىدىكى ئوقۇش-تىن قۇربانىنىياز، ئەخمەتلەر بىلەن بىرگە قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇ ئىككىيلەن نېمىشقا ئەسلىدىكى خىزمىتىگە قويۇلمىغان؟ بۇلار مەھمۇت شىجاڭ قەشقەردىن قاچقان 2 ـ ئاپرىل كۇنىلا قۇربان، ئەخمەتلەر تەرد-پىدىن تۇتۇلۇپ، يېڭىشەھەرگە ئاپىرىپ بېرىلىپ قاماقتا يوقىتىپ تاشلاندى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا: قۇربان نىياز بىلەن ئەخمەت مەسۇمىلەر مەخمۇت شىجاڭنى يوقىتىش ئۈچۈن شېڭ شىسەي ئالدىدا قەسەم ئىچكەن-لىكتىن، غوپۇر ۋە ئابدۇشۇكۇرلەر بۇلارنىڭ سۇيىقەستىنى شىجاڭغا ۋاستە ئارقىلىق مەلۇم قىلغانىكەن، مەھمۇت شىجاڭنىڭ قېچىشقا مەج-بۇر بولۇشى ئەنە شۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن بولغانىدى.

⑨ ھۇسەين ئاخۇن ـــ بۇرۇن مەھمۇت سىجاڭنىڭ مۇھىم ئادىمى ئىدى، لېكىن ئۇرۇمچىگە بېرىپلا ئاينىغان، ئۇ ئوقۇشنى تاماملاپ كەل-گەندە ئاللىقاچان بۇزۇلغان بولۇپ، 2 ـ پولكنىڭ كوماندىرلىق مەنسىپى بىلەن قاتراپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن «شاپتۇل» ئابدۇغوپۇر دامولىنى ئۆلتۈرۈشكە قاتناشقانلىق جىنايىتى بىلەن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە يو-قالغانىدى.

ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى

ۋاڭ شىلۇڭ

1928 ـ يىلى شىنىڭدىكى نىڭخەي كورپۇسىنىڭ ئەمدىلا 17 ياشقا كىرگەن خۇيزۇ ئوفىتسېرى ما جۇڭيىڭ (1911 ـ 1937) فېڭ يۈشياڭ باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ گەنسۇ ـ دىكى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى بايراق كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇ «پۈتۈن خەلق سەپەرۋەلىككە كېلىپ، باندىتلارنى يوقىتايلى» دېگەن شۇ ـ ئارنى توۋلاپ، يۈرتى خېجۇغا تېزلا 10 مىڭدەك ئەسكەر توپلاپ، خېجۇڭ، تاۋمىن، لۇڭنەن، نىڭشيا قاتارلىق جايلاردا يۆتكىلىپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلدى ۋە خېجۇ، يىنچۈەنلەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ قاتتىق زىلزىلە قوزغىدى. فېڭ يۈشياڭ غەربىي شىمال ـ دىكى ھۆكۈمرانلىقى كۈچلۈك تەھدىتكە ئۇچرىغانلىقتىن، ئالتە ـ دىن ئارتۇق دۈشمىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن ئۇرۇشقا تاقا ـ بىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. 1930 ـ يىلى ما جۇڭيىڭ خېشىغا كىرىپ، گەنسۇدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، جيۇچۈەنگە ماكانلاشتى ۋە ئۆزىگە كۈچ توپلاپ ئەمەلىي كۈچىنى زورايتتى. 1932 ـ يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ما جۇڭيىڭنى يېڭىدىن تەشكىللەنگەن 36 ـ دۈشمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇ ـ نىڭغا جيۇچۈەن، دۇنخۇاڭ قاتارلىق يەتتە ناھىيىنى ئايرىپ بەر ـ دى. ما جۇڭيىڭ شىنجاڭغا ئىككى قېتىم ئەسكەر باشلاپ چە ـ قىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى چالغىتە ـ ۋەتتى. 1933 ـ يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يار ـ دىمى بىلەن ما جۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلدى، ما جۇڭيىڭ 36 ـ دە ـ

ۇنزىيىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا چې-
كىنىپ، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ قەشقەردىكى «شەر-
قىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» بىلەن خوتەندىكى «ئىسلام دۆلە-
تى» نى يوقاتتى. بۇ چاغدا 36 - دىۋىزىيىنىڭ ئومۇمىي ئەسكىرى
15 مىڭدىن سەل ئاشاتتى. 1934 - يىلى 7 - ئايدا جاڭ ياشاۋ،
ۋۇ يىڭچى قاتارلىق كوممۇنىستلارنىڭ تەسىرىدە ما جۇڭيىڭ 36 -
دىۋىزىيىدىن ئايرىلىپ، چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا
كەلدى، شۇ چاغدا ئۇ 22 ياشقا كىرگەنىدى، خۇيزۇ مىللىتىدىن
بولغان بۇ ياش گېنېرال شۇ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. ئۇنىڭ
ئىز - دېرىكى توغرىسىدا خىلمۇ - خىل قاراشلار بار، لېكىن ئۇ
ھازىرغىچە يېشىلمىگەن بىر سىر بولۇپ كەلمەكتە. بۇ ماقالىدە
مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ۋە زىيارەت داۋامىدا ئېرىشكەن مە-
لۇماتلارغا ئاساسەن ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى پائا-
لىيەتلىرى ۋە ئاخىرقى تەقدىرى ھەم ئالاقىدار مەسىلىلەر مۇھا-
كىمە قىلىنىدۇ.

**1. ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى پائالىيەتلىرى ۋە 36 - دىۋە-
زىيە بىلەن بولغان ئالاقىسى**

ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىنكى پا-
ئالىيەتلىرى ۋە 36 - دىۋىزىيە بىلەن بولغان ئالاقىسى توغرە-
سىدا يېزىلغان خاتىرىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ
قول ئاستىدا ئىشلىگەن بىرىگادا باشلىقى ما يەنلياڭنىڭ ئەسلە-
مىسى بەك ئىشەنچلىك. ما يەنلياڭ (1904 - 1987) خېجۇلۇق
خۇيزۇ بولۇپ، ئۇزاققىچە ما جۇڭيىڭغا ئەگىشىپ ھەر يەر - ھەر
يەردە ئۇرۇشقا قاتناشقان. ما جۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ماڭ-
غاندا 36 - دىۋىزىيىدە ئاتلىق ئەسكەر بىرىگادىسىنىڭ باشلىقى
بولغان.

ما يەنلياڭ 1935 - يىلى 8 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بې-
رىپ، موسكۋادا ما جۇڭيىڭ بىلەن ئىككى يىلدەك بىللە ئوقۇ-
غان، بىللە تۇرغان. دېمەك، ئۇ ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپا-

قىغا بارغاندىن كېيىنكى پائالىيەتلىرىدىن خەۋەردار مۇھىم گۇۋاھچى. ما يەنلياڭنىڭ ئەسلىمىسى [1]دە مۇنداق دېيىلگەن: «ما جۇڭيىڭ 1934 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى 36 ـ دۆنزىيە بىلەن خوشلىشىپ سەي شۆسۈن قاتارلىق 280 نەچچە ھەمراھىنى ئېلىپ، ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتتى، چېگرىدا قورالسىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن ئەنجاندىن پويىزغا ئولتۇرۇپ موسكۇۋاغا ماڭدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىر چېگرا مۇداپىئە قوماندانلىنى (ئىسمى ئېسىمدە يوق) ئۈنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتتى ۋە پايتەختكە يەتتە ـ سەككىز كىلومېتىر كېلىدىغان بىر داچىغا ئورۇنلاشتۇردى. ما جۇڭيىڭ دەسلەپكى بىر نەچچە كۈندە بۇ جايدىكى سانائەت قۇرۇلۇشى بىلەن مەكتەپلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى. ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قۇرۇقلۇق ئارمىيە، ھاۋا ئارمىيە مەكتەپلىرىگە ئوقۇشقا تەقسىم قىلىندى. ئۇزۇن ئۆتمەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مېسكوفنى ئۇنىڭغا مەسلىھەتچى قىلىپ ئەۋەتتى، بۇنىڭدىن باشقا تۆت كىشىنى ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت، چەت ئەل تىلى قاتارلىق دەرسلەردىن تەلىم بېرىشكە ئەۋەتتى، ئۇ چاغدا بۇ يەردىكىلەر ما جۇڭيىڭنى ‹گېنېرال› دەپ ئاتايتتى».

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ما جۇڭيىڭغا ئوبدان مۇئامىلە قىلىپ ئىلتىپات كۆرسەتتى ۋە ئۇنى مۇھىم تەربىيىلەش ئوبيېكتى قىلدى، بۇ ئىشلاردا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى سەي شۆسۈن، جاڭ ياشاۋ، ۋۇ يىڭچىلار كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سەي شۆسۈن قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان، 1 ـ قېتىملىق ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا قاتناشقان، شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن مۇئەييەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن كوممۇنىستلار ئىكەندۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى ۋاقىتتا ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭنىڭ خوتەن ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان 15 مىڭدىن ئارتۇق ھەربىي كۈچى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىم بولۇشى ـ بولماسلىقىدا مۇھىم رول ئوينايتتى، شۇ سەۋەبتىن سو-

ۋېت ئىتتىپاقى ما جۇڭيىڭغا دىققەت ـ ئېتىبارىنى قاراتقاندى.

ما جۇڭيىڭ شىنجاڭدىن ئايرىلغان چاغدا يەزنىسى ما خۇ ـ سەننى 36 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىنكى ئۇچ يىل ئىچىدە 36 ـ دىۋىزىيە بىلەن بولغان زىچ ئالاقىسىنى ساقلاپ كەلدى. ما خۇسەن 36 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرىنى ئۆزلۈكسىز موسكۋاغا ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ تۇردى. ما جۇڭيىڭمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئارزۇسى بويىچە شىنجاڭغا قايتقان ئوفىتسېرلار ئارقىلىق بۇيرۇق يەتكۈزۈپ، 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ ھەربىكەت مىزانىنى بەلگىلەپ، شېڭ شىسەي بىلەن تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشقا تىرىشتى.

«ما خۇسەن 1934 ـ يىلى قىشتا ھەربىي لاۋازىمات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى جاڭ جېڭجيۇ، سۇ جيېمىن، جاۋ فۇچىنلارنى ھىندىستان ئارقىلىق تۇركىيىگە ئەۋەتتى، ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇركىيىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىن پاسپورت ئېلىپ، تۇركىيىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، موسكۋادا ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشتى ۋە 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ يېقىنقى ئەھۋالىدىن مەلۇمات بەردى».

بۇ ما جۇڭيىڭنىڭ 36 ـ دىۋىزىيە بىلەن بولغان تۇنجى ئالاقىسى.

2 ـ قېتىملىق ئالاقىسى 1935 ـ يىلنىڭ بېشىغا توغرا كېلىدۇ. ما خۇسەن قول ئاستىدىكى ما شېڭگۈينى قەشقەر ئارقىلىق موسكۋاغا بېرىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. شۇ يىلى يازدا ما شېڭگۈي قاتارلىقلار 36 ـ دىۋىزىيە تۇرۇشلۇق جاي خوتەنگە قايتىپ كەلدى، ئۇلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەتىرىتىدىكى 8 ـ 9 ئادەم بىللە كەلدى، ئۇلار ئەمەلىيەتتە سىياسىي خادىملار ئىدى. ما شېڭگۈي ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە قىلغان سۆزىنى ئېلىنغان پلاستىنكىنى ئالغاچ كەلگەن بولۇپ، ئۇنى پاتىفوندا

قويغلى بولاتتى. بۇ پىلاستىنكا 36 ـ دۆنزىيىدىكى جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارغا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن تەسىرىنى كۆرسەتـ تى. كېيىن بۇ پىلاستىنكىنى ما يەنلياڭ ئۇزاقىچە ساقلىغان. 1950 ـ يىلى ما تۇڭ ئەپەندى لىنشيادا خىزمەت قىلىۋاتقان مەزگىلده مايەنلياڭنىڭ يېنىدا كۆرگەن، ئۇ چاغدا بۇ پىلاستىنـ كىنى ئېنىق ئاڭلىغىلى بولاتتى[2]. ما جۇڭيىڭ قىلغان سۆزنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى مۇنداق: 1) 36 ـ دۆنزىيىدىكى يولداشلارنى بەك سېغىندىم؛ 2) 36 ـ دۆنزىيىنىڭ ئىشلىرى كاپالەتكە ئىگە بولدى، سىلەرنىڭ شەرەپلىك ئۆتمۈشۈڭلەر بولغان، كەلگۈـ سىڭلارمۇ پارلاق بولىدۇ؛ 3) جۇڭگو ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراۋاتىدۇ، شەرقىي شىمال قولدىن كەتكەندىن كېـ يىن شىمالىي جۇڭگومۇ خەتەرلىك پەيتكە يۈزلەندى، سىلەرنىڭ 1931 ـ يىلى چىقىرىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئومۇمىي تېلېگراممىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن، مەن ما خۇسەنگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەييارـ لىنىشقا بۇيرۇق چۈشۈردۇم، 36 ـ دۆنزىيىدىكى جەڭچى ـ ئوـ فىتسېرلارنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشىنى تەلەپ قىلىمەن؛ 4) سىلەرگە دەپ قويماي، مەن ئۇزاقتا قالماي قايتىپ بېرىپ، 36 ـ دۆنزىيىنى پارلاق مەنزىلگە يېتەكلەيمەن. ماشېڭكۇي يەنە ما جۇڭيىڭنىڭ ما خۇسەننى سۆيۈت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا كېلىشكە چۈشۈرگەن بۇيرۇقىنىمۇ ئالغاچ كەلگەندى، لېكىن ما خۇسەن ئىجرا قىلمىدى.

3 ـ قېتىملىق ئالاقىلىشىش 1935 ـ يىلى ياز بىلەن كۈز ئارىلىقىدا بولدى. ما شېڭكۇي قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي ما جۇڭيىڭ يەنە ۋۇ يېڭچى، گې جيۇن، لى شياڭيىڭ ئۇچەيلەننى خوتەنگە ئەۋەتتى ۋە ئۇلارغا ما خۇسەننىڭ سۆيۈت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا كېلىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىشنى بۇيرۇدى، ما خۇسەن سۆيۈت ئىتتىپاقىغا بېرىشنى خالىماي ئۆز مەيلىچە ئىش كۆـ رۈپ، ما يەنلياڭ، لا شۇلى قاتارلىق 19 بىرىگادا باشلىقى ۋە پولـ

كوۋنىكنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتتى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ما يەنلياك قاتارلىقلار قەشقەردە چېگرىدىن ئۆتۈپ، ئەنجان ـ دىن پويىزغا ئولتۇرۇپ موسكۋاغا بېرىپ ما جۇڭيىك بىلەن كۆ ـ رۈشتى ۋە بىللە تۇردى. ئۇ چاغدا ما جۇڭيىك موسكۋادا نېمىس، فرانسۇز، رۇس، ياپون تىللىرىنى ئۆگىنىۋاتاتتى. ما يەنلياك قا ـ تارلىقلارنى كۈتۈۋېلىش زىياپىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىك چېگرا مۇداپىئە قوماندانى مۇنداق دېگەن: «بىز سوۋېت ئىتتىپاقى سىلەرنىك ئۆگىنىش ۋە ئېكسكۇرسىيىگە كەلگىنىڭلەرنى قارشى ئالىمىز... بىزنىك قارىشىمىزچە ما جۇڭيىك بىر ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان ياش، بىر گۈل، شۇڭا بىز بۇ گۈلنى ئىنتايىن ياخشى بىر باغدا پەرۋىش قىلىۋاتىمىز». ما يەنلياك قاتارلىقلار زاۋۇت، مەكتەپلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن، ما جۇڭ ـ يىك بىلەن بىللە تۇرۇش ۋە ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1935 ـ يىلى قىشتا قىزىل ئارمىيە غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى خېشى كارىدورىغا كىرگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئون نەچچە مۇتەخەس ـ سىسنى ئەۋەتىپ ما جۇڭيىك قاتارلىقلار بىلەن بىرلەشمە شتاب قۇرۇپ، مەخسۇس جۇڭگونىك غەربىي شىمالىنىك يەر شەكلى، گومىنداڭنىك غەربىي شىمالدىكى ھەربىي كۈچى، قىزىل ئارمى ـ يىنىك شىنجاڭغا كىرىشىنى كۈتۈۋېلىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلدى. بۇ شتاب ئۈچ ئايدىن ئارتۇق خىزمەت قىلدى. شۇ چاغدا خېشى كارىدورىدىكى قىزىل ئارمىيىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقانلار ئاساسەن چېڭخەيدىكى ما بۇفاك قوشۇنى ئىدى، ما جۇڭيىك ما بۇفاك بىلەن بىر نەۋرە ئاكا ـ ئۇكا ئىدى ھەمدە چېڭخەيدە تۇرۇشلۇق قىسىمدا بىللە ۋەزىپە ئۆتىگەن، شۇڭا چېڭخەيدىكى قوشۇننىك ئىچكى ئەھۋالىدىن خەۋەردار ئىدى، ئۇ ـ نىك ئۇستىگە قوشۇن باشلاپ ۋۇ ۋېي، جاڭيې، جيۇچۈەن، دۇن ـ خۇاك، قومۇل قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلغان بولغاچقا، خېشى ـ نىك يەر شارائىتىنى پىششىق بىلەتتى. شۇڭا ئۇ سوۋېت ئىتتى ـ پاقى مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش

ۋە پىلان تۈزۈشتە مۇقەررەر مۇئەييەن رول ئوينايتتى.

ما يەنلياڭ قاتارلىقلار موسكۋادا ما جۇڭيىاڭ بىلەن ئىككى يىلغا يېقىن بىللە تۇردى ۋە ئوقۇدى. 1936 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شېڭ شىسەي قەشقەردە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن دۆنزىيە كوماندىرى مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت شىجاڭ) يۇز ئۆرۈدى. ئۇ چاغلاردا يا-پون جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنى كۈچەيت-كەنلىكتىن، شىمالىي جۇڭگونىڭ ۋەزىيىتى كەسكىنلەشتى، مۇ-شۇنداق ئەھۋالدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قو-ماندانى ما يەنلياڭ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، جۇڭگونىڭ ئىچ-كى ۋەزىيىتىدىن مەلۇمات بەردى ھەمدە ما يەنلياڭ، لا شۇلى، ما شىجيې، ياڭ فۇشىڭلار شىنجاڭغا قايتىپ بېرىپ 36 ـ دۆنزد-يىنى تەرتىپكە سېلىپ، شېڭ شىسەينىڭ مەھمۇت مۇھىتىنى يوقىتىشىغا ياردەملەشسە، سوۋېت ئىتتىپاقى 36 ـ دۆنزىيىنى قورال ـ ياراغ بىلەن تەمىنلەيدۇ؛ مەھمۇت مۇھىتىنى كۆزدىن يوقاتقاندىن كېيىن 36 ـ دۆنزىيە خوتەنده بىر باتالىيون ياكى بىر پولك ئەسكىرىي كۈچ قالدۇرۇپ، قالغان قىسمىنىڭ ھەممە-سىنى ئېلىپ شىنجاڭدىن ئايرىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قار-شى ئۇرۇش ئالدىنقى سەپىگە ئاتلانسا، دېگەن تەكلىپنى بەردى. ما يەنلياڭنىڭ ئەسلىمىسىگە ئاساسلانغاندا، ما جۇڭيىاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلغان. ما يەنلياڭ قاتارلىقلار موسكۋادىن ئايرىلغاندا ما جۇڭيىاڭ ئۇلارنى پويىز ئىستانسىسى-غىچە ئۇزىتىپ چىققان ۋە ما شىجيې، ياڭ فۇشىڭلارنىڭ شىن-جاڭغا بارغاندىن كېيىن ئاۋۇال ئۇرۇمچىگە چۈشۈپ شېڭ شىسەي بىلەن كېڭىشىپ، يەنە موسكۋاغا كېلىپ ئەھۋالنى دوكلات قە-لىشنى تاپىلىغان. ما جۇڭيىاڭ ئەڭ ئاخىردا ئۇلارغا: «سىلەر شىنجاڭغا بارغاندىن كېيىن بېكىتىلگەن پرىنسىپ بويىچە ئىش كۆرۈڭلەر، دائىرىدىن ھالقىپ كېتىشكە بولمايدۇ»، دېگەن. شەكسىزكى، بۇ پرىنسىپ شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىكى ھۆ-كۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە 36 ـ دۆنزىيىنىڭ شىنجاڭدىن ئايرد-

لىشىغا قارىتىلغانىدى. بۇ ما جۇڭيېڭنىڭ 36 ـ دۆنزىيە بىلەن بولغان 4 ـ قېتىملىق مۇھىم ئالاقىلىشىشى ئىدى.

لېكىن 1937 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ما يەنلياڭ قاتارلىقلار قەشـ قەرگە يېتىپ كەلگەندە ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولغانىدى. 36 ـ دۆنزىيىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ما خۇسەن ما جۇڭيېڭنىڭ يـول ـ يورۇقىغا قارىماي مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىرلىشۇبلىپ شېڭ شىسەي قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى، ما جۇڭيېڭ بىر نەچچە قېتىم تېلېگرامما يوللاپ توسقان بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمـ ـدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا شېڭ شىسەي چىقارغان قوشۇن سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسىنىڭ يارىدىمىدە توپىلاڭچى قوشۇننى تىرىپىرەن قىلدى، ما خۇسەن ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. شېڭ شىسەي قىزىل ئارمىيىنىڭ يارىدىمىدە 36 ـ دۆنزىيىنىڭ قـال ـ دۇق قىسىملىرىنى تازىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ما جۇڭيېڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچى تۈگىدى. ما يەنلياڭ قاتارلىقلار يۇر ـ تى خېجۇغا قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موسكۋادا ئـو ـ قۇۋاتقان ما جۇڭيېڭ ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ خەۋىرى ئـۇ ـ زۇلدى.

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ما جۇڭيېڭ 1934 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىـن موسكۋادا تۇرغان ۋە ئوقۇغان ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىـل ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى كۈتۈۋېلىش پىلانىنى مـۇ ـ ھاكىمە قىلىش ۋە تۈزۈپ چىقىشقا قاتناشقان. ئۇ موسكۋادا تـۇر ـ غان مەزگىلدە 36 ـ دۆنزىيە بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان. بۇنـ ـدىن باشقا، ما يەنلياڭنىڭ ئەسلىشىچە 1937 ـ يىلى 4 ـ، 5 ـ ئايلار ئارىلىقىدا موسكۋا پويىز ئىستانسىسىدا مايەنـلياڭ قاتـار ـ لىقلارنى ئۈزىتىپ قويغاندىن كېيىن، يەنە ماخۇسەنگە بىر نەچچە قېتىم تېلېگرامما يوللاپ، ئۇلارنىڭ توپىلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى توسقان، دېمەك ما جۇڭيېڭ 1937 ـ يىلى يازدا يەنىلا موسكـۋادا ئىدى.

2. ما جۇڭيىڭنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى توغرىسىدا

ما جۇڭيىڭنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى توغرىسىدا ما يەنلياڭنىڭ ئەسلىمىسىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«ما جۇڭيىڭنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى توغرىسىدا ھېچكىم توغرا ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىيەلمىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا 1) ما جۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئايروپىلان ھەيدەشنى مەشق قىلىۋاتقاندا ھادىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان. 2) ئىسپانىيە ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ قۇربان بولغان. 3) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىدا پىداكارلىق كۆرسىتىپ قۇربان بولغان».

ما يەنلياڭ ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن مۇھىم شەخس سۈپىتى بىلەن، يەنە كېلىپ موسكۋادا ما جۇڭيىڭ بىلەن ئىككى يىلغا يېقىن بىللە تۇرغان، بىللە ئوقۇغان، بىللە خىزمەت قىلغان ئادەم بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن باشلىقىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىگە سۆزسىز ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن، ما جۇڭيىڭنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلىش ئۇنىڭ ئۈزۈن يىللىق ئارزۇسى بولغان. يۇقىرىقى ئۇچ خىل گەپ ئۇنىڭ ئۇ يەر ـ بۇ يەرلەردە ما جۇڭيىڭنىڭ دېرىكىنى قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ئەلۋەتتە. بىراق ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بۇ ئۇچ خىل گەپنىڭ قايسىسىنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىيالمىغان.

ما يەنلياڭ يەنە مۇنداق بىر ئەھۋالنى تىلغا ئالىدۇ: 1938 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇ ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ئادەم سۈپىتىدە يەنئەنگە بېرىپ ماۋجۇشى بىلەن كۆرۈشكەندە، ماۋجۇشى ئۇنىڭغا: «ما جۇڭيىڭ ھازىرمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا، سىلەر كېيىنچە كۆرۈشەلەيسىلەر»، دېگەن. لېكىن ماۋجۇشىنىڭ بۇ گېپىنى ئىسپاتلايدىغان ئىشەنچلىك پاكىت يوق.

داڭلىق خۇيزۇ ئالىم ما تۇڭ ئەپەندى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ما جۇڭيىڭنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىگە ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈپ كەلدى. ئۇ 1991 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى پەذ-

لەر ئاكادېمىيىسى تۇڭگان ئىنىستىتۇتىنىڭ باشلىقى پروفېسسور سۇسەننونىڭ تەكلىپىگە بىنائەن قىرغىزستاندا زىيارەتتە بولغان، ئۇ تۇڭگانلار ئولتۇراقلاشقان رايوندا زىيارەتتە بولغاندا باشقىچە بىر گەپنى ئاڭلىغان:

«زىيارەت داۋامىدا ئويلىمىغان يەردىن لىنشيالىق بىر كىشى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم، ئۇنىڭ ئىسمى ما دېڭيۇن ئىكەن. مەن ئۇنىڭدىن: ــ سىز لىنشيالىق بولغاندىن كېيىن ما جۇڭيىڭنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى چوقۇم بىلىسىز، دەپ سورىۋېدىم، ئۇ توغرىدىن ــ توغرىسىغىلا:

ــ ‹ئۇ باستۇرۇلدى› دېدى. قانداقسىگە باستۇرۇلدۇ؟ دەپ سورىسام، ئۇ: ــ ياشانغان تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ، دېدى ــ ده، يېشى چوڭراق ئىككى كىشىنى چاقىرىپ كەلدى، بۇ ئىش توغرىلىق پاراڭغا چۈشتۇق.

ئۇلار: 1937 ــ يىلى بولسا كېرەك، سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەي بىلەن يارىشىپ قالغاندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى موسكۋاغا ئانچە يىراق بولمىغان بىر ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا نەزەربەند قىلىپ قويغان، كېيىن ئاڭلىساق شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرىگە تېلېگراممۇ يوللاپ ما جۇڭيىڭ بەك ئوسال نېمىكەن دەپتۇمىش ۋە كېيىنكى ئاۋارىچىلىقلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشنى تەلەپ قىپتۇ، نەتىجىدە سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرى ما جۇڭيىڭنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، دېدى. مەن ئۇلاردىن: سىلەر بۇ ئىشنى قانداق ئۇققان ئىدىڭلار، دەپ سورىسام، ئۇلار: بىر كۈنى تۇڭگان سۇسەننو خىيازى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلغىلى كەپتۇ، ئۇ چايخانىدا ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكى بىرەيلەننىڭ ‹ما جۇڭيىڭ ئېتىۋېتىلگەن› دېگەنلىكىنى ئاڭلاپ قاپتىكەن، دېدى. بۇنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسى قانچىلىك؟ دەپ تۇڭگان پروفېسسور سۇسەننودىن سورىسام، ئۇ ماڭا: ‹نىمە دېسەك بولاركىن، بىر نېمە دېمەك تەس

جۇمۇ» دېدى. مېنىڭچە شۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى ۋە ئەينى چاغدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شېكى شىسەي، ما جۇڭيىڭلار-نىڭ مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇچۇرنىڭ ئىشەنچلىكلىكى ناھايىتى زور».

ما جۇڭيىڭنىڭ ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ھەققىدىكى گەپنى ما تۇڭ ئەپەندىدىن باشلانغان دەپ كېتىشكىمۇ بولمايدۇ، ئەمما ما تۇڭ ئەپەندى ئېرىشكەن بۇ ئۇچۇر ئىنتايىن كونكرېت. ما جۇڭ-يىڭ گەنسۇ خۇيزۇلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان تۇڭگانلارنىڭ دىققەت ئوبيېكتى بولۇشمۇ شۇبھىسىز. خۇسۇسەن بۇ خەۋەرنى موسكۋانىڭ يېنىدىكى ما جۇڭيىڭ ئۆلتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا بارغان تۇڭگان سۇسەننو خىيازىنىڭ تارقاتقانلىقىدىن، يەنە كېلىپ ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭمۇ شۇنداق دې-گەنلىكىدىن قارىغاندا، بۇ خەۋەرنىڭ ئىشەنچلىكلىكى ناھايىتى زور.

مەن يېقىندا ئىگىلىگەن بىر ئۇچۇرمۇ ما تۇڭ ئەپەندىنىڭ قارىشىنى باشقا بىر تەرەپتىن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

مەن روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى يېراق شەرق ئىنستىتۇ-تىنىڭ باشلىقى، ئاكادېمىك مىخائىل دىتالىيەنكونىڭ تەكلىپى بو-يىچە 2001 ـ يىل 12 ـ ئايدىن 2002 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە رو-سىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى يېراق شەرق ئىنستىتۇتىدا تەجرىبە ئالماشتۇرۇش، زىيارەت پائالىيەتلىرىدە بولدۇم. 1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى يېراق شەرق ئىنستىتۇتىدا خىزمەت قىلىدىغان پروفېس-سور كۇزنېتسوف بىلەن پاراڭلاشتىم. مەن ئۇنىڭدىن ما جۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ دېرىكىنى قىلىۋىدىم، ئۇ كەس-كىن قىلىپ: ما جۇڭيىڭ ئېتىۋېتىلگەن، ئۇنىڭ قول ئاستىدە-كىلەر ھەر قايسى جايلارغا تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ھازىرقىلار ئۇلارنىڭ 2 ـ، 3 ـ ئەۋلادلىرى دېدى. مەن بۇ كىشىدىن بۇ گەپ-نىڭ مەنبەسىنى سورىسام، ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەخپىي ئارخىپىدا بارلىقىنى ئېيتتى. مەن يەنە بۇ ئارخىپنى كۆرۈپ باق-

قىلى بولارمۇ؟ دەپ سوردىم، ئۇ: ھازىر كۆرۈش تەسلىشىپ كەتتى، دېدى.

3. ما جۇڭيېڭنىڭ ئېتىۋېتىلىشىدىكى جىنايەت نامى

ما جۇڭيېڭنىڭ ئېتىۋېتىلگەنلىكى خېلى ئىشەنچلىكتەك قىلىدۇ، بىراق ئۇ زادى قانداق جىنايەت بىلەن ئېتىۋېتىلگەن؟ مەن كۆزنېتسوف بىلەن پاراڭلىشىش داۋامىدا يەنە بەزى يېڭى ئۇچۇرلارغا ئىگە بولدۇم. كۆزنېتسوف مۇنداق دەيدۇ: ما جۇڭيېڭ-نىڭ ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈشىدىكى سەۋەب: ستالىننىڭ ما جۇڭيېڭ-نى تۈركىيىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۆچلەر ۋە ياپون جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن دەپ قارىغانلىقىدىن بولغان. ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈر-كىيىدە ئىنقىلاب پارتلىدى، بەزى ئەكسىيەتچى كۆچلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كېلىۋالدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تۈركىيىدىكى بۇ ئەكسىيەتچى كۆچلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللاندى، 1922 ـ يىلى يازدا ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسى تەرىپىدىن تار-مار قىلىندى، ئاتامانلىرى ئېتىپ تاشلاندى، قالدۇقلىرى تېرە ـ پىرەن بولۇپ كەتتى، بەزىلىرى شىنجاڭ، گەنسۇلارغا قېچىپ كەتتى، كېيىن ما جۇڭيېڭ قوشۇنىغا قېتىلىپ، مۇشۇ ھەربىي كۈچتىن پايدىلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللاندى.

مەن كۆزنېتسوفنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئىختىيارسىز ھالدا ما جۇڭيېڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن ياڭ بوچىڭ ۋە ئەنگلىيە-لىك دىن تارقاتقۇچى مىلدرېد كابلى، شۆبتسىيىلىك ئېكسپې-دىتسىيىچى سۆبن ھېدىنلار تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ما جۇڭيېڭ قوشۇنلىرى ئىچىدىكى تۈركىيە ئوفىتسېرى ۋە ياپون ئىشپىيو-نىنىڭ ئەھۋالىنى ئويلىدىم.

ياڭ بوچىڭ 1932 ـ يىلى ياڭ خۇچېڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويـ-چە ما جۇڭيېڭ قوشۇنىغا قاتناشىپ، 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ سىيا-

سىي تەلىم ـ تەربىيە مۇدىرلىقىنى ئۆتىگەن ھەمدە مـا جۇڭيىـاڭ قوشۇنى تەركىبىدە شىنجاڭغا كەلگەن، ئۇ ما جۇڭيىاڭ قوشۇنىـدا يېرىم يىلدەك تۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «ما جـۇڭيىڭنىـڭ شـىنجاڭغـا كىرىشى ۋە قوشۇن بىلەن بىللە يۇرگـەندە كۆرگەن ـ ئـاڭلىغـان-لىرىم» دېگەن ئەسلىمىسىنىڭ 8 ـ بۆلىكى «نەدىن كەلگـەنلىكى نامەلۇم كىشىلەر» دە مۇنداق يازغان:

«دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، نەدىن كەلگەنلىكى نامەلـۇم بىر نەچچە كىشى. بىر مۇنچە كىشىلەر ئـۇلار توغرىلـىق قىيـاس قىلىشتى، ئىزدەندى، تەكشۈردى، ھەتتا سوراقمۇ قىلىشتى، لې-كىن ئۇلار بىلەن ما جۇڭيىاڭ ئوتتۇرىسىدا ئاللىقانداق بىـر-ر سىياسىي سىر بارمىدۇ دېگەن گۇمان يېشىلمىدى، لېكىن بۇ 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ «بىر كارامىتى» بولۇپ، ئەزەلدىنلا كىشىلەرنىڭ مـا جۇڭيىڭغا ئالاقىدار سىياسىي مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى بىلىش-نىڭ بىر قىزىق نۇقتىسى بولۇپ كەلدى...

گېنېرال لېيىتېنانت دەرىجىلىك مەسلىھەتچى كامال تۇركې-يىلىك، ئەمما ئۇنىڭدا ھېچقانداق گۇۋاھنامە يوق ئىدى، ئەھۋالـى ئىلگىرىكى ئاق ئوردۇسلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇ جاڭيېپىدە ما جۇڭيىاڭ قىسمىغا قاتناشقان، ئەمما قاتنىشىش جەريانى ئېنىق ئەمەس، ئاڭلىشىمچە، ئۇ تۇركىيىدە بىرىگادا باشلىقى بوپتىكەن، 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتنىشىپتىكەن، دېمەك ئۇ بىر ھەربىي مـۇ-تەخەسسىس ئىدى. ئۇنىڭ گېنېرال لېيىتېنانتلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىشى شۇ ۋەجىدىن بولسا كېرەك... مەن بىرىنچى قېتىم جيۇچۇەنگە بارغىنىمدا ۋۇيىڭچىنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇنىڭ بىلەن بىر قېتىم ئەسرار بولغانىدىم، كېيىن قايتا ئۇچرىشالمـى-دىم. ئۇ ۋۇ يىڭچى بىلەن رۇس تىلىدا سۆزلىشەتتى، مەن ئـۇلار-نىڭ نېمە دېيىشكەنلىكىنى بىلمەيتتىم... كېيىنچە ئـۇ جەنۇبىـي شىنجاڭدا ما جۇڭيىاڭ قىسمىدىن چېكىنىپ چىقىـپ ئۇرۇمچىـدە تۇرۇپتۇ، شېڭ شىسەي دائىرىلىرى ئۇنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتـۇ-رۇپتۇ، ئۇ بۇ يەردىكى تۇرمۇشىدىن مەمنۇن ئىكەن، ئۇنىڭ كې-

يەنكى ئەھۋاللىرى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

يەنە بىر تۈركىيىلىك بار ئىدى، ئىسمى نىمىكىن، ئۇنىڭ ئەھۋالىمۇ كامالىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى، ئۇ ما جۇڭيىڭ قىسمىغا كېيىنرەك قاتناشقان ۋە ھەربىي دوختۇر بولغان، لېكىن ئۇ دوختۇرلۇقنى ئۇقمايتتى. ئاڭلىشىمچە، ئۇ دەسلەپتە سۇيىيۇەندە بىر نەچچە يۈك ئەدىيالنى مۇرىسىگە ئارتىۋېلىپ كوچىلاردا ئەدىيال ساتىمەن دەپ يۈرگەنكەن، كېيىن سەرگەردان بولۇپ گەنسۇ خېشىغا كېلىپ قاپتىكەن. ئۇ ساۋاتسىز بىر نېمە ئىدى، كونا جەمئىيەتتىكى تېجىمەللەرگە ئوخشايتتى، ئۇنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ دېرىكى بولمىدى».

ياڭ بوچىڭ ما جۇڭيىڭنىڭ 36 ـ دىۋىزىيىسىدە يېرىم يىللا تۇرغان بولسىمۇ، ھېلىقى ئىككى كىشىنىڭ 36 ـ دىۋىزىيىدىكى ئادەتتىكى ئورنى ۋە رولىغا، سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشىگە يەنىلا گۇمان بىلەن قارايدىكەن.

ئەنگلىيىلىك دىن تارقاتقۇچى مىلدرېد كابلىنىڭ «چۆل ـ جەزىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ئىككى تۈركىيىلىكنىڭ ئەھۋالى خېلى چوڭقۇر ۋە كونكرېت بايان قىلىنغان:

«بۇ مەزگىلدە ما جۇڭيىڭنىڭ يېقىنلىرى ئارىسىدا ئىككى چەت ئەللىك مېھمان پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ھېچكىم ئۇقمايتتى، پەقەت ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىگىلا بىلەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئىستانبۇلدىن كەلدۇق دەيتتى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش تەجرىبىسى بار ئىكەن. 1914 ـ 1918 ـ يىلغىچە بولغان ياۋروپا ئۇرۇشىغا باشتىن ـ ئاخىر قاتناشقان بولۇپ، بەدىنىدە شۇ ئۇرۇشلاردىن قالغان جاراھەت تارتۇقلىرى بار ئىكەن، ياشراقىنىڭ ھەربىكتى تولىمۇ چاقىنىكەن، ئۇلارنىڭ ھەربىي تەجرىبىسى ئۇنى ناھايىتى تېزلا قىسىم ئىچىدە ھەربىي ھوقۇققا ئىگە قىپتۇ. يېشى چوڭراقى پارتىز ئۇنۇۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، بىر نەچچە دۆلەتنىڭ تىلىنى بىلىدىكەن، ئۇ

كۆپ هاللاردا ئۆزىنىڭ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويمايتتى، جىمغۇر يۇرگىنى بىلەن كۆڭلىدە يوشۇرۇن غەرەز بارەك قىلاتتى، ئۇ تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئۇن - تىنسىز كۈتەتتى، بۆرىنى قاپقانغا دەسسىتىدىغان كۈننىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقاندەك قىلاتتى».

مىلدرىد كابلىنىڭ بۇ ئىككى تۈركىيىلىك ئوفىتسېر ھەققىدىكى چۈشەنچىسى روشەنكى ياڭ بوچىڭنىڭكىدىن خېلىلا چوڭقۇر ئىدى. مىلدرىد كابلى يەنە: «بۇ ئىككى كىشىنىڭ رەئىس جىن شۇرېنغا شەخسىي ئاداۋىتى بار ئىدى»، دەيدۇ. ئۇلار جىن شۇرېن تەرىپىدىن تۈرمىگە تاشلانغان، قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ماجۇڭيىڭغا قوشۇلغان. مىلدرىد كابلىنىڭ قارىشىچە ما جۇڭيىڭ ئەسلىدە نىڭشياغا قوشۇن تارتماقچى بولغان، «ئەمما بۇ ئىككى مەسلىھەتچى ھىيلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ ما جۇڭيىڭنىڭ خۇشا - مەتكە خۇشتارلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئاستا - ئاستا ئۇنىڭ دىققىتىنى ئۆزلىرىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزگەن دۇشمىنى رەئىس جىن شۇرېنىنىڭ يېرىگە قاراتتى»[3].

پارتىز ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن، ياۋروپانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ھەققىدە چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولغان، بىر نەچچە دۆلەت تىلىنى بىلىدىغان بۇ كامالنىڭ تولۇق ئىسمى كامال قايا ئەپەندى ئىدى. ئۇ ما جۇڭيىڭ شىنجاڭغا ھەربىي يۇرۇش قىلغان جەريانىدا 36 - دىۋىزىيىنىڭ تۇرپانىدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ۋەكىلى بولغان. 1934 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى سۇېن ھېدىن تۇرپانىدا ئۇنى كۆرگەن، سۇېن ھېدىن مۇنداق يازغان:

«ما سىلىڭ (ما جۇڭيىڭ) نىڭ تۇرپانىدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ئەلچىسى كامال قايا ئەپەندى بىز بىلەن كۆرۈشكىلى كەلدى، ئەتىسى قوماندانلىق شتابىغا قايتماقچى بولدى. كامال بىز بىلەن فرانسۇز تىلىدا راۋان پاراڭلاشتى، يۇرتى تۈركىيىدىكى ئەينى يىللاردىكى سایاھىتىنى سۆزلەپ بەردى»[4].

روشەنكى، بۇ ئىككى تۈركىيىلىك، بولۇپمۇ پارتىز ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن كامال ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس ئىدى، ما

جۇڭيىڭ ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، ئۇلارنىڭ ما جۇڭيىڭ-نىڭ ئىدىيىسى ۋە ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسەتمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس.

ما جۇڭيىڭنىڭ 36 - دۆنزىيىدىكى ياپون ئىشپىيونلىرىنىڭ ئىسمى دا شىجۇڭ بولۇپ، خەنزۇچە ئىسمى يۇ خۇاتىڭ ئىدى. يالڭ بوچىڭنىڭ ئەسلىمىسىدە بۇ ھەقتە مۇھىم خاتىرە بار:

«ياپونىيەلىك بۇ خەلقئارا ئىشپىيون ئۆزىگە يۇ خۇاتىڭ دەپ ئىسىم قويۇپ 36 - دۆنزىيىدە مايور دەرىجىلىك شتاب ئوفىتسېرى بولغان (ۋۇ يىڭچى بىلەن جالڭ ياشاڭ ئىككىيلەن سۆزسىز ئۇنىڭ باشلىقى ئىدى)، ئۇنىڭ مەخپىي سېپىرلىق تېلېگراممىنى ئوغرىلاش ھۇنىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ جۇغى كىچىك بولۇپ، ئىنجىلاپ سۆزلەيتتى، تۇنجى كۆرگەن ئادەمدە بۇ بىر نېمە ياپونىيەلىك ئوخشىمامدۇ، دېگەن تەسىرات بولماي قالمايتتى. جالڭ ياشاڭنىڭ دېيىشچە، يۇ خۇاتىڭ ئەسلىدە شىنجاڭغا بارماقچى بولۇپ ئەنشى ناھىيىسىدە كېتىۋاتقاندا ما جۇڭيىڭ قوشۇنىدىكىلەر تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنغانىكەن، بۇ چاغدا ما جۇڭيىڭ شىنجاڭدىن گەنسۇغا ئەمدىلا قايتىپ كەلگەن بولۇپ، ھەربىي كۇچىنى زورايتىشقا ئالدىراۋاتقاچقا، ئىشىنىڭ ئالدى - كەينىنى ئويلىمايلا ئۇنى قوشۇنىغا قوشۇۋالغانىكەن.

1931 - يىلى قىشتا يۇ خۇاتىڭ تېلېگراف ئىدارىسىگە ئەۋەتىلدى، ئۇ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ سىرلىق ھۇنىرىنى ئىشقا سېلىپ تېلېگراممىلارنى تەكشۈرەيتتى، ئەمما ئۇنىڭ باشلىقلىرىنىڭ قارىشىچە، ئۇ ئىچى تار، گۇمانخور، باشقىلارنىڭ مەخپىيەتلىكىنى بىلىشكە قىزىقىدىغان ئادەم ئىدى، مانا مۇشۇ قىلىقلىرى بىلەن ما جۇڭيىڭغا ياخشى كۆرۈنۈپ قالغاچقا ما جۇڭيىڭ يۇ خۇاتىڭنى ئالاھىدە ئەتىۋارلايتتى. ئۇنىڭ قانداق ئادەملىكىنى سۈرۈشتۇرۈپ يۈرمەيتتى، جالڭ ياشاڭ شۇ سەۋەبتىن شىنجاڭدا يۇخۇاتىڭ دېلوسىغا چېتىلىپ تۇرمىگە قامالدى. بىراق ئەينى ۋاقىتتا ئادەتتىكى كىشىلەر، بولۇپمۇ مەسلىھەتچىلەر ۋە كاتىبلار ئىچىدىكى

قىسمەن ياشلار بۇ ئەبلەخكە بەك ئۆچ ئىدى، يۇزىدىن يۇزىگە ھەي ياپونىيىلىك دەپ چاقىراتتى، ئۇنى ئېنىقلاش، تەكشۈرۈش ئوبـ- يېكتى قىلغانىدى. جيۇ چۈەنگە مېنىك بىلەن بىللە كەلگەن لىك بەيچۈەن (شىئەندىكى يالك خۇچېك قىسمى باشقۇرۇشىدىكى تې- لېگراف ئىستانسىسىنىك باشلىقى) مۇ نۇرغۇن تىرىشىپ باقتى، بىراق يۇخۇاتىك بەك قاقۇاش بولغاچقا بىز بىلەن يېقىنلىشىش- تىن ئۆزىنى تارتاتتى.

1932 ـ يىلى يۇ خۇاتىك ما جۇڭيىك قوشۇنى بىلەن بىللە شىنجاڭغا كىردى، ما جۇڭيىك زىنىچۈەن ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بو- لۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغاندا، ئۇ گۇچۇڭدا يوشۇرۇنۇپ قې- لىپ، شېك شىسەيگە بەيئەت قىلدى. ما جۇڭيىك قوشۇنى چېكە- نىپ بولۇشقا ئاز قالغاندا، شتاب ئوفىتسېرى گا يالك بىر تۇركۇم چاپارمەنلەرنى باشلاپ مۇھىم جىنايەتچىنى ئىزدىگەندەك ئەلپازدا يۇ خۇاتىڭنى دۇكان ـ سارايلاردىن ئىزدىدى. نەتىجىدە پالاكەت جالك فامىلىلىك بىر كاتىپنىك بېشىغا چۈشتى، ئۇ ئۆزىنى دالدىغا ئالالماي ئاشكارىلىنىپ قالغانىدى، گا يالك ئۇنى شۇ يەر- دىلا جەھەننەمگە ئۇزاتتى. بۇمۇ ئادەتتىكى كىشىلەرنىك گۇمانىنى قوزغىدى، ئۇلار يۇخۇاتىڭنى 36 ـ دۈنىيىدە بىر خىل مەخپي ۋەزىپىگە مەسئۇل... دەپ قارايتتى. شېك شىسەي ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ئۆتكۈزۈۋالغاندا مەن يۇ خۇاتىڭنىك ئەھۋالىنى تەپسىلي سۆزلەپ بەردىم، بىراق گومىندالك بىلەن مەنپەئەت تو- قۇنۇشى بولغان شېك شىسەي شىنجاڭدىكى ئايغاقچى خۇالك مۇ- سۇڭنىك تېلېگراممىلىرىنى قاتتىق تەكشۈرۈش ئۇچۇن، يۇ خۇا- تىڭنى دەرھال ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشكە كىرىشتى... ئۇزاق ئۆتمەي خۇالك مۇسۇلك شىنجاڭدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى، يۇ خۇاتىك ئاندىن قولغا ئېلىندى.

1934 ـ يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭ سىياسىي باشقۇرۇش ئىدا- رىسى قۇرۇلۇپلا بۇ دېلونى مۇھىم سىياسىي دېلو دەپ قارىدى. بۇ دېلوغا ئۇ ئىدارىنىك باش كاتىپى ۋالك لىشياك ئىگە بولدى. بۇ

كىشى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇزۇن يىل تۇرغان بولۇپ، جاھاز-
گىرلارنىڭ خەلقئارالىق جاسۇسلىرى بىلەن كۈرەش قىلىش جە-
ھەتتە تەجرىبىسى بار ئىدى. ئۇ 1936 - يىلى سوۋېت ئىتتىپا-
قىغا قايتىپ كەتكەن، كوچا پاراڭلىرىدىن قارىغاندا، كېيىن ئۇ
لىتۋانىڭ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى بولغانمىش. ئۇ يۇخۇاتىڭ-
نىڭ ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جاسۇسى ئىكەنلىكىنى ئېنىق دە-
لىللىگەن ھەمدە ئۇنىڭدىن مەخپىي ھۇججەتلەرگە ئېرىشكەن. ئۇ
بېيجىڭ بىلەن ئۇرۇمچىدىكى ئاق ئورۇسلارنىڭ مۇناسىۋىتىدىن
پايدىلىنىش مەقسىتىدە شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ ھەرىكەت
قىلغان. چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈش جەريانىدا ما جۇڭيىڭنىڭ يۇ
خۇاتىڭ ئارقىلىق ياپون جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۇرگەن-
لىكىنى ئىسپاتلايدىغان كونكرېت ماتېرىيال بولمىسىمۇ، لېكىن
بۇ خىل ئېھتىماللىقنى چەتكە قاقمىلى بولمايدۇ».

ما جۇڭيىڭنىڭ تۇركىيىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى
كۈچلەر ۋە ياپون جاھانگىرلىكى بىلەن قانداق تىل بىرىكتۇرگەن-
لىكىنى ئىسپاتلايدىغان تېخىمۇ كۆپ ماتېرىيال بولمىغان
ئەھۋالدا، ما جۇڭيىڭنىڭ قېشىدا تۇرکىيىلىك ئوفىتسېر كامال
قايا ئەپەندى بىلەن ياپونىيە جاسۇسى يۇ خۇاتىڭنى ئۆز يېنىدا ئې-
لىپ قالغانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ بىرىنى 36 - دىۋىزىيىنىڭ
گېنېرال لېيتېنانت دەرىجىلىك شتاب ئوفىتسېرى قىلغانلى-
قىنى پروفېسسور كۇزنېتسوف ئېيتقان ما جۇڭيىڭنىڭ ئېيتىپ
ئۆلتۇرۇلۇشىگە سەۋەب بولغان كونكرېت پاكىت دېيىشكە توغرا
كېلىدۇ.

4. ما جۇڭيىڭنىڭ جىنايىتىنى بېكىتىشكە بولامدۇ؟

ما جۇڭيىڭنىڭ جىنايىتىنى بېكىتىشكە بولامدۇ - يوق؟ ما
جۇڭيىڭنىڭ ئېتىپ ئۆلتۇرۇلۇشىدە تېخىمۇ باشقىچەرەك سەۋەب-
مۇ بارمۇ؟ بۇنىڭ جاۋابىنى ما جۇڭيىڭنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش
جەريانىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ.

ما جۇڭيىڭ يېڭى ئىش باشلىغاندا ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭلىگە

پۈككەن ئەمەس، ئۇ دەسلەپتە گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ گەنسۇ-دىكى خۇيزۇ قوشۇنلىرىغا قىلغان بېسىمىغا ۋە يۈرتداشلىرىغا زورلۇق بىلەن ئالۋان - ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شۇ-لۇڭلىغانلىقىغا غەزەپلىنىپلا ئوتتۇرىغا چىققان، ئۇ «زالىم زۇلۇم سالسا خەلقنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى بەرھەق»، «خۇيزۇلارنى ئۆل-تۈرمەيلى، خەنزۇلارنى ئۆلتۈرمەيلى، پەقەت گومىنداڭ ئارمىيە-سىنىڭ ئىش بېجىرگۈچىسىنىلا ئۆلتۈرەيلى»، دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنى «قارا يولۋاس فېڭ يۈشياڭنى يوقاتقۇچىلار ئارمىيىسى» دەپ ئاتىۋالغانلىقى ئۈنىڭ دەسلەپكى كۈرەش نىشانىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى. ئەمدىلا 17 ياشقا كىرگەن بىر خۇيزۇ ئوفىتسېرنىڭ تۇغ كۆتۈرۈپ چىقىپ فېڭ يۈشياڭ باشچىلىقىدىكى كۈچلۈك گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن قارشىلا-شىپ خېجۇ، نىڭشيالارغا نەچچە قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغا-لىقى، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ داڭلىق گېنېرالىرى دەي جىڭيۇ، لى سۇڭكۇن، جى خۇڭچاڭ، سۈن لیەنچۇڭ، تۇڭ لىنگې قاتارلىقلار بىلەن بىرگە يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ قان كېچىپ جەڭ قىلغانلىقى ئۈنىڭ قالتىس جاسارىتىنى كۆرسىتىدۇ، لېكىن تۇغ كۆتۈرۈپ چىققاندا ما جۇڭيىڭنىڭ ئېنىق بىر سىياسىي نە-شانى يوق ئىدى. خۇددى يېڭ بوچىڭ دېگەندەك: «ئۈنىڭ بارلىق ئەمىر - پەرمانلىرى ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى بىرنەچچە ئاخۇنغا باغلىق ئىدى». ما جۇڭيىڭنىڭ ئېنىق بىر سىياسىي نىشانى بولمىغاچقا، تۇغ كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ئارقىدىن خۇاڭيۈەن، مىنجىن قاتارلىق يەرلەردە شەھەر قىرغىنچىلىقى بو-لۇشتەك پاجىئە يۈز بېرىپ، مىللىي زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەش-تۈرۈپ ناھايىتى يامان تەسىر پەيدا قىلغانىدى. ما جۇڭيىڭ نىڭشياغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ سۇييۈەنگە چېكى-نىۋاتقاندا قول ئاستىدىكىلەر ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغاچقا، ئەسكەرسىز قوماندانغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

1930 - يىلى ما جۇڭيىڭ شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ تەيئەن دې-

گەن يېرىدە ما خوڭكۇينىڭ قول ئاستىدا كېڭەش ئەزاسى بولۇپ تۇرغان چېغىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن كومپارتىيە ئەزاسى جاڭ ياشاۋ، ۋۇ يىڭچىلار بىلەن تونۇشقان، ئۇ جاڭ ياشاۋ، ۋۇ يىڭچىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىسىدا ئوكسى ما جۇڭجيې بىلەن كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرگەن. بۇ ئىشقا قانداق باھا بېرىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ما جۇڭيىڭ، جاڭ ياشاۋ، ۋۇ يىڭچىلارنىڭ تەسىرىدە ئىلغار ئىدىيە بىلەن ئۇچرى-شىشتا باشلىغانلىقىغا گەپ سىغمايدۇ.

ما جۇڭيىڭ خېشىغا كىرگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 36 ـ دۆنزىيىنى تەشكىللەش ھوقۇقىنى بەرگەندىن كېيىن، ھەدەپ ئىقتىدارلىقلارنى توپلاپ، ئەسكەر ئېلىپ كۇچىنى زورايتتى. 36 ـ دۆنزىيىنىڭ باش كاتىپى جاڭ ياشاۋ، باش شتاب باشلىقى ۋۇ يىڭچى ۋە كېيىنچە 36 ـ دۆنزى-يىگە قاتناشقان سەي شۆسۇن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كومپار-تىيە ئەزاسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئىدىيىسى ما جۇڭيىڭغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەندى. 36 ـ دۆنزىيىنىڭ ياپون باس-قۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەققىدە ئومۇمىي تېلېگرامما چىقى-رىشى، جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندىن كېيىن شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۇچلەرنىڭ قەشقەردىكى «شەرقىي تۇركىستان جۇمھۇ-رىيىتى»نى ۋە خوتەندىكى «ئىسلام دۆلىتى»نى يوقىتىشى، شۇ-نىڭدەك، كېيىن ما جۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئو-قۇشى قاتارلىق ئەھۋاللار مۇشۇ كوممۇنىستلارنىڭ تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بولۇپمۇ ما جۇڭيىڭ قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئەنگلىيە بىلەن بىرلىشەيمۇ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىر-لىشەيمۇ، دەپ دېلىغۇل بولۇپ قالغانىدى. ما يەنلياڭ مۇنداق دەي-دۇ: «كېيىن ئۇ پايدا ـ زىيانىنى دەكسەپ كۆرۈپ، ئۆپچۆرىسىدىكى جاڭ ياشاۋ، ۋۇ يىڭچى، سەي شۆسۇن قاتارلىق ئىلغار زاتلار (ئە-مەلىيەتتە كومپارتىيە ئەزالىرى)نىڭ تەسىرىدە، ئۆز قوشۇنىنىڭ ئىستىقبالىنى نەزەردە تۇتۇپ ئاخىر سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ

ئوقۇپ كېلىش ئارزۇسىنى بىلدۈردى».

ما جۇڭيىڭنىڭ ھەقمقمي توغرا يولغا مېڭىشى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئۇچ يىلدىن كېيىن بولغان ئىش. سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرى بۇ ياش خۇيزۇ گېنېرالغا ئوبدان مۇئامىلە قىلغان ۋە ئۇنى ئەترapلىق تەربىيىلىگەن. ئۇ ئاۋۋال سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەكتەپ، زاۋۇتلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش نەتىجىلىرىنى چۈشەنگەن، كېيىن سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىيەت، چەت ئەل تىلى قاتارلىق دەرسلەرنى ئەترapلىق ئۆگىنىشكە كىرىشكەن ھەمدە قىزىل ئارمىيە غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى كۈتۈۋېلىش پىلانىنىڭ تۈزۈلۈشىدە مەسلىھەتچىلىك رول ئوينىغان. 17 يېشىدىن باشلاپ تۇغ كۆتۈرۈپ چىقىپ غەربىي شىمالدىكى بىر نەچچە ئۆلكىدە سەككىز يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلغان ما جۇڭيىڭ ئاخىر توغرا يولغا ماڭغان. بۇ دەل ئۇنىڭ ئۆزى ئېيتقاندەك 36 ـ دۆنزىيىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە باشلاپ بېرىپ، پارلاق، ھەققانىي سىياسىي يولغا قاراپ ماڭماقچى بولغانلىقى ئىدى.

بىراق ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن ما جۇڭيىڭ ئاسان چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل كۈچ بولۇشىنى، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغدايدىغان، ياپون كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى توسىيالايدىغان، ئەنگلىيە كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدا تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشىنى توسىيالايدىغان بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. دۆنزىيىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ما خۇسەن ما جۇڭيىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرى بېكىتكەن شېڭ شىسەينى قوللاش ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە بېرىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلماي، ئەكسىچە مەھمۇت مۇھىتى بىلەن بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇش يولىغا مېڭىپ كەتتى.

مەھمۇت مۇھتىنىڭ سىياسىي غايىسى شىنجاڭدا مۇستەقىل ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇش ئىدى، ئۇ ئەمەلىي كۈچىنى زورايتىش ئۈچۈن، ۋاستە تاللىماي ئىش كۆردى، ھەتتا ياپونىيىگە خۇپىيانە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم تىلىدى. ما خۇسەن ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۇرۇشنى تېزلىتىپ، ئۇلاردىن قورال - ياراغ سېتىۋېلىپ كۈچىنى زورايتتى. بۇ ئىككىيلەن جەنۇبىي شىنجاڭدا زۇلمەتلىك بۆلۈنمە ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويۇپ، پۈقرالارنى دەھشەتلىك ئەزدى[5]. ما جۇڭيىڭ موسكۋادا بولغاچقا، قامچىسى يەتمىدى، 36 - دىۋىزىيىنى يىراقتا تۇرۇپ كونترول قىلالمىدى. 36 - دىۋىزىيە شېڭ شىسەينىڭ ۋە سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ زەربىسىدە يەر بىلەن يەكسان بولدى. نەتىجىدە ما جۇڭيىڭ ھەربىي كۈچىنى ئايرىلىپلا قالماستىن، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرىنىڭ ما جۇڭ-يىڭدىن كۈتكەن ئۈمىدى يوققا چىقتى، ئۇنىڭغا بولغان كۆز قاراش ئۆزگەردى، كېيىنچە ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىدىغان دەرىجىگە يەتتى.

دەل 36 - دىۋىزىيە يىمىرىلىپ ما جۇڭيىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن مەھرۇم قالغان پەيتتە، سوۋېت ئىتتىپاقىدا كېڭەيتىۋېتىلگەن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش - تازىلاش ھەرىكىتى باشلاندى، بۇ ھەرىكەت ئىككى يىل داۋاملاشتى، نۇرغۇن بىگۇناھ ئادەم جاھانگىرلارنىڭ ئىشپىيونى، تروتسكىيچى دېگەندەك بەتناملار بىلەن جېنىدىن جۇدا قىلىندى. شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدە ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېقىنلىشىش سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇشقا باشلىدى. كەڭ كۆلەملىك تازىلاش داۋامىدا، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئاتالمىش جاھانگىرلارنىڭ ئىشپىيونلىرىنى، تروتسكىيچىلارنى تۈتقۇن قىلدى، ھەتتا كۇيئوغلى يۇ شيۇسۇڭ (ۋاڭ شۇچىڭ، جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ قۇرغۇچىلىرىنىڭ بىرى) نىمۇ مۇشۇ دولقۇنىدا

قولغا ئېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئاتقۇزۇۋەتتى. ئىلگىرى ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن تۇركىيە-لىك ئوفىتسېر كامال ۋە ياپون ئىشپىيونى يۇ خۇاتىڭمۇ ما جۇڭ-يىڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ ئىلكىدە بولـ-دى، يۇ خۇاتىڭنى سوراق قىلىشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇزۇن يىل تۇرغان ۋاڭ لىشياڭ رياسەتچىلىك قىلدى. ئۇ يۇخۇاتىڭنىڭ ياپونىيە جاسۇسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان ۋە ئۆز ۋاقتىدا بېيجىڭ بىلەن ئۇرۇمچىدىكى ئاق ئورۇسلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى-دىن پايدىلىنىپ شىنجاڭدا يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلماقچى بولغانـ-لىقىغا دائىر مەخپىي ھۆججەتلەرنى قولغا چۈشۈرگەن. شېڭ شىسەينىڭ ئىلگىرى شىنجاڭدا ئۆزى بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇر-غان ما جۇڭيىڭنى يوقىتىش ئۈچۈن كامال بىلەن يۇ خۇاتىڭنىڭ ماتېرىيالىنى سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرىگە دوكلات قىلىشى تۇرغانلا گەپ. ۋاڭ لىشياڭ 1936 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتقان، سوراق خاتىرىسى تەبىئىيلا سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىـ-لىرىنىڭ قولىغا چۈشكەن. ما جۇڭيىڭ ئىلگىرى كامال، يۇ خۇا-تىڭلارنى ئېلىپ قېلىپ ئەتىۋارلارپ ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەقسىتى ئۇلارنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشلا ئىدى. بۇ ئىش ئۇنىڭ قانداقتۇر سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھەرىكەت قوللانغانلىقىغا ئىسپات بولالمايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ قوشۇنىدا تۇر-كىيىلىك ئوفىتسېر بىلەن ياپون ئىشپىيونىنىڭ بولغانلىقى ئې-نىق پاكىت. ئۇنىڭ بۇ ئىشنى چۈشەندۈرمىكى ھەقىقەتەن تەس. شۇ سەۋەبتىن ما جۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى نۇقتىلىق تەربـ-يىلەيدىغان ئوبيېكتتىن نۇقتىلىق تەكشۈرۈلىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قالغان ۋە دېھقانچىلىق مەيدانىغا نەزەربەند قىلىنىپ، ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىنغان، ئاخىر ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ ۋاقىت 1937 ـ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمى بولۇشى كېرەك.

ئەمدىلا 25 ياشقا كىرگەن خۇيزۇ گېنېرال ما جۇڭيىڭ

توغرا يولغا كىرىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئىنتايىن مۇرەككەپ ئارقا كۆرۈنۈشتە ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن بۇ قەھرىمان جەنىدىن جۈدا بولدى، خۇيزۇلارنىڭ بىر يۈلتۇزى ئېقىپ چۈشۈپ، دەۋرنىڭ تراگېدىيەسىگە ئايلاندى، بۇ نەقەدەر ئېچىنىشلىق ھەم ئەپسۇسلىنارلىق ئىقتىدار ـ ھە!

مەن ما جۈڭيىڭنىڭ ئۆمرىدىكى ئۇتۇق ـ كەمچىلىكلىرىگە، ھەق ـ ناھەقلىرىگە باھا بېرمەكچى ئەمەس، پەقەت مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى ۋە ئاخىرقى تەقدىر ـ قىسمىتى توغرىسىدا يۈزەكى مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ باقتىم. شۇنداق دېيىش كېرەككى، ما جۈڭيىڭنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنى خۇددى كۆزنېتسوف ئېيتقاندەك، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەخپىي ئارخىپىنى كۆرگەندىن كېيىن بېكىتىشكە بولىدۇ، مەن پەقەت ھازىر بار بولغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا يۈرەكلىك قىياس قىلىپ باقتىم، مەقسىتىم بۇ مەسىلىگە بولغان دىققەت ـ ئېتىبار ۋە تەتقىقاتنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش، خالاس.

ئىزاھلار:

① ما يەنلىڭ: «ما جۈڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئىشلار»، «گەنسۇ تارىخ ماتېرىياللىرى مەجمۇئەسى»(ما جۈڭيىڭغا دائىر قىسمى). 24 ـ كىتاب، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى.

② ما تۇڭ: «غەربىي شىمالنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بالا سەركەردە ما جۈڭيىڭ»، «گەنسۇ خۇيزۇ ئەربابلىرى» مەجمۇئەسى، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1997 ـ يىل نەشرى. ما تۇڭ ئەپەندى ماڭا: ما يەنلىياڭ بۇ پلاستىنكىنى ماڭا بەرگەندىن كېيىن مەن ئۇنى ئۆيۈمدە 20 نەچچە يىل ساقلىغان. 1978 ـ يىلى لىنشيا ئوبلاستلىق تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداشلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدىم، دېگەنىدى.

③ ما رۇلىڭ تەرجىمە قىلغان، مىلدرېد كابلى، فرانسىسكا فرانچ

قاتارلىقلار يازغان «چۆل ـ جەزىرىدىكى توپىلاڭ» ناملىق ماقالە، «گەنسۇ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 24 ـ قىسمى.

④ سۆبن ھېدىن: «ئاسىيا كىندىكىدىكى سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە (1927 ـ 1935)» شۇ شەجۇ قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىل 8 ـ ئاي نەشرى.

⑤ بۇنىڭ تەپسىلاتى سەي جىنسۇڭ تۇزگەن «شېڭ شىسەي شىنجاڭدا» ناملىق كىتابنىڭ 225 ـ، 235 ـ بەتلىرىدە، خېنەن خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى.

بۇ ماقالە 2002 ـ يىل 12 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان «گەنسۇ مىللەتلەر تەتقىقاتى مەجمۇئەسى» ناملىق كىتابتىن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئابلىز ئۆمەر ھاجى**

مەھمۇت شجاڭنىڭ چەتكە چىقىپ كېتىشى، ئابدۇنىياز كامالنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى

ئابلەت ئابباس

مەن قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى توغرىسىدا بىر نەرسە يېزىش ئىستىكىدە ئىزدىنىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ۋەقەشۇناس پېشقەدەملەر ئاغزىدىن يېڭىشھەر ناھىيە بازىرى كونا بازار كۆۋرۈك بېشىدا ئولتۇرۇشلۇق مۇھەممەت سەلەينىڭ يۇرتىمىز تارىخىدا تىللاردا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان قومۇل ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قەشقەردە كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلابلارغا قاتناشقان پېشقەدەم جەڭچى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ماڭا تونۇش ھەم ناتونۇش بولغان بۇ مويسىپىت بىلەن كۆرۈشۈپ ئوڭايلا چىقىشىپ كەتتۇق. مېنى ئۇنىڭ خاتىرىسىنىڭ ساپلىقى، نۇرغۇن ئىشلارنى بىلىدىغانلىقى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ بەزى مۇھىم ئىشلارنىڭ شاھىتى ئىكەنلىكى تولىمۇ خۇش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەن «يەتمىش ــ كەتمىش، سەكسەن ــ يوقسەن» دېگەندەك كۇنسايىن ئازلاپ كېتىۋاتقان ۋەقەشۇناس تىرىك شاھىتلارنىڭ بىرى بولغان بۇ مويسىپىتنىڭ پېشىگە چىڭ ئېسىلدىم ۋە نەچچە قېتىملاپ سۆھبەت قۇردۇم. سىلەرگە تەقدىم قىلىنىۋاتقان بۇ ئەسلىمە ئۇنىڭ كېچىرمىشلىرى ۋە كۆرگەن ــ ئاڭلىغانلىرى ئىچىدىكى مەھمۇت مۇھىتى ۋە ئابدۇنىياز كامالالارغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئىشلاردىن رەتلىنىپ، 1989 ــ يىلى 12 ــ ئاينىڭ 28 ــ كۈنى ئەسلىمىنىڭ ئىگىسى مۇھەممەت سەلەي ئۆز قەلىمى بىلەن ئىمزا قويغان ماتېرىيالدۇر.

ئەسكەر بولۇش

مەن بۇ يىل توپتوغرا 76 ياشقا كىردىم، دادام كۇچالىق، ئا-نام يېڭىشەھەر خانئېرىقلىق ئىدى. مەن يېڭىشەھەر بازار ئىچىدە تۇغۇلغانىكەنمەن. دادام ناھىيەلىك يامۇلدا يايى ئىدى. مەن يېڭى-شەھەردە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ يۈرگەن چاغلىرىمدا قىرغىز ئوسمان تۇڭلىك قەشقەر كونا شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ئارقى-دىنلا تۇمۇر شىجاڭ پەيزاۋاتتىن كېلىپ، يېڭىشەھەر بارىن يولى ئارقىلىق غەجەكتىن ئۆتۈپ قەشقەر كونا شەھەرگە كىرىپ كەتتى.

تۇمۇر شىجاڭنىك ئەسكەرلىرى ئاتلىق ئىككىدىن قاتار بو-لۇپ بارىن يولىدىن ئۆتكەندە مەنمۇ يولىنىك ئىككى قاسىنقىدا سانجاق - سانجاق تۇرۇپ كەتكەن كىشىلەر قاتاردا قىستىلىپ يۈرۈپ ئولارنى كۆرگەنىدىم. تۇمۇر شىجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئۆتۈپ بولغىچە يولىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى خەلق «ئامىن، ئا-مىن» دەپ توۋلاپ دۇئا قىلىپ تۇردى. بۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئولارغا نۇسرەت تىلىگەنلىكى، ياشىسۇن! دېگەنلىكى ئىدى. شۇ چاغدىكى كەيپىيات شۇنداق تەسىرلىك ئىدىكى، ياشانغانلار ئۆز-لىرىنى تۇتۇۋالالماي بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتكەنىدى. مەنده شۇ چاغدىن باشلاپ ئەسكەر بولۇش ئىستىكى تۇغۇلغانىدى. ئېسىمده قېلىشچە، شۇ چاغدا ھاۋا ئىسسىپ قالغان كۈنلەر بولغاچقا يالاڭ ئاياغ ئىدىم. يۇرت كاتتىلىرى ۋە نەچچە يۈز ھۆرمەت قاراۋۇلىنىڭ ھەمراھلىقىدا يېڭىشەھەرنىڭ ئارىباغ دېگەن يېرىگە تۇمۇر شە-جاڭنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانىكەن. كېيىن تۇمۇر شىجاڭنى تۇڭگان گامازا ئۇلتۇرۇپ، بېشىنى كېسىپ قەشقەر كونا شەھەر ۋە يېڭىشەھەر كوچىلىرىدا سازايى قىلدى. گامازا مەرھۇم تۇمۇر شىجاڭنىڭ كەكە ساقىلىدىن كۆتۈرۈۋېلىپ «تېيمۇردى توۋ گېد-ياۋلا» دەپ توۋلاپ يېڭىشەھەر كوچىلىرىدا تېرىسىگە سىغماي قالغانىدى.

تۇمۇر شىجاڭنىڭ ئۇلتۇرۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىشەھەردە تۇڭگانلارغا قارشى ئوت ئاچتى. شۇ يىلى قىشتا

خوجانیاز هاجی، مەھمۇت شجاڭلار قەشقەرگە كەلدى. قۇربان ھەيت كېلىشتىن ئۇچ كۈن ئىلگىرى دادام مېنى كەينىگە سېلىپ، قەشقەر قۇمدەرۋازىدىكى بىر سارايغا باشلاپ كىرىپ، كەمچەت تۇماقلىق سۆلەتلىك بىر كىشىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردى. شۇ كۈنى ئازراق قار ئۇچقۇنداۋاتاتتى. ھېلىقى كىشى مۆيدىن تۇمنجاڭ ئىكەن. بىز ئۇ كىشىگە ئەدەب بىلەن سالام بەردۇق. ئۇ سالىمىزنى ئىلىك ئېلىپ دادامدىن «سىز قەيەرلىك؟» دەپ سورىدى. دادام «مەن كۇچالىق»، دەپ جاۋاب بەردى. مۆيدىن تۇمنجاڭ كۇچالىق بولۇپ، ئەسلىدە تۇماقچى ئىكەن. ئۇ كىشى ماڭا بىر قۇر نەزەر تاشلاپ «بۇ بالا ئەسكەرلىككە يارايدىغان بالا ئىكەن، ماڭا بېرەمسىز؟» دېۋىدى، دادام دەرھاللا «مانا بالا، ئۆزلىرىگە تۇتتۇم»، دېدى. يۇرەكلىرىم ئويناپ كەتتى. شۇندىن باشلاپ مەن ئەسكەر بولۇپ قالدىم. شۇ چاغدا مەن 19 ياشلاردا بولۇپ، ناھايىتى ئۇستىخانلىق، بەستلىك يىگىت ئىدىم.

مەن ئەسكەر بولۇپ ئەتىسى مۆيدىن تۇمنجاڭ يۇزدەك ئەسكەر بىلەن يېڭىشەھەر ئۇرۇشىغا چىقماقچى بولدى. مەن يېڭىشەھەرلىك بولغاچقا ئۇلارغا يول باشلىدىم. مەن ئۇلارنى باشلاپ غەجەكتىن ئۆتۈپ، مامۇتجان پاتچىم تەرەپتىن ئايلىنىپ قىچىچى دېگەن يۇرتنىڭ ئويچاڭزا دېگەن يېرىگە باشلاپ كەلدىم. چۇنكى يېڭىشەھەرگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان قىسىملارنىڭ قوماندانلىق شتابى ئويچاڭزىغا ئورۇنلاشقان ئىكەن. بىز ئويچاڭزىغا يېتىپ كەلگەندە مازىخوي ئەسكەرلىرىنىڭ يېڭىشەھەر قەلئەسىدىن ئاتقان توپ ئوقلىرى ئۇ يەر ـ بۇ يەرگە چۈشۈۋاتقان، ناھايىتى بەستلىك بىر ئادەم تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ كۆزىگە بىر نەرسە تۇتۇپ شەھەر تەرەپكە قاراپ تۇرغان ئىكەن. مەن قىزىقسىنىپ يېنىمدىكىلەردىن «ئۇ كىم، كۆزىگە تۇتۇپ تۇرغىنى نېمە؟» دەپ سورىدىم. يېنىمدىكى بىرەيلەن «سەن تېخى بىلمەمسەن، مەھمۇت شجاڭ دېگەن كىشى شۇ، كۆزىگە تۇتۇپ تۇرغىنى دۇربۇن»، دېدى. دېمەك، مېنىڭ مەھمۇت شجاڭ بىلەن دۇربۇن (گەرچە دۇربۇننىڭ نېمىلە-

كىنى بىلمىگەن بولساموۇ)نى شۇ يەردە تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈم ئىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ مەنمۇ يېڭىشەھەر ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ كەتتىم. شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە تۇن نىسپىدىن ئاشقاندا بىز بۈيرۇق بويىچە سېپىلغا ئېسىلىپ شوتىلارنى قويۇپ، تۈتۈش چىقارماي تەرەپ ـ تەرەپتىن چىقىشقا باشلىدۇق. ئالدىدىكىلەر سېپىلغا چىقىشقا ئاز قالغاندا پەستىتىن ئۇشتۇمتۇت «پاك» قىلىپ ئوق چىقىپ قالدى. نەتىجىدە دۈشمەننىڭ بىخىرامان ئۇخلاۋاتقان قاراۋۇللىرى ئويغىنىپ كېتىپ بىزنى پىلىموتقا تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن گازارمىلاردا ئۇخلاپ ياتقان دۈشمەنلەر چۈۋۈلۈپ چىقىپ ھەش ـ پەش دېگۈچە سېپىلغا ئورۇنلىشىپ مۇداپىئەنى كۈچەيتىۋالدى. سېپىلغا چىقىۋاتقان ئەسكەرلەر ئۇجمىدەك تۆكۈلۈپ كەتتى. بىر قىسمىمىز ئامان قالدۇق. كېيىن ئۇقساق، مازىخۇيغا سېتىلغان يېڭىشەھەرنىڭ بازار بېگى ئۆمەربەگنىڭ جاسۇسى ئوق چىقىرىپ دۈشمەنگە شەپە بەرگەن يەرنىڭ نەق ئۆزىدە قولغا چۈشۈتۇ. بۇ مۇناپىق سوراقتا باشلىقى ئۆمەربەگ، بارىنلىق تۇردى چوڭ دېگەنلەرنى پاش قىلىپتۇ. ئەگەر شۇ كۈنى ئۆمەربەگنىڭ خائىنلىقى بولمىغىنىدا، يېڭىشەھەر قەلئەسىنى خۇددى تاۋاقتەكى تەييار ئاشتەكلا قولىمىزغا ئالغان بولاتتۇق. شۇنىڭدىن كېيىن يېڭىشەھەر مۇداپىئەسى ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە چىڭ كەتتى. دۈشمەن تاك ئاتقۇچە ئۇخلىمايدىغان، سېپىل ئۈستىدىن چۈشمەيدىغان بولۇپ كەتتى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، خائىن ئۆمەربەگ، تۇردى چوڭ، مازىخۇينىڭ جاسۇسى ئارا قىچىچىلىق سەپەر دۈئانە (بۇ كەسپىي دۈئانە بولۇپ، مازىخۇينىڭ ئاقسۇدىكى تۆڭگان قىسىملىرىغا ياز غان خېتىنى ئېلىپ كېتىۋېتىپ، ئاقسۇ يولىدا بىزنىڭ قىسىملارنىڭ قولىغا چۈشكەن) ئۇچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ، كونا شەھەر ھېيتگاھ مەيدانىدا دارغا ئېسىلدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئۇرۇمچىدە ئۇروش قىلىپ روس ۋە شېك شىسەي قوشۇنلىرى

ېردىن يېڭىلگەن تۇڭگانلار قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلدى. خوجاند-
ياز ھاجى بىلەن مەھمۇت شىجاڭلار شەھەر خەلقىنىڭ ئامانلىقى-
نى كۆزدە تۇتۇپ كونا شەھەردىن چىقىپ كەتتى. مەن ئۆيگە قايـ-
تىپ كەتتىم. تۇڭگانلار ئەسكەرسىز قۇرۇق شەھەرگە بىر پاي
ئوق ئاتماي كىردى. مېنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئەسكەرلىك ھا-
ياتىم شۇنىڭ بىلەن تۇگىدى.

مەھمۇت شجاڭنى ئۆزىتىش

1934 ـ يىلى يازدا مەھمۇت شجاڭ قەشقەرگە كېلىپ 6 ـ
دىۋىزىيىگە شجاڭ بولۇپ، يۇمىلاق شەھەر قورغانچىسىغا ئو-
رۇنلاشقاندا 2 ـ قېتىم ئەسكەر بولۇپ، 3 ـ پولك (33 ـ پولك)
قا تەقسىملەندىم. بۇ پولك يېڭىسارداتۇراتتى، پولك كوماندىر-
مىز غوپۇر قارى، مۇئاۋىنى تۇرپانلىق ھەمدۇللا دېگەن كىشىلەر
ئىدى. مەن 4 ـ لىيەن 1 ـ پەي 1 ـ بەندە 1 ـ دەرىجىلىك ئەسكەر
ئىدىم. لىيەنجاڭمىز تۇرپانلىق ئابدۇلئەزىز، پەيجاڭمىز ئاتۇش-
لۇق ئابلىز، بەنجاڭمىز تۇرپانلىق يۇسۇپ دېگەن كىشىلەر ئى-
دى. بىزنىڭ لىيەنمىز پىلىموتچىلار لىيەنى بولۇپ، 200 ئەسكەر-
نىڭ ھەممىسى پولكتىكى ساۋاتلىق ئەسكەرلەر ئارىسىدىن تاللاڭ-
غانىدى. بۇ لىيەن ئەسلىدە مەھمۇت شجاڭنىڭ تەلەپ ـ مۇددىئا-
سى ۋە يۇقىرىنىڭ چوقۇم ئېغىر ـ يېنىك پىلىموتلارنى سەپلەپ
بېرىمىز دېگەن چىرايلىق ۋەدىلىرى بويىچە تەشكىللەنگەنىدى.
لېكىن مەھمۇت شجاڭ چەتكە چىقىپ كەتكۈچە ئارىدىن بىر
نەچچە يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن شېڭ شىسەي ۋەدىسىنى ئە-
مەلگە ئاشۇرمىدى، مەھمۇت شجاڭنىڭ تىرىشچانلىقلىرى بىكار-
غا كەتتى.

6 ـ دىۋىزىيىنىڭ قارىمىقىدا تۆت پولك ئەسكەر بار بولۇپ،
ھەممىسى ئاتلىق ئەسكەرلەر ئىدى. بىر پولكتا تۆت لىيەن، بىر
لىيەندە تۆت پەي، بىر پەيدە تۆت بەن ئەسكەر بولاتتى. ئات با-
قارلار، ھارۋىكەشلەر، زاپخوزلار، ئاشپەزلەر ۋە باشقىلارنى قوش-
قاندا، بىر پولكتا 1000 غا يېقىن ئادەم بولاتتى.

1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى خۇپتەن ۋاقتىدا مەھمۇت شىجاڭ بىر بۆلۈك ئادەم بىلەن 33 ـ پولكقا يېتىپ كەلدى. ئۇ كىشى كېلىپلا 33 ـ پولكنى جىددىي ھالەتكە ئۆتكۈزۈپ، ئابدۇنىياز كامالنىڭ 1 ـ لىەننى ياپچانغا مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا يېڭىسار ھاكىمى (ئۇيغۇر)، باجخانا باشلىقى (خەنزۇ)، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى (خەنزۇ) نى چاقىرتىپ كېلىپ، پولك شتابىدا سوراق قىلدى. نېمىدەپ سوراق قىلغانلىقىنى بىلمىدۇق. ئۇزاق ئۆتمەي ھاكىمنى قويۇۋېتىپ، قالغان ئىككىيلەننى پولك شتابىنىڭ بېغىدا ئاتتۇرۇۋېتىپ، ئادەملىرى بىلەن يولغا چىقتى. بىزنىڭ پەيدىكى 40 ئەسكەر يولبويى مەھمۇت شىجاڭنى قوغداپ ماڭدۇق. مەھمۇت شىجاڭ شۇ ئاخشىمى يېڭىسارىدىن يولغا چىقىپ، قىزىل، كۆك راۋات، كاچۇك، چىپقا، چىپان، كۆكيارلاردا قونالغۇ قىلىپ لاداخ يولىغا چۈشتى. كاچۇڭغا كەلگەندە قەشقەر گارنىزونى (قەشقەر گارنىزونىنىڭ ئورنى بۈگۈنكى يېڭىشەھەردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ئورنىدا) قورال ـ ياراغ باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىلياس قولىدا كويزا، ئېشەككە مىندۈرۈلۈپ، ئىككى پوتى ئېشەكنىڭ قورسىقى ئاستىدىن شوينا بىلەن چېتىلغان ھالەتتە كەلتۈرۈلدى. ئۇلار قىسقا يول ئارقىلىق ئۇدۇل مېڭىپ كاچۇڭغا كېلىپ مەھمۇت شىجاڭنى كۈتۈپ تۇرغان بولسا كېرەك. بۇ يەر كاچۇك جاڭگال بويىدىكى يول ئۈستى بولۇپ، يول بويىدا بىرەر چاركەچە كېلىدىغان يەرگە سېلىنغان بۇرما شەكىلىك پەشتىقى بار بىر قورغانچە بار ئىدى. مەھمۇت شىجاڭ بۇ يەرنى سورۇۋېدى، يەرلىك خەلق بەدۆلەتنىڭ قورغىنى دەپ جاۋاب بېرىشتى. مەھمۇت شىجاڭ شۇ يەردە توختاپ ئىلياسنى كىشەندىن ئازاد قىلىپ «سەن قەيەرلىك؟» دەپ سورىدى. ئىلياس «مەن تۇرپانلىق، تەقسىر»، دەپ جاۋاب بەردى. «سەن مۇسۇلمانمۇ»، دېگەندە ئىلياس «ئەلھەمدۇلىللاھ مۇسۇلمانمەن»، دەپ جاۋاب بەردى. مەھمۇت شىجاڭ دەرغەزەپ بولۇپ، «ياق، يالغان، سەن كاپىر، ئە-

گەر سەن مۇسۇلمان بولساڭ، مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلايتتىڭ، مەن مىللىي قىسىملارغا كۆپرەك قورال - ياراغ، ئوق - دورا بېرىپ تۇرغىن دېسەم ئاڭلىمىدىڭ ئەمەسمۇ؟! بەتبەخ، ماڭا ئەمدى لازىم بولدى»، دېدى. ئىلياس «لېيۇ سىلىڭدىن بۇيرۇق بولمىسا قانداق بېرەلەيمەن»، دېۋىدى، مەھمۇت شىجاڭ «مەنچۇ؟ مەن نېمە؟» دەپ سورىدى. ئىلياس «ئۆزلىرى سىلىڭ»، دېدى. مەھمۇت شىجاڭ تېخىمۇ قاتتىق غەزەپكە كېلىپ «ھەي بەتبەخ، مەن بەر دېگەندە- كىن بەرسەڭ بولماسمىدى. جاۋابىنى ئۆزۈم بېرەتتىم ئەمەسمۇ. سەن مەلئۇن گېپىمگە كىرمەي ئورۇس كونسۇلى بىلەن لېۋ سە- لىڭغا جاسۇسلۇق قىلدىڭ، ئۆز قېرىنداشلىرىڭنى، مىللەت مە- پەئىتىنى ساتتىڭ، ئەمدى ساڭا ئوق زايا كەتكۈدەك، قىلىچ بىلەن چېپىش كېرەك»، دېدى ۋە ئارقىدىن «خەير بوپتۇ، ئېتىۋە- تىڭلار»، دەپ بۇيرۇق قىلدى ۋە يەرلىك كىشىلەرگە ئۇنى كۆمۈپ قويۇشنى تاپىلاپ، يولىنى داۋاملاشتۇردى.

بىز كۆكيارغا يېتىپ بارغاندا مەھمۇت شىجاڭ بىزگە خىتاپ قىلىپ «بىز ھىندىستانغا چىقتۇق، مۇددىئايىمىز چەت ئەلدىن قورال سېتىۋېلىپ قايتا ئىنقىلاب قىلىش، مەن بىر يىل ئىچىدە قايتىپ كېلىمەن، شۇنىڭغىچە قورالنى قولۇڭلاردا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇڭلار، ئەگەر مەن كەلمەيدىغان بولسام قىيامەت كۈنى قو- لۇڭلار ياقامدا بولسۇن! ھۆكۈمەتنىڭ يامان كۆرگەن ئادىمى مەن، سىلەرگە ھېچ گەپ كەلمەيدۇ، قايتىپ كېتىڭلەر»، دېدى ۋە سۆز- لەپ بولۇپ ھەممىمىزگە پۇل تارقىتىپ بەردى. ئاندىن مەندىن «سەن نەلىك؟» دەپ سورىۋىدى «مەن قەشقەرلىك»، دەپ جاۋاب بەردىم. سىجاڭ يەنە «بىز بىلەن تىبەت چېگرىسىغچە بىللە بارامسەن؟» دېۋىدى، مەن «شىجاڭ ئاتا، دادام ئۆلۈپ كەتكىلى ئىككى ئاي بولدى، دادام جان ئۈزىدىغان چاغدا ئوچ ئۇكامنى ماڭا تاپشۇرغان»، دېيىشىمگە شىجاڭ «ھوي، مەن بۇنى بىلمەپتىمەن، ئۇنداقتا سەن قايتىپ ئۇكىلىرىڭنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئال، ئې- تىڭنى بىزگە ئالماشتۇرۇپ بەرگىن»، دېدى. مەن دەرھال «ئات

ئۆزلىرىنىڭ ئاتا»، دەپ ئېتىمنى تۇتتۇم. مېنىڭ ئېتىم پولك بو- يىچە ناھايىتى زور، كۆچلۈك ئات ئىدى. يەنە بىر ئاتقا ئارتىلغان يۈكلەرنى ئۇنىڭغا ئارتىپ بوشىغان ئاتنى ماڭا بەردى. بىز شۇنداق قىلىپ كۆكيارداا مەھمۇت شىجاڭنى ئۆزىتىپ قالدۇق. مەھمۇت شىجاڭ ئاكىسى موسۇل ھاجى، تۇرپانلىق باي ئاخۇن ئەزىزى، قەشقەر قىزىلدۆڭىلىك توختى ھاجى، تۇرپانلىق ھەمدۇللا (بۇ ئا- دەم لاداق يولىنى ئوبدان بىلەتتى) قاتارلىق 30 نەچچە ئادەم بىلەن لاداخ يولىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئابدۇنىياز كامالنىڭ يۈرۈشلىرىگە قاتنىشىش

بىز مەھمۇت شىجاڭدىن ئايرىلىپ كاچۇڭغا كەلسەك، بىز- نىڭ 33 ـ پولك، يەكەندىكى 34 ـ پولك ۋە قەشقەردىكى 31 ـ، 32 ـ پولكلاردىن قېچىپ چىققان بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئۇ يەر- گە توپلانغان ئىكەن. مويدىن تۇەنجاڭمۇ تۇرمىدىن چىقىرىلىپ، شۇ يەرگە كەلتۈرۈلۈپتۇ. بۇ كىشى شۇ چاغلاردا بىزنىڭ پولكنىڭ تۇرمىسىدە قاماقلىق ئىدى. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ كىشى قەشقەردە ئەپيۇن چېكىشنى ئۆگىنىپ قالغاچقا باشتا شتاب تۇرمىسىگە، كېيىن يېڭىساردىكى 33 ـ پولك تۇرمىسىگە يۆتكەلگەن ئىكەن.

كاچۇڭدا ئوفىتسېرلار كېڭىشى ئارقىلىق ئابدۇنىياز كامال شىجاڭلىققا، مويدىن تۇەنجاڭ مۇئاۋىن شىجاڭ ھەم شتاب باش- لىقلىقىغا تەيىنلەندى. قوشۇنىمىز كەلپىنىڭ سايۇاغ دېگەن يې- رىدە شېڭ شىسەينىڭ ئىككى كۇرەشچى ئايروپىلانىنىڭ ھۇجۇ- مىغا ئۇچرىغاندا، تۆت ـ بەش ئەسكەر تېرەكنىڭ بېشىغا چىقىۋې- لىپ بىرىنى سوقۇۋالغان، ئايروپىلاندىكى ئىككى رۇس، ئىككى خەنزۇ ئەسىرگە چۈشكەن. كېيىن مويدىن تۇەنجاڭ مۇشۇ ئەسىر- لەرنى قويۇۋەتكەن ھەم سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى شېڭ شىسەيگە ياردەمگە كەلگەندە ئىنقىلابتىن ئۈمىدسىزلىنىپ، مەخپىيەتلە- كىمىزنى ئۇلارغا مەلۇم قىلىپ خەت يازغان (بۇ خەت ئابدۇنىياز كامالنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان ئىكەن) دېگەن جىنايەت بىلەن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ بەشئېرىق ئۆستەڭ بويىدا ئېتىپ تاشلاندى.

ئابدۇنىياز كامال شجائەلىققا كۆتۈرۈلۈپ، ئەسكەرلەرنى 6 ـ دىۋىزىيىنىڭ شتاتى بويىچە تۆت پولكقا ئايرىپ تەڭ تەقسىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، دىۋىزىيە بويىچە ھەممەيلەننى يېڭى پولك، لىيەنلەر بويىچە كەڭ دالىدا سەپراس قىلىپ، ئۆزى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ سۆز قىلدى، ئاخىرىدا: «بىز كىم ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىمىز؟» دەپ سورىدى، ھەممىمىز بىردەك «خەلق ئۈچۈن»، دەپ جاۋاب بەردۇق. ئۇ يەنە «خەلق بىزنىڭ نېمىمىز؟» دەپ ياندۇرۇپ سورىدى. بىز «خەلق بىزنىڭ ئاتا ـ ئانىمىز، ئاكا ـ ئىنىمىز، ئاچا ـ سىڭلىمىز»، دەپ جاۋاب بەردۇق. ئۇ «توغرا، خەلق بىزنىڭ ئاتا ـ ئانىمىز، ئاكا ـ ئىنىمىز، ئاچا ـ سىڭلىلىرىمىز، بىز خەلق پەرزەنتى، شۇڭا ئۇرۇشتا خەلقىمىزنىڭ بىر تال يىپ چاغلىق نەرسىسىگىمۇ تېگىشكە، خوتۇن ـ قىزلارغا چېقىلىشقا بولمايدۇ، كىمدە كىم خىلاپلىق قىلىدىكەن، ھەربىي قانۇن بويىچە ئېتىپ تاشلىنىدۇ»، دەپ خىتاپ قىلدى. ئاندىن يېڭى 1 ـ پولكقا كېچىلەپ يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ يەكەننى ئىشغال قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. شۇ چاغدا يەكەندە بىر لىيەن خەنزۇ ئەسكەر تۇراتتى، ئۇلار يەكەننى ئۇرۇشمىلا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇنىياز كامال يەكەندە شتاب قۇرۇپ، ماخۇسەن بىلەن بىرلىشىپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى ئوت ئاچتى. ماخۇسەننىڭ 36 ـ دىۋىزىيىسى بىلەن بىزنىڭ 6 ـ دىۋىزىيە ئۇرۇشقا ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى بېشىمىزدىكى فۇراژكىلارنى چۆرۈۋېتىپ، ئاق دوپپا كىيدۇق، بىلەكلىرىمىزگە «فى سەبىلىللا» دەپ خەت يېزىلغان ئاق لاتا باغلىدۇق. 4 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە شېڭ شىسەي ۋە بىزنى باستۇرۇشقا يارەمگە كەلگەن سوۋېت ئارمىيىسى بىلەن مەكىت، مارالبېشى، ئاقسۇ، قەشقەرلەردە قانلىق جەڭ قىلدۇق. ماخۇسەن بىلەن بىزنىڭ بىرلەشمە قوشۇننىڭ ھەممىسى ئاق دوپپا كىيگەچكە بۇ ئۇرۇشلار خەلق ئىچىدە «ئاق دوپپىلىقنىڭ يېغىلىقى» دېگەن نام بىلەن تونۇلدى.

بىز يەكەندىن چىقىپ يېڭىسارنىڭ سېدە دېگەن يېرىگە كەل-گەندە شېڭ شىسەي ئارمىيىسىنىڭ بىر ئايروپىلانىنى سوقۇۋەتتۇق. شۇ ئايروپىلان يېڭىشەھەرنىڭ تازغۇن يېزىسىدىكى يالغۇز ئۇجمە دېگەن جاڭگالغا چۈشۈپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، بۇ ئايروپىلانىنى كۆرۈش ئۈچۈن يىراق - يېقىندىن كېلىدىغان ئا-دەملەرنىڭ ھەپتە كۈنگىچە ئايىغى ئۈزۈلمەي قىزىق بازارغا ئايلانغان ئىكەن.

بىز كۈزگىچە ئاقسۇدا شېڭ شىسەي ئارمىيىسى بىلەن قا-تتىق ئۇرۇش قىلىپ شېڭ شىسەي ئارمىيىسىنى خېلى زىيانغا ئۇچراتتۇق، كۈچى يەتمىگەن شېڭ شىسەي ئاخىرى سوۋېت ئىت-تىپاقىدىن ياردەم سورىدى. تانكا، ئايروپىلانلارنىڭ ھىمايىسىدە كەلگەن سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن ئاقسۇنىڭ قۇمباش دې-گەن يېرىدە قاتتىق سوقۇشتۇق. ئاخىرى ئوقىمىز تۈگەپ كەتتى. بىز يەكەندىن چىقىدىغان چاغدا ھەر بىرىمىزگە 200 تالدىن ئوق بېرىلگەنىدى. بىز كۆپ غەلىبىلىك ئۇرۇشلارنى قىلغان ئىدۇق، بارغانلىكى يەردە پىدائىيلار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن سېپىمىز-گە ئۇزلۇكسىز قوشۇلۇپ تۇردى. ئاقسۇغا بارغاندا بىزنىڭ پولكـ-نىڭ ئەسكىرى 1500 گە يەتكەنىدى. بىزنىڭ سوۋېت قىزىل ئار-مىيىسى بىلەن تۇتۇشقان ۋاقتىمىز 9 - ئاي مەزگىلى بولۇپ، بىزنىڭ پولكتىلا ئەمەس، باشقا پولكلاردىمۇ ئوق - دورا ئۆكسۈپ قالغانىدى. شۇڭا بىز بۈيرۇققا بىنائەن يەكەنگە چېكىنىدىغان بولدۇق. مەكتەكە كەلگەندە بەزى ئەسكەرلەر قېچىپ كەتتى. مەن-مۇ مەكتىتىن قېچىپ شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىگە تۇتۇلۇپ قالدىم. ئۇلار مېنى قورالسىزلاندۇرۇپ سوراق قىلىپ مېنىڭ بىر ئاددىي ئەسكەرلىكىمنى بىلگەندىن كېيىن پەيزاۋات ناھىيـ-لىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرمىدە ياتقاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقانلا-رىم ئارىغا نامدار ئادەملەرنى قويۇپ كېپىل بولۇپ تۇرمىدىن چىقىرىۋالدى. كېيىن ئاڭلىسام ئابدۇنىياز كامال ئاخىرغىچە

تىركىشىپ، پەقەت ئامال قالمىغاندا ئەسكەرلىرىنى تارقىتىۋېتىپ ئۆزى شېكى شىمالىغا قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. بىزنىڭ پولك كو- ماندىرىمىز ئامىر قوشۇنىمىز مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كې- يىن، تۇتۇق بەرمەي قېچىپ يۈرۈپ، ئاخىرى يېگىشەھەرنىڭ تاز- غۇن يېزىسىغا كەلگەندە، تازغۇن كېرەملىلىك ئابدۇرېھىم مەخ- سۇم دېگەن كىشى ئۇنى ئون نەچچە ئادەم بىلەن قورشۇۋاپتۇ، پولك كوماندىرى ئامىرنىڭ پىلىمۇتىدا ئوق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا ئوق چىقىرىشنى راۋا كۆرمەپتۇ، ئابدۇرېھىم مەخسۇم ئۇ- نى يېگىشەھەر ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ مۇكاپات ئاپتۇ.

مېنىڭ ئىككى قېتىم ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ سەپتىن چېكىن- گەنگە قەدەر كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم مانا مۇشۇلاردىن ئىبارەت.

خاتىمە ئورنىدا

مەن بۇ يەردە ئابدۇنىياز كامالنى شېكى شىمالىغا تۇتۇپ بې- رۇچىلەرنىڭ بىرى بولغان يەنە بىر شاھىتنىڭ ئەسلىمىسىنى مۇھەممەت سەلەينىڭ ئەسلىمىلىرىگە تولۇقلىما قىلىشنى لايىق تاپتىم.

مەزكۇر ئەسلىمىنىڭ ئىگىسى تۇردىيېۋ سۇلتان ناسىر 1936 - يىلى مەھمۇت شىجاڭ قوماندانلىقىدىكى 6 - دىۋىزىيە- نىڭ 31 - پولكىدا ئەسكەر بولغان، مەھمۇت شىجاڭ چەتكە چې- قىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردە قېلىپ، كېيىن شېكى شىمالىغا بىلەن سوۋېت بىرلەشمە ئارمىيىسى تەركىبىدىكى ئەخمەت مەخ- سۇم پولكىنىڭ يۇسۇپ لىيەنجاڭ لىيەنىدە جەڭچى بولغان ھەمدە شېكى شىمالىغا ئۇچۇن قان كېچىپ جانىپىدالىق بىلەن ئۇرۇش قىلغان. شېكى شىمالىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۇز ئۆرۈگەندە سو- ۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كېتىپ، گېئولوگىيە ئىنىزېنېرى بول- غان. 50 - يىللاردا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئۇرۇمچى كان ئىدا- رىسىدە ئىشلىگەن. 60 - يىللاردا ئەكسىلئىنقىلابچى دېگەن قال- پاق بىلەن قولغا ئېلىنىپ 18 يىل تۇرمىدە ياتقان.

ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، 1937 ـ يىلى 2 ـ ئاپرىل كۈ-
نى مەھمۇت شىجاڭ قەشقەردىن چىقىپ كېتىشتىن ئىلگىرى شا-
يارلىق مۇئاۋىن پولك كوماندىرى ياقۇپقا قۇربانلىيازنى ئېتىۋې-
تىپ، 31 ـ، 23 ـ پولكلارنى باشلاپ يېڭىسارغا بېرىشنى ئو-
رۇنلاشتۇرغان. مەھمۇت شىجاڭ قەشقەردىن چىقىپ كەتكەندىن
كېيىن، ياقۇپ قۇربانلىيازنى ئاتقان، بىراق ئوق ئۇنىڭ پۇتىغا
تېگىپ ئۆلمەي قالغان، قۇربانلىيازمۇ ئۇنى ئېتىپ يارىدار قىل-
غان. نەتىجىدە ئىككى پولكتىكى ئازغىنە ئەسكەر مەھمۇت شى-
جاڭنىڭ ئالدىن ئورۇنلاشتۇرغان پىلانى بويىچە شەھەردىن چې-
قىپ، يېڭىسارداىكى قىسىملارغا قوشۇلغان. قالغانلىرى ئامالسىز
قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىشىنىڭ تەكتىنى بىلمىگەچكە قەش-
قەردە تۇرۇپ قالغان.

1937 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئابدۇنىياز كامال
قەشقەر كونا شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ كېلىپ، ئەتىسى تاڭ سەھەر-
دە يۇمىلاق شەھەر قەلئەسىنى قورشاۋغا ئالغان. شەھەردە قالغان
31 ـ، 32 ـ پولكلارغا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مۇۋەققەت شى-
جاڭلىققا تەينىلەنگەن قۇربانىياز ئەسكەرلەرنى سېپىل ئۈستىگە
چىقىپ ئابدۇنىياز كامال قىسىملىرىغا زەربە بېرىشكە بۇيرۇغان.
ئەسكەرلەر پەستىكىلەرنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى ئىكەنلىكىنى
كۆرۈپ ئوق چىقارمىغان. بەزىلىرى سېپىلدىن سېرىلىپ چۈشۈپ
قارشى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. بۇ دەل شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت
ئارمىيىسىنىڭ ياردەمىدە ئابدۇنىياز كامال قوشۇنىغا قارشى جازا
يۇرۇشى تەشكىللەۋاتقان ۋاقتى بولغاچقا، تەييارلىق پۈتكۈچە ئاب-
دۇنىياز كامال، ماخۇسەنلەرنى بىخۇتلاشتۇرۇپ ۋاقىتنى قولغا
كەلتۈرۈش، 31 ـ، 32 ـ پولكتىكى ئەسكەرلەرنىڭ قارشى تەرەپ-
كە ئۆتۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قەشقەردە تۇرۇش-
لۇق سوۋېت كونسۇلى ئارىغا كىرىپ قۇربانىياز باشچىلىقىدىكى
31 ـ، 32 ـ پولكنى كونا شەھەرنى بىكارلاپ يېڭىشەھەرگە چىقىپ
كېتىش ئارقىلىق ئابدۇنىياز قوشۇنلىرىنىڭ شەھەرگە كىرىپ

ئورۇنلىشىشىغا پۈرسەت يارىتىپ بېرىش توغرىسىدا ماداراچىلىق قىلغان. نەتىجىدە تۇردىيېۋ سۇلتان ناسرىمۇ يۇقىرىقى ئىككى پولك تەركىبىدە يېڭىشەھەرگە چىقىپ ئورۇنلاشقان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ماشىنىلاشقان قىسىملىرى ئەركەشتام، سىمخانا قاتارلىق ئېغىزلاردىن كىرىپ ئابدۇنىياز كامال بىلەن ماخۇسەننىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىگە ھاۋا ۋە قۇرۇقلۇقتىن شىددەتلىك ھۇجۇم قىلغان. ئاقسۇدا ئورۇش قىلىۋاتقان ئابدۇنىياز دۇزىيىسىنىڭ ئوق ـ دورىلىرى تۈگەپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان، قەشقەر فرونتىدىكى ماخۇسەننىڭ بىرىگادا كوماندىرى ما شىڭكۇي 2000 ئەسكەر بىلەن قارشى تەرەپكە تەسلىم بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرلەشمە ئارمىيە پۈتۈن سەپ بويىچە يىمىرىلگەن. سوۋېت ـ شېڭ شىسەي بىرلەشمە ئارمىيىسى 31 ـ ۋە 32 ـ پولكتىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بىلەن ماشىڭكۇي قىسىملىرىنى ئاۋانگارت قىسىم بىلەن ئالدىغا سېلىپ ماخۇسەن قىسىملىرىغا قوغلاپ زەربە بەرگەن.

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا تۇردىيېۋ ناسىرلار يەكەن يېڭىشەھەردە دەم ئېلىپ تۇرغان كۇنلەرنىڭ بىرىدە يۇقىرىدىن ئابدۇنىياز كامالنى قوغلاپ تۇتۇش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغان. ئەسلىدە ئابدۇنىياز كامال ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋەتكەندىن كېيىن، بىر قانچە ئادەمى بىلەن چەتكە چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ چېگرىغا ماڭغاندا، سوۋېتنىڭ رازۋېدكا ئايروپىلانلىرى بايقىۋالغان ئىكەن. بۇيرۇق بويىچە ئاتلانغان يۈسۈپ لىەنجاڭ لىەنى ئاتلىق يولغا چىقىپ كوسراپتىكى بىر جىرا ئىچىگە چۈشكۈن قىلغان ئابدۇنىياز كامالنى قورشاۋغا ئالغان. ئابدۇنىياز كامالنىڭ ھەمراللىرى پىلىموت بىلەن ئۇلارغا ئوت ئاچماقچى بولغاندا ئابدۇنىياز كامال ئۇلارنى توسۇپ، يۈسۈپ لىەنجاڭغا «ئەمدى ئۆزئارا قان تۆكۈشمەيلى، ھەممۇ بىزدىن نۇرغۇن قانلار بىھۇدە ئاقتى، ئەگەر سىز بىزگە قوشۇلسىڭىز، بىرلىكتە كەشمىرگە چىقىپ كېتەيلى، ئەسكەرلىرىڭىزدىن خالىغانلار بىز بىلەن بىللە ماڭسۇن»، دېگەندە يۇ-

سۇپ لىيەنجاڭ «مەن بۇيرۇق بويىچە چىقتىم، مەن سىلەرنى تۇتۇپ يەكەنگە قايتىمەن»، دېگەن. قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن ئابدۇنىياز كامال ھەسرەت چېكىپ «توغرا، بۇيرۇق بويىچە چىقتىڭىز، سىز بۇگۈن بۇيرۇق بويىچە مېنى تۇتۇپ بېرىسىز، ئەتە باشقا بىرسى بۇيرۇق بويىچە سىزنى تۇتۇپ بېرىدۇ، بىز قاچانغىچە بىر ـ بىرىمىزنى تۇتۇپ بېرەرمىز! ھەي بىزنى خاراب قىلغان پەيلىمىز، ما ـ نا، ئېلىڭ»، دەپ قورالىنى يۇسۇپ لىيەنجاڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇلار يەكەنگە ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن بىر ئايروپىلان ئۇلارنى ئېلىپ كەتكەن.

دەرۋەقە، ئابدۇنىياز كامالنىڭ ئالدىن بېشارەت بەرگىنىدەك، 1940 ـ يىلىغا كەلگەندە شېڭ شىسەي قۇربانىنىياز، ئەخمەت مەخسۇم، يۇسۇپ لىيەنجاڭلارنى ئۇرۇمچىدە قولغا ئېلىپ تۇرمىدە مەخپىي ئۆلتۈرگەن.

تەمىم ئىبن بەھرىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى

ۋ. مىنورىسكىي

1. كىرىش سۆز

ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم، شۇنداقلا ئەڭ جەزبىدار بولغان مەسىلىنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ شەرقىي ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو ھەم ھىندىستانغا ئوخشاش ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى كىشىلەرگە ئانچە تونۇش-لۇق بولمىغان رايونلارغا قىلغان ساياھەت خاتىرىلىرىدۇر. ھەممىگە مەلۇمكى، بۇ جۇغراپىيەشۇناسلار دەققىتىنى جۇغراپىيەۋى ئورۇنلارغا مەركەزلەشتۈرۈپ، دائىم ۋاقىتقا سەل قارىغان. X VI ئەسىردىكى تۈركىيە خەرىتىسىدە، ئامېرىكىنىڭ سايىسى كېڭىيىپ ھىلال ئاي شەكلىگە يەتكەن بولسىمۇ، بىراق سىبىرىيە چۆللۈكىنىڭ يەنىلا ئەپسانىلەردىكى يەجۇجى - مەجۇجىلەرگە ئوخشاش كىشىلەرنىڭ دەققىتىنى تارتقانلىقىنى بايقىغانىدىم. 9 - 10 - ئەسىرلەردە، يەنى كلاسسىك ئەرەب جۇغراپىيەسى دەۋرىدە، ئالىملار بىر - بىرىنىڭ ئەسىرىنى كۆچۈرگەنلىكى ھەمدە قەدىمكى مەنبەلەردىن ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ بولمىغان سانلىق مەلۇماتلارنى ئالغانلىقىدىن ئەپسۇسلانمىغان. يەنى 10 - ئەسىردىكى «ئورتاق مەنبە» دىكى پادىشاھ داخۇم 800 - يىللاردىكى بېنگال ھۆكۈمرانى دارماپالانى كۆرسەتسىمۇ، يەنىلا ھىندىستان ھۆكۈمرانلىرى قاتارىدا سانالغاندەك ئىش بولدى.

بۇ مەلۇماتلار يات ئەللەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئاپتورلار ئاز ساندىكى 1 - قول ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان. بۇنىڭدىن

كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردىمۇ ئالدىنقى بايانلار ئۆز پېتى تەكرارلىنىپ كەلگەن. شۇڭا بۇ بايانلار ئوقۇرمەنلەرنى ئاسانلا قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېكىستلەر ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارساقلا، ئەسلىي مەنبەگە مۇناسىۋەتلىك تېخىمۇ كۆپ تەپسىلاتلارغا ئېرىشەلەيمىز ھەمدە زور دەرىجىدە قىسقارتىۋېتىلگەن ئاساسلىق مەزمۇنلاردىكى قاراڭغۇ نۇقتىلارنى شەرھلىيەلەيمىز.

مەن شەرەفۈز زامان مەرۋەزىنىڭ كىتابىدىن ئىشلىگەن كىتابمدا تېخىمۇ يىراق شەرققە دائىر سانلىق مەلۇماتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى يورۇتۇشقا تىرىشقانىدىم. بۇ مەلۇماتلار ئەل بىرۇنى، ئەبۇل فىدا قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ. ئۇلار قىتان دۆلىتىدىن كەلگەن قىتان خانلىقى ئەلچىسىنىڭ 1027 ـ يىلى مەھمۇت غەزنەۋىينىڭ ئوردىسىنى زىيارەت قىلغاندىكى بايانلىرىنى ئاساس قىلغان. بەزى رىۋايەتلەردە يەنە ۋولگا بويىدىكى بۇلغار خانلىقى ئەلچىلىرىنىڭمۇ 1024 ـ يىلى مەھمۇت غەزنەۋىينىڭ ئوردىسىنى زىيارەت قىلغانلىقى ئېيتىلىدۇ.[1]

بۇ ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ بولغان ھەم ئەرەبلەر بىلەن خەنزۇلار زومىگەرلىك تالىشىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، نۇرغۇن ئەرەب سەييياھلىرى ھەم ئەلچىلىرى تېخىمۇ يىراق شەرقتە ئىچكىرىلەپ كىرگەن[2]. بىراق، ئۇلارنىڭ كەچۈرمىشلىرىدىن ناھايىتى ئازلا خاتىرە ساقلىنىپ قالغان.9 ـ ئەسىردىكى سامانىيلار خانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەكشۈرۈش نۇقتىسى بولۇپ قالغان. ئەسلىي مەنبەلەرنىڭ كۆپىنچىسى كېيىنكى ئەسەرلەردە نەقىل ئېلىنىش يولى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن بەزى سەييياھلار ۋە ئەلچىلەرنىڭ سالاھىيىتى تەدرىجىي روشەنلىشىشكە باشلىغان. بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن جاپالىق ئەمگەكلەر گويې، توماسچېك، بارتولد ۋە ج. ماركۇئاتلار تەرىپىدىن ئىشلەندى. تېخىمۇ يېڭى مەلۇماتلارنىڭ كۆپلەپ بايقىلىشى بىلەن ئەرەب ساياھەتچىسى تەمىم ئىبن بەھرۇل مۇتتەۋىنىڭ ساياھەت خا-

تىرىسىگە قايتا باھا بېرىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلدى.

بۇ سايامەت خاتىرىسىنىڭ كۆپ قىسمى ياقۇتنىڭ جۇغراپىيەۋى ئەسىرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىللەردىن مەلۇم بولدى. بۇ ئۇزۇندىلەر ئىبنى خۇردەزبىھ، ئىبنۇل فەقىھ، قۇدامە قاتارلىق جۇغراپىيەشۇناسلارنىڭ تەمىمنىڭ ئەسلىي خاتىرىسىدىن ئالغان نەقىللىرىنى ئېنىقلاشقا ئەسقاتسىمۇ، بىراق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ مۇرەككەپ، توختاۋسىز كۆچۈشلىرى تەمىمنىڭ سايامەتىنىڭ مەقسىتىنى ئېنىقلاش ھەم ۋاقتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. 1923 ـ يىلى ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان مەشھەتتە ئىبنۇل فەقىھنىڭ «كىتابۇل بۇلدان» نامىلىق ئەسىرىنى بايقىدى. بۇ كىتابنىڭ گويې 1885 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان قىسمى پەقەت ئەسلىي قولىيازمىنىڭ قىسقارتىلمىسى ھەم تۈركىلەرگە ئائىت قىسمى بولۇپ، تەمىمنىڭ ئىسمىمۇ كۆزگە چېلىقمايدۇ. ئۇ مەشھەتتىن تېپىلغان قولىيازمىدەك تولۇق ئەمەس، بىراق ئۇ بىر قىسىم قوشۇمچە خاتىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدىكى نەقىللەر تەمىمنىڭ خاتىرىسىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ياقۇتنىڭ ئەسىرىگە قارىغاندا تەپسىلاتلار كۆپ. دەرۋەقە، نۇرغۇن بايانلار تېكست بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەن بولۇپ، بىز ئۇلارنى قوش تىرناق ئىچىدە ئالدۇق ۋە شۇ ئارقىلىق بۇلارنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرىلا قىسقارتىلغان بايانلار ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتۇق.

11 ـ ئابزاس «ئۇ ئېيتىدۇكى...» دەپ باشلانغان. بۇنىڭدىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، تەمىمنىڭ خاتىرىسىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بىرەر ھۆكۈمەت ئەمەلدارى ياكى ئالىمنىڭ سوئاللىرىغا بېرىلگەن جاۋاب بولسا كېرەك.

ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بۇ مەنبەلەر ياقۇتنىڭ ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغاندا «بارسخان» دېگەن نام خاتا ھالدا «نوشجان» دەپ يېزىلىپ قالغان. بۇنداق خاتا يېزىش ھادىسىسى ھازىرغىچە بايقالغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدىلا ئۇچرايدۇ. پەقەت مۇقەددەسى، گەردىنى

زى، مەھمۇد كاشغەرىيلەرنىڭ ئەسەرلىرى ۋە «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە «بارسخان» دەپ توغرا ئېلىنغان.

تەمىمنىڭ خاتىرىسىنىڭ يېڭىدىن نەشر قىلىنىشى بىلەن، مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا ئالاقىدار بىر-مۇنچە تەپسىلاتلارنى قايتا ئۆزگەرتىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلدى. تۆۋەندىكى ناھايىتى مېغىزلىق ۋە مۇھىم پاكىتلار ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئەڭ دەسلەپكى خانلىق تۈرك نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ، 552 ـ قۇرۇلغان. كېيىن تېزلا ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي تۈركلەر ئورخۇن ۋادىسىدا، غەربىي تۈركلەر ئېرتىش بىلەن تالاس ئارىلىقىدا ھاكىمىيەت قۇرغان. غەربىي تۈركلەر 10 قەبىلە بولۇپ، ئىككى گۇرۇھ (بۇلۇ ۋە نۇشىبى) ئىدى، غەربىي تۈركلەر باشتا ساسانىيلارنىڭ، كېيىن ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ ئىتتىپاقچىسىغا ئايلانغان. غەربىي تۈركلەر بىر مەزگىل ئۆز قېرىندىشى بولغان شەرقىي تۈركلەرنى غەربىي تەرەپتىن قوغدىغان. 689 ـ يىلى شەرقىي تۈركلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قايتا تۈركلەر ئىتتىپاقى قۇرۇلغان. 744 ـ يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى ئۇيغۇرلار باشچىلىقىدىكى ئۇچ قەبىلىدىن تۈزۈلگەن ئىتتىپاق تەرىپىدىن ۋەيران قىلىندى. ئۇيغۇر خانلىقى 840 ـ يىلغىچە مەۋجۇت بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق قىسمى ئاساسلىق غەربكە كۆچۈپ ئىككى خانلىق بەرپا قىلدى. بۇلارنىڭ بىرى گەسۇ (847 ـ يىلى) دا، يەنە بىرى 866 ـ يىلى تۈرپاندا قۇرۇلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە غەربىي تۈركلەرنىڭ كونا تەركىبىي قىسمى بولغان ھەرقايسى قەبىلىلەر دەسلەپ تۈركەشلەرنىڭ (706 ـ يىلدىن باشلاپ)، كېيىن قارلۇقلارنىڭ (766 ـ يىلدىن باشلاپ) رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى.

2. تەرجىمىسى

1. تەمىم ئىبن بەھرۇل مۇتتەۋىنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇلار

(تۇركلەر)نىڭ دۆلىتى بەكلا سوغۇق بولۇپ، بىر يىل ئىچىدە پە-قەت ئالتە ئايلا سەپەر قىلىشقا بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ توققۇز ئوغۇزخانلىقىغا قاغان ئەۋەتكەن ئالتا مىنىپ كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ، ناھايىتى جاپالىق سەپەرنى باشتىن كەچۈر-گەن. ئۇ بۇلاق ۋە گۈل - چېچەكلەر تولۇق بولسىمۇ، لېكىن نە يېزا ۋە شەھەر بولمىغان يايلاقتا 20 كۈن سەپەر قىلغان. بۇ يەر-دە پەقەت توشۇش خىزمىتىگە مەسئۇل ئاز ساندىكى كىشىلەرلا چېدىرلاردا تۇرىدىكەن. ئۇ 20 كۈنلۈك ئوزۇق ئېلىۋالغان بولۇپ، ئۇ بۇ دۆلەتنىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ سەپەرنىڭ 20 كۈنلۈك يايلاق سە-پىرى ئىكەنلىكىنى بىلىدىكەن. شۇ 20 كۈنلۈك يايلاق سەپىرىدىن كېيىن، يەنە بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن كاتتا ئىمارەتلىك يېزىلارنى ئارىلاپ ئىككى كۈن يول يۈردى. بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ياكى كۆپ قىسمى تۇركلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوتقا چوقۇنىدىغانلار (مەجۇسىيلەر) ۋە زىنىدىق دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قاغان ئوردىسىغا يېتىپ باردى.

2. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇ شەھەر ناھايىتى چوڭ، شۇنداقلا تېرىقچىلىقى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى ناھايىتى ياخشى ۋە بولۇق ئۆسكەن رۇستاق (رساتىق) لار بىلەن ئورالغان. يېزىلىرى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن. بۇ شەھەر-نىڭ ناھايىتى چوڭ 12 تۆمۈر دەرۋازىسى بار ئىكەن. شەھەر ئادەم كۆپ، قىستاڭچىلىق بولۇپ، بازارلىرى ھەم ھەرخىل تىجارەتلە-رى بەكمۇ رونىق تاپقانىكەن. شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى زىن-دىق دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن.

3. ئۇ بۇ شەھەرنىڭ چىن بىلەن بولغان ئارىلىقىنى 300 فەرسەخ دەپ مۆلچەرلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە «بۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن بولۇشى مۇمكىن»، دەپ قوشۇپ قويغان.

4. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: توققۇز ئوغۇز قاغانى تۇرىدىغان شەھەر-نىڭ ئوڭ (جەنۇب) تەرىپى باشقىلار بىلەن زادىلا بېرىش - كېـ-

لىش قىلمايدىغان تۇركلەر زېمىنىدۇر. ئوردابالىق (پايتەخت) نىڭ سول تەرىپىدە كىماكلار، ئالدى تەرىپىدە چىن دۆلىتى بار.

5. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ قاغاننىڭ شەھىرىگە بەش پەرسەخ كېلىدىغان جايدا قاغاننىڭ ئالتۇندىن ياسالغان چېدىرىنى كۆرگەن. بۇ چېدىر سېپىل ئوستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ 100 ئادەم سىغىدەك چوڭلۇقتا ئىكەن.

6. ئۇنىڭ يېزىشىچە، توققۇز ئوغۇز خانلىقىنىڭ قاغانى چىن پادىشاھى بىلەن قۇدىلىشىش ئارقىلىق تۇغقاندارچىلىق ئورناتقان بولۇپ، چىن پادىشاھى توققۇز ئوغۇز خانلىقىغا ھەر يىلى 500 مىڭ توپ يىپەك ئەۋەتىپ بېرىدىكەن.

7. ئۇ يەنە يۇقىرى نوشجان (بارسخان) بىلەن شاش (تاشكەنت) نىڭ ئارىلىقىنى تارازدىن ماڭغاندا كارۋان سەپىرى ئۈچۈن 40 كۈنلۈك يول بولۇپ، ئۇ بۇ ئارىلىقنى ئاتلىق بىر ئايدا بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

8. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، يۇقىرى بارسخاندا تۆت چوڭ شەھەر ۋە تۆت كىچىك شەھەر بار ئىكەن. ئۇنىڭ پەرىزىچە، ئەسكەرلەر كۆل بويىغا جايلاشقان بىر شەھەرگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، بۇ يەردە تولۇق قوراللانغان 20 مىڭ چەۋەندەز بار ئىكەن. تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇلاردىن كۈچلۈكلىرى يوق بولۇپ، ئەگەر ئۇلار قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشقىدەك بولۇپ قالسا، ئۇلارنىڭ 100 ى قارلۇقلارنىڭ 1000 ئەسكىرىگە تېتىيدىكەن.

9. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ كۆل تۆت بۆلۈك شەكىللىك بولۇپ، ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار قورشاپ تۇرىدىكەن. بۇ تاغلاردا ھەر خىل دەرەخلەر تېپىلىدىكەن. ئۇ: بۇ يەردە بىر شەھەرنىڭ خارابسى بار ئىكەن، تۈركلەردىن بۇ شەھەرنىڭ كىملەر تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقىنى، بۇ يەردە كىملەرنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇنىڭ قانچان خارابلىككە ئايلانغانلىقىنى بىلىدىغان بىرمۇ كىشىنى ئۇچرىتالمىدىم، دەيدۇ. بۇ جايدا بىر دەريا بار بولۇپ، ئۇ شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدىكەن. ھېچكىم بۇ دەريانىڭ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ

رەلمەيدىكەن. ئۇ: «مەن بۇ دەريادا ھېچقانداق كۆرۈپ باقمىغان تۇرلۇك سۇ ھايۋانلىرىنى كۆردۈم. مەن يەنە باشقا دۆلەتلەردە ئۇچرىتىپ باقمىغان قۇشلارنى كۆردۈم»، دەيدۇ. ئۇ يەنە: «شۇ جايغا يېقىن بولغان يېزا ـ شەھەر خەلقى ھەم بارسىخانلىقلار ھەر يىلى ئەتىيازدا دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۇ جايىنى تاۋاپ قىلىشىدۇ»، «كۆلگە تىبەت، توققۇز ئوغۇز ھەم كىماك تەرەپتىن بولۇپ چوڭ ـ كىچىك 150 ئېقىنىڭ سۈيى قۇيۇلىدىكەن»، دەيدۇ.

10. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆگىلىك 40 كۈنلۈك يول بولۇپ، ئاتلىق توختىماي ماڭسا بىر ئايدا بېسىپ بولالايدىكەن.

11. ئۇنىڭ بايان قىلىشچە، ئۇ توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ ئوردىسىغا قوشنا بولغان شەھەرگە تىكىلگەن قاغان ئوردىسىغا كەلگەندە، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھىنى كۆرگەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى پەرەز قىلىپ كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ ئوردىسى ئەتراپىدا باشقا نەرسىلەرنى تىلغا ئالمىغاندا 12 مىڭ ئەسكەر بار. ئۇنىڭ دېيىشچە، ئۇندىن باشقا 17 ئاتامان بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ قولىدا 1300 ئەسكەر بار ئىكەن، ھەر ئىككى ئاتامان قارارگاھى ئارىلىقىدا بىردىن قاراۋۇللۇق ئورنى بار ئىكەن. ئاتامانلار بىلەن قاراۋۇللۇق ئورنى بىر ـ بىرىگە تۇتاش بولۇپ، چەمبەر ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەنىكەن. بۇ چەمبەرسىمان شەكىلدىن ئەسكەرلەرگە قارىتىلغان يۆنىلىشتە تۆت قوۋۇق ئېچىلغانىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشچە: قاغان ۋە ئەسكەرلەرنىڭ بارلىق مال ـ چارۋىلىرى قاغان ئوردىسى بىلەن سانغۇنلارغا تەئەللۇق يەرلەر ئارىلىقىدا يايلايدىكەن. بىرمۇ ھايۋان بۇ يەردىن قېچىپ چىقىپ كېتەلمەيدىكەن.

12. ئۇنىڭدىن كىماكلارغا بارىدىغان يول ھەققىدە سورىساق، ئۇ مۇنداق دېدى: تارازدىن[3] kiwakib دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى يېزىغىچە بولغان ئارىلىق بەكمۇ ئاۋات ھەم ئاھالىسى كۆپ جاي ئىكەن. تارازدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ ئارىلىقى يەتتە پەرسەخ كېلىدۇ.

دىكەن. بۇ جايدىن كىماك خانلىقىغچە تېز ماڭسا ئاتلىق 80 كۈنلۈك سەپەر ئىكەن. بۇ جايدا قۇملۇق، ئوتلاق ۋە تۈزلەڭلىكلەر كۆپ بولۇپ، ئوتلىرى بولۇق، بۇلاقلىرى كۆپ ئىكەن. بۇ جاي كىماكلارنىڭ يايلىقى بولۇپ، ئۇ يەنە مۇشۇ يەردىن ئۆتۈشىدە پا-دىشاھ ھەم ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ چېدىرلىرىنى ھەمدە قوشنا يېزىلارنىڭ ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇشلىرىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. پادىشاھ بىر جايغا بارماقچى بولسا، يايلاقنى بويلاپ ماڭىدىكەن. پادىشاھنىڭ چارۋىلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز كۆپ ئىكەن. 20 مىڭچە ئاتلىق ئەسكىرى بار ئىكەن[4].

13. ئەبۇل فازىل ۋاسجىردىنىڭ بايان قىلىشىچە، ھارۇن رەشىد زامانىدا (786 ــ 809) توققۇز ئوغۇزلار قاغانى ئىككى قېتىم چىنغا لەشكەر تارتقان[5]، مۇنداق ئىش ئەل مەھدى زامانىي (685 ـ 775) دىمۇ يۈز بەرگەن. بۇ ئۇرۇش ئۇسرۇشان بىلەن سەمەرقەنتكە يېقىن جايدا يۈز بەرگەن. سەمەرقەنت نائىبى ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە مەيدان ئۇرۇش قىلغان. بەزى ئۇرۇشلار ناھايىتى دەھشەتلىك بولغان. ئاللاھ سەمەرقەنت ھۆكۈمرانىغا نۇسرەت ئاتا قىلغان. ئۇ رەقىبلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ چىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ 600 مىڭ ئادىمىنى ئەسىر ئالغانىكەن. مۇسۇلمانلار ناھايىتى كۆپ ئولجا ئالغان بولۇپ، بەزىلەرنى ھەتتا بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئەسىر ئالغان. ئۇلار سەمەرقەنتتە قەغەز ھەم ھەر خىل ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ياسىغان. بۇ نەرسىلەر پۈتكۈل خۇراسان بويىچە يالغۇز سەمەرقەنتتىلا ئىشلەپچىقىرىلغان.

14. تۈرك ئېلىدە يامغۇر، قار ۋە سوغۇق تىلىگەندە ئىشلىتىلىدىغان تاشلارنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. بۇ تاش ھەقىقىدىكى رىۋايەتنى ھەممە كىشى بىلىدىكەن. بۇنداق ئادەت ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھېچقانداق تۈرك ئۇنى ئىنكار قىلمايدىكەن. بۇ تاشلار ئاساسلىقى توققۇز ئوغۇز قاغانىدىلا بولۇپ، باشقا تۈرك

قاغانلىرىدا مۇنداق تاش بولمايدىكەن.

15. ئەبۇ ئابدۇللا ئەل ھۇسەيىن بىننى ئۇستازۇنيە ئۆزىنىڭ ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىننى ئەل ھەسەندىن، ھىشام بىننى لوھراسىپ ئەل سائىبۇل كەلبدىن، ئەبۇمەلىھتىن، ئىبنى ئابباستىن ئاڭلىغانلىرىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: ئىبراھىم ھايات ۋاقتىدا سارا ئۆلۈپ كەتكۈچە ئۇنىڭدىن باشقا بىرسىگە ئۆيلەنمەيدۇ. سارا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ساپ ئەرەب قان سىستېمىسىدىن بولغان فەنتۇرابىنت مەقتۇر ئىسمىلىك بىر ئايالغا ئۆيلىنىپتۇ. ئۇلار ساياھەت قىلىپ خۇراسانغا كەلگەندە، شۇ يەرگە ماكانلىشىپ كۆپىيىپتۇ ھەمدە ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى باستۇرۇپتۇ. بۇ ھېكايە نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئوغۇل قازارغا يېتىپتۇ. ئۇ ئۆزىنى ئۇلارغا بېغىشلاپ ئۇلار بىلەن ئەھدى تۈزۈپتۇ ۋە تويلىشىپتۇ. بەزىلىرى ئۇلار بىلەن تۈرۈپ قاپتۇ، قالغانلىرى ئۆز دۆلىتىگە قايتىپتۇ.

3. شەرھى

1) توققۇز ئوغۇزلار

تەممىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا قىلغان ساياھىتى توغرىسىدىكى خاتىرىنى بىرقانچە نۇقتا بويىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي تۇرۇپ تولۇق چۈشەنگىلى بولمايدۇ.

توققۇز ئوغۇز دېگەن نام ئەڭ دەسلەپتە ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدۇ. بىراق، بۇ نام قاغانىنىڭ ئۆز قەبىلىسى قاتارىدا تىلغا ئېلىنمايدۇ. شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانلىرىغا دائىر ئوخشاش مەزمۇندىكى ئىككى مەڭگۈ تاش ۋە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (720 ـ يىلى) دا «تۈرك» ئاتالغۇسى ھۆكۈمرانغا ۋە ئۇنىڭ خەلقىگە قارىتا ئىشلىتىلگەن. تۆۋەندىكى نەقىلدىن ئومۇمىي ئەھۋالنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. قاغان مۇنداق دەيدۇ: «تۈركەش قاغان ئۆز تۈركلىرىمدىن ئىدى»، ئۇ يەنە توققۇز ئوغۇزلارنى «ئۆز خەلقىم ئىدى» دېگەن. بىراق، تۈرك قاغانى ئۆز لەشكەرلىرى

رىنى باشلاپ، ئون ئوقلارغا قارشى تۇرغان. ئون ئوقلار بولسا تۇركەش قاغانلىقى خەلقى ئىدى. ئۇلار شۇنداقلا توققۇز ئوغۇزلار-غىمۇ قارشى تۇرغان. تۇنيۇقۇقلىقى بايانىدا تۇركەش قاغان ئۆزدىنى «بىز ئوغۇزلار» دەيدۇ ھەم تۇركلەرگە قارشى تۇرۇشنى پىلانلايدۇ. تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشنى بىلگەقاغانلىقى «تۇرك ۋە ئوغۇزلار» ئۇستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىنى مەدھىيىلەش بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان.

بۇ نەقىللەر تۇركلەرنىڭ ئېتنىك ئىتتىپاقىنى، ئون ئوقلار، توققۇز ئوغۇزلار ھەم ئوغۇزلارنىڭ تۇركلەرنىڭ شىمالىدا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ گۇرۇپپىلار سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلمىگەن ياكى پارچىلىۋېتىلگەن. شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، توققۇز ئوغۇز نامى يا شەرقىي تۇركلەر ئىتتىپاقىنىڭ يادروسى بولغان «تۇرك»لەرنى كۆرسەتمىگەن، يا غەربىي تۇركلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى بولغان «ئون ئوقلار»نى كۆرسەتمىگەن. بۇ چاغدا ئون ئوقلارغا تۇركەشلەر رەھبەرلىك قىلاتتى، ئۇزاق ئۆتمەي ئازلارنىڭ يېڭى ئىتتىپاقى بارلىققا كەلگەن.

2. 740 ـ يىلى ئورخۇن ۋادىسىدىكى تۇركلەرنىڭ ئورنىنى ئۇيغۇرلار ئىگىلىدى. بۇ يېڭى ئىتتىپاق ئەسلى تۆلەس ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولۇپ، سېلىنگا ۋادىسىدا ئىلتەبىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغان.

ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرى تۇرك مەڭگۈ تاشلىرىغا قارىغاندا ياخشى ساقلانمىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇنجى قاغانىغا مەنسۇپ ناھايىتى قىممەتلىك مەڭگۈ تاشتا تۇركلەرنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئوزمىش ئۇستىدىن غەلىبە قازانغانلىقىغا دائىر بايانلارنىڭ بىرنەچچە قۇرى بۇزۇلۇپ كەتكەن. سۇجى مەڭگۈ تېشىدىكى بايانلار ئايرىم شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ 740 ـ يىلدىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا تەئەللۇقلۇق ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بەك تارتىدىغىنى، 821 ـ يىلدىن كېيىن تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز

ئېتىقادىنى مانى دىنىغا ئۆزگەرتكەنلىكى بايان قىلىنغان. مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىدىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئاز ـ تولا بايانلار بار. مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدىچە قىسمىدىكى بايانلارنىڭمۇ بەزى مەزمۇنلارنى ئېنىقلاشقا پايدىسى بار. بىراق، مەڭگۈ تاشـ نىڭ تۈركچە يۈزى پايدىلانغىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن.

شىنە ئۇسۇ مەڭگۈ تېشىدا قاغان ئۇيغۇر ۋە توققۇز ئوغۇزلار ـ نى تىلغا ئالىدۇ ھەمدە قاغان توققۇز ئوغۇزلارنى ئۆز خەلقىم، دەيدۇ. ئۇ يەنە تۈركلەرنى يوقاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ. باشقا بايانلاردا ئون ئوقلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن ئوچ قارلۇق خەلقى؛ سەككىز ئو ـ غۇز ۋە ئوتتۇز تاتارلار؛ توققۇز ئوغۇزلار، چىكلارغا تۈتۈق بەلگە ـ لەش؛ تۈركەشلەر ۋە قارلۇقلار؛ جۇڭگودىكى ئوغۇز تۈركلىرى؛ چىگىل ھەم قارلۇق تۇتۇقلىرى؛ تۈركەشلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن قارلۇقلار؛ ئوچ قارلۇق؛ ئوچ تۇغلۇقلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى قا ـ تارلىقلار تىلغا ئېلىنىدۇ.

بۇ تىزىملىكتىن شۇ نەرسە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئون ئوي ـ غۇر ئىتتىپاقى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پەرقى بار. ھەيران قالارلىقى شۇكى، ئۇيغۇرلار شۇ مەزگىلدە ئون قەبىلىدىن تەشكىل تاپقان بولسىمۇ، خەنزۇچە مەنبەلەردە پەقەت توققۇز ئۇيغۇر قەبـ ـ لىسىلا تىلغا ئېلىنىدۇ. بىز يەنە ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئۆز ئەجدادلـ ـ رى بولغان تۈرك قاغانىغا ئوخشاش، توققۇز ئوغۇزلارنى ئۆزلىرى ـ گە تەۋە خەلق دەپ ئېيتقانلىقىنى كۆرىمىز. شۇڭلاشقا، توققۇز ئوغۇزلارنى ئۇيغۇرلارمۇ، تۈركلەرمۇ ئۆزلىرىگە تەۋە دەپ قارايدـ ـ غان ئارىلىقتىكى بىر ئىتتىپاق بولۇشى مۇمكىن دېگەن ئېھتىـ ـ ماللىقنى چەتكە قاقالمايمىز.

پاكىتلار ئورخۇن ۋادىسىنىڭ قەبىلە تۈزۈلۈشىنى ئېنىق بېكىتكىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قەبىلە ۋە ئىتتىپاقلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەھۋالىيىتىگە ماس ھالدا ئۆز تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىپ تۇرغان.

16 ـ ئەسىردە ياشىغان راشىدىن «ئۇيغۇر ئېلى» ھەققىدىكى بايانىدا ئون دەريا بويىدا ئون ئۇيغۇرلار، توققۇز دەريا بويىدا توققۇز ئۇيغۇرلار ياشايدۇ، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. بۇلار شۇبھىسىز، شىنە ـ ئۈسۈ مەڭگۈ تېشىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى ئىتتىپاق ئىدى.

توققۇز قەبىلىدىن تۈزۈلگەن بۇ ئىتتىپاق ئەسلى ئۇيغۇرلار ـ نى يادرو قىلىپ تۈزۈلگەن بولۇپ، كېيىن ئۇيغۇر نامى پۈتكۈل ئىتتىپاقنىڭ نامى بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئەپسۇسكى، بۇ پەرەز بىزدە نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر خانى بىرىنچى قېتىم ئون ئۇيغۇر ـ غۇرلارنى تىلغا ئالىدۇ، يەنە نېمە ئۈچۈن ئون ئۇيغۇر بىلەن توققۇز ئوغۇزلارغا پەرقلىق مۇئامىلىدە بولىدۇ دېگەن سوئالنى پەيدا قىلىدۇ. بۇنىڭغا تېخى قايىل قىلارلىق جاۋاپ تېپىلغىنى يوق.

ئىسلام مەنبەلىرىدە تۈركلەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى كۇ ـ رەشلىرى ھەققىدە تەپسىلىي خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئەڭ دەسـ ـلەپكى مەنبەلەردە پەقەت «تۈرك» نامىلا تىلغا ئېلىنغان. تەبەرىنىڭ بۇيۇك تارىخىي ئەسىرىدە بۇ نام 1 ـ بۆلۈمدە 74 قېتىم، 2 ـ بۆ ـ لۈمدە 121 قېتىم، 3 ـ بۆلۈمدە 111 يەردە تىلغا ئېلىنىدۇ. تەبەرى پەقەت بىرلا يەردە (3 ـ بۆلۈم 1044 ـ بەتتە) بۇ نامنى توققۇز ئوغۇز دەپ تىلغا ئالىدۇ. ئۇندىن باشقا مەشھۇر تارىخچى ياقۇبى (ئۇ خۇراسان ھەم ماۋەراۋننەھىرنىڭ ئەھۋالى توغرىلىق مول مەلۇماتقا ئىگە كىشى ئىدى) توققۇز ئوغۇز دېگەن نامنى 809 ـ 810 ـ يىللارغا مەنسۇپ بايانلىرىدا بىر قېتىم، 806 ـ يىلدىن كېيىنكى مەزگىللەرگە ئائىت بايانلىرىدا بىر قېتىم بولۇپ، جەمئىي ئىككى قېتىم تىلغا ئالىدۇ. بىز بۇ مەسىلىلەر توغرـ ـسىدا «خۇلاسە» دە مەخسۇس توختىلىمىز. بۇ جايدىكى توققۇز ئو ـ غۇز نامى ھەققىدىكى مۇھىم پاكىت ئەسلىي مەنبەسىنىڭ قەيەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دەققەتىمىزنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ئۇيـ ـغۇرلار ئورخۇن ۋادىسىدا قۇدرەت تاپقاندا، بۇ نام مۇسۇلمان ئاپـ ـتورلارنىڭ تارىخنامىلىرىگە سىڭىپ كەتكەنىدى.

كېيىنكى مەزگىللەردە، ئىسلام مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلار، روشەنكى ئۇيغۇرلارنىڭ گەنجۇ رايونلىرىدا قۇرغان يېڭى خانلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

مەسئۇدىنىڭ ئەسىرىدىكى ئىككى بۆلەك مەزمۇن ئالاھىدە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ: مەسئۇدى ئالدى بىلەن ياپەسنىڭ ئەۋلادلىرىنى ساناپ كېلىپ: «ئۇلار تۈركلەر، قارلۇقلار ھەم توققۇز ئوغۇزلاردۇر. ئۇلار كېيىن قوچو شەھرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولۇپ قالغان. بۇ خانلىق خۇراسان بىلەن جۇڭگونىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. بىزنىڭ دەۋرىمىزدە (943 ـ يىللىرى) تۈرك قەبىلىلىرى ھەم تۈركلەر ئىچىدە توققۇز ئوغۇزلاردەك باتۇر، ئۇلاردەك قۇدرەتلىك ھەم ئۇلاردەك مۇستەھكەم دۆلەت باشقۇرىدىغانلار يوق. ئۇلارنىڭ قاغانى ئۇيغۇر قاغان بولۇپ، مانى دىنىغا ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا مانى دىنىغا ئىشىنىدىغان باشقا تۈركلەر يوق. باشقا تۈركلەردىن كىماكلار، بارسخانلىقلار، ئەل بدىيا[6]، ئەل جغرىيە[7]لەر بار. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى غۇزلار ئەڭ كۆچلۈك. قارلۇقلار قەددى قامەتلىك ھەم گۈزەل كېلىدۇ. ئۇلار پەرغانە ھەم شاش رايونىدا ۋە بۇ يەرگە يېقىن جايلاردا ياشايدۇ. ئۇلار (قارلۇقلارنى ئەمەس، تۈركلەرنى كۆرسەتسە كېرەك) نىڭ خانلىقى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ قاغانى قاغانلارنىڭ قاغانى ھېسابلىناتتى. ئۇ باشقا تۈرك خانلىقلىرىنى بىرلەشتۈرگەن ھەم بۇ خانلار ئۇنىڭغا بويسۇنغان. بۇ خانلارنىڭ بىرى بولغان ئاپراسىياپ تۈرك بولۇپ، پارسلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان. بۇلاردىن باشقا يەنە شابا ئەسىملىك بىر خان ئۆتكەن. بىزنىڭ دەۋرىمىزدە تۈركلەرنىڭ نەخانى، نە ئۇ خانغا بېقىنىدىغان باشقا خانلار قالمىدى.

بارتولد بىلەن ماركۇارت تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن ئېنىق خۇلاسىگە كېلەلمىدى. ماركۇارت دەسلەپ خۇرەزىم ئورخۇن ۋادىسىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنى تىلغا ئالغان دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەپ، كېيىن يەنە تەمىم زىيارەت قىلغان توققۇز ئوغۇزلار پايتەختى قوچونى كۆرسىتىدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

بارتولد دەسلەپ (1897 ـ يىلى) تەمىمنىڭ ساياھىتىنى 9 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەمەس، دېگەنىدى. بارتولد «ھۇدۇدۇل ئالەم» دىكى ۋە ئىدرىسنىڭ ئەسىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلىنىپ توققۇز ئوغۇزلار پايتەختىنى شەرقىي تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىن ئىزدەشنى ئېيتىدۇ. 1926 ـ يىلى ئۇ تەمىمنىڭ ساياھىتى 760 ـ يىلدىن بۇرۇنقى ياكى 9 ـ ئەسىردىن كېيىنكى مەزگىللەرگە توغرا كېلىشى مۇمكىن دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. مەن «ھۇدۇدۇل ئالەم» گە بەرگەن ئىزاھاتىمدا ياقۇتنىڭ تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن ئالغان نەقىلنى ئىبن خۇردەزبىھ، قۇدامە ۋە ئەبۇ دۇلەفلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان نەقىللەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئانالىز قىلغانىدىم. بەزى تەخمىنلەر بىلەن مەن تەمىم زىيارەت قىلغان پايتەختىنىڭ بېشىبالىق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. كېيىن زەكى ۋەلىدى تاپقان نۇسخىنىڭ فوتو نۇسخىسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمرانلىرى بىلەن چىن پادىشاھلىرىنىڭ قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقانلىقىغا دائىر ئىنتايىن مۇھىم مەلۇماتقا ئىگە بولدۇم. شۇڭا بۇ يەردە ئىلگىرىكى قاراشنى ئۆزگەرتىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى.

توققۇز ئوغۇز دۆلىتىنىڭ پايتەختى 744 ـ يىلدىن 840 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئورخۇن ۋادىسىدىكى قارابالغاسۇنىدا ئىدى. 840 ـ يىلدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلار بېشىبالىقنى يازلىق پايتەخت، قوچونى قىشلىق پايتەخت قىلدى.

تەمىم ئىبن بەھىر، ياقۇت، قۇدامە ۋە جەيھانىيلارنىڭ تۇققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى بايانلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، توققۇزئوغۇزلار پايتەختىنىڭ ئۇدۇلىغا چىن شەھىرى جايلاشقان بولۇپ، ئارىلىقى 300 پەرسەخ (1800 كىلومېتىر) ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك كېلىدۇ، دېگەن بايانلاردىن تەمىمنىڭ جۇڭگونى زىيارەت قىلمىغانلىقىنى،

بۇ يەردە پەقەت جۇڭگو ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىنى ئېيتقانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئارىلىق ئۇيغۇر پايتەختىنىڭ ھەر ئىككىلىسىگە ئىشلىتىلگەن. پاكىت شۇكى، گەردىزى چىنەنكەنت (قوچو) تىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قۇمدان (چاڭئەن) غىچە بولغان ئارىلىقىنى 66 كۇنلۇك (تەخمىنەن 2000 كىلومېتىر) يول دېگەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئورخۇندىكى پايتەخت بىلەن چاڭئەن شەھرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 1650 دىن 1700 كىلومېترغىچە بولۇپ، قۇشۇتەك ئۇچقان تەقدىردىمۇ تەمىم ئېيتقانداەك ئۇنچە تېز بېرىش مۇمكىن ئەمەس.

2) توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى

توققۇز ئوغۇز پايتەختىگە قوشنا كۆلنى تىلغا ئالغاندا، ئېنىقكى، قۇدامەنىڭ خاتىرىسىدىكى مۇشۇ بۆلەك خاتا چۈشەنچە ئىدى. بۇ جايدا پەقەت پادىشاھ ئوردىسىدىكى ئالتۇن چېدىرنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىگە دائىر مەزمۇنلار تىلغا ئېلىنغان. مۇبادا قاغان چېدىرنىڭ ئالتۇندىن ياسالغانلىقىنى جەزملەشتۇرەلىسەك بۇ پەرەز پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە «تاڭنامە. قىرغىزلار تەزكىرىسى» دە ئاخىرقى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئورخۇندىكى پايتەختىدە ئالتۇن چېدىرنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان.

قىرغىز ھۆكۈمرانى بىلەن ئۇيغۇر قاغانى ئوتتۇرىسىدىكى 20 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن، ئۆز غەلىبىسىگە ئىشەنگەن ئاجۇ (قىرغىز ھۆكۈمرانىنىڭ نامى): «سىلەرنىڭ مەھشەر كۈنۈڭلەر يېتىپ كەلدى، ئەمدى مەن سىلەرنىڭ ئالتۇن چېدىرىڭلارنى قولغا ئالىمەن، چېدىرىڭلارنىڭ ئالدىدا ئاتلىرىمنى چاپتۇرۇپ، تۇغ ـ ئەلەملىرىمنى لەپىلدىتىمەن»، دەپ ھەيۋە قىلغانىدى. ئاخىرى 840 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ تېكىنلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كەتتى. ئاجۇ ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئالتۇن چېدىرىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇ نۇرغۇن بايلىق ۋە تەيخې مەلىكىنى

قولغا چۈشۈرۈپ، لاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆز چېدىرىغا يۆتكەپ كەتتى.

تەمىم تىلغا ئالغان 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق ۋە كۈنگۈرىلىك پايتەخت شەھرى بولسا بىپايان تېرىلغۇ يەرلەر ئارىسىغا جايلاشقان.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئورخۇندىكى ئوردىسى تۇنجى قاغان تېرىپىدىن ئورخۇن دەرياسى بىلەن بالىقلىغىنىڭ قوشۇلىدىغان جايغا قۇرۇلغان. ئۇنىڭ خارابىسى تەخمىنەن 2.5×7 كىلومېتىر كېلىدۇ. خان شەھرى ئۇنىڭ شىمالىدا بولۇپ، تەخمىنەن 200×450 مېتىر كېلىدۇ. ئونغا يېقىن دەرۋازىنىڭ ئورنىنى ھېلىھەم پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككى پايتەختى بولۇپ، بېشبالىقنىڭ تاشقى سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى چاسا شەكىللىك رايون 1.820×1.965 كىلومېتىر چوڭلۇقتا بولۇپ، ئىچكى ئايلانما تام شەرقىي تامغا يانداش، قوچۇ شەھرىنىڭ خارابىسى ئەگرى - بۈگرى بولۇپ، دائىرىسى 1.820×1.820 كىلومېتىر كېلىدۇ، شەھەر مەركىزىدە قاغان تۇرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ھەر ئىككى پايتەخت ئاھالىسى كۆپ، يېرى مۇنبەت، گۈللەنگەن رايونغا جايلاشقان. ئەمما ھازىرقى سخېمىسىدىن قانچە دەرۋازىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

چۈشىنىكسىز بولغىنى، تەمىمنىڭ پايتەختكە يېتىپ بېرىشتىن 20 كۈن (ياكى 25 كۈن) بۇرۇن «بىر - بىرىگە تۇتاش يېزىلار» نى بېسىپ ئۆتكەنلىكى ھەققىدىكى بايانلىرىدۇر. تۇرپان رايونىدا نۇرغۇن شەھەر ھەم يېزا ئىگىلىك مەركەزلىرى بار ئىدى. بىراق ئورخۇن ۋادىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئەھۋالىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئېھتىمال بەزى تېرىلغۇ يەرلەر قاغانغا بېقىنغان سوغدىلار ۋە خەنزۇلار تەرىپىدىن تېرىلغان بولسا كېرەك. تەمىم بەلكىم بەزى قاراۋۇللۇق ئورنىغا تەۋە جايلارنىمۇ تىلغا ئالغان بولۇشى مۇمكىن.

3) دىنىي ئېتىقادى

تەمىنىڭ دىنىي ئېتىقاد توغرىسىدىكى بايانلىرى چۈشەنىكسىز بولۇپ، ئاخىرقى 20 كۇنلۇك سەپىرىدە ئۇچرىتالمىغان كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. پايتەختتە زىندىق دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدۇ. توققۇز ئوغۇزلارغا بېقىنغۇچىلار ئاساسىدا زوروئاستىر دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ بولۇشى ناتايىن. تەمىنىڭ تىلغا ئالغىنى ئېھتىمال بۇددىستلار ياكى تەبىئەتكە چوقۇنغۇچى تۈركىي قەبىلىلەر بولۇشى مۇمكىن. زىندىق دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ھەققىدە بىزدە ئىشەنچلىك ئاساس بار. مۇسۇلمانلار ئادەتتە ئۇلارنى مانى مۇرتىلىرى دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇر خان بۇ دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن ئىلگىرى بۇرۇنلا (ئۇ 763 ـ يىلى لوياڭدا تۇرۇشتىن ئىلگىرى بۇرۇن) بۇ دىن تۈركلەر ئىچىدە ئومۇملاشقان بولۇشى مۇمكىن. بۇ دىنىي ئىسلاھاتتىن كېيىن، «جىن ـ شەيتانلارنىڭ ھەيكەللىرى ۋە رەسىملىرى» ۋەيران قىلىندى. مانى مۇرتىلىرى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىدى. قاغاننىڭ ۋارىسى (759 ـ 780) قارابالغاسۇندا تىكلەنگەن ئۇچ خىل يېزىقتىكى مەڭگۈتاش (بۇ تاش 808 ـ يىلدىن 821 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان قاغاننىڭ شەرىپىگە تىكلەنگەن)تا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەقىقەتەن تەقۋادار مانى مۇخلىسى ئىدى. بىراق، شۇنىسى گۇمانلىقكى، شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ پۇقرالىرى مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن قوبۇل قىلمىغان، بولۇپمۇ پايتەخت بالاساغۇن سىرتىدىكىلەر تېخىمۇ شۇنداق بولۇشى كېرەك ئىدى.

763 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم بېرىش سەۋەبى بىلەن بولغان ئېتىقاد يېڭىلاش مانى دىنىنىڭ جۇڭگودىكى تەرەققىياتىغا زىيانلىق بىرى سۇپىتىدە سانالدى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن يىمىرىلگەندىن كېيىنلا جۇڭگودا مانى دىنى چەكلەندى. مانى دىنىنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تارقىلىشى توغرىسىدا قىزىقارلىق ھەم جانلىق

مەلۇماتلار بار.

4) قەبىلىلەر مەسلىسى

تەممىنىڭ يۇقىرىقى بارسخان ئاھالىسىنىڭ قارلۇقلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا ئۇستۈنلۈك قازانغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرى بىر قەدەر گەۋدىلىك. يۇقىرىقى بارسخانىنىڭ ئورنى تاغلار ھەم كۆللەرنىڭ تەبىئي مۇھاپىزىتىدە بولۇپ، ناھايىتى كۈچلۈك شەھەرلەردىن ئىدى. بۇ جاينىڭ بۇرۇنقى ئاھالىسى قەدىمكى ئاھالىنىڭ بىر قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنىغا مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن. تەممم 9 ـ ئابزاستا تىلغا ئالغان بارسخاندىكى قەدىمكى قەشقەر كەلگۈسىدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئۈچۈن مۇھىم بىر يېپ ئۇچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. كېيىن ئىسسىقكۆل ئەترا-پىدىكى رايونلار غەربىي تۈركىلەر تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلدى. بىراق بۇ رايوندىكى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانىنىڭ قايسى قەبىلىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەسئۇدى بارسخانلىقلارنى ئالا-ھىدە بىر ئىتتىپاق دەپ ئېيتقانىدى.

766 ـ يىلدىن كېيىن قارلۇقلار غەربىي تۈركىلەر (تۈركەشـ-لەر) گە ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى قانلىق ئۇرۇشلار ئىسسىقكۆل رايونىدىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە يۇقىرىقى بارسخانىنىڭ 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئور-نى ھەققىدە «بارسخان كۆل بويىغا جايلاشقان ئاۋات ۋە ھۆزۈر بەخش شەھەر بولۇپ، خەلقى قارلۇقلار، ئۇلار توققۇز ئوغۇزلارغا سادىق»، دېيىلگەن. «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاھالىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن بارسخانلىقلارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى بىلەن دوستا-نە مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بىراق بارس-خانلىقلار قارلۇقلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكى نەتىجىسىدە بويسۇندۇ-رۇلغان.

بىراق، تەممم بارسخانلىقلار قارلۇقلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان دەۋرنى تىلغا ئالمىدۇ. ئەل جاھىز (868 ـ يىلى ۋاپات

بولغان) «قارلۇقلار گەرچە سان جەھەتتە ئىككى ھەسسە كۆپ بولسىمۇ، لېكىن توققۇز ئوغۇزلار ئۇلاردىن ئۈستۈن تۇراتتى»، دەيدۇ. ئۇنىڭ خاتىرىسىمۇ تەمىنىڭ خاتىرىسىنىڭ تەكرارلىنىشى بولسا كېرەك.

تېخىمۇ قىزىقارلىق تەپسىلات، قاغانىنىڭ تەمىنىڭ 20 كۈنلۈك سەپىرى ئۈچۈن ئات ئۆتكەنلىكىدۇر. ئەگەر قاغانىنى بېشىبالىقتىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ تۆۋەنكى بارسخانغا ئات ئەۋەتىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىغان بولىدۇ. چۈنكى يۇقىرىقى بارسخانىنىڭ ئارىلىقى تېخىمۇ يېقىن. ئۇيغۇرلار ئورخۇندا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، تۆۋەنكى بارسخان قارلۇقلارنىڭ كونترولىلۇقىدا ئىدى. بىراق تەمىم قارلۇقلارنىڭ بارسخانلىقلار بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقىدىن باشقا ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن. بۇ بەلكىم مەشھەتتىن تېپىلغان قولىيازمىدا قىسقارتمۇېتىلگەن بولسا كېرەك.

تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قوشۇنلىرى توغرىسىدا «ئوڭ تەرەپ، يەنى جەنۇب تەرەپ ياكى غەربىي جەنۇب تەرەپتە ھېچكىم بىلەن ئارىلاشمايدىغان تۈركلەر ياشايدۇ»، دېيىلگەن. دەرۋەقە بۇ تۈركلەر شاتولار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنى كۆرسەتتى. ئۇلار شىمالدا كىماكلار بىلەن قوشنا ئىدى. ئۇلار ئېرتىش دەرياسىغا مەركەزلەشكەن قىپچاقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مارکۇارت «كومانلار» نامىلىق ئەسىرىدە، بۇ ئىتتىپاق 8 ـ ئەسىردىلا مەۋجۇت ئىدى، دەيدۇ. ئورخۇن بىلەن تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى باشقا قەبىلىلەر كىماكلاردىن ئايرىپ تۇراتتى. تەمىمنىڭ يازغانلىرى ئەنە شۇ ئەھۋالنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك. ئۇ توققۇز ئوغۇزلار قاغانىنى زىيارەت قىلغىلى بارغاندا تالاستىن ئۆتكەن. بىراق مۇشۇ ۋاقىتتا يولنىڭ سولغا، يەنى شىمالغا بۇرۇلغانلىقى ئېنىق. ئۇ مۇشۇ يولنى بويلاپ، كىماكلارنىڭ ھۆكۈمرانى بار تەرەپكە قاراپ ماڭغان. تەمىم ئەگىپ ئۆتۈپ كەتكەن يەردە قارلۇقلارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

تەمىم قاغاننىڭ شەھەر سىرتىدىكى چېدىرىنىڭ بىر - بىر - رىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان 17 ئاتامانىڭ چېدىرى بىلەن قور - شىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ سان غەلىتە بولۇپ، بىزنىڭ بىلىشىمىزچە ھېچقانداق بىر تۈرك ئىتتىپاقى 17 دەپ ئاتالمىغان. قاغاننىڭ چېدىرىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا بۇ سان 18 گە يېتىدۇ. بۇنى مېنىڭچە مۇنداق چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. «تاڭ - نامە» دە توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تىلغا ئېلىنغاندا، «ئۇلارنىڭ بۇگۇر، ھۇن، سىقار ھەم قىبچاق قاتارلىق ئالتە قەبىلە بىلەن مە - لۇم قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار ئۇلار - نى ئۆز ھېسابىغا كىرگۈزمەيدۇ»، دەپ قوشۇمچە قىلغان. بۇنى مۇنداق پەرەز قىلىش مۇمكىن، ئۇيغۇرلار تازا قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە باشقا ئىرقتىكى بارلىق قەبىلىلەرنى باشقۇرغان ھەمدە قارلۇق ۋە باسمىللارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان بولۇشى مۇمكىن. شۇلارنى قوشقاندا بۇ سان 17 چىقىدۇ.

تىبەت توغرىسىدىكى بايانلار گەردىنىڭ ھەم «ھۇدۇدۇل ئا - لەم» دىكى بايانلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، تىبەتنىڭ نەق ئۆزىنى كۆرسەتمەيدۇ. بەلكى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تىبەتلەر تەرىپە - دىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. تىبەتلەر بۇ رايونغا 670 - يىلدىن 692 - يىلغىچە ھەم 790 - يىلدىن 850 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر مەھەل ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت

مەشھەتتىن تېپىلغان قولىيازمىدا بايقالغان ئەڭ يېڭى مەلۇ - مات — قاغاننىڭ تاڭ پادىشاھلىرى بىلەن قۇدىلاشقانلىقى ۋە تاڭ پادىشاھىنىڭ ئۇلارغا ھەر يىلى يىپەك ئەۋەتىپ تۇرىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتتۇر. بۇ ئېنىقكى، ئۇيغۇرلارنىڭ تازا كۈچىيىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگە يەتكەن ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ. بايانچۇر قاغان تاڭ سۇلالىسىگە ھەمكارلىشىپ ئەن لۇشەن توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، بۇ تۆھپىسى شەرىپە - گە تاڭ پادىشاھىنىڭ قىزى نىڭگو مەلىكىنى خوتۇنلۇققا ئالغان.

نىڭگو مەلىكە بايانچۇر قاغان ئۆلگەندىن كېيىن (759 ـ يىلى) تاڭ دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن. يۈكۈڭخۇنىڭ نىڭگو ئاتلىق يەنە بىر مەلىكىسى 3 ـ ئەۋلاد قاغان ئۆگەگە ياتلىق بولۇپ، چارۇنچى قەبىلىلەر ئارىسىدا تۇرۇپ قالغان. 788 ـ يىلى شىيەن ئەن مەلىكە 4 ـ ئەۋلاد قاغانغا ياتلىق بولدى. ئۇ يەنە 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ ئەۋلاد قاغانلارغىمۇ داۋاملىق خانىش بولدى. ئۇ يايلاقتا 21 يىلنى ئۆتكۈزۈپ 808 ـ يىلى ئۆلدى. 821 ـ يىلى 10 ـ ئەۋلاد قاغانغا تەيخې مەلىكە سوۋغات قىلىندى. ئۇ ئۇيغۇرلار 840 ـ يىلى تالا-پەتكە يولۇققىچە شۇ جايدا ياشاپ، نۇرغۇن كۈلپەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، 843 ـ يىلى تاڭ دۆلىتىگە قايتىپ كەتتى.

ئۇيغۇرلارغا يىپەك سوۋغا قىلىشىمۇ ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى. 762 ـ يىلى تاڭ ئەلچىسى ئۇيغۇر قاغانغا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا يىپەك بۇيۇملىرىنى يىلمۇ يىل يەتكۈزۈپ تۇرۇۋاتقان-لىقىنى ئەسكەرتكەن. 758 ـ يىلدىن 760 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇرلار نۇرغۇن ناچار ئاتنى يۆتكەپ كېلىپ، ھەر بىر ئاتقا 40 توپ يىپەك تېگىشىش شەرتى بىلەن سودا قىلىپ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن. 758 ـ يىلى ئۇيغۇرلار 10 مىڭ ئات ئەكىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنى قىيىن ئەھۋالغا قويغان. پادىشاھ پەقەت 6000 ئاتقىلا يىپەك تاپشۇرالىغان. 11 ـ ئەۋلاد ئۇيغۇر قاغانى تاڭ پادىشاھى ۋېنزۇڭدىن 500 مىڭ توپ يىپەك تاپشۇرۇۋالغان.

بۇ رېئاللىق تەمىنىڭ بايانلىرىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى يەر-لىك سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە قېلىپ قالغان. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن قۇدىلاشقانلىقىغا دائىر مەلۇمات يوق. 996 ـ يىلى ئىدىقۇت خانى قىتان خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىپ ئىتتىپاق تۇزۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، نەتىجە-گە ئېرىشەلمىگەن.

يۇقىرىقى تەھلىللىرىمىزنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تەمىم ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇنغا

بارغان ۋە بۇ ھەقتە خاتىرە قالدۇرغان بىردىنبىر مۇسۇلمان سا-ياھەتچىسىدۇر.

5) خۇلاسە

تەمىم تىلغا ئالغان مۇساپە مۇجمەل بولسىمۇ، بىراق 40 ـ 45 كۈن يول يۈرۈش ياكى 90 كۈن يول يۈرۈش ئەستايىدىللىق بىلەن ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە. بۇ مۇساپە بېشىا-لىق بىلەن تۆۋەنكى بارسخان ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقتىن كۆپ ئۇزۇن بولۇپ، مۇشۇنچىلىك ۋاقىتتا قارابالغاسۇندىن بارسخان-غىلا ئەمەس، بەلكى تۆۋەنكى بارسخانغىمۇ يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

قارابالغاسۇن مەڭگۈ تېشىنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، 9 ـ ئەۋلاد ئۇيغۇر قاغانى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى سىر دەرياسىنىڭ يۇ-قىرى ئېقىنى ھەم پەرغانىنگىچە كېڭەيتىپ، قارلۇقلارنى بويسۇ-ندۇرغان ھەمدە ئۇلارغا يېڭى يابغۇ تەيىنلىگەن. تەمىمنىڭ 821 ـ يىلى كىماكلارنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شىمالىدا، دېيىشى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ تاكى تۆۋەنكى بارسخانغىچە كېڭەيگەنلە-كىنى تىلغا ئالغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ بولسا كېرەك.

توققۇز ئوغۇز نامى ئەڭ دەسلەپ ياقۇبىنىڭ خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىنغان. 777 ـ يىلى خەلىپە مەھدى شەرق ھۆكۈمرا-لىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىگە بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلغان. شۇلار قاتارىدا «... قارلۇق پادىشاھى، يابغۇ، تۈرك پادىشاھى، تار-خان، تىبەت پادىشاھى، ياھرۇن، چىن پادىشاھى، توققۇز ئوغۇز قاغانى، قاغان» قاتارلىق ئەمەل نامىلىرى تىلغا ئېلىنغان. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانى قاغان دەپ ئاتىلاتتى. قاغان يابغۇ ۋە تارخاندىن كۆپ ئۇستۇن تۇراتتى. ئەرەبلەر مۇبالىغە قىلمىغان بولسىلا، بۇنام شەكسىز ئۇرخۇندىكى ئۇيغۇر ھۆ-كۈمرانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەمدىلا مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئالساق، مەھ-دىنىڭ تەلىپى تېخىمۇ چەكتىن ئاشقان بولىدۇ. مەھدى مانى دى-نى مۇرىتلىرىغا رەھىمسىزلەرچە مۇئامىلە قىلغان. ھەمدە 785 ـ

يىلى ئۇلار ئۇستىدىن ئالاھىدە نازارەتچىلەرنى قويغان. شۇڭا تەمىنلىك مەھدىنلىك ئەلچىسى سۇپىتىدە سايا‌ھەت قىلغانلىقىدەك پەرەزدىن گۇمانلىنىش ھاجەتسىز.

«ئەل فىھرىست» نىڭ ئاپتورى «مانى مۇرتىلىرى سەمەرقەنتتە 500 گە يەتكەندە خۇراسان ھۆكۈمرانى ئۇلارنى يوقىتىشنى قەستلەيدۇ. بىراق چىن پادىشاھى (مەن بۇنى تۇققۇز ئوغۇز پادىشاھى دەپ قارايمەن) ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدا ئاشۇ مانى مۇرتىلىرىدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىقىنى ئىما قىلىش بىلەن ئاگاھلاندۇرغان» لىقىنى بايان قىلىدۇ.

مۇشۇنداق بولغاندا تەمىمنىڭ سايا‌ھىتى 821 ـ يىلىدىن 824 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان 9 ـ ئەۋلاد ئۇيغۇر قاغانى چۈڭدې مەزگىلىدە بولغان بولىدۇ.

بىزنىڭ يۇقىرىقى تەھلىللىرىمىزنىڭ ھەممىسى ماركۇارتنىڭ تۇققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇرلاردۇر، دېگەن يەكۈننىڭ كۈچەيتىلمىسىدىن ئىبارەت، خالاس. بىراق بۇ يەكۈن بارتولدنىڭ تۇققۇز ئوغۇزلار شاتو تۈركلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەن پىكرىگە زىت كېلىدۇ. تۇققۇز ئوغۇز نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئېنىق ئەمەس، بىراق بۇ نامنىڭ ئورخۇندىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغىنى ئېنىق.

ئىزاھلار:

① «مەرۋەزىنىڭ جۇڭگو، تۈركلەر ۋە ھىندىستان توغرىسىدىكى بايانلىرى» ـــ «پادىشالىق ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ژۇرنىلى»، 1942 ـ يىللىق سان، 68 ـــ 111 ـ بەتكىچە.

② گىببنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ 715 ـ يىلىدىكى قەشقەرگە تاجاۋۇزى» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن.

③ بۇ سۆز قۇدامەنىڭ ئەسىرىدە «kwykt» دەپ يېزىلغان.

④ مۇشۇ يەردە تەمىمنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىدىن ئېلىنغان نەقىلەر ئاخىرلىشىدۇ.

⑤ بۇ يەردە مۇجمەللىك بار. ئەسلىدە توققۇز ئوغۇزخانى جۇڭگوغا ئەمەس، بەلكى ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتقان. ئەبۇل فازىل بۇ ئىشنى

751 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇ-رۇش بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويغان.

⑥ بۇ بەلكىم «Adhkish ـ ئەزكىش» بولۇشى مۇمكىن.

⑦ بۇ بەلكىم «مەجغارى» بولۇشى مۇمكىن.

ۋىلادىمىر مىنورىسكىينىڭ «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى تۈركىلەر، ئىرانلىقلار ۋە كاۋكازىيىلىكلەر» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىنىڭ 1978 ـ يىلدىكى ئىنگلىزچە نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىندى.

تەرجىمە قىلغۇچىلار: **ئادىل ئابدۇقادىر، ئۆمەرجان نۇرى**

ئابدۇكېرىمخاننىڭ سۈيىقەست بىلەن بارچۇقتا ئۆلتۈرۈلۈشى

ئەخەت داۋۇت

تارىختا مەشھۇر ئاتالغان يەكەن خانلىقى مىلادىيە 1514 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى قۇرۇلۇپ، ئۆزىنى دەسلەپتە «قەشقەر سۇلتانلىقى» دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي خانلىق مەركىزى يەكەنگە يۆتكىلىپ، نامىنى «يەكەن خانلىقى» دەپ ئاتىغانىدى. بۇ خانلىقنىڭ تۇنجى سۇلتانى سەئىدخان (1484 ـ 1533) ئىدى. ئۇ، ھەربىي يۇرۇشتە كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى ئابدۇرەشىت خان (1510 ـ 1570) تەختكە ئولتۇرغان. 1570 ـ يىلى سۇلتان ئابدۇرەشىت خان 61 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئۇچۇن بولغان نۇرغۇن قانلىق جەڭلەر ئارقىلىق خانلىق تەختىگە ئابدۇرەشىت خاننىڭ 2 ـ ئوغلى ئابدۇكېرىم خان ئولتۇرغان. ئۇ، خوددى سەئىدخان، ئابدۇرەشىت خانلارغا ئوخشاش تەرەققىپەرۋەر كىشى بولغانلىقى ئۇچۇن، ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان مەزگىلدىمۇ تىنچلىق مۇستەھكەملىنىپ، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى راۋاجلانغاچقا، تارىختا ئابدۇكېرىم خان «ئادىل خان»، «ئۇلۇغ خان» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر مۇتەپەككۇر، شائىر، تارىخشۇناس، ئالىم مىرزا مەھمۇد جوراسنىڭ «تارىخ» دېگەن كىتابىدا «ئابدۇكېرىم خان كىشىنىڭ ھەققىنى يېمەيدىغان ئادىل پادىشاھ ئىدى. ئوردا ئىشلىرىنى ئادىل باشقۇراتتى، ھەرقانداق مەسىلىنى ۋاقتىدا

هەل قىلاتتى، ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، جۈمە كۈنلىرى ئوردىدا ئولتۇرۇپ، خەلقنىڭ ئەرز ـ ھالىنى ئاڭلايتتى، دەۋاگەر ۋە جاۋابكارلارنىڭ ئىشىنى شەرىئەتكە تېگىشلىك بولسا مۇپتى، قازىلارغا، ۋەزىرلەرگە تېگىشلىك بولسا ئەربابلارغا بۇيرۇيتتى. مەدىنىدە (ئابدۇكېرىم خان ئادىل)، دەپ شۆھرەت قازانغانىدى. مەككىدە بولسا ھەر كۈنى (ئادالەتلىك ئابدۇكېرىم خانىنىڭ سالامەتلىكى ئۈچۈن) دەپ دۇئا قىلىناتتى...» دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئەپسۇسكى، بۇ خانلىق شۇ چاغدىكى ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سۇيىقەست، ھىيلە ـ مىكرى، زوراۋانلىقى، ھاكامىيەتكە ئارىلىشىۋېلىشى تۈپەيلىدىن تۇرلۇك قالايمىقانچىلىققا دۇچ كەلگەن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئابدۇكېرىم خان ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى سېزىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئەجەللىك زەربە بېرىش پەيتىنى كۈتۈپ تۇرغان بولسىمۇ، بىراق ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر ئىشنى ئالدىن پىلانلاپ، ئۆزلىرىنىڭ «شىئە مەزھىپى»گە قول بەرگەن سوپى ـ ئىشان مۇرتلىرى ئارقىلىق ئابدۇكېرىم خانىنى پۈرسىتى كەلگەندە جايلىۋېتىش پىلانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان.

ئۆزلىرىنى سوپىلارنىڭ «داھىيىسى» دەپ ئاتىۋالغان چوڭ دىنىي زومىگەر خوجا ئىسھاقنىڭ مۇرتى مۇھەممەت قاسىم بىلەن ئوبۇلمائانى (قارانىيەت مۇھەممەت قاسىمنىڭ ئاتا باشقا، ئانا بىر تۇغقىنى) ئىسىملىك قاتىللار سۇلتان ئابدۇكېرىم خانىنى ھىجرىيە 1002 ـ يىلى (مىلادىيە 1593 ـ يىلى) پىچاق سىلىپ ئۆلتۈرگەن.

«تارىخ»تا: «ئوبۇلمائانى قارا كۆڭۈلنى پادىشاھلار ياخشى تەربىيەت قىلغانىدى، لېكىن ئۇنىڭ يامانلىقى ۋە يامان ئورۇقتىن ئىكەنلىكى ئارتۇق كەلدى. مۇھەممەت قاسىم قارا يۈزنىڭ 600 دەك ئادىمى بار ئىدى»، «ئابدۇكېرىم خان ياز ۋە قىش پەسىللىرىنىڭ ھەممىسىدە قۇش قۇشلاش، ئوۋ ئوۋلاشقا ئامراق ئىدى، ئوبۇلمائانى، شاھ مۇھەممەت قاسىم ئاتا باشقا، ئانا بىر

تۇغقان ئىدى. ئانىسى بولوردا ئىدى. ئۇلۇغ شاھقا ئېيتماي ئاد-
دۇكېرىم خانغا سۆيىقەست قىلدى»، دېيىلگەن.

«تارىخ»تا بايان قىلىنىشچە، خان بىر كۈنى خوجا لېتىپ ۋەزىر، مىرزا لېتىپ جوراس، مىرزا مەسئۇدى بايرىنلار بىلەن ئوۋ قىلىش ئۈچۈن بارچۇقتا باردۇ. كەچ كىرىپ كەتكەنلىكتىن شۇ كۈنى كەچتە ئوتۇنچىلىق مىرابى شاھ نەزەر قابالى مىراب-نىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ. پۈرسەت كۈتۈپ تۇرغان ئوبۇلمائانى ۋە مۇھەممەت قاسىملار 500 نەپەر قوراللىق كىشى بىلەن كېلىپ قابالى مىرابنىڭ ھويلىسىنى قورشاپ ئوق چىقىرىدۇ. شاھ مۇ-ھەممەت قاسىم ئوبۇلمائانىنى ھويلىغا باشلاپ كىرىدۇ. خوجا مۇزەپپەر، ۋەيس مىراخور، خۇدا بەردى باخشى ۋە بەش نەپەر قول قابالى مىرابنىڭ ئۆيىدە خان بىلەن بىللە ئىدى. ئورپانىڭ مىرابى خوجا مۇزەپپەر خاننى قازناققا يوشۇرۇپ قويىدۇ. ئوبۇل-مائانى تۈزكورنىڭ ھەسەن، نەدىم، يۈسۈپتىن ئىبارەت ئۈچ نە-پەر ئەڭ ياۋۇز ئادىمى ئۆيگە باستۇرۇپ كىرىپ، خوجا مۇزەپپەر قاتارلىقلارغا پىچاق سىلىپ يارىلاندۇرىدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن ئابدۇكېرىم خان ئۇلارنىڭ قىلمۇاتقان ياۋۇزلۇقلىرىغا چىدىمايۇ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوبۇلمائانى خاننىڭ بېشىنى قۇچاقلىمۇالىدۇ. نەدىم، يۈسۈپ، ھەسەنلەر كەينى - كەينىدىن خانغا پىچاق سالىدۇ. ئابدۇكېرىم خان ئاخىرى شېھىت بولىدۇ.

ئابدۇكېرىم خان بارچۇقتا سۆيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن-دىن كېيىن، ئوبۇلمائانى، مۇھەممەت قاسىم قارايۇزلەر ئابدۇ-رەشىت خاننىڭ خوپ نىگار خانىمدىن تۇغۇلغان، خوجا ئىسھاق-نىڭ ئەڭ يېقىن مۇرىدى قۇرەيشنى (قۇرەيش - ئابدۇكېرىم خاننىڭ ئۆگەي سىڭلىسىنىڭ ئوغلى) مىڭبىر چارىلەر بىلەن خانلىق ئورنىغا يۆلەپ چىقىرىدۇ. تارىختا بۇ خانلىق «قۇرەيش سۇلتانلىقى» دەپمۇ ئاتالغانىدى.

«تارىخ»تا ئالىم مەۋلانا مۇرادنىڭ ئابدۇكېرىم خانىڭ جە-ستىنى بارچۇقتىن يەكەندىكى ئالتۇنلۇقتا ئەكېلىپ دەپنە

قىلغانلىقى ھەم شۇ چاغدا خەلقىمىزنىڭ ئالدىدا خانىنى ئۆلتۈرگەن قاتىللىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىڭ ئېنىقلانغانلىقى يېزىلغان.

ئابدۇكېرىم خان ئاتىسىنىڭ ئايىغىغا دەپنە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خەلقى ئىلاجسىز قېلىپ، بېسىم ئاستىدا قۇرە-يىش سۇلتانغا بەيئەت قىلىدۇ.

قەشقەردىكى چارروسىيە كونسۇلخانىسى

مەريەم ئابلەت

چارروسىيە پېتىر I نىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن كۈنسايىن قۇدرەت تېپىپ، تەدرىجىي شەرققە كېڭىيىش جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خانلىقلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيىنىڭ زېمىنى بىۋاسىتە چىڭ سۇلالىسى بىلەن چېگرىلىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا زېمىن ماجىراسىنىڭ دەسلەپكى ئۇچقۇنلىرى بارلىققا كەلدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلاپ بېرىشى كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگو بىلەن كۆپلىگەن تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاپ، ئېلىمىز زېمىنىنى خامىتالاش قىلىپ، ھەر خىل كۆلەمدىكى «تەسىر دائىرە»لەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن ئىلھاملانغان چار روسىيە ئۇزۇندىن بۇيانقى شىنجاڭ زېمىنىنى قوشۇۋېلىشتەك شېرىن چۈشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى. شېرىن چۈشنىڭ تۇنجى قەدىمى سۈپىتىدە 1851 ـ يىلى ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، قەشقەرنى چارروسىيە سودىگەر لىرىگە سودا شەھىرى قىلىپ ئېچىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى، لېكىن چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپنى چىرايلىقچە رەت قىلدى. چار روسىيە ھۆكۈمىتى بۇنىڭلىق بىلەن بولدى قىلماي، 1859 ـ يىلى «جۇڭگو ـ چارروسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالاش ۋاقتىدا چارروسىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى يېۋگېنىي تېيىف ئارقىلىق «قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلىش چارروسىيىلىكلەرنىڭ قەشقەردىكى مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك» دېگەننى كۆتۈرۈپ چىقتى. كېيىنكى يىلى «جۇڭگو ـ چار

روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى. داۋامى»نى ئىمزالىغاندا ئېنىق قىلىپ: «روسىيلىكلەر قەشقەردە سىناق تەرىقىسىدە سودا قىلسا بولىدۇ»، دەپ بەلگىلەندى ھەمدە چارروسىيىنىڭ قەشقەردە كوزسۇلخانا قۇرۇشىغا ئىجازەت بېرىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتىمۇ بۇنىڭغا ماس ھالدا چارروسىيە تەۋەسىدە كونسۇلخانا قۇرىدىغان بولدى. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامىدە يەنە «ھەرقايسى تەرەپ قۇرغان كونسۇلخانىلار شۇ دۆلەت تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان بىنادا ئىش بېجىرىدۇ، يەرلىكتىن ئۆي ئىجارە ئېلىشنى خالىغۇچىلار بولسا ئۆزى خالىغان ئۆيلەرنى ئىجارىگە ئالسا بولىدۇ»، دەپ بەلگىلەندى.

1864 ـ يىلى ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭغا بېسىپ كىرىشى نەتىجىسىدە چارروسىيىنىڭ كونسۇلخانا قۇرۇش پىلانى يوققا چىقتى، ئەمما ئۇلارنىڭ قەشقەرگە بولغان قىزىقىشى توختاپ قالمىدى. 1872 ـ يىلى 5 ـ ئايدا كاپىتان گىراف گولبارس باشچىلىقىدىكى چارروسىيە ئەلچىلەر ئۆمىكى قەشقەرگە كېلىپ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى بىلەن ئاتالمىش «چارروسىيە ـ يەتتەشەھەر دۆلىتى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى.

چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ قورال كۇچى بىلەن ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى «ئاۋۋال لەشكىرىي كۇچ ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، ئاندىن لەشكىرىي غەلىبىگە تايىنىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش» تەدبىرىنى يولغا قويىدى. ئاخىرى ياقۇپبەگ ئارمىيىسى مەغلۇپ قىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ يېڭىۋاشتىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگو بىلەن چارروسىيە كۆپ قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق 1881 ـ يىلى «جۇڭگو ـ چارروسىيە ئىلى شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. نەتىجىدە شەرتنامىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە چارروسىيىنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇشى كۆنتەرتىپكە قويۇلدى ھەمدە «جۇڭگو ـ چارروسىيە پۈقرالىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ماجىرالارنى چارروسىيە كونسۇلى

بىلەن جۇڭگو تەرەپ مەمۇرلىرى كېڭىشىپ بىر ياقلىق قىلىدۇ»، دەپ بەلگىلەندى. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى رەسمىي قۇرۇلدى، قەشقەر كوناشەھەردىكى شىما-لىي قوۋۇقتا پۇقرالارنىڭ بىرنەچچە ئېغىز ئۆيى ئىجارىگە ئېلىنىپ، كونسۇلخانىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قىلىندى.

1882 ـ يىلى 11 ـ ئايدا پېتروۋىسكى چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى تۇنجى كونسۇلى بولۇپ تەيىنلەندى. ئەينى ۋاقىتتىكى كونسۇلخانىنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى قەشقەردىكى چارروسىيە سودىگەرلىرىگە ئائىت ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش بولدى. بۇ ۋاقىتتا چارروسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا چەمبىرىكى تېخى بېكىتىلمىگەن بولغاچقا، قەشقەرگە كەلگەن چارروسىيە سودا-گەرلىرى شىمالىي قوۋۇق ئەتراپىغا مەركەزلىشىپ، شۇ يەردىكى خەلق بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، كونسۇلخانا باشقۇرۇشىدىكى چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى تەدرىجىي پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىپ، سا-ياسىي، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەسى بويىچە تەڭرىتاغ-نىڭ جەنۇبىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى.

1884 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندىن كې-يىن، چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى قەشقەر كونا-شەھەردە دەرھال چارروسىيە پوچتا ئىدارىسى قۇردى، جۇڭگو ـ روسىيە چېگرىسىدىكى ئەركەشتامدا رابات تەسىس قىلدى ھەمدە كۆپلەپ پوچتا ماركىسى تارقاتتى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىن-جاڭنىڭ چارروسىيە ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان پوچتا ئىشلىرى چارروسىيىلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. مەلۇمات-قا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا چارروسىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدى-كى يىللىق كىرىمى 100 مىڭ رۇبلىدىن ئاشقان.

1893 ـ يىلى چارروسىيە دائىرىلىرى قەشقەردە مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سەمەن (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىكى سەمەن يولىنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى سەمەن مېھمان-

خانسىنىڭ ئورنىدا)دە بىنا سېلىپ كونسۇلخانا قۇرۇشقا كىرىشىتى. كونسۇلخانىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىگىلىگەن يېرى 15 مىڭ كۋادرات مېتىر (تەخمىنەن 20 مو)چە كېلەتتى، ئىمارەتلەر ۋە ئۆي ئىچى لازىمەتلىكلىرى پۈتۈنلەي رۇس پاسونىدا ئىدى. كونسۇلخانا قۇرۇلۇشى مەيلى ئۇسلۇب، ياكى مۇئەسسەسە جەھەتتىن بولسۇن ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ئىسلام ئۇسلۇبىدىكى ئىمارەتلىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇراتتى، بۇ ھال كېيىنچە قەشقەرنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن: 1933 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى كۇلۇبى (ھازىرقى خەلق كىنوخانىسىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلەتتى) ۋە ئازادلىقتىن كېيىن سېلىنغان «1 ـ ماي» كىنوخانىسى، پوچتا بىناسى، «شىنخۇا» كىتابخانىسى، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىمارەتلىرىدە روشەن رۇس ئۇسلۇبى گەۋدىلەنگەن.

چارروسىيىنىڭ تاشقى كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا ئەگىشىپ، چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى بارا ـ بارا تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىسىگە ئايلاندى. كونسۇلخانا 1885 ـ يىلى يوشۇرۇن تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا چۈشۈرگەن قۇرۇمتاغقا دائىر جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار توپلىمىنى چارروسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىدى. نەتىجىدە، چارروسىيە ھۆكۈمىتى دەرھال گرۇمبىچىۋىسكى باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتىپ، چارروسىيىنىڭ پەرغانە ئۆلكىسى (ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدە) بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقىنى قايتىدىن بېكىتىشكە كىرىشتى. قەشقەردىن لاداققا ۋە پەرغانىدىن كەشمىرنىڭ شىمالىي قىسمىغا بارىدىغان چېگرا يولىنى تەكشۈردى ھەمدە ئېلىمىزنىڭ قېزىلما بايلىقلىرىنى رويخەتكە ئېلىش، جەنۇبىي شىنجاڭنى مونوپول قىلىشقا پائال تەييارلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن چارروسىيە كونسۇلخانىسى ئۆز ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ، قەشقەر ۋە پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ

نىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا بولغان كونترول‌لۇقىنى كۈچەيتىشكە كىرىشتى، يەنە سودا ۋە سودىغا ئائىت دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ھالقىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشى، دىنىي ئۇيۇشمىلار، پوچتا ئىشلىرى، بانكا كەسپى قاتارلىق ساھەلەرگە قول تىقتى.

1900 ـ يىلى چارروسىيە قەشقەردە چارروسىيىنىڭ داۋۇشىڭ بانكىسىنىڭ قەشقەر شۆبىسىنى قۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان ئىقتىسادىي تالان ـ تاراجنى كۈچەيتتى. شۇ يىلى چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قەشقەردىكى پورتلار ئارقىلىق قىلغان ئېكسپورت كىرىمى 2 مىليون 500 مىڭ رۇبلىغا يەتكەن، ئىمپورت سوممىسى 1 مىليون 700 مىڭ رۇبلىغا چۈشۈپ قېلىپ، ئېكسپورت سوممىسىنىڭ يېرىمىغا توغرا كەلگەن. بۇ خىل ھەرىكەت كەلتۈرۈپ چىقارغان سەلبىي تەسىر قوراللىق تاجاۋۇزنىڭ تەسىرىدىن قېلىشمىدى. شۇ يىلى باش كونسۇل پېتروۋسكى سارىقول (ھازىرقى تاشقورغان)دىكى چارروسىيىلىكلەرنىڭ قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىنى باھانە قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى باش مۇپەتتىشى ئارقىلىق قەشقەرنىڭ تىدۇسى جاڭ زۇڭبىنىنى سارىقولدىكى يارلىقچى بەگ دەي فۇچېننى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش پەرمانى چۈشۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. كېيىنكى يىلى پېتروۋسكى يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قەشقەردىكى بىرنەچچە مەمۇرىي ئەمەلدارىنىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇشىغا بىۋاسىتە ئارىلاشتى.

1902 ـ يىلى كونسۇلخانا خادىملىرى زىياپەت ئۈستىدە يەرلىك بىر ئۇيغۇر ئايالغا پوخۇرلۇق قىلغاچقا، 300 چە ئامما كونسۇلخانا ئالدىغا يىغىلىپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە، كونسۇلخانا مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. ئىلغار قوراللار بىلەن قوراللانغان كازاك ئەسكەرلەر ئاممىنى قاتتىق قىرغىن قىلىپ تارقىتىۋەتتى. تىدۇ جاڭ زۇڭبىن ئاممىنىڭ نارازىلىق بىلدۈرۈش ھەرىكىتىنى قوللىغاچقا، پېتروۋسكى چارروسىيىنىڭ

بېيجىڭدىكى باش ئەلچىسى ئارقىلىق چىڭ ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتىپ، جاڭ زۇڭبىننى ئىچكىرىگە چاقىرتىشقا مەجبۇرلىدى ھەمدە قەشقەرنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش ئۈچۈن، چاررو-سىيە پەرەس ئىلى باش بۇغى جياڭ داجۇنى قەشقەرگە تىدۇ قىلىپ تەينىلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگۈزدى.

1906 ـ يىلى قەشقەردىكى چاررووسىيە كونسۇلى چار پادىشاھنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە چاررووسىيىنىڭ داۋشېڭ بانكىسىنىڭ قەشقەر شۆبىسى قەشقەرنىڭ ۋالىيىسى يۈەن خۈڭيۈگە 20 مىڭ رۇبلى قەرز بېرىپ، قەشقەر كوناشەھەردىن تورغات پورتىغا تۈتىشىدىغان يول ياسىتىپ، قەشقەردىن ئەنجانغىچە بولغان قاتناش يولىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كېيىنكى يىلى قەشقەردىكى چاررووسىيە كونسۇلى يۈەن خۈڭيۈنىڭ سودىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، خوتەندە ئالتۇن كېنى ئېچىپ، كاننى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى.

1910 ـ يىلى يۈەن خۈڭيۈ چىڭ ئوردىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئۇننىڭ سىرتقا توشۇلۇشىنى چەكلەش بۇيرۇقى چۈشۈرگەندە، چاررووسىيە كونسۇلى بۇ ئىشتا ئۆزىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، مەزكۇر چەكلەش بۇيرۇقىنى مەجبۇرىي ئەمەلدىن قالدۇردى.

1911 ـ يىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەندە، چاررووسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئورۇنباسار كونسۇل برونسكىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قەشقەر، يەكەن، قاغىلىقلاردا يەرلىك ئۇيغۇرلارنى «چاررووسىيە مۇھاجىرلىرى»لىقىغا ئۆتكۈزدى، چاررووسىيە گىراژدانلىقىغا ئۆتكەنلەرنىڭ مانجۇ ھۆكۈمىتىگە باج ـ سېلىق تاپشۇرمىسىمۇ بولمىدىغانلىقىنى ۋە چاررووسىيە پۇقرالىرىغا ئوخشاش تۇرلۇك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولمىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى، گىراژدانلىققا تىزىملاتقانلاردىن 20 ـ 25 كىچە كۈمۈش يىغدى. نەتىجىدە

چىرىدا سۈپۈرگە ئاخۇن باشچىلىقىدا چارروسىيىگە قارشى خەلق ھەرىكىتى قوزغالدى. ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چار-روسىيە گىراژدانى 200 گىمۇ يەتمەيتتى. چارروسىيە كونسۇلى سۇكوف يەرلىك كىشىلەرنى كۆپلەپ گىراژدانلىققا تىزىملىتىشقا سەپەرۋەر قىلدى، ھەتتا بىر قېتىمدا 2000 پاسپورت تارقىتىل-غان ۋاقتىمۇ بولدى. چارروسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكۈچىلەرنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى نەتىجىسىدە كونسۇلخانا تەييارلاپ قوي-غان ئاق پاسپورت يېتىشمەي، «سودا چېكى» (بىر چەكنىڭ قىم-مىتى 5 سەر كۈمۈشكە تەڭ)نى ۋاقىتلىق پاسپورت سۈپىتىدە تارقاتتى. «سودا چېكى» ئەسلىدە چارروسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۈڭگو تەۋەسىدە سودا قىلىشى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سودا ئىجازەتنامىسى خاراكتېرىدىكى گۇۋاھنامە ئىدى. بۇ خىل «سودا چېكى»نى سېتىۋالغان ساختا چارروسىيە گىراژدانلىرى چاررو-سىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ئاستىرتىن مەدەت بېرىشى بىلەن جەنۇ-بىي شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدا يايلاق، مۇنبەت ئېتىزلار ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئۆزىتەملىك بىلەن ئىگىلىۋالدى، پۇقرالارنىڭ بايلىقىنى قاقتى - سوقتى قىلدى.

1912 - يىلى «چىرا ۋەقەسى» يۈز بەرگەندىن كېيىن، يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيە ئوتتۇرىغا قويغان «ئەپۇ سوراش، قاتىللارنى جازالاش ۋە تۆلەم تۆلەش»تىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك شەرتنى تولۇق قوبۇل قىلىپ، قەشقەرنىڭ يېڭىدىن تەينىلەنگەن تىدۇسى ياڭ زەنشۇگە «تېزدىن چارروسىيە كونسۇلخانىسى بىلەن كېڭىشىپ مەزكۇر ۋەقەنى بالدۇرراق بىر ياقلىق قىلىش» توغ-رىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

1913 - يىلىنىڭ بېشىدا ياڭ زەنشۇ ئىلى ئارقىلىق قەش-قەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، قورال كۈچى ئارقىلىق تەھدىت سېلىپ، سۆھبەتتە تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈ-زۈۋالدى. 3 - ئاينىڭ ئاخىرى ياڭ زەنشۇ زېمىن كېسىپ بەر-مەسلىك ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى

كونسۇلى سۇكوف بىلەن «چىرا ۋەقەسىنى بىر ياقلىق قىلىش ھەققىدىكى ئون ماددىلىق كېلىشىم» نى ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيىگە 70 مىڭ رۇبلى تۆلەم تۆلىدى. خوتەن مەمۇرلىرىدىن تاڭ يۇنجۇڭ بىلەن شېن يۈڭچىڭغا ئېغىر جەرىمانە قويۇلدى، سېيىت ھاجى باشچىلىقىدىكى ساختا چارروسىيە پۇقرالىرىغا ھۇجۇم قىلغان يەكەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى شيۇڭ گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى بېرىلدى، سېيىت ھاجى چارروسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ بىرياقلىق قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى يەنە بىر قېتىم نومۇسسىزلارچە سېتىۋېتىلدى.

1916 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تۆت يىل ئىلگىرىكى «چىرا ۋەقەسى»دىن قىساس ئېلىش كويىغا چۈشكەن چارروسىيە ھۆكۈمىتى قەشقەرگە قوراللانغان كازاك ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، قولىدا تۆمۈرىنىڭ سۇنۇقى يوق نۇرغۇن پۇقرانى قىرىپ تاشلىدى.

1918 ـ يىلىغا كەلگەندە كونسۇلخانا خادىملىرى چارروسىيىگە چاقىرتىپ كېتىلدى. كونسۇلخانىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنى قەشقەردىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇ يىلى شىنجاڭنىڭ تۆتۈقى ياڭ زېڭشىن ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى جۇڭگو كونسۇلخانىلىرىغا قەشقەرگە باريدىغان چارروسىيە پۇقرالىرىغا پاسپورت تارقىتىشنى توختىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. 1925 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى نورمالىلاشتى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ ئورنىغا سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنى قۇردى. يېڭى كونسۇلخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭدا مارکسىزم ـ لېنىنىزم ئىدىيىسىدىكى نەشرىياتلىرى يوشۇرۇن تارقىتىلىپ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم تەشۋىقاتى ئوچۇن پائال خىزمەت قىلىندى.

1956 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى بىكار قىلىنىپ، كونسۇلخانا ئورنى قەشقەردىكى ئەڭ

دەسلەپكى مېھمانخانىلاردىن بولۇپ قالدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «شىنجاڭنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، تەبىئىي لەنشى نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى.

2. لەي جېڭچى: «شىنجاڭ خاتىرىلىرى»، 1935 - يىلى فۇرېن نەشرىياتى.

3. زېڭ جىزې: «جۇڭگو - چارروسىيە سۆھبەت خاتىرىسى»، 1900 - يىلى تاش باسما نۇسخا.

4. دېڭ زىشېن: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ چارروسىيىگە قارشى كۈرەشلىرى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1979 - يىلى نەشرى.

5. جاڭ شاۋيۇ: «شىنجاڭ دىپلوماتىيىسىدىن دوكلات»، 1910 - يىلدىكى باسما نۇسخا.

6. «چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشرى.

7. ئا. ن. كروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.

ياڭ زېكشىن، جىن شۇرىن دەۋرلىرىدىكى ئۇيغۇر ئاخباراتچىلىقى

ئېلى تۇراق

1. ياڭ زېكشىن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئاخباراتچىلىقى

ياڭ زېكشىن 1912 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، بىخۇدلۇقتا تىزگىنلەش» سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان سىنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمنى يەنمۇ ئېغىرلاشتۇردى، ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ گۈللىنىپ، خەلقنىڭ نادانلىق ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇشىغا يول ھازىرلايدىغان ھەرقانداق تەرەققىيات ـ يۇكسىلىش يوللىرىنىڭ ھەممىسىنى زوراۋانلىق، ۋەھشىيلىك بىلەن بوغۇپ تاشلىدى، مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرى، ئاخبارات ئورگانلىرىنى ئۆزى قۇرۇش تۈگۈل، خەلقنىڭ ئۆز خاھىشى بويىچە قۇرۇشىغا ئەسلا يول قويمىدى. شۇڭا ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭ دائىر ىسىدە تىياتىرخانا، كىنوخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، كىتابخانا دېگەندەك سورۇنلار يوق دېيەرلىك ئىدى. گېزىت چىقىرىش ئارقىلىق كەڭ ئاممىنى ئويغىتىپ تەرەققىيات يولىغا يېتەكلەش، پەن ـ مەرىپەتنى گۈللەندۇرۇش ئۈچۈن مەكتەپ ئېچىش قاتارلىقلار ئەلگە ئاشمىقى قىيىن بولغان مۇشكۈل ئىشلاردىن بولۇپ قالغانىدى. قىسقىسى، «ياڭ زېكشىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن قولىدىن كېلىدىغان چارىلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرماسلىقنى بىر مۇھىم مەز-

مۇن قىلغان» [1] ئىدى. «ياڭ زېڭشىن ئۆلكە ئىچىدە سىرت بىلەن ئالاقە قىلماسلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ئۇ ئوچۇقتىن - ئو-چۇق پوچتا - تېلېگرافنى تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىن ھەر قانداق كىتاب - ژۇرنال، گې-زىتىلەرنى شىنجاڭغا ئەكىرىش - ئەپچىقىشنى قاتتىق مەنئى قىلدى» [2]. ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، شىنجاڭدا پەقەت خەنزۇ تىلىدا چىقىدىغان «تيانشان گېزىتى» لا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان بىردىنبىر چوڭ گېزىت ئىدى. ئۇيغۇرلار ئىچى-دىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار تەرىپى-دىن چىقىرىلغان «ئىلى ۋىلايىتىنىڭ گېزىتى» (ئابدۇقېيۇم ھەمزى تەرىپىدىن 1910 - يىلى نەشر قىلىنغان). «ئىلى بەيخۇا گېزىتى» (1910 - يىلى نەشر قىلىنغان)، «بېڭى ئىلى گېزىتى» (1912 - يىلى نەشر قىلىنغان)، «ئاڭ» گېزىتى (قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تەرىپىدىن 1918 - يىلى نەشر قىلىنغان) قاتارلىق كۆپ-لىگەن ئىلغار ئىدىيىلىك گېزىتلەر ياڭ زېڭشىنىڭ ئەنە شۇنداق بېكىنمىچىلىك، خۇراپاتلىق ئىدىيىسىنىڭ زىيانكەشلىكى سەۋەب-لىك نەشر قىلىنىشتىن توختىتىۋېتىلگەنىدى. بۇ خىل بوغۇش-نىڭ ئەينى دەۋردە بېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە يۈرۈش قىلىۋاتـ-قان ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن زور يوقىتىش بولغانلىقى ھەم-مىگە چۈشىنىشلىك. شۇنداقتىمۇ ياڭ زېڭشىنىڭ «تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىدىغانلارنى، مەيلى جۈڭگولۇق ياكى رۇسىيە-لىك بولسۇن بىردەك جازالاش كېرەك» [3] دېگەندەك قاتتىق تەلەپ-پۇز بىلەن چىقارغان چاقىرىقلىرى بېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتـ-نىڭ تەرەپدارلىرىنى ھەرگىز توسۇپ قالالمىغان. قەشقەردە ئەينى

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۇر داستانلىرى» (ئەسلىمە 1)، «زۇلۇم زىندانلىرىدا» 131 - بەت.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 514 - بەت.

③ ياڭ زېڭشىن: «سەۋەبلىكلەردىن ساۋاقلار» 4 - جىلدكە قارالسۇن. (نۇرمۇھەم-مەت زامانىنىڭ «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 34 - بېتىدە بېرىلگەن نەقىل).

دەۋردىكى كاتتا ئالىم ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇلۋارىس قەشقەرى (1862 ـ 1924) باشقا مەملىكەتلەردىن تاش مەتبەئە ئۇسكۇنە-لىرىنى ئالدۇرۇپ، تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە، رېئاللىققا قارىتا روشەن تەنقىدىي تۇس ئالغان گېزىت خاراكتېرىدىكى تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى كۆپلەپ بېسىپ، كەڭ ئاممىغا ھەقسىز تارقىتىپ بېرىپ، ئاممىنى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ شىنجاڭ خەلقىگە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە سىڭىپ كىرىپ، بۆلگۈنچىلىك، مالىمانچىلىق پەيدا قىلىشىنىڭ ۋە ئۇلارنى قۇترىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا، ئۆزلىرىنى نادانلىقتىن، جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئازادلىق، ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا يېتەكلىگەن.

1919 ـ يىلى ئىلىدا مىللەتسۆيەر، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلاردىن ھۈسەينبەگ بىلەن فازىل يۇنۇس «ھۆر سۆز» گېزىتىنى نەشر قىلغان. بىراق بۇ گېزىتنىمۇ زوراۋانلارنىڭ توسالغۇسى بىلەن 1921 ـ يىلى نەشر دىن توختاپ قالغان[1]. ئۇنىڭدىن كېيىن (يېڭى زېكشىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جىن شۇرېن تەختكە چىققۇچە بولغان ئارىلىقتا) يەنە «ئىلى دېھقانلىرى» گېزىتى، «بىزنىڭ تاۋۇش» قاتارلىق گېزىتلەر نەشر قىلىنغان.

«ئىلى دېھقانلىرى» گېزىتى 1922 ـ يىلى ئىلىدا نەشر قىلىنغان، كېيىن نامى «ئىلى دەريا سى گېزىتى»گە ئۆزگەرتىلگەن. «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى 1925 ـ يىلى چۆچەكتە نىياز ئىسھاقي قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار تەرىپىدىن تاش مەتبەئە-دە نەشر قىلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇ گېزىت جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىمۇ داۋاملىق نەشر قىلىنىۋەرگەن.

2. جىن شۇرېن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئاخباراتچىلىقى

1928 ـ يىلى جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىكى زۇلۇمنى يېڭى زېكشىن دەۋرىدىكىدىنمۇ بەك ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. ئۇ يېڭى زېكشىننىڭ «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ، بىخودلۇقتا تىزگىنلەش» سىياسى-

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 7 ـ توم 392 ـ بەت.

سىتىنى ئۆزگەرتىشتە يوق، ئەكسىچە ئۇنىڭغا يەنمۇ سادىق بولـ
دى. شۇڭا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىقـ
تىسادىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەت ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكىدىن كۆپ
دەرىجىدە ئوسالللىشىپ كەتكەنىدى.

جىن شۇرېن تەختتە ئولتۇرغان بەش يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلارـ
نىڭ ئاخباراتچىلىق ئىشلىرى دېگەندەك تەرەققىي قىلالمىدى،
شۇنداقتىمۇ «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى ھەرخىل ئامالالار بىلەن
داۋاملىق نەشر قىلىنىپ تۇرۇش بىلەن بىللە، يەنە جىن شۇرېنـ
نىڭ تەختتىن چۈشۈپ، شېڭ شىسەينىڭ ھوقۇق ئىگىلىشىنىڭ
ئالدى ـ كەينىدە، قەشقەردە قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تەرىپىدىن
«شەرقىي تۈركىستان مەۋجۇدىيەت گېزىتى» بىلەن «يېڭى ھايات»
گېزىتى ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىلى
ۋىلايىتىدە «ئىلى دەريا‌سى گېزىتى» نەشر قىلىناتتى.

1) «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى

«بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى 1925 ـ يىلىدىن باشلاپ نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىدە، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇرۇلغان «تۇران» مەكتىپىنىڭ مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى مۇھىم ئاساس بولغان.

«تۇران» مەكتىپى يېڭىچە پەننىي مائارىپىنىڭ تېز ئومۇملىـ
شىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاخبارات ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئىجابىي جامائەت پىكرى پەيدا قىلىش ھەمدە كېـ
رەكلىك دەرسلىك ماتېرىياللارنى ئۆزلىرى بېسىپ چىقىرىش ئۈچۈن 1925 ـ يىلى قازان شەھىرىدىن بىر يۇرۇش تاش مەتبەئە ئۈسكۈنىسى كىرگۈزگەن، شۇنىڭدىن تارتىپ دەرسلىك ماتېرىـ ياللار بېسىلىش بىلەن تەڭ، بىر قىسىم ئىلغار زىيالىيلار بۇ مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنىڭ ۋە تەرەققىياتنىڭ ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر گېزىت نەشر قىـ لىشنى قارار قىلغان. دەسلەپتە «تۇران» مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇـ چىلىرى مەزكۇر مەكتەپنىڭ مۇئەللىمى نىياز ئىسھاقىينىڭ

باشچىلىقىدا ئەشۇ تاش مەتبەئەدىن پايدىلىنىپ، ئەدەبىي ژۇرنال سىياسىي ماقالىلەر بېسىلغان تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تەييارلاپ، چۆچەك شەھىرىدىكى زىيالىيلار ئارىسىغا تارقىتىپ، ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇرغان. كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭ ئوغرىنغا «يېزىنىڭ تاۋۇش» نامىدىكى ھەپتىلىك گېزىت نەشر قىلىنىشقا باشلىغان.

«يېزىنىڭ تاۋۇش» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى نىياز ئىسھاقىي، مۇھەررىرلىكىنى مۇرسىيىف ئەپەندى، خەتتاتلىقىنى ئابدۇرېشىت ئەپەندى ئۇستىگە ئالغان. ئەينى چاغدا بۇ گېزىتنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ۋەزىيىتى ئۇستىدە بىر قۇر تەھلىللەر يۈرگۈزۈلگەن. شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلارنىڭ مىللىي كەمسىتىش، مىللىي ئېزىش ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىككە ئائىت جىنايەت ـ قىلمىشلىرى پاش قىلىنغان، ئىلغار ئىدىيىلەر تەشۋىق قىلىنىپ، خەلق يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىشقا، ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشكە يېتەكلەنگەن. بۇنىڭغا تىپىك بىر مىسال شۇكى، «يېزىنىڭ تاۋۇش» گېزىتىدە 1930 ـ، 1931 ـ يىللىرى ئۆزىدە «سارت پا، الدە ۋىغۇرما؟» («سارتمۇ، ئۇيغۇرمۇ؟») دېگەن تېمىدا ماقالە ئېلان قىلىنىپ، ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان مىللىي كەمسىتىش خاھىشى قاتتىق ئەيىبلىنىپ، ھۆكۈمەتتىن «ئۇيغۇر» دېگەن مىللەت نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كۈچەپ تەلەپ قىلىنغان.[1] «يېزىنىڭ تاۋۇش» گېزىتى نەشر قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە چۆچەكتە قېرىنداش تۇرىكىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى سەۋەبلىك، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئوقۇپ چۈشىنىشىگە قولايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىتىدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر، تاتار، قازاق، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر چۈشىنەلەيدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىلدا چىقىرىلغان، ئۇيغۇر تىلى ئاساس قىلىنغان. مەزكۇر گېـ

① تاھىر تاشبايېۋ: «دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ باسما سۆز تارىخىدىن قىسقىچە چۈشەنچە».

زىت ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنى ماقالە يېزىشقا ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرغاچقا، گېزىتنىڭ خەۋەر، بىلىم دائىرىسىمۇ كەڭ بولغان. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن سىرت، تاتار، قازاق، ئۆزبېك زىيالىيلىرىمۇ ئۇنىڭغا كۆپلەپ ماقالە يېزىپ تۇرغان. شۇنداق بولغاچقا، گېزىتنىڭ مۇشتەرىلىرى كۆپەيگەن. «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى ئەنە شۇنداق قىلىپ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغان ماتېرىيالغا، پىكىر بايان قىلىدىغان مۇنبىرگە، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى كۆزىتىدىغان كۆزنىكىگە ئايلانغان. ئەپسۇسكى 1932 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىنىڭ خەلقنى ئويغىتىش، ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىتىپ قويۇشىدىن قورقۇپ، ئۇنى زورلۇق بىلەن نەشر قىلىشتىن توختىتىپ قويغان.

2) «شەرقىي تۈركىستان مەۋجۇدىيەت گېزىتى»

«شەرقىي تۈركىستان مەۋجۇدىيەت گېزىتى» قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تەرىپىدىن 1933 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن باشلاپ نەشر قىلىنىشقا باشلىغان، ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشىغا قەشقەرنى قىسقا مۇددەت ئىدارە قىلغان كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى تۆمۇر ئېلى كۆپ ياردەم بەرگەن.

قۇتلۇق ھاجى شەۋقىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە، شۆبىتسىيىنىڭ قەشقەردىكى دىن تارقىتىش ئورگىنىنىڭ ياردىمىدە نەشر قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان مەۋجۇدىيەت گېزىتى» دەسلەپتە بىر بەت، كېيىنچە ئىككى بەت چىقىرىلغان. تراژىمۇ چەكلىك بولۇپ، تارقىتىلىش ئوبېكتلىرى، ئاساسلىقى پومېشچىك ـ چارۋىدارلار ۋە بىر قىسىم تىجارەتچى ـ سودىگەرلەر بىلەنلا چەكلەنگەن. مەزكۇر گېزىت نەشر قىلىنىپ ئىككى ئاي ئۆتكەندە (يەنى 8 ـ ئايدا) قوللاپ ياردەم بەرگۈچىسى تۆمۇر ئېلىنىڭ ماجىراسىڭ تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن نەشردىن توختاپ قالغان.

3) «ئەركىن هايات» گېزىتى

«يېڭى هايات» گېزىتى 1933 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلالىيەت جۇمھۇرىيىتى»نىڭ قوللىشى بىلەن قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىغان. بۇ گېزىتمۇ «شەرقىي تۈركىستان مەۋجۇدىيەت گېزىتى»گە ئوخشاشلا قەشقەردىكى شۇبۇتسىيە دىن تارقىتىش ئورگىنىنىڭ «شۇبۇت مەتبەئەسى»دە بېسىلغان.

«يېڭى هايات» گېزىتىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي خەۋەرلەر، ۋەزىيەت تەرەققىياتىغا بولغان ئوبزوريي ماقالىلەر ئېلان قىلىنىپ تۇرغان. لېكىن «يېڭى هايات» گېزىتى نەشرىدىن چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، نەشرىدىن توختاپ قالغان.

«يېڭى هايات» گېزىتى نەشر قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، خەۋەرلەردىن سىرت، يەنە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر، ئىسلام ئەقىدىلىرى توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرى ۋە ئەدەبىيي ئەسەرلەرنىمۇ كۆپلەپ ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ فېئودالىق خۇراپاتلىققا، نادانلىققا، جاھالەتلىك ئىجتىمائىي تۈزۈمگە قارشى تۇرۇپ، خەلقنى پەن ـ مەدەنىيەتكە، ئىلغارلىققا يېتەكلەشنى مەقسەت قىلغان تەشۋىقات مەزمۇنلىرى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان ھەر مىللەت شىنجاڭ خەلقىنى ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، تەرەققىيات شوئارلىرى ئاستىدا ئۆم ـ ئىناق بولۇپ، گۈزەل كەلگۈسى ئىستىقبال ئۈچۈن بوشاشماستىن ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىشقا يېتەكلەشتە ياخشى تەشۋىقاتچىلىق رولىنى ئوينىغان.

4) «ئىلى دەريا‌سى گېزىتى»[1]

1922 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئىلى دېھقانلىرى» گېزىتىدىن ئۆزگەرتىلىپ بارلىققا كەلگەن «ئىلى دەريا‌سى گېزىتى» دەسلەپتە كۈرە شەھىرىدە نەشر قىلىنغان. 1932 ـ يىلى ئۇنىڭ

① «ئىلى گېزىتى مۇخبىرلار ئىشى»: «ئابلەت سەمەتنىڭ ئىلى مەتبەئەچىلىكى ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ئاساس قىلىندى.

مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى غۇلجىدىكى قارادۆڭگە يۆتكەپ كېلىنىپ شۇ يەردە چىقىرىلىشقا باشلىغان.

«ئىلى دەرياسى گېزىتى» ئەينى چاغدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل تىل - يېزىقتا كىچىك فورماتتا ھەپتىسىگە ئىككى سان چىقىرىلغان، گېزىتكە نېپىز خوتەن قەغىزى ئىشلىتىلگەن، ئىككى بەتلىك چىقىرىلىپ، ئارقا ئىككى بېتى ئاق تاشلانغان. ئىشچى - خىزمەتچىلەر يېرىم ھەربىي تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇلغان، ھەربىي كىيىم - كېچەك ۋە تۇرمۇش خىراجىتى بېرىلىپ، يېتىپ - قوپۇش، تاماق كوللېكتىپ بولغان.

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ ئاساسلىق مۇھەررىرلىرى ھەبىب يۇنۇچى، خېلىل ساتتارى، ئايۇپ مەنسۇرى، مەرۇپ سەئىدى، ئەنۋەر ناسىرى، تەرجىمانلىرى لىيۇ فامىلىلىك ئاكا - ئۇكا خۇيزۇلار ئىدى، بۇلار مۇھەررىر - مۇخبىر دەپ ئېنىق ئايرىلمىغان، سىرتقا چىقىپ خەۋەر ماتېرىياللىرىنى توپلىغاندا مۇخبىر، ئىشخانىدا ئولتۇرۇپ خەۋەر - ماقالىلەرنى تەھرىرلىگەندە مۇھەررىر بولغان. گېزىتكە يەرلىك خەۋەرلەر، مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەر ھەم ئەدەبىي ئەسەرلەر كۆپرەك بېرىلگەن. بۇنىڭدا مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەرنىڭ بىر قىسمى خەنزۇچە چوڭ گېزىتلەردىن تەرجىمە قىلىنسا، كۆپ قىسمى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ت ئا س س ئاگېنتلىقى تارقاتقان خەۋەرلەردىن تەرجىمە قىلىنىپ ئېلىنغان.

ئۇرۇمچىدىكى «نەنلياڭ» نىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى

ھوشۇر ھاجى پەتتار

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇرۇمچى شەھىرى تىيانشان رايونىنىڭ جەنۇبىدىكى يەر تۈزۈلۈشى نىسبەتەن ئېگىز بولغان رايون «نەنلياڭ» (جەنۇبىي تۆپىلىك) دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى نەنلياڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە غەلىبىلىك كىردى، بۇنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن ئاساسلىق غول كوچىغا «غالىبىيەت يولى» دەپ نام بېرىلدى.

نەنلياڭ رايونى سۈيى مول، يېرى مۇنبەت ئوتلاق ۋە مەنزىرىلىك جاي ئىدى. 1850 ـ يىللاردىن كېيىن بۇ يەردە ئاھالە تەدرىجىي كۆپەيدى. بولۇپمۇ 1860 ـ يىللاردىن كېيىن تۇرمۇش تىرىكچىلىكى، ھۈنەر، تىجارەت ئېھتىياجى بىلەن جاي ـ جايلاردىن، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن ھەر مىللەت پۇقرالىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، تولىسى مۇشۇ نەنلياڭغا ئورۇنلاشتى.

1878 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ۋە 1881 ـ يىلى چار روسىيە ھاكىمىيىتىنىڭ بېسىمى، زومىگەرلىكى، چىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلىكى ۋە زەئىپلىكى بىلەن جۇڭگو ـ روسىيە ئوتتۇرىسىدا «سودا ئالاقىسى قىلىش، شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق جايلىرىدا چار ـ روسىيە كونسۇل تۇرغۇزۇش» مەزمۇن قىلىنغان تەڭسىز شەرتنامىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن ئىمزالاندى. چارروسىيە تۇرپاندا قۇرغان كونسۇلخانىسىنى 1895 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىپ ھازىرقى غالىبىيەت يولى 193 ـ نومۇرلۇق قورۇغا ئورۇنلىشىپ كونسۇل تۇرغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي پاسىلى ھازىرقى دۆڭكۆۋرۈك، شەرقىي پاسىلى ھازىرقى يەنئەن يولىدىكى شامال ـ

باغ، جەنۇبىي پاسىلى ھازىرقى ئۇچىتاش (سەندۇڭبى)، غەربىي پاسىلى خابا (ھازىرقى ساي يولى) ئارىلىقى چەت ئەللىك (ئاساسلىقى روسىيىلىك) سودىگەرلەر يەرلىك باج ۋە تاموژنا بېجى تۆلەمەي ئەركىن سودا قىلىدىغان «سودا چەمبىرىكى» قىلىپ بەلگىلەندى. بۇ شۇ ۋاقىتتا بىر دۆلەتنىڭ ئىككىنچى بىر دۆلەتتىكى سودا مەركىزى مەنسىدە رۇسچە «فاكتورىيە» دەپ ئاتالدى. بۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ئەنگلىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونىڭ شاڭخەي، تيەنجىن، گۇاڭجۇ شەھەرلىرىدىكى «كونسېسسىيە» (租界) سىگە ئوخشاش خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. چەت ئەللىك سودىگەرلەر نەنلياڭدا «سودا چەمبىرىكى» نى مەركەز قىلىپ كونسۇلخانا ھاميلىقىدا «تيەنشىڭ» سودا فېرمىسى (天兴洋行) غا ئوخشاش رەسمىي ژۇنىسىكىسى بار ئون نەچچە سودا فېرمىسى قۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ كوچا خەنزۇچە (洋行街) (ئەجنەبىيلەر كوچىسى) دەپ ئاتىلىپ قالدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نەنلياڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتە 1956 ـ يىلى 3 ـ رايون قىلىندى، 1957 ـ يىلى «دوستلۇق» رايونى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1960 ـ يىلى «دوستلۇق» رايونى بىلەن «تيانشان رايونى» بىرلەشتۇرۇلۇپ «تيانشان» رايونى قىلىندى. ئازادلىقتىن بېرى نەنلياڭدا باشقا جايلارغا ئوخشاش ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. ئىقتىساد تەرەققىي قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك ياخشىلاندى، يول ـ كوچىلار كېڭەيتىلدى، يول بويلىرى كۆكەرتىلىپ مۇھىتى ياخشىلاندى. بىر قەۋەتلىك رەتسىز، كۆرۈمسىز كېسەك ئۆيلەرنىڭ ئورنىنى بېتون قۇرۇلمىلىق كۆركەم، ئېگىز بىنالار ئالدى.

مەن ئۆزۈمنىڭ كۆرگەن، بىلگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمنى ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن سېلىشتۇرۇش، دەللىلەش ئارقىلىق نەنلياڭنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرىنىڭ بىر قىسمىنى يورۇ-

تۇپ بېرىدىغان بۇ ماتېرىيالنى تەييارلىدىم. ماتېرىيالدا ئاساسلىقى ئەينى ۋاقىتتا تەسىرى بىرقەدەر زور بولغان ۋە نامى تونۇلغان چوڭ ـ چوڭ قورۇلار، قورۇ ئىگىلىرى ۋە بەزى ئورگان ـ ئاپپاراتلار ھەم ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئۆزگىرىشلىرى بېرىلدى. بۇ ھازىرقىلارنىڭ نەنلياڭنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنىنى چۈشىنىشىگە، ئەجدادى نەنلياڭدا ياشىغان ئەۋلادلارنىڭ ئەجدادىنى چۈشىنىشىگە بەلگىلىك ياردەم بېرىدىغان، «تارىخنى ساقلاش» قىممىتىگە ئىگە ماتېرىيال بولۇپ قالغۇسى.

I

ھازىرقى غالىبىيەت يولىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كونا شېھىتلىك ياكى خاكچىك (خان قەلئەسى) كوچىسى

مىرمەخمۇت مىرخەمدوف قورۇسى

مىرمەخمۇت، ئۆزبېك، تاشكەنتلىك، ئوقۇمۇشلۇق زات، جامائەت ئەربابى، مەرھۇم ئەنۋەر خانبابانىڭ تاغىسى. مىرمەخمۇت 1928 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1936 ـ يىلى ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا تۇنجى رەئىس بولغان. چوڭ خوتۇنى زەمىرە (ئۆزبېك)، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان قىزى رەئىسە، ئوغلى ئۆمەرجان، زەمىرە ۋاپات بولغاندىن كېيىن مىرمەخمۇت تۇرپانلىق ھەمدۇللائاخۇنۇمنىڭ قىزى زۆھرەخانغا ئۆيلەنگەن. ئۇنىڭدىن مەخپۇزە، مەلىكە، مۇبارەكتىن ئىبارەت ئۈچ قىز تۇغۇلغان. مىرمەخمۇت 1941 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى 75 يېشىدا ئۇرۇمچىدە كېسەل بىلەن قازا قىلغان.

مىرمەخمۇت قورۇسى خانبابا (تۇرسۇنبابا) قورۇسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولۇپ، كۈنگەيگە قارىتىپ سېلىنغان تاختايلىق ئازادە ئۆيلىرى بار ئىدى. مىرمەخمۇت ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بالدۇرقى ۋە كېيىنكى خوتۇنىدىن بولغان بالىلىرى قورۇ ـ

جايغا ژارىسلىق قىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1955 ـ يىلى بۇ قورۇنىڭ بىر قىسىم ئۆيلىرى سوتسيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئۆزگەرتىلدى. دەسلىپىدە ئورمانچىلىق نازارىتى قارىمىقىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى ئولتۇردى. ھازىر چېقىلىپ ئىزى قالمىدى.

ئابدۇقادىر خەمدۇللا قورۇسى

ئابدۇقادىرنىڭ ئاتىسى خەمدۇللا ھاجى، تاتار، فامىلىسى بېكمېتوف، چوڭ بوۋىسى بېك مۇھەممەد بولغاچقا بېكمېتوف دەپ فامىلە قوللانغان. خەمدۇللا 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تارىستانىنىڭ قازاق بالتاي ئاۋۇلىدىن ئائىلىسى بىلەن بىللە ئۇ ـ رۇمچىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. خەمدۇللا كاتتا سو ـ دىگەر ۋە چوڭ چارۋىدار زىيا ھاجىنىڭ تاغىسى بولۇپ، ئۇ ئەينى چاغدا ئۇرۇمچىدە زىيا ھاجىنىڭ تىجارىتىگە ياردەملەشكەن. خە ـ مدۇللانىڭ ئوغلى ئابدۇقادىرمۇ سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ جە ـ ئىيەتتە ئىناۋەتكە ئېرىشكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگە ـ رى ئۆزى ئولتۇرۇشلۇق خاتىچىنىڭ كوچىسىغا گەيجاڭ (ئاقساقال) بولۇپ، «قادىر گەيجاڭ» دەپ نام ئالغان. ئابدۇقادىرنىڭ لاتىف، مانناپ، فەزىلە، خەسەن دېگەن پەرزەنتلىرى بولغان.

ئابدۇقادىر خەمدۇللانىڭ قورۇسى چاققان، تۆت چاسا قورۇ بولۇپ، ئۆز ئائىلىسىلا ئولتۇراتتى، ئازادلىقتىن كېيىن بۇ قو ـ رۇنىڭ جەنۇبىدىكى ئاددىي ئىككى قەۋەت جازا قورۇلمىلىق ئۆيـ ـ لىرىگە ئوت كېتىپ كۆيۈپ كەتتى، كېيىن لاپاس قىلىپ ئۆز ـ گەرتىلدى. بۇنى 1970 ـ يىللىرى مەھەللە ئاھالىلىرى پاختا يىپ ئىگىرىدىغان، قولقاپ توقۇيدىغان كىچىك كارخانا قىلىپ ئىشلەتـ ـ تى. ھازىر بۇ قورۇ قوشنا قورۇلار قاتارىدا باغچا قىلىندى.

غابدۇل خېكىم (ئابدۇل ھېكىم) قورۇسى

غابدۇل خېكىم، تاتار، تەرەققىيـپەرۋەر تىجارەتچى. بۇ قورۇ ھازىرقى ئىتتىپاق يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جەنۇبىي تىنچـ ـ لىق يولى كېسىشكەن دوقمۇشقا جايلاشقان بولۇپ، تەبىئىي شارا ـ

ئىتى ئەۋزەل ئىدى. غابدۇل خېكىم ئەۋلادى بۇ قورۇنى 1955 ـ يىلى قۇربان پازىل (قۇربان شوپۇر) غا ئۆتۈنگەن. قۇربان پازىل ئون نەچچە يىل پايدىلىنىپ 1970 ـ يىلىدىن كېيىن يېزا ئىگدىلىك 12 ـ شىسىنىڭ شىسەندىكى 104 ـ دېھقانچىلىق مەيدانىغا ساتقان. ئۇلار بۇ قورۇنى 1995 ـ يىلغىچە ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسى قىلىپ پايدىلانغان. ھازىر چېقىلىپ باغچىغا قوشۇۋېتىلدى.

قانافىيە شاكۇلوف (شاھقۇلوف) قورۇسى

قانافىيە، تاتار، ئۇقۇمۇشلۇق، سودىغا ماھىر ئەرباب، زىيا ھاجىنىڭ قىزى شەمسىقەمەرگە ئۆيلەنگەن. خەنكو، تىيەنجىن، شاڭخەي، خاربىن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى كېزىپ سودىغا پىشقان، مول تەجرىبىگە ئىگە بولغان. قانافىيەنىڭ بۇ قورۇدىكى ئۆيلىرى كارىدورلۇق، ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق قىلىپ ھەيۋەتلىك سېلىنغان. 1940 ـ يىلىدىن كېيىن قانافىيەنىڭ تاغىسى خەسەن شاكۇلوف ۋە ئۇنىڭ قىزى رۇقىيە شاكۇلېۋا ئولتۇرغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندا ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىتتىپاق كومىتېتى مۇشۇ قورۇنى ئىشخانا قىلغان. مەزكۇر كومىتېت كۆچكەندىن كېيىن 1960 ـ يىلى بۇ قورۇ چوڭ رېمونت قىلىنىپ، باخۇلياڭ ساقچىخانىسى قىلىنغان. بۇ قورۇمۇ ھازىر چېقىلىپ باغچا قىلىندى.

زىيا ھاجى قورۇسى

زىيا ھاجىنىڭ تولۇق ئىسمى زىيالىددىن مۇھەممەت ۋەلىيېۋ، تاتار، تەكتى تاتارىستانىنىڭ بالتاي يېزىسىدىن، 1877 ـ يىلى ياش چېغىدا چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان، سودا ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ روناق تاپقاندىن كېيىن قورۇ جاي سالغان. بۇ قورۇ ھازىر «ئىتتىپاق گۇللۇكى» دەپ نام بېرىلگەن ئورۇندا ئىدى. زىيا ھاجى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە قورۇسىدا «زىشېڭ» سودا فىرمىسى (芝盛洋行) نى قۇرۇپ، روسىيىگە خام مال چىقىرىپ،

پىشىق مال كىرگۈزۈش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغان. شۇ مەزگىلدە يەنە ئۇرۇمچى نەنسەن (گەنگۇ) دە كەڭ ياپلاق ئىگىلەپ، ئون نەچچە قورۇ قوي ۋە كۆپلىگەن يىلقىغا ئىگە بولۇپ داڭدار چارۋىچى بولغان. 1928 ـ يىلى تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن قازانغا بېرىش سەپىرىدە سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەج قىلغان. زىيا ھاجى ئۆمرىدە ئۈچ خوتۇنلۇق بولۇپ، ئابدۇلزاكىر، شەمسىقەمەر، ئابدۇلخەمىت، ئابدۇلمەجىت، ئابدۇلئەخەت، زۆھىرە، ئابدۇراخمان قاتارلىق ئوغۇل ـ قىزلىرى بولغان. 1937 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى 75 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولۇپ، كونا قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان. پەرزەنتلىرى قورۇ ـ جاي ۋە مال ـ مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ۋارىسلار ئۆز ـ زىگە تەئەللۇق مىراس ھوقۇقىنى ئېھتىياجلىق كىشىلەرگە ئۆ ـ تۈنگەن. شۇنىڭ بىلەن زىيا ھاجىنىڭ چوڭ قورۇ ـ جايى پارچە ـ لىنىپ كەتكەن. ئىتتىپاق يولى تەرەپتىكى ئوغلى ئابدۇزاكىرغا تەئەللۇق قىسمى 1954 ـ يىلى كۆچالىق سودىگەر بەكرى ھاجى ھەسەنگە سېتىلغان. يەنە شۇ تەرەپتىكى ئوغۇل نەۋرىسى خەلىم زاكىرغا تەئەللۇق قىسمىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئەنەنچىۋە دېھقانچىلىق قىلىدىغان تۈرپانلىق رەجەپ ئېلىغا سېتىلغاندىن كېيىن، رەجەپ ئېلىنىڭ قىزى مەلىكىخان، كۈيئوغلى ئىبراھىم تۇردى ئولتۇرغان (ئىبراھىم تۇردى خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ سابىق نازىرى بولۇپ، 1971 ـ يىلى 67 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان). 1988 ـ يىلىدىن كېيىن رەجەپ ئاخۇنۇمنىڭ بالىلىرى بۇ چاققان قورۇ ـ جاينى سەدىردىن تارانغا ساتقان. سەدىردىن تاران سودىگەر ھىممەت ھاجىغا ساتقان. ھىممەت ھاجى يېڭىلاپ ئۆزى ئولتۇرغان. ئابدۇلخەمىت دېگەن ئوغلىغا تەگكەن ئالدى دوقمۇش قىسمى قولدىن قولغا ئۆتۈپ ئۆزگەرتىلىپ، 1960 ـ يىلى جاما ـ ئەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلىنغان. بازار ئىگىلىكى يولغا قويۇلغان مەزگىلدە يان تەرەپتە لىيۇ فامە ـ لىلىك ئۇيغۇرچىغا ئۇستا خەنزۇ «ئەپەندى» رېستورانى ئاچقان.

يەككە ھۇنەرۋەنلەردىن ئىلى ئاخۇن تۆمۇرچى، قۇرناخۇن مىسكەرچى، ئوسمان ئاخۇن، تەۋەككۈل ئاخۇن موزدوز، مەشئەلىك ھاجى مۇجاك قاتارلىقلار ھۇنەر قىلغان، ھەپىزىخان ھاجى قاتارلىقلار ئولتۇرغان. 1991 ـ يىلىدىن كېيىن ئىتتىپاق يولى، غالىبىيەت يولىنىڭ كېڭەيتىلىشى بىلەن زىيا ھاجىنىڭ بالىلىرىغا قالغان مىراسنىڭ كۆپ قىسمى يولغا چىقىپ كەتتى. بىر قىسمىنى ھازىرقى «ئىتتىپاق گۇللۇكى» ئىگىلىدى.

ئىسھاقجانباي قورۇسى

ئىسھاقجانباي، تاتار، شەمەيلىك، 1860 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ سودا قىلىش بىلەن يەرلىكلىشىپ، قورۇ ـ جاي سالغان، ئۆيلىرى تام مەش، تاختايلىق قىلىپ كۆركەم سېلىنغان، قورۇدا كونتېر (تىجارەتخانا)، ئىسكىلات، ئاتخانا قاتارلىق بىر يۇرۇش مۇئەسسەسىلەر بولغان. 1897 ـ يىلى ئىسھاقجان، ئىسمائىل ھاجى، ياقۇپ، ئارىپدىن ئىبارەت تۆت بىر تۇغقان 700 مىڭ رۇبلى دەسمايە سېلىپ شېرىكلىشىپ، «تىيەنشىڭ» سودا فېرمىسى (天兴洋行)نى قۇرغان، زاكىر ئابدۇرېشىتوف (ئىسھاقجانىنىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى) دىرېكتور بولغان. باش سودا فېرمىسى ئەسلى شەمەيدە ئىدى. بۇ فېرما ئاۋۇال چارروسىيە بەلەن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئېكسپورت ـ ئىمپورت سودىسىنى داۋاملاشتۇرغان. «تىيەنشىڭ» سودا فېرمىسى تېز راۋاج تېپىپ، ئۇنىڭ كاپىتالى 1914 ـ يىلىلىرى 2 مىليون رۇبلىغا يەتكەن، ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئالتۇنغا سۇندۇرغاندا 30 مىڭ سەر ئالتۇن بولاتتى. بۇرھان شەھىدى تەكلىپ بىلەن 1912 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ 1922 ـ يىلىغىچە مۇشۇ سودا فېرمىسىدا پىرىكازچىك ۋە بوغالتېر بولغان. بۇرھان شەھىدى «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» دېگەن ئەسلىمىسىدە: 12 يىللىق فېرما ھاياتى ماڭا ئىجتىمائىي كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ بىر مۇنچە يولىنى ئۇقتۇردى. بىر ھېسابتا «تىيەنشىڭ» سودا فېرمىسى «مېنىڭ ئالىي مەكتىپىم» دېسەممۇ بولىدۇ، دەپ يازغان.

«تيەنشىك» سودا فېرمىسىنىڭ تىجارىتى 1935 ـ يىللارغا كەلگەندە تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلى تازا ئاقماي، بارغانسېرى زىيان تارتقان، 1940 ـ يىلىغا كەلگەندە پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان، شۇ ـ نىڭدىن كېيىن «يۈشىن» يەرلىك مەھسۇلاتلار سودا شىركىتى (裕新土产贸易公司) مۇشۇ قورۇدا خام مالغا پىششىق مال ئالماشتۇرۇش سودىسىنى داۋاملاشتۇرغان. 1945 ـ يىلىدىن كې ـ يىن موساباېبفىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئابلىز بىلەن تەلئەت ئۆز ئال ـ دىغا قۇرغان يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ بىر نۇقتىسىنى مۇشۇ قورۇدا قۇرۇپ، خام مال ۋە پىششىق مال سودىسى قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ قورۇ جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تۈزۈشكەن كېلىشىم بويىچە شىنجاڭنىڭ كان بايلى ـ قىنى ئېچىش قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگىلى كەلگەن سوۋېت ئى ـ تتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنى كۈتۈۋېلىش مېھمانخانىسى قىلى ـ غان. 1955 ـ يىلىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە بۇ قورۇ ئۆزگەرتىلىپ، شەھەرلىك ئۆي ـ مۈلۈك ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇ ـ شىغا ئۆتۈپ، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ پايدىلىنىشىغا ئىجارىگە بې ـ رىلگەن. مەرھۇم تاھىر سەيپۇڭ قاتارلىقلار بۇ قورۇدا ئۇزۇن مۇددەت ئولتۇرغان. ھازىر بۇ قورۇ ئورنى ئىتتىپاق گۇللۇكى قىلىندى.

خانبابا (تۈرسۈنبابا) قورۇسى

مەرھۇم ئەنۋەر خانبابانىڭ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 40 ـ سانىدىكى «ھاياتىمدىن خاتىرىلەر» دېگەن ماقالىسى ـ نىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، خانباباالار ئەجدادى ئۆز زامانىدا تاش ـ كەنتتە ياشىغان، ھال ـ ئوقىتى ياخشى، يۇقىرى تەبىقە جەمەتى ئىكەن. خانبابا چوڭ بوۋىسى ئەشىر باقى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئاتالىق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار قالدۇرغان كۆمۈش تەڭگىنى دەسمايە قىلىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىجارەت بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن. شۇ ۋاقىتتىكى پايدىلىق شارائىتتا سودىسى ئاققاندىن كېيىن ھازىرقى ئىتتىپاق گۇللۇكىنىڭ ئورنىغا قورۇ

جاي سالغان.

1883 ـ يىلى ئەمنجانباي، ئەزىز ھاجى، سامۇقجانباي، بە-دەلىبابا ھاجى، سىلىم بابا ھاجى، ئىسلام بابا قاتارلىق ئۇرۇق-تۇغقانلىرى بىرلىشىپ، ئۇرۇمچىدە «دېشىك» سودا فېرمىسى (德盛洋行) دېگەن چوڭ سودا فېرمىسىنى قۇرغان. بىر مەزگىل سودا قىلغاندىن كېيىن تۇغقانلار ئارا پايدا ـ مەنپەئەت توقۇنۇشى بىلەن خانبابانىڭ نەۋرىسى تۇرسۇنبابا ئايرىلىپ چىقىپ، 1897 ـ يىلى مۇشۇ قورۇدا يەنە «دېشىك» سودا فېرمىسى نامىدا ئاۋۇال چارروسىيە بىلەن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسىنى داۋاملاشتۇر-غان. سودا ئېھتىياجى بىلەن قورۇ ـ جايىنى بارغانسېرى كې-ڭەيتكەن. خانبابالارنىڭ قورۇسى ئالدى كوچىغا قارايدىغان چوڭ دەرۋازىدىن ئارقىسى خاڭچىڭ كوچىسىغىچە بولغان ئىككى يېقى ياۋروپا ـ سلاۋىيان بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان ئازادە تاخ-تايلىق ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان چوڭ قورۇ ئىدى. تۇرسۇنبابا سودىسى راۋاج تاپقاندىن كېيىن تىجارەت دائىرىسىنى بارغانسېرى كېڭەيتىپ، چۆچەك، قومۇل، قاراشەھەر، گۇچۇڭ، تۇرپان، كۇ-چالاردا تارماق دۇكان قۇرۇپ، خام مال سودىسىنى قامال قىلىشقا ئۇرۇنغان. ئۇرۇمچىدىكى ياڭماۋخۇدا (ھازىرقى يەنئەن يولىدىكى ياشلار باغچىسى ئورنىدا) مويكىسى بولغان. يالغۇز سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ شامالباغ ئەتراپىدا تېرىلغۇ يەر، نەسەندىكى تولى قاتارلىق جايلاردا ئوتلاق ئىگىلەپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

1937 ـ يىلىدىن باشلاپ توك تارقىتىشقا باشلىغان «يېڭىنۇر» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئاساسلىق پايچىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى بولغان.

1938 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تۇرسۇنبابانى قولغا ئېلىپ قەتلى قىلغان. «دېشىك» سودا فېر-

مىسىنىڭ پۈتكۈل مۇلكى مۇسادىرە قىلىنغان، ئائىلىسى سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە «دېشىڭ» سودا فېرمىسى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان. ئازادلىق ھارپىسىدا تۇرسۇنبابانىڭ نەۋرىلىرى دەۋا قىلغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئۆيلىرى قايتۇ- رۇلغان. 1948 - يىلى بىر قىسىم ئۆيلىرىدە ئابدۇراخمان خېلىل (قەمەرخان توختۇنىياز)، نىياز مۇقىيت (مەريەم)، بەكرى سابىت (ئايىمخان)، روزى ئېزىز (زۆھرە داۋۇت)، ئابدۇۋەلى ھوشۇر، ئە- مىن ئاخۇن موزدوز قاتارلىقلار ئولتۇرغان. بۇ قورۇنىڭ ئۆيلىرى ئازادلىقتىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىدە يەنە ئۆزگەرتىلىپ شەھەرلىك ئۆي - مۇلۇك ئىدارىسىنىڭ باش- قۇرۇلۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىن، بىر قىسىم ئىگىدارچىلىق ھو- قۇقى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئۆتۈپ، پوچتا - تېلېگراف تېخنىكلىرىنى تەربىيەلەش مەركىزى قىلىن- غان. كېيىن بۇ قورۇنى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون قۇرۇلۇش باش پونكىتى ئىگىلەپ، كونا ئۆيلىرىنى چېقىپ ئورنىغا ئىككى كور- پۇس ئائىلىلىكلەر بىناسى سالغان. بۇ بىنالار ھازىرمۇ بار. بۇ قورۇدا يەنە 1995 - يىلىغىچە چېقىلماي ساقلىنىپ قالغان تاخ- تايلىق بىر يۈرۈش كارىدورلۇق ئۆي نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش زالى قىلىنغانىدى، كېيىن ئۇمۇ چېقىۋېتىلدى. جەنۇب تەرەپتە ساقلىنىپ قالغان بىر قىسىم ئۆيلەرنى 1995 - يىلىغىچە ئۇرۇمە- چى شەھەرلىك ئۆي - مۇلۇك ئىدارىسى ئىگىلەپ ئىسكىلات قە- لىپ پايدىلانغان، ھازىر باغچا قىلىۋېتىلدى.

مىرقاسىمجان قورۇسى

مىرقاسىمجان، ئۆزبېك، تاشكەنتلىك، چوڭ بوۋىسى باھا مۇھەممەت، ئۇ ئايالى كومىيە بىلەن بىللە 1917 - يىلى تۇرمۇش يولى ئىزدەپ شىنجاڭغا كېلىپ ئۇرۇمچىدە ئولتۇراقلاشقان. مىرقاسىمجان دەسلىپىدە ئىشچى بولغان، كېيىن بايلارنىڭ سودا فېرمىلىرىدا پىرىكازچىك بولۇپ ئوقەت قىلىشنىڭ يولىنى ئۆ-

گەنگەن، ھال ـ ئەھۋالى ئاستا ـ ئاستا ياخشىلانغاندىن كېيىن ئەل قاتاردا قورۇغا ئىگە بولغان. مىرقاسىمجان قورۇسى ئەينى چاغدا 21 ئېغىز ئۆي، ئالدى كوچا تەرەپتە ئالتە دۆكان بولغان.

مىرقاسىمجاننىڭ ئالىمجان، ھاشىمجان دېگەن ئوغۇللىرى بولغان. مىرقاسىمجان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ قورۇغا ئالىمجان، ھاشىمجان ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرى ۋارىسلىق قىلغان. 1938ـ يىلى ئالىمجان، ھاشىمجانلار قورۇسىنى شۇ ۋاقىتتىكى يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار سودا شىركىتىگە 10 يىللىق ئىجارىگە بېرىپ، ئۆزلىرى ئۆچتۇرپانغا كۆچۈپ كەتكەن. قورۇسىنىڭ ئىجارە مۇددىتى توشقان يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغان يىلىغا توغرا كېلىپ، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بىر روتىسى مۇشۇ قورۇغا ئورۇنلاشقان. كېيىن بۇ روتا يۆتكىلىپ چىقىپ كەتكەندە بۇ قورۇ كان رايونلىرى سودا شىركىتى قىلىنغان. 1962 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ قورۇنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى ئۆتكۈزۈۋالغان، بىر قىسىم ئۆي ـ دۆكانلىرىنى سىرتقا ئىجارىگە بەرگەن. 1989 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە يەرلىك مەمتىمىن ھاجىم قۇربان قاتارلىق تىجارەتچىلەر بۇ قورۇنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى يېمەك ـ ئىچمەك شىركىتىدىن سېتىۋىلىپ، باشقىدىن ئۆزگەرتىپ ياساشنى پىلانلاۋاتقاندا بۇ قورۇ ئورنىنى ھۆكۈمەت تەرەپ سېتىۋالغان. كېيىنچە بۇ قورۇدىكى ئۆيلەر قوشنا قورۇلار قاتاردا چېقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنى ئىتتىپاق گۇللۇكى قىلىندى. مەرھۇم ھاشىمجاننىڭ ھازىر ئۇرۇمچىدە ماڭارىپ ساھەسىدە ئىشلەۋاتقان ئاقىل، پازىل، ئەركىن، ئەنۋەر دېگەن ئوغۇللىرى بار.

مىرسالىھباي قورۇسى

ھازىرقى غالىبىيەت يولى 166 ـ نومۇرلۇق قورۇ، يەنى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى نەنلىياڭدىكى ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلغان ئورۇن ئازادلىقتىن ئىلگىرى مىرسالىھباي ئىگىدارلىقىدىكى قورۇ ئىدى. مىرسالىھباي، ئۆزبېك،

تاشكەنتلىك، چوڭ سودىگەر. 1881 ـ يىلىدىن ئىلگىرى شىـ
جاڭخا كېلىپ چوڭەك بىلەن ئۇرۇمچى ئارىلىقىدا قاتناپ تىجارەت
قىلىپ نەپ ئالغان. 1881 ـ يىلى يۇرتدىشى ۋە باجىسى رەخمـ
جانباي (ئۆزبېك) بىلەن بىرلىكتە ئاۋۋال چوڭەكتە «دېخې» سودا
فېرمىسى (德和洋行) نى قۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھـ
سۇلاتلىرىنى روسىيىگە چىقىرىش سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان.
كېيىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆي ـ زېمىنلىك بولۇپ، چوڭراق
تىجارەت قىلىش ئاساسىنى تىكلىگەن. چوڭەك، ئۇرۇمچىدىن
باشقا تۇرپان، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىمۇ زېمىن سېتىۋېلىپ ۋە
شۆبە دۇكانلارنى قۇرۇپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. مىر ـ
سالىھباي 1925 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە 62 يېشىدا ۋاپات بولغان.
مىرسالىھبايىنىڭ ئوغۇل پەرزەنتى بولمىغانلىقتىن كۈيئوغلى قا ـ
سىمجان راخمانوف (تاجى ئوسمانجانباي ئوغلى، ئىبراھىم مۇتە ـ
ئىينىڭ قېيناتىسى) مىرسالىھبايىنىڭ سودا فېرمىسىنىڭ ئىش ـ
لىرىنى باشقۇرغان. مىرسالىھبايىنىڭ ئايالى ئايسىمخان دىيانەت ـ
لىك، ساخاۋەتلىك، تەقۋادار بولۇپ، ئۆمرىدە ھەج قىلىشقا يىغ ـ
قان پۇلىنى 1928 ـ يىلى ئۇرۇمچى ئۇچتاش مەسچىت بېكى نا ـ
مازخانىسىنىڭ بىنا قىلىنىشىغا خالىس سەرپ قىلغان. ئاي ـ
سىمخان ئانا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپ 1961 ـ يىلى 108 يېشىدا
ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان.

قاسىمجان ئىگىدارلىقىدىكى بۇ قورۇ 1951 ـ يىلى ئۇرۇمچى
شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە سېتىلغاندىن كې ـ
يىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بۇ قورۇنىڭ ئالدى كوچا
تەرەپ قىسمىنى باخۇلياڭ ساقچىخانىسى، ئارقا ئۆيلىرىنى جاما ـ
ئەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مىللىي ئىشچى ـ خىزمەتچى ـ
لەر قورۇسى قىلغان. ساقچىخانا 1988 ـ يىلى ئىتتىپاق بولىغا
كۆچكەندىن كېيىن، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى
كونا ئۆيلەرنى چېقىپ، يەتتە قەۋەتلىكتىن ئىككى ئولتۇراق بىنا
سالغان. مەرھۇم مىرسالىھبايىنىڭ ھازىر ئۇرۇمچىدە ئامىنە، مەـ

لىكەت، خاتىرە، ئۈمىد، رەھبەر دېگەن نەۋرىلىرى بار.

ئىسھاقجان ھاجى قورۇسى

ئىسھاق ھاجى (1857 ـ 1942)، ئۆزبېك، تاشكەنتلىك، ئۇ ـ قۇمۇشلۇق زات، 1905 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ قورۇ ـ جاي ئېلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، 1918 ـ يىلى ھەج قىلغان. 1942 ـ يىلى 85 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان. ئىسھاقجان ھاجى ۋاپات بولغاندىن كېيىن پۈتكۈل مال ـ مۈلكىگە ئوغلى ئىلھامجان ۋارىسلىق قىلغان. كېيىن ئىسھاقجانىڭ بالىلىرى، نەۋرىلىرى مىراس بۆلۈشۈپ، پۈتۈن بىر قورۇ پارچىلانغان ۋە ئىگىدارلىق ھوقۇقى قولدىن قولغا ئۆتكەن. ئازادلىق ھارپىسىدا بۇ قورۇ ئالدىدىكى دۇكاندا بىر پېرېۋوتكا داڭقى چىققان «بوغدا» رېستورانىنى ئاچقان. خەسەن يانفۇرازوف پىما ـ كىگىز دۇكىنى، لى بىنكۇن ئىسىملىك يەرلىك خەنزۇ دورا دۇكىنى ئاچقان. 1951 ـ يىلىدىن كېيىن ئىلھامجان ئۆزىگە تېگىشلىك بىر قىسىم مىراسىنى تۇرپانلىق زەپەر ھاجى ئوغلى بارى ئارقىلىق سودىگەر تاش ئاخۇنباي ھاجىنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت ھاجى، ئابلىمىت ھاجىلارغا ساتقان. 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە ئابلىمىت ھاجى سۈيدۈكدە چوڭ بولغان قەشقەرلىق بىر سودىگەرگە ساتقان. بۇ سودىگەر ئۇنى ئۆزگەرتىپ ياساپ ھازىر «ئاۋرال» تېز تاماقخانىسى قىلدى. ئارقا قىسمى ماناسلىق ياسىن مۇھەممەد دېگەن كىشىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئۆزگەرتىپ ئىككى قەۋەتلىك ئۆي سالغان. ھازىر ئۇنىڭغا ئەركىن دېگەن ئوغلى ئىگىدارچىلىق قىلماقتا. ئىسھاقجان ھاجىنىڭ ھازىر ئۇرۇمچىدە ئەكرەم خەمىد، نەفىسە ھاجى، ئىبرشات مالىك قاتارلىق نەۋرىلىرى بار.

مەنسۇرجانباي قورۇسى

مەنسۇرجان نارمۇھەممەد نۇرچىبايېف، ئۆزبېك، مەرغىلاڭلىق، 1873 ـ يىلى 15 يېشىدا ئۇرۇمچىگە كەلگەن، كەسپىي سودىگەر. ئىلگىرىكى «ئاۋانگارت» ئايىغ زاۋۇتى، ھازىرقى ئادىل

سودا ساريينىڭ ئورنى ئەسلى مەنسۇرجانىڭ قورۇسى ئىدى. بۇ قورۇنىڭ كۆلىمى كەڭرەك بولۇپ، ئۆيلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئازا-دە، ئاستى - ئۈستى تاختايلىق ئىدى.

1880 - يىلى مەنسۇرجان «جىلى» (نۇسرەت) سودا فېرمىسى (吉利洋行) نى قۇرۇپ، تىجارەت تۇرى ۋە دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، نۇرغۇن كاپىتالغا ئېرىشىپ، «مەنسۇرجانباي» دەپ داڭق چىقارغان. تۇرپان، گۇچۇڭلاردا سودا قىلىپ يۈرۈپ ئۇ يەرلەردە-مۇ ئۆي - زېمىن سېتىۋالغان. كېيىنكىسى دېگەن ئاق ئورۇس 1925 - يىلى مەنسۇرجانباي قورۇسىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆيلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ، ئامېرىكا سودىگەرلىرى نامىدا «بىلى» سودا فېرمىسى (壁利洋行) نى قۇرغان. 1927 - يىلى بۇ فېرمىنىڭ دىرېكتورلۇقىنى ئامېرىكىلىق گورت بىسار ئۆتكۈزۈۋالغان. 1936 - يىلى ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مۇشۇ قورۇدا تۇنجى بولۇپ قۇرۇلغان. مەنسۇرجانباي شۇ ۋاقىتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا يېڭىلىقپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ۋە ساخاۋەتلىك زات ئىدى. ئۇ 1936 - يىلى ھازىرقى دوستلۇق كوچىسى (قازاق ئوتتۇرا مەكتەپىنىڭ غەربى بولۇپ، ئەينى چاغدا مويكا كوچىسى دەپ ئاتىلاتتى)دىكى بىر قورۇ - جايىنى مەكتەپ قىلىشقا خالىس ھەدىيە قىلغان. بۇ كېيىنكى چاغدا بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىلىك ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىرىدىغان داڭلىق «6 - مەكتەپ» كە ئايلانغان. ھازىرقى جەنۇبىي ئازادلىق يولىدىكى ئاق مەسچىت ئورنى ئەسلى سامساق باي دېگەن كىشىنىڭ دېڭىز بولۇپ، ئۇنى مەنسۇرجانباي قەشقەرلىق تۇرغۇن ھاجى نامىدا ۋاسىتە ئارقىلىق 600 سەر كۈمۈشكە سېتىۋېلىپ، مەسچىت سېلىۋېلىشقا «ۋەخپە مۇتلەق» قىلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەسچىت قۇرۇلۇشىغىمۇ خالىس پۇل چىقىرىپ، 1924 - يىلى يېڭى مەسچىتنىڭ پۈتۈپ چىقىشىغا كۈچ چىقارغان. بۇنىڭدىن باشقا تۇرپان، گۇچۇڭلاردا مەكتەپ ۋە مەسچىت سېلىپ، كۆپلىگەن ساۋاپلىق ئىشلارنى قىلغان. مەنسۇرجانباي ھەج پەرزىنى ئادا

قىلىش ئۇچۇن، 1936 ـ يىلى مەككىگە بېرىپ زۇلھەججە ئېيىـ
نىڭ 12 ـ تەشرىق كېچىسى مىنادا ئالەمدىن ئۆتكەن.

بۇ قورۇغا كېيىن قىزى خېرىخان ۋە كېيىنكى ئايالى ئا ـ
يىمخانلار ۋارىسلىق قىلغان. خېرىخان ئۆزىگە تېگىشلىك قىسـ
مىنى ئەينى چاغدا قەشقەرلىق تۇيغۇن ھاجى قىزى پاشاخان (ئۇ ـ
رۇمچى دورا شىركىتىدە ئىشلىگەن) قاتارلىق ھاجەتمەنلەرگە ئۆ ـ
تۇنگەن. ئايىمخان ئۆزىگە قالغان ئارقا قورۇدىكى ئۆيلىرىنى ئـ
جارىگە بەرگەن. ئارقا ئويمان قىسمىدىكى ئادەتتىكى ئۆيلەردە
مەنسۇرجانبايغا بىر ئۆمۇر مەدىكارلىق قىلغان تۇرپانلىق تۆمۇر
ئاكا ئائىلىسى ئولتۇرغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئا ـ
يىمخاننىڭ ئېھتىياجىدىن ئارتۇق ئۆيلىرى 1955 ـ يىلىدىكى
سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئۆزگەرتىلىپ، نەنلياڭدىكى يەككە
موزدوزلازنىڭ ھەمكارلىق كوپېراتىپى، ئاشلىق ـ ياغ دۇكىنى
قىلىنغان. 1958 ـ يىلىدىن كېيىن شەھەرلىك قول سانائەت
ئىدارىسى ئۆتكۇزۇۋېلىپ، 2000 ـ يىلىغىچە «ئاۋانگارت» ئايـاغ
زاۋۇتى قىلغان. ئاياغ زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئاقساپ قـال ـ
غاندىن كېيىن ئالدى تەرەپ بىناسى رېستوران، ئارقا بىناسى
مېھمانخانا قىلىنغان. ھازىر بىر قىسىم يەككە تىجارەتچىلەر ئۇ ـ
نىڭ ئورنىغا ئېگىز، كۆركەم ئادىل سودا سارىيىنى سالدى.

ئاۋۇتباي قورۇسى

ھازىرقى غالىبىيەت يولى 158 ـ قورۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن
ئاۋۇتباي قورۇسى ئىدى. ئاۋۇتباي ئەسلىدە مەرغىلانلىق ئۆزبېك
بولۇپ، مەنسۇرجانبايىنىڭ كۈيئوغلى، «جىلى» سودا فېرمىسىنىڭ
ئاساسلىق پىرىكازچىكى بولغان. بۇ قورۇ ئەسلى ئۆزبېك جېلىلـ
باي (ئەبجەلىلباي) ئابدۇللايېفنىڭ قورۇ ـ جايى ئىدى، كېيىن
ئۇ قورۇسىنى قۇدىسى ئاۋۇتبايغا ئۆتۈنگەن. بۇ قورۇ ئۆزگىچە،
ئۇزۇنچاق، ئۆي سانى كۆپ قورۇ ئىدى. بۇ قورۇ ئاۋۇتبايىنىڭ
ئىلكىدىكى چاغدا باي سودىگەرلەرگە كونتېر (تىجارەتخانا)، ئىسـ
كىلات قىلىشقا ئىجارىگە بېرىلگەن. ئاۋۇتباي 1950 ـ يىلى ئۇ ـ

رۇمچىدە 78 يېشىدا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ قورۇغا ئۇنىڭ كېيىنكى ئايالى زۇلفىنىساخان (ئۆزبېك)، ئوغلى يولچى قارى، قىزى ھەمراخان، كېلىنى ئائىشە جېلىلوۋالار ۋارىسلىق قىلغان. ئۇلار ئۆزئارا كېلىشىپ، بۇ قورۇنىڭ ئالدى بىر قىسمىنى خادىك، پوۋىسكا ياسايدىغان شاھىد دېگەن كىشىگە ئۆتۈنگەن. شاھىد ئۇستا بۇ قورۇنى نۇرغۇن پايدىغا قەشقەر بەشكېرەملىك سودىگەر ئوسمان چوڭغا ساتقان. «بەشكە قارشى ھەربكەت» تە ئوسمان چوڭ «يولۋاس» قىلىنىپ، پۈتكۈل مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان. بۇ قورۇ 1995 ـ يىلىغىچە تاشقى سودا نازارىتى ۋە تاشقى ترانسپورت شىركىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلىنغان. 1995 ـ يىلىدىن كېيىن قۇدرەت ھاجى دېرىكتورلۇقىدىكى «قىران بۇركۈت» ئۆي ـ مۈلۈك تەرەققىيات شىركىتى بۇ قورۇ ئورنىنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، بۇ قورۇنىڭ ئارقا قىسمىغا ئىككى كورپۇس ئولتۇراق بىنا سېلىپ، بۇ قورۇدا ئىلگىرى ئولتۇرغان بىر قىسىم ئاھالىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. ئالدى تەرەپتىكى كۆپ قىسمى ھازىر يېڭىلاشنى كۈتۈپ بوش تۇرماقتا. ئالدى كوچا تەرەپنى «ئەنجۇر»، «ئىخلاس» شىركەتلىرى دۇكان قىلىپ تىجارەت قىلىۋاتىدۇ.

خاكىموفلار قورۇسى

كونسۇلخانا كوچىسى ئۇدۇلىدىكى ئاپتوبۇس بېكىتىنىڭ دەل شەرقىگە توغرا كېلىدىغان چوڭ قورۇ ئەسلى كۆپ جەمەتلىك خاكىموفلار قورۇسىدۇر.

ئەجدادى تاتارىستانىنىڭ قازان شەھىرىدە ياشىغان خاكىمبايىنىڭ ئەۋلادى 19 ـ ئەسىردىكى چارروسىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسكەرلىك مەجبۇرىيىتىدىن قېچىپ، قازاقىستانىنىڭ چىپارغاش ئاۋۇلىدا ئولتۇراقلىشىپ، شۇ يەرلىك قازاق بىلەن قۇدىلاشقان. خاكىمبايىنىڭ توققۇز ئوغلى بولۇپ، ئۇلاردىن ئوبۇلقاسىم، ئابدۇلغازى، ئابدۇلفازىل قاتارلىق ئوغۇللىرى تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چۆچەك ئارقىلىق ئۇ-

رۇمچىگە كېلىپ مۇشۇ قورۇ ـ جايغا ئىگە بولۇپ مۇقىم ئولـ
تۇراقلاشقان. ھەرقايسىسىنىڭ بالىلىرى كۆپەيگەن، بىر قىسىم
بالىلىرى قومۇلدا ياشىغان. ئۇرۇمچى بىلەن قومۇلدىكى تۇغقانـ
لىرى ئۆز ئارا قۇدىلىشىپ، ئەۋلادى بارغانسېرى ئاۋۇغان. خاـ
كىمباينىڭ ئۇرۇمچىدىكى بۇ قورۇسىغا ئىلگىرى ـ ئاخىر بۇـ
لۇپ، ئوبۇلقاسىمنىڭ ئوغلى شاھ ئەھمەد (ئاساسلىقى ئۇنىڭ
ئوغلى شاھ قارى مۇھەممەد)، ئابدۇلغازىنىڭ ئوغلى ئابۇزەر (ئاـ
ساسلىقى ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمەجىت)، ئابدۇلفازىلنىڭ ئوغلى
رەخمىتۇللا (ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئوغلى خالىق قارى) ۋە ئۇلارنىڭ
ئەۋلادى ئىگىدارلىق قىلىپ كەلگەن. ئۇلار بىر دەك «خاكىموف»
دەپ فامىلە قوللانغان. شاھ ئەھمەدنىڭ قىزى گۈلسۇم خاكىموۋا
1936 ـ يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولغان
خوجانىياز ھاجىمغا ياتلىق بولۇپ، «ياڭخاڭ خېنىم» دەپ نام ئالـ
غان. خوجانىياز ھاجى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغانـ
دىن كېيىن، گۈلسۇم خېنىم ئائىلىسى بىلەن ئىلى كۇرەگە
سۈرگۈن قىلىنغان.

خالىق قارى رەخمىتۇللا 1900 ـ يىلى تۇغۇلغان. بالىلىق،
ياشلىق دەۋرىدە تىرىشىپ ئوقۇپ يۇقىرى دىنىي بىلىم ۋە پەننىي
بىلىم ئىگىلىگەن، ئەلگە تونۇلغان جامائەت ئەربابى ئىدى. ئازادـ
لىققىن كېيىن سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئۇرۇمچى شەھەرـ
لىك 2 ـ، 3ـ نۆۋەتلىك كومىتېتلىرىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇـ
رۇمچى شەھەرلىك باج ئىدارىسى، ئۆي ـ زېمىن باشقۇرۇش ئىداـ
رىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1967 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى
ئۇرۇمچىدە 67 يېشىدا ۋاپات بولغان. خاكىموفلارنىڭ قورۇسىنى
كېيىنكى چاغلاردا ئەۋلادلىرى باشقىلارغا ئۆتۈنۇپ بەرگەن. ھازىر
بىر قىسىم تاختايلىق ئۆيلىرى بۇرۇنقى قورۇ ھالىتىگە شاھىد
سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. ئۇنىڭغا خاكىموفلانىڭ نەۋرە ـ
چەۋرىلىرى ئىگىدارلىق قىلىپ كەلمەكتە.

ئابلا ئەبزى تومسوف قورۇسى

هازىرقى غالىبىيەت يولى 64 ـ قورۇدىكى «يېڭى بوستان» رېستورانى ئىگىلىگەن ئورۇننىڭ شىمالىي قىسمى ئەسلى تاتار تىجارەتچى ئابلا ئەبزى قورۇسى ئىدى. بۇ قورۇ ئۆز ۋاقتىدا ئىچكى ـ تاشقى چاققان قورۇ بولۇپ، كوچىغا قارىتىلغان ئىشىكى قوش قاناتلىق، ئىككى يېقى دۇكان ئىدى. بىر يېقىدىكى دۇكىنى ئابلا ئەبزى ئۆزى ئاچاتتى. ئايالى سامانىيە بولۇپ، ئۇلارنىڭ نەۋجاد، فۇئاد، رەئىسە، مىراد، رەشىدە، رىفقەت، سىرىن دېگەن ئوغۇل ـ قىزلىرى بولغان. ئازادلىق هارپىسىدا مۇشۇ قورۇنىڭ ئالدى تەرىپىدە خۇسايىن قاسساپ (ئابلا ئەبزىنىڭ قېينىتىسى)، قادىر رەھىم چاڭجاڭ، تاجى ئەھمەت (ئۆزبېك)، خوجا ئەھمەد (ئۇيغۇر) لەر دۇكان ئاچاتتى. ئابلا ئەبزى 1955 ـ يىلى نەنسەن يولىدا قاتناش ۋەقەسىدە قازا قىلغان. ئازادلىقتىن كېيىن بىر قىسىم ئۆيلىرى ئۆزگەرتىلگەن. ئۆزلىرىگە قالغان قىسمىنى بالىلىرى سېتىۋېتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن.

ئۆزبېك مىرئاۋۇت قورۇسى

بۇ تار، ئۇزۇنچاق قورۇ بولۇپ، مىرئاۋۇت (ئايالى مەريەم تەتە) دېگەن ئۆزبېكنىڭ قورۇسى ئىدى. ئەينى چاغدا ئۆلكىلىك ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى سانايى نەفىسەنىڭ ئۇستا ئىسكىرىپكىچىسى ئادىل خوجا، داڭلىق ئۇسسۇلچى ساناۋەرخان ۋە ئابدۇللا (ئايرودرومدا ئىشچى بولغان) دېگەنلەر ئەنە شۇ مىرئاۋۇت ئاكىنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرى ئىدى. بۇ قورۇنى مىرئاۋۇتنىڭ ئايالى ۋە بالىلىرى 1960 ـ يىلى سېتىۋېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن.

بۇ قورۇنىڭ ئورنى هازىرقى غالىبىيەت يولى 64 ـ قورۇ بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ـ تېلېۋىزىيە تورى» دېگەن ۋىۋىسكا ئېسىلغان ئېگىز ـ كۆركەم بىنا سېلىنىپ، مېهمانخانا ۋە «يېڭى بوستان» رېستورانى قىلىندى.

غابدۇخالىق ئاقساقال قورۇسى

غالىبىيەت يولىدىكى ئورمانچىلىق چارلاش ـ لايىھىلەش ئا-كادېمىيىسى بىناسى سېلىنغان 64 ـ قورۇنىڭ بىر قىسمى ئەس-لى غابدۇخالىق ئاقساقال قورۇسى ئىدى. غابدۇخالىق ئاقساقال، تاتار، فامىلىسى يېنكىيېف، 1886 ـ يىللىرى بىر ئائىلىدىن تۆت ئاكا ـ ئۇكا (غابدۇخالىق يېنكىيېف، ھەمزە يېنكىيېف، سابىر يېنكىيېف، نىغمەتجان يېنكىيېف) تاتارىستانىنىڭ قازاندىن ئۇ-رۇمچىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، سودا ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇ-غۇللانغان. غابدۇخالىق ئاقساقال خەلقېرۇەر، ئىجتىمائىي ئالا-قىسى كەڭرى، نوپۇزلۇق، تەجرىبىلىك بولغاچقا، ئەينى چاغدا روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئول-تۇراقلاشقانلارنىڭ خالىس خىزمىتىنى ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، «ئاقساقال» (ھازىرقى مەمۇرىي تۈزۈم بويىچە ئاھالىلەر كومىتېتى مۇدىرىنىڭ ۋەزىپىسىگە تەڭ) دەپ ئاتالغان. غابدۇخالىق ئاقسا-قالنىڭ ئايالى جامال تەتە بويى بەستلىك، ئۆتكۈر پىكىرلىك بو-لۇپ، ئۇمۇ مەھەللە خىزمىتىگە قاتناشقان. ئۇلارنىڭ ئابدۇلا، پەتخۇللا، خەيرۇللا، زىلىخە، خەدىچە دېگەن پەرزەنتلىرى بولغان. غابدۇخالىق ئاقساقال بىلەن جامال تەتەلەر ۋاپات بولغاندىن كې-يىن قورۇ ـ جايىغا بالىلىرى ۋارىسلىق قىلغان. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ ئورمانچىلىق تەكشۈرۈش ئەترىتى ئىگىلە-گەن، ئىسمائىل ياسنوف دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق نازارىتە-گە مۇئاۋىن نازىر بولغاندا مۇشۇ قورۇدىكى تاختايلىق ئۆيلەردە ئولتۇرغان. كېيىن ئورمانچىلىق چارلاش ـ لايىھىلەش ئاكادېمە-يىسى بۇ قورۇ ئورنىغا ئولتۇراق بىنا، ئالدىغا ئېگىز خىزمەت بىناسى سالدى.

كېرىم چانشېف قورۇسى

كېرىم چانشېف، تاتار، 1887 ـ يىلى تاتارىستانىنىڭ قازاندا تۇغۇلغان. 1920 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، نەنسەندە چارۋىچىلىق قىلغان. شەھەردە قورۇ ـ جاي ئېلىپ ئۆي

سالغان. ئۇ خەنزۇچىنى ۋە باشقا تىللارنى پىششىق بىلىدىغان، تەجرىبىلىك ئادەم بولۇپ، ئەل ئىچىدە تەرەققىيپەرۋەر مۇتەپەككۇر بولۇپ تونۇلغان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك، تىيانشان رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ يىغىنلىرىغا تاتار ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. 1965 ـ يىلى 78 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۆيۈغلى قاسىمجان ئۇنىڭ مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تىجارەت ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

بۇ قورۇنىڭ كۆلىمى چوڭ بولۇپ، ئۆيلىرى ئەينى چاغدا ئۆزگىچە بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ئازادە ياسالغان، ئاتخانىسى، ئىسكىلات، لاپاسلىرى بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن 1955 ـ يىلى كېرىم ئەبزىنىڭ ئۆز ئېھتىياجىدىن ئاشقان ئۆيلىرى ئۆزگەرتىلگەن. 1957 ـ يىلىدىن كېيىن شەھەرلىك پارتكومغا مۇئاۋىن شۇجى بولغان مەمتىمىن يۈسۈپ ئائىلىسى ئۇزۇن مۇددەت مۇشۇ قورۇدا ئولتۇرغان. 1980 ـ يىللاردىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى، پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى ئىشخانىسى، كىتاب ـ ژۇرنال تارقىتىش مەكىزىنىڭ ئىسكىلاتى قىلىنغان. 1985 ـ يىلى بۇ قورۇنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى كونا ئۆيلەر ئورنىغا ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى بىر كورپۇس ئائىلىلىكلەر بىناسى سالدۇرغان. ئالدى كوچا تەرەپ دۇكانلىرى «قار لەيلىسى» نامىدىكى شىپاخانا ۋە دورىخانا قىلىنغان.

قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسى قورۇسى

ھازىرقى يەنئەن يولىنىڭ غەربىي ئۇچىنىڭ شىمالىي دوقمۇشىدا 1937 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۆلكىلىك قازاق ـ قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قورۇسى بار ئىدى. بۇ قورۇ ئەسلى خالىتباي دېگەن قازاق مۇتەۋەرنىڭ قورۇسى ئىدى، شۇ ۋاقىتتىكى بايمۇللا، ئابۇزەر، شاھ ئەھمەد قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خالىتباي قورۇ ـ جايىنى ئۇيۇشما قىلىشقا ئۆتۈنگەن. بۇ ئۇيۇشما 1937 ـ يىلى بۇ قورۇنى

ئۆزىنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئۆزگەرتىپ يېڭىلىغان. بۇ قورۇنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 3000 كۋادرات مېتىردىن ئاشاتتى. قورۇدا ئالدى كوچىغا قارىتىلغان قاتار دۇكانلار، ئوتتۇرا قىسمىدا 20 نەچچە ئېغىز ئىشخانا، تۇرالغۇ ئۆي بولغاندىن سىرت، سەھنە ئۇسكۇنىلىرى بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان تەخمىنەن 500 كىشىلىك زامانىۋى كۇلۇب بولۇپ، ئازادلىققا قەدەر تۇرلۇك مەدەنىي پائالىيەتلەر داۋام قىلغان. 1948 ـ يىلى يازدا قازاق تىلىدا ئايلىق «نۇر» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان. قورۇ ئېگىز سوقما تام بىلەن قورشالغان، تامنىڭ شەرق تەرىپى (ھازىرقى تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپ ئورنى) كونا قەبرىستانلىق ئىدى. بۇ تامنىڭ بىر قىسمى 2000 ـ يىلىغىچە ساقلانغانىدى، كېيىن قۇرۇلۇش قىلىش، يول ئېچىش سەۋەبلىك چېقىلدى. بۇ قورۇنىڭ ئارقا قىسمىدا 1938 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قۇرۇلغان 9 ـ قازاق باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپ ئازادلىق ھارپىسىدا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن قارىمىقىدىكى شۆبە مەكتەپ قىلىنىپ، ھازىرقى دوستلۇق دوختۇرخانىسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلگەن. ئازادلىقتىن كېيىن 17 ـ قازاق باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلگەن. قازاق ـ قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئازكەم 13 يىللىق ئاقارتىش مۇساپىسىنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇنىڭغا دۆلەتكەلدى، بايموللا، مادەنبەك، ئارىن، قاسىم ئەپەندى، سالىس، خۇسايىن سىيابايېف قاتارلىق قازاق، قىرغىز زىيالىيلىرى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ قورۇنىڭ كۇلۇب ئورنى بىناكارلىق قۇرۇلۇش كوپېراتىپى قىلىندى. كوچا تەرەپتە ئابلىمىت قارى ھاجىم، ئىبراھىم ئۇستامنىڭ تىككۈچىلىك دۇكىنى بار ئىدى.

ئىسكەندەر ۋاڭ قورۇسى

بۇ قورۇ قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسى قورۇسىنىڭ جەنۇبىي قوشنىسى. گومىنداڭ دەۋرىدە پىچانغا ھاكىم بولغان ۋاڭ ئەۋلادى ئىسكەندەر 1935 ـ يىللاردىن باشلاپ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئە-

گىلەپ بىر قانچە دۇكان، ئۆيدىن تەركىب تاپقان قورۇ سالدۇر-غان. بۇ قورۇغا ئاساسلىقى ئىسكەندەرنىڭ كىچىك خوتۇنى زۆھرەخان ئىگىدارلىق قىلغان.

1957 - يىلى يەنئەن يولى ئېچىلغاندا قازاق - قىرغىز ئۇيغۇر يۇشمىسى قورۇسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسكەندەر ۋاڭ قورۇسى ئورنى ئاساسىي جەھەتتىن يول قىلىندى. 2000 - يىلىغا كەلگەندە پەيزاۋاتلىق ئەزىز قارى، ئەخمەت قارى ئاكا - ئۇكىلار قۇرغان «ئەزىز دىيار» ئۆي - مۇلۇك تەرەققىيات شىركىتى دوقمۇشقا ئايلاندۇرۇپ قورۇلۇش قىلدى. بەش قەۋەتلىك سارايسىمان بىنا، ھەر خىل كەسىپتىكىلەرگە ئىجارىگە بەردى.

سەكسەنباي قورۇسى

يەنئەن يولىنىڭ غالىبىيەت يولىغا تۇتاشقان ئېغىزىدىكى شىنخۇا كىتابخانىسى قىلىنغان ئورۇن ئەسلى سەكسەنباي (ئەسلى ئىسمى ئابدۇرۇسۇل) دېگەن قازاقنىڭ قورۇسى ئىدى. كونا جەمئىيەتتە ئابدۇرۇسۇل قىمار ئويناپ، تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېلىپ بىر قېتىملىق قىماردىلا 80 سەر كۈمۈش ئۇتۇۋالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاۋام ئۇنىڭغا «سەكسەنباي» دەپ نام قويغان. سەكسەنبايى بۇ قورۇنى 1938 - يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل كىرېست جەمئىيىتىنىڭ پايدىلىنىشىغا ئۆتۈنگەن. 1950 - يىلىغا قەدەر سوۋېت ئىتتىپاقى دوختۇرخانىسى قىلىنغان. جەنۇبىي قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقئارا كىتابخانىسىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى شۆبىسى قىلىنغان. ئازادلىقتىن كېيىن ئېگىز بىنا سېلىنىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك (كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق) شىنخۇا كىتابخانىسى ۋە چەت ئەل تىللىرى كىتابخانىسى قىلىندى. 1988 - يىلى چەت ئەل تىللىرى كىتابخانىسى ئۇرۇمچى شىمالىي شىنخۇا يولىغا كۆچتى. 2005 - يىلى بۇ بىنا-نىڭ ئارقىسىغا كاتتا زامانىۋى ئۇنىۋېرسال بىنا سېلىنىپ، سودا - سانائەت بانكىسى، «خۇاتەي» مېھمانخانىسى، شىنخۇا زامانىۋى كىتابخانىسى قىلىندى.

ئۆزبېك ئىسلام بابا قورۇسى

مائارىپ نازارىتى ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدىغان، ھازىرقى «تېەنخې» ئولتۇراق رايونى قىلىنغان ئورۇننىڭ شىمالىي قىسمى ئەسلى ئۆزبېك ئىسلام بابانىڭ قورۇسى ئىدى. ئىسلام بابا سودا-گەر تۇرسۇنبابا بىلەن بىر نەۋرە بولۇپ، خانبابايېغلار ئەۋلادى، ئىسلام بابا ھازىرقى تاشكەنتنىڭ سابىر رەھىم كوچىسىدىكى يۇ-قىرى تەبىقىدىكى تۆت ئائىلە جەمەتىدىن بولۇپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كەلگەن. 1930 ـ يىللاردىن كېيىن سودا بىلەن گۈجۈڭغا بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتىدىن پايدىلىنىپ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق قىلغان. تېز بېيىپ گۈجۈڭ، تۇرپانلاردىمۇ قورۇ ـ جاي بىنا قىلغان.

ئىسلام بابا ئۇرۇمچىدىكى ئۆيى ۋە ئالدى دۇكانلىرىنى ئۆز-بېك ئايالىدىن تۇغۇلغان ئىبراھىم بابا بىلەن بىرگە 1930 ـ يە-لى يېڭىلاپ ياساتقان، بۇ قورۇنىڭ تاختايلىق، ئۈستى قاڭالتىر-لىق ئازادە ئۆيلىرى بار ئىدى. 1944 ـ يىلى سوۋېت ـ گېرمانە-يە ئۇرۇشى مەزگىلىدە بۇ قورۇدا سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل كە-رىست جەمئىيىتى دوختۇرخانا ئاچقان. ئۇرۇشتا ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلغان يېتىم بالىلار بېقىلغان. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ دوخ-تۇرخانا ئەمەلدىن قالغان. ئىسلام بابا تاشكەنت، ئۇرۇمچى، گۇ-چۇڭ ۋە تۇرپاندىن بەش نىكاھلىق بولۇپ، كۆپ پەرزەنتلىك بول-غان. 1956 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى 75 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان. ئىسلام بابا قورۇسىغا بالىلىرى ۋارىسلىق قىلغان. قورۇدىكى ئۆزى ئولتۇرغان ئۆيلىرىدىن باشقىلىرى 1955 ـ يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئۆزگەرتىلگەن. بەزى بالىلىرى ئۆزىگە تېگىشلىك ئۆيلىرىنى باشقا شەخسلەرگە ساتقان. شۇنداق قىلىپ پۈتۈن بىر قورۇ پارچىلىنىپ، بۆلۈنۈپ كەتكەن. ھازىر بۇ قورۇ ۋە ئەتراپىدىكى قورۇلار ئورنىغا «تېەنخې» ئۆي ـ زېمىن تە-رەققىيات شىركىتى ئولتۇراق ئۆيلەرنى سالدى. مەرھۇم ئىسلام بابانىڭ ھازىر ئۇرۇمچىدە مەملىكەت، زىلەيخا، پەزىلەت، زۇلپىيە،

سائادەت، رىسالەت، شاۋكەت، پۇرقەت دېگەن بالىلىرى بار.

تاتار زەكى ئەبزى ۋەلىيېف قورۇسى

زەكى ئەبزىنىڭ ئاتىسى ئىبرايى (زىيا ھاجىنىڭ بىر تۇغقان ئىنىسى)، ئاپىسى ھەلىمە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەھمۇت سالىھ، مۇ-ھەممەت زەكى، شەمشىنۇر، ئەھمەد سالىخدىن ئىبارەت بالىلىرى بولغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ۋەلىيېف دەپ فامىلە قوللانغان. بۇ قورۇ ئەينى چاغدا نەنلىياڭ 72 - نومۇرلۇق قورۇ ئىدى. ھازىر غالىبىيەت يولى 108 - قورۇ بولۇپ ئۆزگەردى. بۇ قورۇ ئىچكە-رى - تاشقىرى 3800 كۋادرات مېتىرلىق چوڭ قورۇ بولۇپ، ئاساسلىقى مۇھەممەت زەكى بىلەن ئەھمەد سالىخ ئاكا - ئۇكا ئىككىسى ئىگىدارلىق قىلغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى قورۇ ئە-گىلىرى ئۆز ئېھتىياجىدىن ئاشقان ئۆيلىرىنى ۋە ئالدى كوچىغا قارىتىلغان ئازادە دۇكانلىرىنى ھاجەتمەنلەرگە ئىجارىگە بەرگەن. 1955 - يىلى بىر قىسىم ئۆي - دۇكانلىرى ئۆزگەرتىلىپ، ئۆي - مۇلۇك ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن. ئۆزلىرىگە قورۇ ئە-چىدە 350 كۋادرات مېتىرلىق ئۆي قالدۇرۇلغان. 1986 - يىل-لىرى بىر مەزگىل مۇشۇ قورۇدا مەھەللە بالىلىرى يەسلىسى قۇ-رۇلغان. ھازىر بۇ قورۇ ئورنىنى يۇقىرىدا ئېيتقان «تىيەنخې» ئۆي - زېمىن تەرەققىيات شىركىتى يېڭىدىن سالغان ئولتۇراق بىنالار ئىگىلىدى.

ئەھمەد نەجىپ ھاجى قورۇسى

بۇ ھازىرقى غالىبىيەت يولى 2 - كوچىنىڭ شەرقىي شىما-لىي دوقمۇشىدىكى 1970 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۇن - ياغ دۇ-كىنى قىلىنغان قورۇنىڭ ئەسلى ئىگىسى تاتار ئەھمەت نەجىپ ھاجى بولۇپ، كۇنگەيگە قارىتىپ سېلىنغان بىر قاتار ئۆي - دۇ-كانلاردىن تەركىب تاپقان چوڭراق قورۇ ئىدى.

ئەھمەت نەجىپ ھاجى فامىلىسى سافىن، تاتار، 1890 - يىللىرى تىجارەت بىلەن ئورۇمچىدە ئولتۇراقلىشىپ ئۆي - ئو-چاقلىق بولغان. ئورۇمچىدە تىجارەت، نەنسەندە چارۋىچىلىق بىلەن

شۇغۇللانغان. ئۇ رۇسچىدىن باشقا يەنە خەنزۇچىنىمۇ ئوبدان ئۆگەنگەن. 1924 ـ يىلى ھەج قىلغان. 1922 ـ يىللىرىن 1942 ـ يىلىغىچە 20 يىل ئۈرۈمچى ياڭخاڭ مەسچىتىگە مۇتىۋەللى بولۇغان. 1942 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە 73 يېشىدا ۋاپات بولۇغان. بۇ قورۇدا 1960 ـ يىللىرى ئىسمائىل مۇسابايېۋ ئائىلىسى ئۆزۈن مۇددەت ئولتۇرغان. ئەھمەد نەجمې ھاجى قورۇسىغا ئوغلى لاتىف ھاجى ئىگىدارچىلىق قىلىپ كەلگەن. 1988 ـ يىللىرىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، ئىشخانا ۋە ئولتۇراق بىنا سالدى. ئاستى قەۋىتى نەشرىيات ئىشخانىسى، كىتابخانىسى، ئىزچىلار كىتابخانىسى، ئۈرۈمچى ئېرپان ئېلېكتر چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى، خانىش توي كىيىملىرى دۇنياسى قاتارلىق دۇكان، ئۇستى قەۋەتلىرى ئولتۇراق ئۆي قىلىندى. لاتىق ھاجى بىلەن مەخپۇزە مەرھۇملارنىڭ ھازىر ئۈرۈمچىدە خالىدە، خالىسە، رەئىسە، رەشاد، دىلدار، ئىقبال دېگەن پەرزەنتلىرى بار.

سابىر ئەبزى يېنكىيېۋ قورۇسى

سابىر ئەبزى يېنكىيېۋ 1952 ـ يىلى 89 يېشىدا ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولغان. ھايات چېغىدا ئىشچى بولغان. بۇ قورۇنى سابىر ئەبزى ئوغۇللىرى زاكىر ئەبزى بىلەن ئەنۋەربېككە مىراس قالدۇرغان. بۇ قورۇ چاققان قورۇ بولۇپ، ئۆيلىرى نىسبەتەن كونىرىغان. ئەنۋەربېك ئۆزىگە تېگىشلىك قىسمىنى 1970 ـ يىلى باشقا بىر كىشىگە ساتقان. ئالغۇچى ئىككى قەۋەتلىك چاققان بىنا سېلىپ ئولتۇراق ئۆي قىلغان. ھازىر «تىەنخې» ئۆي ـ زېمىن تەرەققىيات شىركىتى بىر تۇتاش ئۆزگەرتىپ قەۋەتلىك ئولتۇراق بىنا سالدى، زاكىر ئەبزىنىڭ قادىربېك قاتارلىق بالىلىرىغا بىنادىن ئۆي بەردى.

باپباي قورۇسى

باپباي، ئەسلى ئىسمى ئابدۇلپەتتاھ، ئۇقۇمۇشلۇق زات، ئەينى چاغدا مەكتەپلەردە ھۆسنىخەت ئوقۇتقۇچىسى بولغان. باپباي

قورۇسى پەقەت بىر ئائىلىلىككە لايىق چاققان قورۇ ئىدى. باپباي ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى ئەزىمەت، قىزى خەبىبە (زاكىر ئەبزىنىڭ ئايالى) قاتارلىق بالىلىرى ئىگىدارلىق قىلىپ، ھاجەتمەنلەرگە ئىجارىگە بەرگەن. 1955 ـ يىلى ئۆز ۋاقتىدا دۆر-بىلجىن ناھىيىسىگە ھاكىم بولغان كېرىم ھاجى دېگەن مۆتىۋەر-گە ساتقان. بۇ قورۇ ئورنىنى ھازىر شەھەرلىك مۇھىت تازىلىقى ئىدارىسى ئۆزگەرتىپ سالغان تۇرالغۇ بىنالار ئىگىلىدى.

ئابلەھەق ھەزرەت قورۇسى

ئابلەھەق ھەزرەت (1863 ـــ 1940)، تاتار، فامىلىسى غىما-دى، ئۇ 1863 ـ يىلى زەيسانىڭ سىمپالاتىنسكى دېگەن جايىدا تۇغۇلغان. قازان، ئەرەبىستان ۋە بۇخارالاردىكى داڭلىق مەدرىسە-لەردە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە كاتتا ئۆ-لىما بولغان. 1920 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىپ بىر مەزگىل چۆ-چەكتە تۇرۇپ، ئاندىن گۇچۇڭ ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىپ، دېھ-قانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلغان. 1932 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ياڭخاڭ مەسچىتىنىڭ ۋەخپە ئۆيىدە ئولتۇرۇپ، 1934 ـ 1938 ـ يىلغىچە مۇشۇ مەسچىتكە باش ئىمام، خاتىپ بولغان. كېيىن ھا-زىرقى غالىبىيەت يولى 2 ـ كوچىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرە-پىدىكى قورۇنى بىنا قىلىپ، دېرىزىسى كوچىغا قارىتىلغان تاخ-تايلىق ئازادە ئۆيلەرنى سالدۇرغان. 1940 ـ يىللىرى ئەتراپىدا شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە ئۆلتۇرۇلگەن. ئابلەھەق ھەزرەتنىڭ ئىككىنچى ئايالى زايسانلىق توقمۇللا ھاجىمنىڭ قىزى گۈلەن-دەم، ئۇ كىچىكىدىنلا ئىزچىل تەربىيە كۆرگەن ئۇقۇمۇشلۇق ئا-يال بولغاچقا، ئەينى چاغدا خانىم ـ قىزلارنى يىغىپ ئۆز ئۆيىدە ئوقۇتقان. گۈلەندەم ئابىستاي 1972 ـ يىلى 65 يېشىدا ئۇرۇمە-چىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئابلەھەق ھەزرەت بىلەن گۈلەندەم ئابىس-تاينىڭ رومانە، مالىك، ئەسمە، نەبىلە، غىلاجىدىن دېگەن پەر-زەنتلىرى بولغان.

رومانە ئاپپاينىڭ ھازىر ئۇرۇمچىدە ئۇمىد، ئالىيە، نائىلە،

مەسخۇد، شۆھرەت دېگەن پەرزەنتلىرى بار. رومانە ئاپپاي ئائىلىسى 1989 ـ يىلىغىچە ئۆز قورۇسىدا ئولتۇرۇپ، ئۇنى شۇ يىلى قەشقەرلىك سودىگەر قېيۇم ئاخۇن جېلىل ھاجىغا 280 مىڭ يۇەنگە ساتقان. قېيۇم ئاخۇن جېلىل ھاجى رېمونت قىلىپ ئولتۇرغان. كېيىن ئۇرۇمچى شەھەرلىك مۇھىت تازىلىقى ئىدارىسى بۇ ئورۇنغا قەۋەتلىك ئولتۇراق بىنا سالدى.

ئابدۇراخمان كۆككۆز قورۇسى

ئابدۇراخمان، تاتار، لەقىمى كۆككۆز، تاتارىستاننىڭ قازاندىن. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭغا كېلىپ ئۇرۇمچىدە ئولتۇراقلىشىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ قورۇ ھازىرقى ئۆپكە كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسىنىڭ غەربىي يان دەرۋازىسىنىڭ ئۇدۇل دوقمۇشىدا بولۇپ، ئۆي سانى كۆپ، ئىچكىرى ـ تاشقىرى چوڭ قورۇ ئىدى. ئابدۇراخمان بولسا بۇرھان شەھىدى بىلەن تۇغقان بولۇپ، ئۇلار بىر كوچىدا ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئولتۇرغان. بۇ قورۇنىڭ بىر قىسمى ئازادلىق ھارپىسىدا ساقچان دېگەن قول ئىلكىدە بار تۇل خوتۇننىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەن. بۇ ئايال شۇ چاغلاردا ئاھالە كومىتېتى مۇدىرى بولغاچقا «ساقچان جۇرن» دەپ نامى چىققان. ساقچان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى خارىس قاتارلىقلار ئىگىدارلىق قىلغان. 1980 ـ يىللاردا ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى ئابدۇللا زاكىروف ئائىلىسى بىر مەزگىل مۇشۇ قورۇدا ئولتۇرغان. بۇ قورۇ ھازىر ئۆزگەرتىلىپ ئولتۇراق بىنا سېلىندى.

بۇ قورۇنىڭ شىمالىي يان تەرىپىدە ھاشىم ئاكا قورۇسى، قادىر تۇڭچى، ياقۇپ تۇڭچى دېگەن ئىككى ئاكا ـ ئۇكا قورۇسى بار ئىدى. 1970 ـ يىلىدىن كېيىن مەسۇم قاسىماپ ئائىلىسى مۇشۇ قورۇغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇردى. خاڭچىڭ كوچىسىدىن كونا قەبرىستانلىقىنى ئايلىنىپ چۇشۇپ (ھازىرقى تەجرىبە ئوتۇرا مەكتەپ چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ئورنى) دەل مۇشۇ قورۇ ئالدىنى بويلاپ، جەنۇبقا قاراپ ھازىرقى دوستلۇق كوچىسىغا ماڭىدىغان

غان يول بار ئىدى (ئۇ ۋاقىتتا يەنئەن يولى تېخى ئېچىلمىغان). يەنئەن يولى ئېچىلىش بىلەن بۇ قورۇ ھازىرقى دوستلۇق كوچىسىنىڭ دوقمۇشىغا توغرا كەلدى. بۇ قورۇغا قادىر تۆڭچى، ياقۇپ تۆڭچى ئەۋلادى ساربخان، گۈلسۈملەر ئىگىدارلىق قىلغان، كېيىن ئۇلار ياسىن زۇنۇن قاتارلىق شەخسلەرگە ئۆتۈنگەن. 1998 ـ يىلىدىن باشلاپ دوقمۇشقا ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى ئائىلىلىكلەر بىناسى ۋە ئوبۇل ھاجىنىڭ شەخسىي بىناسى سېلىندى.

II

8 ـ ئارمىينىڭ شىنجاڭدىكى ئىش باشقارمىسى خاتىرە سارىيى قىلىنغان قورۇ

بۇ قورۇ غالىبىيەت يولى 2 ـ كوچىنىڭ جەنۇبىي دوقمۇشىغا جايلاشقان ئىككى قەۋەت ھەيۋەتلىك سېرىق بىنالىق قورۇ. بۇ قورۇنىڭ كۆلىمى 1539 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 898 كۋادرات مېتىر. 2002 ـ يىل 2 ـ ئايىنىڭ 21 ـ كۈنى خەنزۇچە «شىنجاڭ گېزىتى» گە بېسىلغان بىر خەۋەرگە قارىغاندا: بۇ قورۇ ئۆز ۋاقتىدا چۆچەكتە تاموزنا ئەمەلدارى ۋە ۋالىي بولغان جاۋ دېشۇ دېگەن ئەربابنىڭ 1933 ـ يىلى ياۋروپا بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سالدۇرغان داچىسى ئىكەن. شېڭ شىسەي 1938 ـ يىلى جاۋ دېشۇنى تۇرمىگە سولاپ ئۇنىڭ بۇ ئۆيى ـ زېمىنىنى مۇسادىرە قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قورۇ سىرتقا قارىتا شىنجاڭ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئۇرۇمچى نەنلياڭ 3 ـ مېھمانخانىسى، ئەمەلىيەتتە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىش باشقارمىسى قىلىنغان. بۇ باشقارمىغا كومپارتىيىنىڭ چېن يۈن، دېڭ فا (فالىن)، چېن تېنيۇ قاتارلىق ۋەكىللىرى نۆۋەت بىلەن مەسئۇل بولغان. تېڭ دەييۈەن، ماۋ زېمىن، ۋاڭ باۋچەن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇ-

نەۋژەر كومپارتىيە ئەزالىرى مۇشۇ ئورۇندا ئىنقىلابىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان. جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ جۇئېنلەي، دۇڭ بىۋۇ، رېن بىشى قاتارلىق پېشقەدەم رەھبەرلىرى ئەينى چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ داۋالىنىش، زىيارەت قىلىش سەپىرىدە ئۇ-رۇمچىگە چۈشۈپ، مۇشۇ بىنادا قونۇپ ئۆتكەن.

بۇ ئورۇن ئەينى چاغدا ھەر مىللەت ـ ھەر ساھە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، سو-ۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق ئالاقىنى كۈچەيتىش، خەلقئارا قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئالدىنقى سەپكە ماددىي يارەدەم بېرىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى تېزلىتىش جەھەتتە ئۆچمەس تارىخىي تۆھپىلەرنى قوشقان.

شېڭ شىسەي 1942 ـ يىلى ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئېتىپ، كومپارتىيىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىنى، ئىلغار زاتلارنى تۇركۈملەپ قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغاندىن كېيىن بۇ باش-قارمىنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋاقتىنچە توختىغان.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇپ، 1949 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى راۋ جېڭشى باش شۇجىلىقىدىكى ج ك پ ئۇ-رۇمچى شەھەرلىك كومىتېتى مۇشۇ قورۇدىكى بىنادا تۇنجى بولۇپ قۇرۇلغان. شۇ ۋاقىتتا مىللىيلاردىن پىچانلىق سىدىق ھەسەن، رېقىپ سەيفى (تاتار)، تۇرپانلىق قېيۇم ۋاھىدى، توقسۇنلۇق ھە-بىبە مۇھەممەت قاتارلىقلار ئىشلىگەن. 1957 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ قورۇ ئۇرۇمچى شەھىرى 3 ـ رايون (دوستلۇق رايون) نىڭ خىزمەت بىناسى قىلىنغان. ئابلىمىت نەزەر، خۇسايىن ئەخمەت، جۇماخۇن قاتارلىقلار رايون باشلىقى بولغان. 1960 ـ يىلى ئىن-قىلابىي قۇربانلار خاتىرە سارىيى قىلىنغان. 1962 ـ يىلى ئاپتو-نوم رايون دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادى-كارلىق ئورنى قىلىنىپ، چوڭ رېمونت قىلىنغان. 1965 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىش باش-قارمىسى خاتىرە سارىيى قىلىنىشى بىلەن سىرتقا ئېچىۋېتىلىپ،

ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازىسى قىلىنغان.

سايرانىيلار قورۇسى

بۇ ھازىرقى غالىبىيەت يولى 2 ـ كوچىنىڭ ئوڭ يېقىدىكى زامانىۋى ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان، كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدىغان قورۇ بولۇپ، ئۆيلىرى 1930 ـ يىللىرى سېلىنغان.

سايرانىيلارنىڭ چوڭ بوۋىلىرى تاتارىستانلىق، دادىسى ھەيدەر سايرانى (1886 ـ 1940) يېقىنقى زامانىدا ئۆتكەن تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ئەرباب، ئۇ 1886 ـ يىلى باشقورتىستاننىڭ ئۇفا شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۆسمۈرلۈك، ياشلىق مەزگىللىرىدە يۇرتى ئۇفا ۋە قازاندا باشلانغۇچ، ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. ئۇ تۇرپان ئاستانىلىك يېڭىلىقپەرۋەر مەخسۇت مۇھتەرەمنىڭ تەكلىپى بىلەن 1909 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭغا كېلىپ، ئاۋۋال تۇرپان ئاستانىدە، كېيىن ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىكى يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى ۋە مائارىپ مۇپەتتىشى بولغان. 1917 ـ يىلى ئاستانىدە ئۆيلەنگەن ئايىمخان مەرھۇمەدىن بۇگۈنكى كۈندە ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان كاتتا زىيالىي ـ ئۇيغۇر سايرانى تۇغۇلغان. ھەيدەر سايرانى 1925 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە بۇرھان شەھىدىنىڭ سىڭلىسى زەينەپ بانۇ بىلەن توي قىلىپ، ئۇنىڭدىن رۇستەم سايرانى، ئورخۇن سايرانى، ئېرىك سايرانى، ئىلچى سايرانى قاتارلىق پەرزەنتلىرى تۇغۇلغان. ھەيدەر سايرانى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن 1938 ـ يىلى چۆچەكتە خىزمەت قىلىۋاتقان چېغىدا تۇتقۇن قىلىنىپ ئۇرۇمچىدە قەتلى قىلىنغان.

ئۇنىڭ زېمىنىغا شۇنىڭدىن بېرى ھەيدەر سايرانىنىڭ پەرزەنتلىرى ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. 2003 ـ يىلىدىن باشلاپ «خودي» ئۆي ـ مۇلۇك تەرەققىيات شىركىتى مىراس ئىگىلىرىنى رازى قىلىش ئاساسىدا بىر قەۋەتلىك كونا ئۆيلەر ئورنىغا يېڭى ئېگىز قەۋەتلىك ئىمارەت سېلىندى. ئاستى دۇكانلىرىنىڭ

بىر قىسمى ھازىرچە شەھلا گۈزەللىك كۆلۈبى، شىنجاڭ ئىدىقۇت كىتاب سودا شىركىتى قىلىندى.

بۇرھان شەھىدى قورۇسى

غالىبىيەت يولى 2 ـ كوچا 4 ـ قورۇ بۇرھان شەھىدىنىڭ زېمىنى ئىدى. بۇ قورۇنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ھەر خىل، ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق ئىدى. بۇ قو ـ رۇدىكى ئۆيلەرنىمۇ 2003 ـ يىلىدىن بېرى «خودې» ئۆي ـ مۇ ـ لۈك تەرەققىيات شىركىتى چېقىپ ئورنىغا ئاستى قەۋىتى دۇ ـ كان، ئۈستى قەۋەتلىرى ئولتۇراق ئۆي قىلىنغان بىنا قىلدى.

خەسەن يانفورازوف قورۇسى

بۇ ھازىرقى ئۆپكە كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسىنىڭ غەربـ ـدىكى دوستلۇق كوچىسىنىڭ غەربىي بويىغا جايلاشقان، غەربىي ئېگىز، شەرقىي دەرۋازىسى تەرىپى پەس قورۇ ئىدى.

خەسەن يانفورازوف 1899 ـ يىلى تاتارىستانىنىڭ قازاندا تۇ ـ غۇلۇپ، 1920 ـ يىلى ئائىلىسى بىلەن ئۈرۈمچىگە كۆچۈپ كە ـ لىپ ئولتۇراقلىشىپ، سودا ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئۇقۇمۇشلۇق زات ئىدى. 1943 ـ 1960 ـ يىلىغىچە ئۈرۈمچى ياڭخاڭ مەسچىتىگە ئاز كەم 20 يىل مۆتىۋەللى بولغان. بۇ قورۇ ـ نىڭ بىر قىسىم ئۆيلىرى 1955 ـ يىلىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئۆزگەرتىلگەن. 1970 ـ يىللاردىن ئىلگىرى سودا نازارىتىدە ئىشلىگەن مۇھەممەتجان روسۇلوف مۇشۇ قورۇدا ئۈزۈن يىللار ئولتۇرغان. ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتـ ـنىڭ كادىرى مەجىت ھاجى جالالىدىن قورۇنىڭ ئېگىز دۆڭىدىكى بىر قىسىم تاختايلىق ئۆيلىرىنى ۋارىسلىرىدىن سېتىۋېلىپ ئولتۇرغان. مەجىت ھاجى كېيىن قەشقەرلىك مامۇت ھاجىغا ساتقان. ھازىر قورۇدىكى كونا ئۆيلەر چېقىلىپ، ماكانلاشتۇرۇش ئولتۇراق رايونى قىلىندى.

شېرىف ئەبزى قورۇسى

شېرىف ئەبزى 1920 ـ يىلى تىرىكچىلىك ئېھتىياجى بىلەن

تاتارستاندىن شىنجاڭغا كېلىپ ئۇرۇمچىگە ئولتۇراقلاشقان. ئاۋۋال ئۇرۇمچى نەنسەندە چارۋىچى بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن شەھەردە ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1930 ـ يىلى قورۇ ـ جايلىق بولغان. 1938 ـ يىلىدىن كېيىن ئۆلكىلىك تاتار مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۇنىڭ قورۇسىغا كۆچۈپ كېلىپ بىر قىسىم ئۆيلەرنى ئىشخانا قىلغان. شېرىف ئەبزى ئۆزى ئۇقۇمۇشلۇق زىيالىي بولغاچقا، ئۇزۇن مۇددەت تاتار مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا كاتىپ بولغان. شېرىف ئەبزى قورۇسى ئورنىغا ھازىر ئولتۇراق بىنا چۈشتى، غارىغۇللا قاتارلىق ۋارىسلىرىغا بىنادىن ئۆي بېرىلدى.

ھازىرقى دوستلۇق كوچىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە يەنە شاكىر تاھىر (ئۇيغۇر)، سابىق 6 ـ مەكتەپ قورۇسى، غازىباي، قاسىمجان، ياقۇپ باي، يۈسۈپجان، راخمانبايېۋ، دوبۇرسكى (ئاق ئورۇس) قاتارلىقلارنىڭ قورۇلىرى بولغان. بۇ قورۇلارنىڭ ئورنىنى ھازىر خەلق نەشرىياتىنىڭ ئوقۇتۇش ئۈسكۇنىلىرى مەركىزى (دوستلۇق كوچىسى 146 ـ قورۇ)، ئۆي ـ مۇلۇك تەرەققىيات شىركىتى مەسئۇللىقىدا يېڭىدىن سېلىنغان ئېگىز ئولتۇراق بىنالار ئىگىلىدى. ئۇنىڭغا «ئەل ئېرپان گۈلزارلىقى ئولتۇراق رايونى» دەپ نام بېرىلدى.

سابىق «6 ـ مەكتەپ» قورۇسى

بۇ قورۇنىڭ ئەسلى ئىگىسى تەرەققىيپەرۋەر، ساخاۋەتچى ئۆزبېك مەنسۇرجانباي ئىدى. 1934 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ياڭخاڭ مەسچىتى مەدرىسىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى كۆپىيىپ، سىنىپ يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە مەرىپەتپەرۋەر مۆتىۋەرلەردىن بۇرھان شەھىدى، تۆمۈر غالى، زاكىر ئابدېشوف، خەسەن يانفورازوف، خەسەن شاكۇلوف، تۇرسۇنبابا قاتارلىقلار ئۆزبېك غازىباي ھوزۇرىدا ياڭخاڭ مەسچىت سەيناسىنىڭ ئالدىغا ياكى ئارقا بوشلۇقىغا

ئىككى قەۋەت مەكتەپ سېلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، شۇ سورۇندىكى مەنسۇرجانباي ياڭماۋخوجىدىكى قورۇسىنى مەكتەپ قىلىشقا ھەدىيە قىلغان. 1935 ـ يىلى بۇ قورۇدا دەسلەپتە قىزلارنى ئاساس قىلىپ ئوقۇش باشلانغان. بۇ مەكتەپتە رومانە غىمادى، ھەنىپە ئاشۇرۇۋا، رۇقىيە شاكولىۋا، مۇنەۋۋەر خېلىمۇا، زىۋىدە سەئىدۋا، ئەنۋەرە ئىسمائىلىۋا، مۇنەۋۋەر چانىشېۋا، زىلەيخە يېنكىيېۋا قاتارلىق ھەر مىللەت قىزلىرى ئوقۇغان. ئۇزۇن ئۆتمەي يۇقىرى سىنىپلار تەشكىللىنىپ، ئوغۇل ئوقۇغۇچىلارمۇ ئوقۇغان. سەلىم گېرەي، نۇسرەت شەھىدى، ئۇيغۇر سايرانى، ئابدۇرېشىت تۇردى، ئىبراھىم مۇتىئىي، ئەسئەت ئىسھاقى، ھامۇت خوجا، ئىسرائىل ئىسمائىل قاتارلىق ھەر مىللەت ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغان. 1937 ـ يىلى بۇ مەكتەپ شۇ ۋاقىتتىكى مائارىپ نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ «6 ـ مەكتەپ» دەپ نام بېرىلگەن. ئەلى ئىبراھىم، غىسامىدىن، سىدىق ئوسمانوف، مۆمىن ئەپەندى، ئىسلامجان، ئابدۇقادىر ھەسەنلەر مەكتەپ مۇدىرى بولغان. شاكىر ھەزرەت، رەشىدە شەھىدۋا، كامىلە ئابىستاي (ئابباسۋا)، يۇسۇپجان، ئېلى ئەپەندى، فاتىمە تەتە، تۇرسۇن تەتە قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى بولغان. 1940 ـ يىلىدىن كېيىن ئابدۇراخمان سەئىدى، ئابدۇراخمان خۇدا بەردى، مۇھەممەت رېھىم، ئىمىن ئەھمەدلەر مۇدىر بولغان. بۇ مەكتەپ ۋە ئۇنىڭ شۆبىلىرىگە ئىمىن تۇرسۇن، ئەخمەت شايىق، مۇسا نېغمەت، پىدايىق، ئابلىز يۇسۇپ خېتىپ، ئابلىزىزخان، ئابلىمىت ئەزمىتى، نىياز ھامىت، باۋۇدۇن ھوشۇرلار ئوقۇتقۇچى بولغان. بۇ مەكتەپ 1952 ـ يىلى ۋە 1955 ـ يىلى يېڭىدىن قۇرۇلغان 32 ـ، 20 ـ مەكتەپلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن تارىختىكى «6 ـ مەكتەپ» ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلىپ ئاخىرلاشقان.

غازىباي قورۇسى

غازىباي ئاشۇر بابا (1882 ـ 1940)، ئۆزبېك، بۇخارا سەۋز ـ

دىن، ئۇ ياش چېغىدىلا ئۇرۇمچىگە كېلىپ بايلارغا پىرىكازچىك بولغان. خەنزۇچىنى پىششىق ئۆگەنگەن، ئۆزىگە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، سودىگەرلەر جەمئىيىتىدە مەسئۇل خىزمەت ئىشلىگەن.

غازىباي ۋە ئايالى ھۈسنەرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ قورۇغا ئاساسلىقى ئۇنىڭ قىزى ھەببە بىلەن ئوغلى خارىس ئاشۇروف ۋاراسلىق قىلغان ۋە 1955 - يىلى ئەتراپىدا بىكتۇەننىڭ يېمەكلىك زاۋۇتىغا سېتىۋەتكەن. ھازىر بۇ قورۇ ئورنىنى بىر تۇتاش سېلىنغان يېڭى ئولتۇراق بىنا ئىگىلىدى.

ياقۇپباي قورۇسى

ياقۇپباي ئەسلى تۇرپانلىق بولۇپ، مويىنچىلىق ۋە پاختا ئېلىپ سېتىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئاتىسى ئەھمەد، ئاپىسى زەلىخەخانمۇ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ قورۇ 1955 - يىلىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىدە ئۆزگەرتىلگەن. مىراسخورلار ئۆزىگە قالغان بىر قىسمىنى سېتىۋەتكەن، ھازىر بۇ قورۇ ئورنىنى يېڭى ئولتۇراق بىنالار ئىگىلىدى. مەرھۇم ياقۇپبايىنىڭ ھازىر ئۇرۇمچىدە نۇسرەت دېگەن قىزى بار.

مۇقام ئانسامبلى ئائىلىلىكلەر قورۇسى

بۇ ھازىرقى غالىبىيەت يولى 93 - قورۇ بولۇپ، 1940 - يىلىدىن ئىلگىرى تاتار سودىگەر خەسەن ئەبزىنىڭ قورۇسى ئىدى. 1942 - يىلىدىن كېيىن «يۇشىن» سودا شىركىتى مۇشۇ قورۇغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە 1945 - يىل 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1946 - يىلى بۇ شىركەت ھازىرقى غالىبىيەت يولى خەلق نەشرىياتى ئائىلىلىكلەر بىناسى قىلغان 90 - چوڭ قورۇغا كۆچكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇنى شۇ ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشۋىقات ھەيئىتى ئىگىلىگەن. 1946 - يىلى 7 - ئايدا ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى قىلىنغان ئورۇندا قۇرۇلغان سەنمىنجۇيى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ شىنجاڭ

شۆبىسى 1947 ـ يىلى 9 ـ ئايدا گومىندالڭ پىرقىسىگە قوشۇ-ۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ياشلار ناخشا ـ ئۇسۇل ئۆمىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشۋىقات ھەيئىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، مۇشۇ قورۇدا سەنئەت پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرغان.

1950 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ھەيئىتىنىڭ تەھرىر ـ تەرجىمە باشقارمىسى مۇشۇ قورۇدا ئىشلىگەن. 1951 ـ يىلى 3 ـ ئايدا مەزكۇر باشقارما ئاساسىدا مۇشۇ قورۇدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى رەسمىي قۇرۇلغان. نەشرىيات قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا مەھمۇت ئىلھامجان، ئىمىن تۇرسۇن، ئىبراھىم ئەھمەدى، پەيزۇللا رەخمان، ئەبەدۇللا باسىت، ئەسئەت تاھىر، باھار رەھىمى، مەجىت، نۇرنىسا قاتارلىقلار ئىشلىگەن. 1960 ـ يىلىدىن ئىلگىرى خەلق نەشرىياتى ھازىرقى غالىبىيەت يولى 84 ـ قورۇغا كۆچكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇنى مەدەنىيەت نازارىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلغان. 1989 ـ يىلى 3 ـ ئايدا مۇقام ئانسامبىلى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ قورۇدىكى كونا ئۆيلەر چېقىلىپ، مۇقام ئانسامبىلى خادىملىرى ئۈچۈن ئالتە قەۋەتلىك ئولتۇراق بىنا سېلىندى. ئالدى تەرىپى بىرىنچى قەۋەت دۇكان قىلىنىپ ھازىر «ئايدىن» ناۋايخانىسى، «مەڭگۈتاش» كىتابخانىسىغا ئىجارىگە بېرىلدى.

دوستلۇق كىنوخانىسى

بۇ ھازىرقى غالىبىيەت يولى 94 ـ قورۇ بولۇپ، بۇرۇن «رۇس كۇلۇبى»، «گىراژدانلار كۇلۇبى» دەپ ئاتالغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندا ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى رۇس مىللىتىنى ئاساس قىلغان ھەر مىللەت ـ ھەر تەبىقىدىكى روسىيە مۇساپىرلىرى، چارروسىيە قاچاقلىرى (ئاق گۋاردىيىچىلەر) سىياسىي پاناھلىنىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا

كېلىپ، چۆچەك، ئىلى، ئالتاي ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان. سوۋېت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دېلوما-تىيە يولى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قايتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئاز بىر قىسمى جۇڭگو پۇقراسى بولۇشنى تەلەپ قىلىپ، قايتىپ كېتىشنى خالىمىغان. بۇلار ئەينى چاغدا خەنزۇچە «گۇيخۇاربىن» (归化人) (ئۆزلەشكەنلەر) دەپ ئاتالغان. شېڭ شىسەي ھۆ-كۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇلار گۇيخۇازۇ (归化族) دەپ ئې-تىراپ قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر قاتارىغا كىرگۈزۈل-گەن. شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر قۇرغان مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قاتارىدا مۇشۇ قورۇدا 1936 ـ يىلى گۇيخۇازۇ مە-دەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. 1944 ـ يىلى رۇس مىل-لىتى دەپ ئاتاش ئېتىراپ قىلىنغان. 1946 ـ يىلى سوۋېت ئىت-تىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى باش كونسۇلى ساۋېلىيېف گۇيخۇازۇ ئۇ-يۇشمىسىنى تارقىتىۋېتىپ، روسىيەدىن شىنجاڭغا كېلىپ ئول-تۇراقلىشىپ قالغانلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى گرازدانلىق سالا-ھىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان، جا-ڭ جىجۇڭ ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش يۈزىسىدىن باش كونسۇلىنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرگەن. 1947 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە گرازدانلار جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، بۇ قورۇ گرازدانلار كۇلۇبى قىلىنغان. جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى يامانلاشقان ئەھۋالدا ھۆكۈمىتىمىز گرازدانلار جەمئىيىتىنى مەجبۇرىي تار-قىتىۋەتكەن. بۇ قورۇدىكى كۇلۇب ئۇرۇمچى شەھەرلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسى ئارقىلىق كىنو شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن ۋە «شيۇجېڭجۇيىغا قارشى تۇرۇش» كىنوخانىسى دەپ ئا-تالغان. 1970 ـ يىللىرى «ئۇزۇن سەپەر» كىنوخانىسى دەپ نام بېرىلگەن. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن «دوستلۇق كىنوخانىسى» دەپ ئاتاش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. بۇرۇنقى كۇلۇب 1983 ـ يىلى بۇزۇۋېتىل-ىپ، ئورنىغا 1180 ئورۇندۇقلۇق يېڭى كۇلۇب سېلىنغان. ئائ-

لىلەردە تېلېۋىزور ئومۇملىشىپ، كىنو كۆرۈش قىزغىنلىقى پە-
سەيگەندىن كېيىن كۇلۇبنىڭ 120 ئورۇندۇقلۇق قىسمى ساقلا-
نىپ قېلىپ، ئالدى قىسمى «ئورمان رېستورانى»، «جەۋھەر تېز
تاماقخانىسى»، ئوتتۇرا قىسمى «ۋېكتورىيە» ئارامگاھى قىلىندى.

ھازىرقى غالىبىيەت يولى 90 ـ نومۇرلۇق قورۇ ـــ خەلق نەشرىياتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى

1911 ـ يىلى روسىيلىك فابرىكانت بالتكىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ مۇشۇ قورۇنى تاللاپ ماكان قىلىپ «دالى» سودا فېرمىسى (大利洋行) نى قۇرغان. 1920 ـ يىلىدىن كېيىن «دالى» سودا فېرمىسى رىقابەتكە بەرداشلىق بېرەلمەي، سودا دائىرىسىنى قىسقارتىشقا مەجبۇر بولغان. بالتكىن ئاخىرىدا بۇ قورۇنى ئەينى چاغدا دۇنيا بويىچە توقۇز چوڭ بانكىنىڭ بىرى بولغان «داۋشېڭ» (道胜) بانكىسىنىڭ ئۈرۈمچى شۆبە بانكىسى قىلىشقا ئۆتۈنۈپ بېرىپ، «دالى» سودا فېرمىسىنىڭ سودىسىنى ئا-
خىرلاشتۇرغان. بۇ بانكا جۇڭگو ـ روسىيە «داۋشېڭ» بانكىسى (华俄道胜银行) دېگەن نام بىلەن شىنجاڭ ئۆلكە مەركىزىدە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان چەت ئەل بانكىسىدۇر. ئەينى چاغدا ئۇ-
رۇمچىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى بۇ بانكىنى روسىيە ـ ئاسىيا بانكىسى (ئازىياتىسكى بانكا) دەپ ئاتىشاتتى، ئۇ چاغلاردا باش بانكا چارروسىيىنىڭ پايتەختى سانكت پېتېربۇرگتا ئىدى. بۇ بانكا 1925 ـ يىلى تاقالغان. بۇ بانكا شىنجاڭ ئىقتىسادىغا ئىز-
تايىن ئېغىر زىيان سالغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قورۇنى ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان روسىيە پۇقرالىرى (ئاساسلىقى ئاق ئورۇسلار) نىڭ ئىقتىسادىي بىرلەشمە جەمئىيىتى ئىگىلىگەن. 1937 ـ يىلى جۇڭگو ـ سو-
ۋېت دوستلۇق مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇ-
رۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن يۇشىن سودا شىركىتى ۋە ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار سودا شىرىكە-
تى مۇشۇ قورۇغا كۆچۈپ كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللانغان.

1947 ـ يىلى مۇشۇ قورۇدا جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ـ مەدەنىيەت جەمئىيىتىنىڭ شۆبە جەمئىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، دوستلۇق ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان، بۇ جەمئىيەتكە جاڭ جىجۇڭ مۇدىر، ئەخمەتجان قاسىمى، ساۋېلىيېف (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇش ـ لۇق باش كونسۇلى) مۇئاۋىن مۇدىر، چۇ ۋۇ (شۇ ۋاقىتتىكى ئۇ ـ رۇمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى) باش كاتىپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوف بىلەن ئۆلمەسوف (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى) مۇئاۋىن باش كاتىپ بولغان. ئابدۇكېرىم ئابـ ـباسوف رەھبەرلىكىدە «ئۆرنەك» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ قورۇنى شىنجاڭ ئۇ ـ كىلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنى قۇرۇش تەييار ـ لىق ھەيئىتى ئىگىلىگەن. 1958 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى رەسـ ـمىي قۇرۇلغان. ھازىرقى «تارىم» ژۇرنىلى (1957 ـ يىلدىن بۇ ـ رۇن «شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى» ژۇرنىلى) مۇشۇ قورۇدا نەشر قىلىنغان. ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى شياۋشىمىنغا كۆچكەندىن كېيىن بۇ قورۇنى خەلق نەشرىياتى ئىگىلەپ، ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلغان. 1986 ـ يى ـ لىدىن كېيىن قورۇنىڭ شىمالىي يېقىغا ۋە ئالدىغا ئايلاندۇرۇپ ئالتە قەۋەتلىك ئولتۇراق بىنا سېلىندى. ئالدى بىنانىڭ ئاستى قەۋىتى قاتار دۇكان قىلىنىپ، ھازىر «قەلبداشلار كىتابخانـ ـسى»، «ئۇزۇمزار تېز تاماقخانىسى» ئېچىلدى.

«ئەلئېرپان گۈلزارلىقى» نامىدىكى تاۋار ئۆيلەر سېلىنغان چوڭ قورۇ

بۇنىڭ ئورنى ئەسلى ئۆزبېك سامۇقجانباي، ئۆلكىلىك ئۆز ـ بېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، چۆچۈرىچى ئابدۇراخمان قا ـ تارلىقلارنىڭ قورۇ ـ جايى ئىدى.

سامۇقجانباي قورۇسى

تاشكەنتلىك ئۆزبېك ئابىتباي ۋە سامۇقجانباي قورۇسىدا

1906 ـ يىلى «ماۋشىڭ» سودا فىرمىسى (茂盛洋行) نى قۇ-رۇپ، خام مالنى ساناۋەت مالىرىغا ئالماشتۇرۇش سودىسى قىل-غان. 1935 ـ يىلى ئەتراپىدا سودىسى سۇسلىشىپ فىرمىسى تا-قالغان. قورۇسىدىكى ئۆيلىرىنى خۇسۇسىيلارغا ئىجارىگە بە-رگەن. ساموقجانباي ژاپات بولغاندىن كېيىن پۇتۇن مال ـ مۈلكى-گە ئوغلى مۇتەلجان ئىلھامجان ژارىسلىق قىلغان. جەنۇبىي شىن-خۇا يولىدىكى ھايۋانات باغچىسى ياكى جەنۇبىي باغچا دەپ ئاتال-غان باغچا ئەسلى مۇتەلجان قارىياغاچلىقى ئىدى.

ئۆزبېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

بۇ ئۇيۇشما 1936 ـ يىلى ياڭخاڭ كوچىسىدىكى مەنسۇرجان چىيابايېۋ قورۇسىدا قۇرۇلغان. 1940 ـ 1950 ـ يىلىغىچە ھا-زىرقى غالىبىيەت يولى ھازىرقى «ئەلئېرپان گۈلزارلىقى» ئول-تۇراق رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆچكەن. بۇ ئۇيۇشمىغا تۇن-جى بولۇپ مىرمەخمۇت مىرخەمدۇف (1896 ـ 1941) رەئىس، رەشىد بابا خانبابا مۇئاۋىن رەئىس، ئەنۋەر خانبابا، ژەلىخان، ھا-جى ئەكبەر نەزەربايېۋ، ئىلھامجان ئىسھاقجان ھاجى، مەننان قە-يۇم قاتارلىقلار ئىجرائىيە ئەزاسى، پەتتاھ شەنجاڭ ئابدۇگۈلباي ئوغلى باش كاتىپ بولغان. 1941 ـ يىلى مىرمەخمۇت مىرخەمە-دوف ژاپات بولغاندىن كېيىن رەشىد بابا رەئىس بولغان. 1942 ـ يىلى 7 ـ ئايدا رەشىد بابا، ئەنۋەر خانبابالار غۇلجىغا كەتكەندىن كېيىن، 8 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدىكى مۇتەۋەر ئۆزبېك مۆ-مىنجان خېلىل مۇۋەققەت رەئىس، قاسىمجان قەسمەت باش كا-تىپ، يۈسۈپجان قارى ئىلھامجان، ئىسلامجان جېلىل قاتارلىقلار ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرى بولغان. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا باشقا قېرىنداش مىللەت ئۇيۇشمىلىرى قاتارىدا ئۆلكىلىك ئۆز-بېك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىمۇ شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇش بىلەن ئۆ-زىنىڭ پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرغان.

1988 ـ يىلى 5 ـ ئايدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەستە-

قى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۆزبېك مەدەنىيىتى ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ھازىر بۇ جەمئىيەتنىڭ جەنۇبىي شىنخۇا يولى 41 ـ قورۇدا ئىشخانىسى بار.

يۇقىرىقى قورۇلارنىڭ ئۆيلىرى ئازادلىقتىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئۆزگەرتىلىپ بىكتۇەنگە قاراشلىق ماشىنىسازلىق زاۋۇتى، پار قازان زاۋۇتى قىلىنغان. 2000 ـ يىلىدىن كېيىن «خەلقئارا ماكان» (国际置地) ئۆي ـ مۇلۇك تەرەققىيات شىركىتى بۇ قورۇنى «ئەلئېرپان گۈلزارلىقى» ئورتاق رايونى قىلىپ قۇرۇپ چىقتى.

ھازىرقى غالىبىيەت يولى 84 ـ قورۇ ـ خەلق نەشرىياتى ئائىلىلىكلەر قورۇسى

بۇ 1915 ـ يىللىرى بېكسۇلتان ۋەلىخانوف دېگەن قازاق مۆتىۋەرنىڭ قورۇسى ئىدى. 1920 ـ يىللىرى ئۆزبېك ئابدۇرۇسۇل ئىگىدارلىق قىلغان. ئۇنىڭ ئۆمەر سەيپۇڭ دېگەن ئۇيغۇر كۈيئوغلى بولغان. 1944 ـ يىلى بۇ قورۇنى ئابلىز مەخسۇم سېتىۋېلىپ، كىچىك خوتۇنى ھەنىپەخان (بەكرى ئىمام ئەينەكچىنىڭ قىزى) غا ئۆي قىلىپ بەرگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ قورۇنى خەلق نەشرىياتى سېتىۋېلىپ، 1960 ـ يىللارغا قەدەر ئىشخانا قىلىپ ئىشلەتتى، كېيىن نەمۇنىدىكى يېڭى خىزمەت بىناسىغا كۆچكەندىن كېيىن ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلىدى. 1987 ـ يىلى بۇ قورۇدىكى كونا بىر قەۋەتلىك ئۆيلەرنى چېقىپ ئورنىغا خىش ـ بېتون قۇرۇلمىلىق ئالتە قەۋەتلىك ئولتۇراق بىناسى سالدى.

ھازىرقى 42 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ ئەسلى شىنجاڭغا بۇرۇن كەلگەن دىن تارقاتقۇچى ئاندرى گېننادى دېگەن خرىستىئان پوپىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى قورۇ ـ جايى ئىدى. ئۇ قورۇسىنى 1895 ـ يىلىدىن كېيىن چېركاۋ قىلىشقا بەرگەن. بۇ چېركاۋ ئۇنىڭدىن ئىلگىرى چارروسىيىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىسى ئىچىدە ئىدى. بۇ چېركاۋ ئاساسلى

قى ئۇرۇمچىدىكى ئاق ئورۇسلار تاۋاپ قىلىدىغان خرىستىئان دىـ
ننىڭ شەرقىي چوڭ ئېقىمى بولغان پراۋوسلاۋىيە چېركاۋى ئىـ
دى. چېركاۋ زامانىۋى ئۇسلۇبتا ياسالغان ھەيۋەتلىك، چاققان زال
ئىدى. 60 ـ يىللاردا ئۇرۇمچىدىكى رۇسلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ
ئەۋلادلىرىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى،
ئاۋسترالىيە، بىرازىلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە كۆچۈپ كېتىشى
بىلەن، بۇ چېركاۋنىڭ پائالىيىتى توختىدى. شۇنىڭدىن كېيىن
بۇ قورۇ بىكتۇەنگە قاراشلىق سىم زاۋۇتى قىلىپ ئىشلىتىلدى.
1970 ـ 1982 ـ يىلىغىچە ئۇرۇمچى شەھەرلىك 2 ـ يېنىك سا ـ
نائەت ئىدارىسىگە قاراشلىق قىزىلبايراق ماشىنىسازلىق زاۋۇتى
قىلىندى. 1982 ـ يىلى بۇ زاۋۇت كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، ھا ـ
زىرغىچە بۇ ئورۇن تيانشان رايونلۇق 42 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ
(خەنزۇچە مەكتەپ) بولۇپ كەلمەكتە.

پراۋوسلاۋىيە چېركاۋى ھازىر تيانشان رايون غالىبىيەت يو ـ
لى يېڭى شەرق كوچىسى (ياشلار باغچىسىنىڭ جەنۇبى) دىكى 8 ـ
قورۇدا، يەر كۆلىمى 290 كۋادرات مېتىر.

سوۋ ـ سىن تورگ قورۇسى

بۇ ھازىرقى غالىبىيەت يولى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىدىكى
1 ـ كوچىنىڭ شىمالىي دوقمۇشىدىكى قورۇ بولۇپ، ئىلگىرى
ئانتونوف دېگەن رۇس سودىگەرنىڭ قورۇسى ئىدى. ئۇ نەنلياڭ ـ
دىكى ھەيۋەتلىك چوڭ قورۇلاردىن بىرى بولغاچقا، 1932 ـ يى ـ
لى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى تاشقى سودا ئاپپاراتى
بولغان سوۋ ـ سىن تورگ (سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتى
(苏新贸易公司) مۇشۇ قورۇدا قۇرۇلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى
دۆلەتلىك تاشقى سودا بىرلەشمىسى ئۇنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى
ئىدى. شۇ چاغدا ئۇرۇمچى شىركىتىنىڭ دىرېكتورى يېفسوف
ئىدى. بۇ شىركەتنىڭ سودا پائالىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ۋەتەن ئۇرۇشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز
ئۆرۈشى تۈپەيلىدىن توختىغان. ئانتونوف شېڭ شىسەي تەرىپـ ـ

ىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ قورۇغا يەرلىك ھۆكۈمەت ئىگىدارلىق قىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىنىڭ شۆبىسى قىلىنىپ، خەنزۇچە، رۇسچە تەرجىمانلارنى يېتىشتۈرۈش سىنىپلىرى ئېچىلغان، بىر مەزگىل ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتىيە مەكتىپى قىلىنغان. يېقىنقى يىللارغا قەدەر ئالدى تەرىپى كۆكتات، گۆش دۇكىنى، ئارقا تەرىپى دوستلۇق دوختۇرخانىسىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلىنغان.

ھازىرقى غالىبىيەت يولى 1 ـ كوچا 5 ـ ، 7 ـ قورۇلار

بۇ قورۇلارمۇ ئەينى چاغدا فادىيېف، دوبورىسكى دېگەن رۇسلارنىڭ مىراسى بولۇپ، 1930 ـ يىللاردىن كېيىن رۇس گىمنازىيىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل كىرېست جەمئىيىتىنىڭ ئۇرۇمچى دوختۇرخانىسى قىلىنغان. مۇھەررەم قارىغا كۆيۈغۇل بولغان ئابدۇرەئۇپ دوختۇرلۇق قىلغان. 1935 ـ يىلى مەرھۇم ئەنۋەر خانبابا بىرقانچە ساۋاقداشلىرى بىلەن بىرگە مۇشۇ رۇس گىمنازىيىسىدە رۇسچە ئوقۇغان. 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي بۇ قورۇ خوجايىنلىرىنى قولغا ئېلىپ، تۇرمىدە ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلغان. رۇس گىمنازىيىسى كېيىنكى چاغدا رۇسچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئوقۇتىدىغان ئىدىتىكى مەكتەپكە ئايلانغان. 1993 ـ يىلى 20 ـ باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلگەن. سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل كىرېست جەمئىيىتى دوختۇرخانىسى ئازادلىقتىن كېيىن ھازىرقى دوستلۇق دوختۇرخانىسى قىلىنغان. ھازىر بۇ قورۇلار ئورنى غالىبىيەت يولى مەھەللە ئىش باشقارمىسى (1985 ـ يىلى قۇرۇلغان)، دوستلۇق دوختۇرخانىسى ئائىلىلىكلەر بىناسى، خەلق نەشرىياتىنىڭ بىرقىسىم ئائىلىلىكلەر بىناسى (7 ـ قورۇدا) قىلىندى. غالىبىيەت يولى مەھەللە ئىش باشقارمىسى 2005 ـ يىلى كۆزدە يەنئەن يولىنىڭ شەرقىدىكى «داۋانشاڭ» بىناسىغا كۆچكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىنى دوستلۇق ئاھالە كومىتېتى (1984 ـ يىـ

لى قۇرۇلغان) ئىگىلىدى.

III
چارروسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىسى

غالىبىيەت يولىدىكى ئوپېرا ئۆمىكى قاتارلىق ئورۇنلار تۈ-رۈشلۈق 193 - نومۇرلۇق چوڭ قورۇ 1962 - يىلىدىن بۇرۇن كونسۇلخانا ئىدى. 1882 - يىلدىن كېيىن جۇڭگو - چارروسىيە ئىمزالاشقان بىر قاتار تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرگە ئاساسەن، 1895 - يىلى 5 - ئايدا چارروسىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەرلەر-نىڭ ئۇرۇمچى «سودا چەمبىرىكى» دائىرىسىدە چارروسىيىنىڭ كونسۇلخانىسى رەسمىي قۇرۇلغان. 1917 - يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ، 1924 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن جۇڭخۇا مىنگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتقان. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى چارروسىيە بىلەن تۈزۈش-كەن تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، بۇرۇن قۇرغان كونسۇلخانىلارنى ئېتىراپ قىلىش، ھەر قايسى دۆلەت ئۆز دۆلىتىنىڭ قانۇن - بەلگىلىمىلىرى ئاساسىدا ئىقتىساد - سودىنى راۋاجلاندۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان تەڭ ھوقۇقلۇق كېلىشىملىمىلەر تۈزۈلگەن.

شۇ ۋاقىتنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كونسۇلخا-نا ئىچىگە زامانىۋى، ھەيۋەتلىك ئىمارەتلەر سېلىنغان، كونسۇل-خانا ئەتراپى ئىككى مېتىر ئېگىزلىكتىكى خىش تام بىلەن قور-شالغان، ئۇستىگە ئۇچ قۇر تىكەنلىك سىم تارتىلغان. بۇ تامنىڭ 30 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى قىسمى ھازىر ئوپېرا ئۆمىكى قورۇ-سىنىڭ غەربىي شىمالىي بۇرجىكىدە ساقلانماقتا. كونسۇلخانىنىڭ غەربىي تەرىپى، يەنى ھازىرقى جەنۇبىي شىنخۇا يولىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى، «رېنجىي» دوختۇرخانىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇنۋېرسىتېتى، كادىرلار مېھمانخانىسى، ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئالماشتۇرۇش مەركىزى قىلىنغان ئورۇن

سېتى ئاخۇن دېگەن ئۇيغۇرنىڭ كۆكتاتلىقى ئىدى. كونسۇلخانا ئىچى دەل ـ دەرەخلىق، ھاۋالىق بولۇپ بۇلبۇل قاتارلىق ئۇچار-جانۋارلارنىڭ يېقىملىق سايراشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ۋاقىتتا كونسۇلخانا ئەتراپىدا ھېچقانداق سودا دۇكانلىرى يوق ئىدى.

چارروسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1895 ـ 1962 ـ يىلغىچە ئورۇمچىدە تۇرغان بىر قىسىم باش كونسۇللىرى.

چارروسىيىنىڭ: فېدوروف (1895)، ئوسېن (1898)، كور-نىلوف (1909)، دىياكوف (1914 ـ يىلدىن كېيىن).

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ: ئازونىن (1924)، بېستروف (1925)، زىلاتكىن (1931)، ئوزىيانكىي (1935)، ئاپرېسوف (1937)، باكولىن (1940)، پوشكىن (1942)، پېۋسوف (1945)، بېلوف (1946)، ساۋېلىيېۋ (1947)، كازانسكى (1956)، دۇبا-شىن (1959)، باسمانوف (1961).

1962 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كونسۇلخانا تاقالدى. دېمەك چارروسىيىنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونسۇلخانىسى ئۇرۇمچىدە 67 يىل دەۋر سۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇنى مەدەنىيەت نازارىتى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى، ئوپېرا ئۆمىكى، مۇقام ئانسامبىلى، سەنئەت تەتقىقات ئورنى قاتارلىق ئورۇنلارنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ئورۇنلار كونسۇلخانا ۋاقتىدىكى ياۋروپا ئۇسلۇبىدا ياسالغان ئىمارەتلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇزۇپ، ئۆز ئالدىغا ئىشخانا، زال، ئائىلىلىكلەر بىناسى سالدى. شەھەر-لىك ئاسار ـ ئەتىقىلەرنى قوغداش ـ باشقۇرۇش ئورنىنىڭ قوغداپ قېلىشى بىلەن ئەينى چاغدىكى كونسۇل ئىشخانىسى، لې-نىن ھەيكىلى، ئالدى تەرەپ (بوغدا دوختۇرخانىسىنىڭ غەربى)، چوڭ دەرۋازىدىن كىرگەندىكى جەنۇبىي يېنى، كونسۇلخانا كو-چىسىنىڭ شەرقىي دوقمۇشى قاتارلىق بىر قىسىم كونسۇلخانا ئىمارەتلىرى سىرتتىن قارىماققا ئەينى ھالىتىدە ساقلىنىپ قال-غاندىن سىرت، باشقا ئىمارەتلەرنىڭ ھازىر ئىزناسى قالمىدى.

كونسۇلخانا كوچىسى

بۇ ھازىر غالىبىيەت يولى شىمالىي بۆلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىي شىنخۇا يولىغا تۇتىشىدىغان كوچا. ئازادلىقتىن بۇرۇن بۇ كوچا شىمال تەرىپىدە كونسۇلخانا تېمى بار بولۇپ، جەنۇب تەرىپىدە ئاھالىلەر شالاڭ ئولتۇراقلاشقان تار، خىلۇەت كوچا ئىدى. كوچا ئوتتۇرىسىدا شەرقتىن غەربكە ئاقىدىغان ئېرىق بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئېرىق سېمونت تاختا بىلەن يېپىلدى. يېڭىقىنقى يىللاردىن بېرى تەخمىنەن 8 مېتىر كەڭلىكتە، 356 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا باشقىدىن كېڭەيتىپ ياسىلىپ، يول يۈزىگە ئاسفالىت ياتقۇزۇلدى. كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قەۋەتلىك ئىماراتلار سېلىندى، ئاستى قەۋەتلىرىدە تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە يېمەك ـ ئىچمەك دۇكانلىرى، ئاشخانىلار ئېچىلغان ئاۋات بازارغا ئايلاندى. كونسۇلخانا 1962 ـ يىلى ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، بۇ كوچا ئادەت بويىچە يەنىلا كونسۇلخانا كوچىسى دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

رەفىق رەخمجان قورۇسى

رەفىق ئاتىسى رەخمجان، رەخمجانىنىڭ دادىسى ئەزەمبايي، مىللىتى ئۇزبېك، يۇرتى مەرغىلان، 1870 ـ يىللاردا ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئەزەمبايي ئۇرۇمچىدە دەسلەپتە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1880 ـ يىلى ھازىرقى كونسۇلخانا كوچىسىنىڭ غالىبىيەت يولىغا تۇتىشىدىغان دوقمۇشىدىن يەر ئىگىلەپ، ئۆي سېلىپ قورۇ بىنا قىلغان. ئەزەمبايىنىڭ رەخمجان، بۇھەجەر دېگەن ئىككى پەرزەنتى بولغان. رەخمجانىنىڭمۇ رەفىق، سائادەت دېگەن ئىككى پەرزەنتى بولغان.

ئەزەمبايي، رەخمجانلار ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن قورۇ ـ جايىغا ئاساسلىقى رەفىق بىلەن سائادەت ئىگىدارچىلىق قىلغان. ئازادلىقتىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە بىر قىسىم دۇكان ـ ئۆيلىرىنى بىكىتۇەن يېمەكلىك زاۋۇتى ئىگىلىگەن. رەفىق 1961 ـ يىلى ئۆزىگە قالغان بىر قىـ

سىم ئۆي - دۆكانلىرىنى يەنە شۇ زاۋۇتقا سېتىپ، ئائىلىسى بە-
لەن تاشكەنتكە چىقىپ كەتكەن. يېمەكلىك زاۋۇتى بۇ قورۇنى ئا-
ئىلىلىكلەر قورۇسى قىلغان. ياڭخاڭ مەسچىت باشقۇرۇش ھەي-
ئىتىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن، شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارارى
بويىچە، بۇ قورۇلارنىڭ ئورنى ھازىر ئاساسەن ياڭخاڭ مەسچىتى-
نىڭ باشقۇرۇشىدىكى باغچا قىلىندى.

سائادەت رەخمۇۋا قورۇسى

بۇ قورۇ سائادەت بىلەن رەفىق ئاتا - ئانىسىدىن قالغان ئۆي -
زىمىنىنى بۆلۈشكەندە سائادەتكە تەگكەن 200 كۋادرات مېتىرچە
كېلىدىغان چاققان قورۇنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قورۇنى سائادەتنىڭ
قىزى غالىبە 1997 - يىلى شېرىپجان دامۇللاھاجىغا سېتىپ
بەرگەن. شېرىپجان دامۇللا ھاجى ئۆزگەرتىپ بىر مەزگىل پاي-
دىلانغاندىن كېيىن 1999 - يىلى ياڭخاڭ مەسچىتىگە ئۆتۈنۈپ
بەردى.

ما ۋېنچاڭ قورۇسى

بۇ ياڭخاڭ مەسچىتىنىڭ شىمالىي يېنىدىكى خۇيزۇ ما ۋېن-
چىڭنىڭ ئاددىي ئىككى قەۋەتلىك قورۇسىدۇر. بۇ قورۇ ئورنى
ئەسلى تۇغمەن ئۆستەڭ ئېقىنى ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن
كېيىن ئۆستەڭ سۇيى بىلەن چۆگىلەيدىغان تۇغمەنلەر توختى-
غاندا ئۆستەڭ چۆللەشتى. 1980 - يىلى ئۆستەڭ ئىزىغا سۇ تۇ-
رۇبىسى ياتقۇزۇلدى. ما ۋېنچاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ھازىر بۇ قو-
رۇغا ئۇنىڭ بالىلىرى ئىگىدارلىق قىلىۋاتىدۇ.

ئۆزبېك ئابدۇللىن قورۇسى

بۇ ھازىرقى ياڭخاڭ مەسچىتىنىڭ شىمالىدىكى يان قوشنا
قورۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئىگىسى ئابدۇللىن يۇنۇس دېگەن
ئۆزبېك ئىدى، ئۇنىڭ كەسپى مۇنچىكەش، يۇرتى مەرغىلان بو-
لۇپ، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئاۋۋال
ئىشچى، كېيىن تىجارەتچى بولغان. ئاخىردا مىراسلىق بولۇپ
مۇنچا ئاچقان. قادىر رەھىم ئابدۇللىنغا كۆيئوغۇل بولغاندىن كې-

يىن مۇشۇ قورۇغا ئىگىدارلىق قىلغان. ئابدۇللىنىڭ بۇ كونا قورۇ ـ جايىغا ھازىر مۇرات، غالىب قاتارلىق نەۋرىلىرى ئىگىدارلىق قىلىۋاتىدۇ.

ياڭخاك مەسچىتى

غالىبىيەت يولى بىلەن يەنئەن يولى تۇتاشقان ئېغىزىنىڭ غەربىدىكى 181 ـ قورۇغا جايلاشقان بۇ مەسچىت 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ھەر مىللەت مۇتەۋەللىرىنىڭ تەشەببۇسى، ماددىي جەھەتتىن قوللىشى بىلەن سېلىنغان. 2006 ـ يىلىغا قەدەر ھېسابلىغاندا 110 يىللىق تارىخقا ئىگە. دەسلەپتە ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق، ئاددىي، چاققان مەسچىت نامازخانىسى بىنا قىلىنغان، كېيىن تۆت قېتىم يېڭىلاپ سېلىنغان. شۇ جەريانىدا تاتار مەسچىتى، نوغاي مەسچىتى، ياڭخاك مەسچىتى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. 1997 ـ يىلىدىن باشلاپ قايتا ياسىلىپ 2002 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى قوشۇمچە ئەسلىھەلىرى بىر قەدەر مۇكەممەل، كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك بولغان ھازىرقى يېڭى مەسچىت ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى ۋە بەيتۇل مەئمۇر مەسچىتى دەپ ئاتالدى.

1896 ـ يىلىدىن 2005 ـ يىلىغىچە بۇ مەسچىتتە 9 دىنىي ئۆلىما ئىماملىق، خاتىپلىق قىلغان، 18 ئادەم مەزىن، 15 ئادەم مۇتەۋەللى بولغان.

خۇسەيىن بۇرناشوق قورۇسى

خۇسەيىن بورناشوق ئەسلى ھازىرقى باشقورتستاننىڭ ئۇفا دېگەن شەھىرىدىن بولۇپ، 1890 ـ يىللىرى ئائىلىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ تىجارەت قىلغان ۋە نەنسەن مىرگۈدا چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇنىڭ قورۇسى ئەينى چاغدا ھازىرقى ياڭخاك مەسچىتى ۋەخپە يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇجىكىگە توغرا كېلەتتى. شۇ چاغلاردا بۇ قورۇدا 44 ئېغىز ئۆي، قوتان، لاپاس، ئىسكىلات بولغان. 1896 ـ يىلى ياڭخاك مەسچىتى سېلىنغاندا خۇسەيىن بۇرناشوق ئۆزى تۇتقان يەرنىڭ بىر بۇجىكىنى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن.

خۇسەيىن بورناشوفنىڭ سابىر، لاتىف، خېلىل، سەيپۇل، خەيرۇللا قاتارلىق ئۇقۇمۇشلۇق ئوغۇللىرى بولغان. 1938 ـ يىلى مۇشۇ قورۇدا ئۆلكىلىك تاتار مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. ھىسامىدىن موسىيىن (موسلوف) دېگەن تاتار ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە سايلانغان. 1946 ـ يىلى بۇ قورۇ سېتىۋېتىلگەن. 1950 ـ يىلى بۇ قورۇنى دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق نازارىتى ئىگىلىگەن. ھازىر دېھقانچىلىق نازارىتى ئىشخانا، ئائىلىلىكلەر بىناسى سېلىپ پايدىلانماقتا.

سادىق ئەبزى قورۇسى

تاتار سادىق ئەبزى ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇنىڭ قورۇسى تار ئۇزۇنچاق قورۇ ئىدى. ئۇ 1933 ـيىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قورۇسىغا نەۋرىلىرى ئىگىدارلىق قىلىپ، ئىجارىگە بېرىپ پايدىلانغان. 1945 ـ يىللىرى خوجا ئەھمەد زەكى، خالىق قارى پاختىچى، مۇھەممەد سەيپۇڭ دېگەن كىشىلەر بىر قىسىم ئۆيلىرىنى سېتىۋېلىپ ئولتۇرغان. ئىبراھىم ئىسمىلىك پۇتى ناكا كىشى ئۇزۇن مۇددەت ئولتۇرغان. ئالدى تەرەپنى بىر خەنزۇ سېتىۋېلىپ، چاققان ئىككى قەۋەت دۇكان، ئۆي سېلىپ ساتىراشلىق دۇكىنى ئاچقان. ئازادلىقتىن كېيىن قالغان ئۆيلىرى ئۆزگەرتىلگەن. 1960 ـ يىللىرى ئىبراھىم ئۆمەر (ئايالى ئوغۇلخان)، بىلال قاساپ (ئايالى ئوغلەمخان ھاجى)، ھەبىبۇل (ئايالى رىسالەتخان) دېگەن كىشىلەر ئولتۇرغان. 1997 ـ يىلى دېھقانچىلىق نازارىتى بۇ قورۇدىكىلەرنى كۆچۈرۈپ، ئورنىغا ھازىرقى ئۇنىۋېرسال بىنانى سالدى.

ئەدەل خانىم قورۇسى

ئەدەل (ئادالەت) خانىم مىرسالىمباينىڭ ئۆزبېك ئايالى سەلىخەدىن تۇغۇلغان قىزى، ئۇنىڭ يولدىشى ئالىمجان چۆچەكلىك رېھىمجانباينىڭ ئوغلى ئىدى. ئالىمجاننى 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۇرمىدە ئۆلتۈرگەن. شۇندىن كېيىن ئەدەل خانىم بۇ قورۇغا ئىگىدارلىق قىلغان. بۇ قورۇدىكى ئۆيلەر تاخ-

تايلىق قىلىپ ئۆزگىچە ياسالغان. ئۇي ئارقىسىدا چوڭ بېغى بار ئىدى. ئەدەل خانىم 1948 ـ يىلى قورۇسىنى ئابلىز موساباپېفقا ساتقان. ئابلىز موساباپېف 1952 ـ يىلى بۇ قورۇنى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ ھازىرقى شىنشىڭگەيدىكى بىر قورۇسى بىلەن تېگىشكەن. ھازىر دېھقانچىلىق نازارىتى كونا ئىشخانا قىلغان بىنا ئەدەل خانىم قورۇسى ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

يولچى قارى قورۇسى

يولچى قارى، ئۆزبېك، ئاۋۇتباينىڭ خىرىخان دېگەن ئايالىدىن تۇغۇلغان. يولچى قارىنىڭ سۇپا شەكلىدە تاختايلىق بىر يۇرۇش ئۆيلىرى بولغان. ئۆزى ئولتۇرغان ئۆيدىن باشقىلىرىنى ئىجارىگە بەرگەن. ئاۋئاتسىيە ئىدارىسى 1950 ـ يىللىرى نەنياڭدىكى ئايروپىلان بېلىتى سېتىش ئىشخانىسى قىلغان. 1955 ـ يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە بىر قىسىم ئۆيلىرى ئۆزگەرتىلگەن. بۇ قورۇ ئورنىنى ھازىر دېھقانچىلىق نازارىتى ئىگىلىدى.

ئۆزبېك ھەمراخان قورۇسى

ھەمراخان مەنسۇر بايىنىڭ نەۋرىسى، يولدىشى دىنىي ئۆلىما ئابدۇلمەلىك ھاجى دامۇللامنىڭ ئوغلى مۇھەممەد مەخسۇم مالىك. ئۇلارنىڭ يەتتە بالىسى بولغان. ھەمراخان بۇ قورۇسىنى 1952 ـ يىلى دېھقانچىلىق نازارىتىگە ئۆتكۈزۈۋېتىپ تاشكەنتكە چىقىپ كەتكەن.

خۇسەينباي چانشېف قورۇسى

ھازىرقى مائارىپ نازارىتى ئورنىدىكى قورۇنى ئەسلى خۇسەينبايىنىڭ تاغىسى رامزان ھاجى 1884 ـ يىلى ياساتقان. رامزان ھاجى، تاتار، ئاتىسى نىغمەتوللا، فامىلىسى چانشېف، روسىيەلىك.

1884 ـ يىلى رامزان ھاجى مۇشۇ قورۇدا نۇسرەت سودا فېرمىسى (吉祥涌洋行) نى قۇرغان. رامزان ھاجى 1896 ـ يىلى ياڭخاڭ مەسچىتىنىڭ سېلىنىشىغا تەشەببۇسكار بولغان ۋە باشچىلىق قىلغان ئاساسلىق مۇتەۋەر ئەربابلارنىڭ بىرى. ئۇ

ئۆمرىدە پەرزەنتلىك بولمىغان. شۇڭا 1903 ـ يىلى 20 ياشتىكى جىيەنى خۇسەيىننى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ ئۆزىنىڭ ئوقىتىگە ۋارىسلىق قىلدۇرغان. خۇسەيىن سودا فىرمىسىنى روناق تاپقۇزۇپ، خۇسەيىنباي دېگەن ئاتاقنى ئالغان. ھازىرقى ئۆپكە كېسەلـلىكلەر دوختۇرخانىسى ئورنىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىگە مويكا قۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ دائىرىدە ھازىرغىچە خەنزۇچە ياڭماۋخۇ دەپ ئاتالغان مەھەللە ـ كوچا پەيدا بولغان. خۇسەيىنباينىڭ قورۇسىدا 40 نەچچە ئېغىز ئۆي، ئىسكىلات، ئاتخانا، لاپاس بار بولۇپ، يازدا 100 نەچچە، قىشتا 30 ـ 40 مەدىكار ئىشلىگەن.

خۇسەيىنباينىڭ خانىمى گۈلسۇم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماخمۇت گېرەي، سىلىم گېرەي، ھاجى گېرەي، تەۋفىق، غەفىسە، لاتىفە، مەسخۇدە دېگەن ئوغۇل ـ قىزلىرى بولغان. خۇسەيىنباي جىن شۇرىن ۋە شېڭ شىسەي دەۋرلىرىدە ئاۋام قۇرۇلتاي ۋەكىلى، كېڭەش ئەزاسى، مەسلىھەتچى بولغان. 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى قولغا ئېلىپ، 1940 ـ يىللىرى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەن. مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى سۈرگۈن قىلغان. 1939 ـ يىلى شېڭ شىسەي بۇ قورۇنى ئاز ـ تولا تۈزەشتۈرۈپ 南花园 (جەنۇبىي گۈلزارلىق) نامىدا قېينىتىسى چۇ زۇيۇڭغا داچا قىلىپ بەرگەن. بۇ ئىمارەت ھازىرغىچە ئاساسى ئەتىقە سۈپىتىدە قوغدىلىپ، مائارىپ نازارىتىنىڭ مالىيە ئىشخانىسى قىلىنىپ كەلدى.

1946 ـ يىلى بىتىمدىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى مۇشۇ قورۇدا تۇرۇپ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ قورۇنى مائارىپ نازارىتى بىلەن 1956 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى قۇرۇلغان مائارىپ نەشرىياتى ئىگىلەپ، ئىشخانا ۋە ئائىلىلىكلەر بىنالىرىنى

سېلىپ، بۇرۇنقىغا قارىغاندا رەتلىك كۆركەم ۋە گۈزەل قورۇغا ئايلاندۇردى.

باۋجا خۇيزۇ تۈگمىنى

ئۇچتاشتىن كېلىدىغان ئۆستەڭ سۈيى مۇشۇ خۇيزۇ قورۇ-سىنى كېسىپ ئاقىدىغانلىقى ئۈچۈن باۋجا خۇيزۇ ئەجدادى 1880 - يىلدىن باشلاپ مۇشۇ قورۇغا ئىككى تاشلىق تۈگمەن قۇرغان. 1952 - يىلى تۈگمەن ئىشتىن توختاپ، كوپېراتسىيلەشكەندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى سانائەت - كان نازارىتى بۇ قورۇدا ئاد-دىي توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇردى. 1954 - يىلى بۇ ئاددىي فابرىكا شىمگودا يېڭىدىن قۇرۇلغان «1 - ئىيۇل» توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا قوشۇۋېتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ تۈگمەن ئور-نىنى مائارىپ نازارىتى ئىگىلىدى.

خۇسەينباي ئىسكىلات قىلغان قورۇ

1990 - يىللاردىن ئىلگىرى ئوقۇتۇش - تەجرىبە ئۈسكۈنە-لىرى زاۋۇتى قىلىنغان قورۇ ئەسلى 1932 - يىلدىن بۇرۇن خۇسەينباي باشقۇرغان نۇسرەت سودا فېرمىسىنىڭ خام مال ئىسكىلاتى بولغان. 1938 - يىلى مۇسادىرە قىلىنغاندىن كېيىن گومىنداڭ يەرلىك ھاكىمىيىتى ئىگىلەپ تۇرغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەھەللە ئاھالە كومىتېتى باشقۇرۇپ كەلدى. 2000 - يىلدىن كېيىن مائارىپ نازارىتى ئېگىز بىنا سېلىپ ئۇنىۋېرسال ئىشخانا قىلدى.

مالىك فامىلىلىكلەر قورۇسى

مالىك فامىلىلىكلەرنىڭ چوڭ بوۋىسى ئابدۇقادىر، بوۋىسى ئابدۇلمەلىك (1850 - 1930)، ئۆزبېك، بۇخارادىن، 1850 - يى-لى دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا تۈركىيە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىلىم تەھسىل قىلىپ دامۇللا بول-غان. شۇندىن كېيىن سەئۇدى ئەرەبىستانىدا تۇرۇپ بىلىم ئاشۇ-رۇش ئەسناسىدا بىر قانچە قېتىم ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، «ئابدۇلمەلىك ھاجى دامۇللام» دې-

گەن نامغا ئېرىشكەن. 1880 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ، نەتىـ
يىجىدا ئۇزۇن مۇددەت مۇدەررىسلىك قىلىپ نۇرغۇن تالىپ يېـ
تىشتۇرگەن. 1885 - يىلىدىن كېيىن قورۇ بىنا قىلىپ، قۇرۇـ
لۇش كۆلىمىنى تەدرىجىي كېڭەيتىپ، كارىدورلۇق ئاستى -
ئۇستى تاختايلىق ئۆيلەرنى سالدۇرغان.

ئۇ يىگىرمە سەككىز يىلدەك ئىمام بولۇپ، ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولغان. ئابدۇلمەـ لىك ھاجى دامۇللام بىلەن خانىمى مەھكىلەنىڭ رەخمىتۇللا مەخسۇم، مۇھەممەد مەخسۇم، مەھمۇت قادىر، نىغمىتۇللا مالىك، سۇلتان مالىكخۇا، نەئىمە مالىكخۇا قاتارلىق ئوغۇل - قىزلىرى بولغان. ئابدۇلمەلىك ھاجى دامۇللام 1930 - يىلى قۇربان ھېيىت نامىزى كۈنىدە 80 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ مىراسىغا بالىلىرى ئىگىدارلىق قىلىشقان، ئەڭ ئاۋۋال نىغمەـ تۇللا مالىك دېگەن ئوغلى قورۇ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزىگە تېگىشـ لىك بىر قىسىم كونا ئۆيلىرىنى 1958 - يىلى ھەمدۇللائاخۇن ئۇستام، ئابلا ھاجى دېگەن تىككۈچىلىك قىلىدىغان ئىككى ئاكا - ئۇكىغا ساتقان. قورۇدىكى باشقا ئۆي، دۇكانلىرىدىن ئىگىلىرىـ نىڭ ئېھتىياجىدىن ئارتۇق قىسمى 1955 - يىلىدىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئۆزگەرتىلىپ، ئۆي - مۇلۇك ئىدارىسىنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈلگەن. دۇكانلىرىدا تىككۇـ چى، موزدوز قاتارلىقلار ھۆنەر قىلغان. ھامۇت رېھىم دېگەن كىشى ئۇزۇن مۇددەت موزدوزلۇق قىلغان.

ئابدۇلمەلىك ھاجى دامۇللامنىڭ نەۋرە - چەۋرىلىرىگە قالغان بىر قىسىم كونا ئۆيلىرىنى 2003 - يىلى مائارىپ نازارىتى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ قەۋەتلىك بىنا سالدى.

ئۆزبېك يۇسۇپجان قارى قورۇسى

ھازىرقى مائارىپ نازارىتى ئائىلىلىكلەر بىناسى ئىگىلىگەن ئورۇننىڭ جەنۇبىي قىسمى ئۆزبېك يۇسۇپجان قارىنىڭ قورۇسى ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى تاشكەنتلىك، دادىسى ئەمىنجانىاي،

چوڭ بوۋىسى ئىلھامجان، شۇڭا يۇسۇپجان قارى ئىلھامجانوف دەپ فامىلە قوللانغان. ئەمىنجانباي 1920 ـ يىلى چۆچەكتىن ئۇ ـ رۇمچىگە كېلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، قېرىنداشلىرى بىلەن شېرىكلىشىپ دېشېك سودا فېرمىسى (德盛洋行) نى قۇرۇپ، چاررووسىيە تەۋەسىدىكى سودىگەرلەر بىلەن بىۋاستە سودا قىلىپ تېز روناق تاپقان ۋە ئۇرۇمچىدە قورۇ ـ جايغا ئىگە بولغان. ئەمىنجانباي 1928 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان. كېيىن ئۇنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىگە يۇسۇپجان قارى ئىگىدارلىق قىلغان. يۇسۇپجان قارى 1967 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى 63 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولغان. بۇ قورۇ ئورنىنىمۇ ھازىر ماۋارىپ نازارىتى بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ ئېگىز، زامانىۋى بىنا سالدى.

ئابدۇراخمان قورۇسى

بۇ خابا كوچىسىغا چۈشىدىغان يانتۇ يولنىڭ شىمالىي دوق ـ مۈشىدىكى ئارقىسى ئىككى قەۋەت، ئالدى بىر قەۋەت ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان چاققان قورۇ بولۇپ، ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپاز ـ لىق ئىمىن ئاخۇن تۆمۈرچىنىڭ قورۇسى ئىدى. ئىمىن ئاخۇن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇراخمان ئىگىدارچىلىق قىلـ ـ غان. بۇ قورۇ ئابدۇراخماننىڭ قولىدىكى چېغىدا (ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە) ئابدۇراخماننىڭ خىيانەتى بار دېگەن باھا ـ نە بىلەن مۇسادىرە قىلىنغان. ئالدى تەرەپ ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودا ئىدارىسىنىڭ سودا دۇكىنى قىلىنغان. ئابدۇراخمان ۋە ئۇ ـ نىڭ بالىلىرى ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىش توغرىسىدا قايتا دەۋا قىلغان بولسىمۇ ھەل بولمىغان. ئاقىۋەتتە بۇ قورۇ ئورنىنىمۇ ماۋارىپ سىستېمىسى بىر تۈتاش ئۆزگەرتىپ قۇرۇلۇش قىلدى.

جەنۇبىي دوقمۇش قورۇ

غالىبىيەت يولىدىن خابا كوچىسىغا چۈشىدىغان يولنىڭ جە ـ نۇبىي دوقمۇشىدىكى دۇكان ـ ئۆيلەر ئازادلىقتىن بۇرۇن مادارىن

(مافۇشۇ) پايپاقچى دېگەن خۇيزۇ باينىڭ مىراسى ئىدى، كېيىن ئۇنى تۇرپانلىق سايىم گەيجاڭ دېگەن مۆتىۋەر ئىگىلىگەن، كېيىن ئۇ قەشقەرلىق ئاشپەز ئۆمەر بەگ دېگەن كىشىگە ئۆتۈنگەن. ئۇ- مەربەگ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆزى ئاشخانا ئاچقان. يان دۇكانلىرىنى ناۋاي، قاسساپلارغا ئىجارىگە بەرگەن. روزى ئا- خۇن، نىياز ئاخۇن دېگەن كىشىلەر باققالچىلىق قىلغان. 1993 ـ يىلى غالىبىيەت يولىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇلۇشىدا بۇ دۇ- كان، ئۆيلەر يولغا چىقىپ كەتتى.

مەمتىمىن توختايېۋ قورۇسى

مەمتىمىن توختايېۋ، تەكتى قەشقەرلىق، 1940 ـ 1965 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىدە فوتۇ سۈرەت مۇخبىرى، سەنئەتجۇيى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى، شىنجاڭ سەنئەت ئۆمىكى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئارتىس، رېژىسسور، تەشكىللىگۈچى ۋە مەسئۇل بولۇپ ئىشلىگەن. مەمتىمىن توختايېۋ 1947 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئۆمەر ئۇستا دېگەن بىر ئۇيغۇر كىشىدىن قورۇ سېتىۋالغان، كېيىن ئۆزى ئاددىي ئىككى قەۋەت ئۆي سالغان. بۇ بىنانى ئىبراھىم تۇردى باشچىلىقىدىكى «خانتەڭرى» ژۇرنىلى نەشرىياتى ئىشخانا قىلغان. تىنچلىق بە- تىمى بۇزۇلغاندىن كېيىن «خانتەڭرى» ژۇرنىلى نەشرىياتى 1947 ـ يىلى 7 ـ ئايدا غۇلجىغا كۆچۈرۈلگەن. 1948 ـ يىلى قۇربان قودايى (1920 ـ 1952) ئىجارىگە ئېلىپ «يالقۇن» گېزىتخانىسى قىلغان. 1949 ـ يىلى «يالقۇن» گېزىتخانىسىنى ھۆكۈ- مەت تاقىۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇدا توختاخۇن ئائە- لىسى ئۆزى ئولتۇرغان. مەمتىمىن توختايېۋ 1972 ـ يىلى يۇر- تى قەشقەر شەھىرىدە ۋاپات بولغان. شۇندىن بېرى ئۇنىڭ خانىمى بەدىيە ھاجىم ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. ئارىلىقتا بۇ ئىمارەتكە ئوت كەتكەندىن كېيىن ئىككى قەۋەت بىر قەۋەتكە ئۆزگەرتىل- گەن. 2003 ـ يىلى غالىبىيەت يولىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرۇ- لۇشىدا بۇ ئىمارەت چېقىلىپ پىيادىلەر يولى قىلىۋېتىلدى.

ئۇن ـ ياغ دۇكىنى

بۇ ئازادلىقتىن ئىلگىرى مادارىن ئەۋلادىنىڭ زېمىنى ئىدى، كېيىن قولدىن قولغا ئۆتۈنۈپ بېرىش ۋە سوتسىيالىستىك ئۆز ـ گەرتىش ئارقىسىدا كۆپ قىسمى شەھەرلىك ئۆي ـ مۇلۇك ئىدا ـ رىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. ئۇن ـ ياغ دۇكىنى، تۇرمۇش بۇ ـ يۇملىرى دۇكىنى، تۆمۈر ـ تەسەك قاتارلىق كونا ئەشيالارنى يە ـ غۇبلىش پونكىتى قىلىندى. ھازىر بۇ ئورۇن ئۆزگەرتىلىپ ئال ـ دى قىسمى يول قىلىندى. غەربىي قىسمىغا بىنالار سېلىندى.

تاتار سىدىق ئوسمانوف قورۇسى

بۇرۇن نەنلياڭدا ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان سىدىق ئەبزى دېگەن مەشھۇر ئەرباب ياشىغان. ئۇمۇ 1880 ـ يىللاردىن كېيىن تاتارىستاندىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ يەرلەشكەن. ئۇ ئۇقۇمۇشلۇق، مەرىپەتپەرۋەر زات بولۇپ، ئەينى چاغدا تاتار مەكتىپى (كېيىن 6 ـ مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن) ۋە ئۇرۇمچىدىكى رۇس گىمنازىيىسىدە ئوقۇتقۇچى، ئىلمىي مۇدىر بولغان. ياڭخاڭ مەس ـ چىتىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمەتلىرىگە خالىس قاتناشقان ۋە مەسلىھەتچى بولغان. سىدىق ئەبزى قورۇسى ھازىرقى ئۇرۇمـ ـچى شەھەرلىك سودا ـ سانائەت بانكىسىنىڭ غالىبىيەت يولى تارماق بانكىسى قىلىنغان 113 ـ قورۇغا توغرا كېلىدۇ. سىدىق ئەبزى قورۇسى تار، سوزۇنچاق ئىدى. بۇ قورۇدا سىدىق ئەبزى جەمەتى ئولتۇرغانلىكى سىرتىدا ئۆيگە ئېھتىياجى چۈشكەنلەرمۇ ئولتۇرغان. ئالدى دۇكانلىرىدا تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ساتىدىغان، ئاۋۇت، تايبوللا دېگەن كىشىلەرنىڭ مىسكەرچىلىك قىلىدىغان، ئەزىز قاسساپنىڭ گۆش ساتىدىغان دۇكانلىرى بار ئىدى.

سىدىق ئەبزى ئائىلىسى قورۇ ـ جايىنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودا ـ سانائەت بانكىسىغا ئۆتكۈزۈۋېتىپ، 1960 ـ يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. سودا ـ سانائەت بانكىسى بىتون قورۇلمىلىق ئېگىز بىنا سېلىپ، ئاستى تىجارەت زالى، ئۈستى قەۋەتلىرىنى ئىشخانا، ئائىلىلىكلەر ئۆيى قىلدى.

80 ـ يىللاردىن بۇرۇنقى 32 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ ئورنى ئەسلى ئەكبەر دېگەن ئۇيغۇرنىڭ قورۇسى ئىدى. ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئېھتىياجى بىلەن بىر قاتار ئاددىي سىنىپ سېلىنىپ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك 32 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىنغان. بۇ مەكتەپ 1988 ـ يىلى ھازىرقى جەنۇبىي شىنخۇا يولى (كونسۇلخانا كوچىسىنىڭ غەربىي) گە كۆچكەندىن كېيىن، ئەسلى قورۇنىڭ بىر قىسمىنى غالىبىيەت يولى مەھەللە ئىش باشقارمىسى ئىگىلىدى، يەنە بىر قىسمىنى ئېلېكتر ئېنېرگىيە ئۈسكۈنىلىرى قۇرۇلۇش ـ قۇراشتۇرۇش شىركىتى ئىگىلەپ، غالىبىيەت يولى 111 ـ ئائىلىلىكلەر قورۇسى قىلدى. ھازىر داشىن (达新) ئۆي ـ مۇلۇك تەرەققىيات شىركىتى بۇ ئورۇنغا 16 قەۋەتلىك ئولتۇراق بىنا سالدى.

پولات ئاخۇن قورۇسى

ھازىرقى غالىبىيەت يولىدىكى تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ 6 ـ تىجارەت بىناسى سېلىنغان ئورۇن ئەسلى پىچان لۈكچۈنلۈك پولات ھامۇتنىڭ قورۇسى ئىدى. پولات ئاخۇن قورۇسىدا ئۆز ۋاقتىدا ئون ئېغىزدەك ئۆي، ئالدى دوقمۇشىدا بەش دۇكان بار ئىدى، دۇكانلىرىنىڭ بىرىدە مەمەت ناۋاي ناۋايلىق قىلغان. بىرىنى ھەزىمبەك دېگەن قەشقەرلىق كىشى يەل ـ يېمىش دۇكىنى قىلغان، قالغان ئىككىسىنى ئىسمائىل ۋە ئەيسا قاسىپلار ئايرىم ـ ئايرىم گۆش دۇكىنى قىلغان. پولات ھامۇت 1977 ـ يىلى 93 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ قورۇ ـ جايغا پەرزەنتلىرى مىراسخور بولغان ۋە 1990 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك تېلېگراف ئىدارىسىگە بەرگەن. بۇ ئىدارە ئارقا تەرەپتىكى قوشنا قورۇ ـ جايلارنىمۇ بىر تۇتاش ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئېگىز ئىمارەت سالدى.

«يېڭى نۇر» ئېلېكتر ئىستانسىسى

ھازىرقى ئېلېكتر ئېنېرگىيە ئۈسكۈنىلىرى قۇراشتۇرۇش شىركىتى قىلىنغان 95 ـ قورۇ ئورنى 1935 ـ يىلىدىن بۇرۇن

ھەر مىللەت ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقان مەھەللە ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا خىرلاشچىلىق قاتارلىق يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قورۇسى مۇشۇ ئورۇندا ئىدى. 1936 - يىلىدىن باشلاپ بۇ ئورۇندا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىپ (ھۆكۈمەت 40%، خۇسۇسىيلار 60% پاي قوشۇپ)، شىنجاڭدىكى كۆلىمى چوڭ-راق بولغان ئۈرۈمچى «يېڭى نۇر» لامپۇچكا پاي چەكلىك شىركىتى قۇرغان. بۇ ئادەتتە قىسقارتىلىپ، «يېڭى نۇر» ئېلېكتر ئىستاڭ-سىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ شىركەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن پار ما-شىنىسى، گېنېراتور قاتارلىق ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنى كىرگۈ-زۈپ، 220 ۋولت، 380 ۋولت توك بېسىمىدا 1937 - يىلى نور-مال توك تارقىتىشقا باشلىغان. توك بىلەن تەمىنلەش دائىرىسى ئەينى چاغدا شىمالدا ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتە-پى، شىنجاڭ گېزىتخانىسى، بېيمەن 1 - دوختۇرخانىدىن جە-نۇبتا ئۇچتاشقىچە بولغان تۆت كۆچادرات كىلومېتىر دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 1938 - يىلىدىن باشلاپ 13 كۆچادرات كىلو-مېتىرغا يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچىدىكى بۇرۇنقى كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسىلىرى ئاساسىي جەھەتتە ئىشتىن توختىغان. 1939 - يىلى بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئورنىدا شىنجاڭ بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك ئېلېكتر تېخنىكىلىرى كۇرسى ئېچىلىپ تېخ-نىكلار يېتىشتۈرۈلگەن. ھېسامىدىن مۇسېيىن (موسلوف)، جۇ خەيدۇڭ، رېن ژۇلياڭ ۋە فاڭ، سۇڭ فاملىلىك ئىنژېنېر - تېخنىكلار دىرېكتور بولغان. باۋۇدۇن، ئىمىنجان، ما خۇڭجى، قادىر، بارات، روزى ئاخۇن، مەخسۇت ئاخۇن، نەمتۇل خوجابدۇل قاتارلىق كىشىلەر ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىگەن. ئىشچى - خىزمەت-چىلەرنىڭ مائاشى قەرەللىك ئۆستۈرۈلۈپ، پاراۋانلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. مەدەنىي پائالىيەت، بەدەن چېنىقتۇرۇش پائالى-يەتلىرى ئۆتكۈزۈلگەن.

1946 - يىلىدىن باشلاپ، بۇ ئىستانسىنىڭ ماشىنا - ئۇس-كۇنىلىرى كونىراپ، توك بىلەن تەمىنلەش ئۇنۇمى تۆۋەنلىگەن.

1947 ـ يىلى دىرېكتور ھېسامىدىن مۇسىيىن 50 سەر ئالتۇن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يېڭى ئېلېكتر ماشىنا ـ ئۇسكۇنە-لىرى سېتىۋېلىشقا مېڭىپ غۇلجىغا يېتىپ بارغاندا تىنچلىق بىتىمى بۇزۇلۇپ، قاتناش توسۇلۇپ قالغانلىقتىن بۇ ئىش ئەمەل-گە ئاشمىغان. بۇنىڭ بىلەن ئىستانسىنىڭ توك تارقىتىش ئۇنۇمى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ يىلدىن ـ يىلغا زىيان كۆرۈلگەن. 1950 ـ يىلى ئېغىر سانائەت نازارىتى بۇ ئىستانسىنى ھۆكۈمەت ھېسابى-غا ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئۇرۇمچى خەلق ئېلېكتر ئىستانسىسى دەپ نام بەرگەن. ھۆكۈمەت مالىيىسىدىن پۇل ئاجرىتىلىپ بۇرۇن پاي قوشقانلار رازى قىلىنغان. 1953 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك بېرىشكە باشلىغاندىن كېيىن 1954 ـ يىلى «يېڭى نۇر» ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈنلەي ئىش-تىن توختىغان. 1955 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ يەرنى ئېلېكتر ئې-نېرگىيە ئۇسكۇنىلىرى قۇراشتۇرۇش شىركىتى ئىگىلەپ كونا ئىمارەتلەرنى چېقىپ رەتلەپ يېڭىلىدى. 2003 ـ يىلى ئارقىغا تارتىپ، 27 قەۋەتلىك ھەيۋەتلىك ئۇنىۋېرسال بىنا سېلىندى. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىناسى سەككىزگە يەتتى. قورۇنىڭ ئې-چى ـ تېشى ۋە ئەتراپى كۆكەرتىلىپ مۇھىتى گۈزەللەشتۈرۈلدى.

سۇ مۇنارى كوچىسى

بۇ كوچا غالىبىيەت يولى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ. شەرقى غالىبىيەت يولىغا، غەربىي تەرىپى تەڭرىتاغ پې-شۇرۇقلار زاۋۇتىنىڭ ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا تۇتىشىدۇ. ئۇزۇن-لۇقى 150 مېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭلى 8 مېتىر، ئاسفالىت يانقۇ-زۇلغان. بۇ كوچىنىڭ غەربىي شىمالى يېقىدا ئېلېكتر ئېنېرگى-يە ئۇسكۇنىلىرى قۇراشتۇرۇش شىركىتىگە تەۋە ئېگىز سۇ مۇ-نارى بولغاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان (بۇ مۇنار 2003 ـ يىلى چېقىۋېتىلگەن). بۇ كوچىدا 1950 ـ يىللىرىغا قەدەر ئىۋانوف دېگەن ئاق ئورۇسنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ھورداق مۇنچىسى، قاس-قىر باي دېگەن قازاق مۆتىۋەرنىڭ قورۇسى بولغان. جەنۇبى يې-

قىدا 20 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئائىلىلىكلەر بىناسى ۋە ئېلېكتر ئېنېرگىيە ئۈسكۈنىلىرى قۇراشتۇرۇش شىركىتى ئائىلىلىكلەر بىنالىرى جايلاشقان. بۇ كوچىدا ھازىر كىچىك كۆلەملىك ئىسـتېمال بۇيۇملار بازىرى شەكىللەندى.

ھازىرقى 20 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنى

غالىبىيەت يولى 91 ـ قورۇدىكى 20 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنى بۇرۇن ئەسكەر تۇرغان جەنۇبىي گازارما بولۇپ، غەربىدە ئۆستەڭ، شىمال ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدە سېپىل تۇسىنى ئالغان ئېگىز، قېلىن سوقما تام بار ئىدى. كۆلىمى يەتتە مو ئەتراپىدا ئىدى. ئىچىدە ھەر بىرى 20 ـ 30 كۋادرات مېتىرلىق ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق قاتار ئۆيلەر بار ئىدى.

ھازىرقى تيانشان رايونى قۇرۇلۇش يولىنىڭ شەرقىدە 1916 ـ يىلى خەنزۇچە ئوقۇتىدىغان دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلدى. ئۇ 1931 ـ يىلى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوچ يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمىدە مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئوقۇيدىغان ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن قىلىندى. 1938 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ دارىلمۇئەللىمىن نەنلياڭ ـ غا كۆچۈرۈلۈپ، بۇگۈنكى 20 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدىكى بىر قىسىم ئۆيلەر سىنىپ ۋە ئوقۇغۇچىلار ياتىقى قىلىندى. 1940 ـ يىلى شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ قىزىل بىناسى پۈتكەن كېيىن سىنىپلىرى پۈتۈنلەي شۇ يېڭى بىنادا بولدى. بۇ شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدىغان مىللىي دارىلمۇئەللىمىن بولۇپ، ئەينى چاغدا ئۇرۇمچىدىكى ئوچ دارىلمۇئەللىمىن (خەنزۇ دارىلمۇئەللىمىن، ئۇيغۇر ـ قازاق دارىلمۇئەللىمىن، موڭغۇل دارىلمۇئەللىمىن) نىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1942 ـ يىلى بۇ مەكتەپ لومەنچىڭ (ھازىرقى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى) غا كۆچۈپ چىقىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن يەنە نەنلياڭدىكى ئۆز ئورنىغا كۆچۈرۈپ كېلىندى. بۇ دارىلمۇئەللىمىنگە ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ مەۋلانجان، ئابلا زۇنۇن، ئىبراھىم تۇردى، ئىبراھىم مۇتىئىي، قۇر ـ

بانوف، هەببۇللا، ئوسمان مۇھەممەد، داۋۇت خۇدابەردى، راۋۇف، نۇر سادىروف، خوجابدۇللا بەگ، ئىبراھىم ئۆمەر، ۋاھىت غاپپار قاتارلىق ئالىي مەلۇماتلىق ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن، جۇملىدىن شۇ مەكتەپنىڭ ئالدىنقى سىنىپلىرىدا ئەلا دەرىجىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن زىيالىيلار ئوقۇتقۇچى بولغان. لۇت-پۇللا مۇتەللىپ، ئەلقەم ئەختەم، خېۋىر تۆمۇر قاتارلىق ئاتاقلىق شائىر، ئەدىبلەر، مەشھۇر مائارىپچىلار ۋە ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلىنىپ چىققان. 1942 - يىلىدىن باشلاپ جاللات شېڭ شىسەي كومپارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇنەۋۋەر ئەزالىرى، زور بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى ۋە ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنى تۈرمىگە تاشلاپ، زىيانكەشلىك قىلغاندىن كېيىن بۇ دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇش توختىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مائارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. 1953 - يىلى بۇ ئورۇندىكى كونا ئۆيلەر چې-قىلىپ، ئالدى يول بويىغا ئىككى قەۋەتلىك ئوقۇتۇش بىناسى سېلىندى. بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ھازىرقى 42 - مەكتەپنىڭ يان قوشنا ئورنىدىكى رۇس گىمنازىيىسى قو-شۇلۇپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، رۇسچە ئۇچ تىلىلىق 20 - باشلاڭ-غۇچ مەكتەپ قىلىندى. بۇ مەكتەپتە شۇ ۋاقىتتا تۆت يىللىق ئو-قۇتۇش تۈزۈمىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا تۆت سىنىپ، رۇس تىلىدا بەش سىنىپ، بەش يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمىدىكى خەنزۇ تىلىدا 10 سىنىپ ئوقۇغۇچى بولغان. 13 ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچى، سەككىز رۇس ئوقۇتقۇچى، 15 خەنزۇ ئوقۇتقۇچى بولغان. بۇ مەكتەپتىكى پىئونېرلار ئەترىتى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن مېھ-مانلارنى كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى ۋە كاتتا يىغىنلارنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىغا قاتنىشىپ داڭق چىقارغان. 1962 - يىلى رۇسچە ئوقۇتۇش توختىغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ ئۇيغۇر، خەنزۇ تىلى-دىكى مەكتەپ بولدى. 1980 - يىلى 32 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مىللىي ئوقۇغۇچىلىرى 20 - باشلانغۇچ مەكتەپكە، 20 - باشلاڭ-

غۇچ مەكتەپتىكى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار 32 ـ باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇلغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ 20 ـ مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ بولدى. 1990 ـ يىلى ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئالتە يىللىققا ئۆزگەرتىلدى. 1991 ـ يىلى يول بويىدىكى ئىككى قەۋەتلىك ئوقۇتۇش بىناسى چېقىلىپ، تۆت قەۋەتلىك يېڭى ئوقۇتۇش بىناسى سېلىندى.

ئۈرۈمچى شەھەرلىك «قىزىل بايراق» بالىلار باغچىسى

غالىبىيەت يولى 81 ـ قورۇ بۇرۇن 20 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنى بىلەن بىللە جەنۇبىي گازارما قىلىنغان ئورۇن ئىدى. ئازادلىق ھارپىسىدا ئۈرۈمچى شەھەرلىك 2 ـ قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ مۇدىرى رەشىدە شەھىدخانىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللىشى بىلەن بۇ ئورۇندا ئۇيغۇر تىلىدىكى بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى (رەشىدە شەھىدخا 1990 ـ يىلى كېسەل بىلەن 78 يېشىدا ۋاپات بولغان). 1951 ـ يىلى ئۈرۈمچى بالىلار يەسلىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1960 ـ يىلى ئۈرۈمچى شەھەرلىك «قىزىل بايراق» بالىلار باغچىسى قىلىندى. ئەينى چاغدا 50 بالا تەربىيەلەنگەن. جەمئىي سەككىز تەربىيەچى ۋە خىزمەتچى بولغان. ئازاد لىقتىن كېيىن ئازادە تەربىيەلەش بىناسى سېلىندى. 2000 ـ يىلى سىنىپ 10 دىن ئاشتى، بۇ باغچىنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 4200 كۋادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. تەربىيىلىشى ياخشى، مۇلازىمىتى ئەلا، مۇھىتى گۈزەل ۋە بىخەتەر بولۇپ، بالىلارنىڭ ئەتراپلىق تەربىيىلىنىشى كاپالەتلەندۈرۈلگەن.

غالىبىيەت يولى 83 ـ قورۇ

بۇ قورۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن نەنلىياڭ 97 ـ قورۇ بولۇپ، 1938 ـ يىلىدىن ئىلگىرى تاتار خەسەن يانگىلىچ قورۇسى ئىدى. بۇ قورۇنىڭ ئورنى غالىبىيەت يولى «قىزىل بايراق» بالىلار باغچىسىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا ئاقىدىغان بىر ئېرىقنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. ھازىر بۇ ئېرىق ئورنى يول

قىلىنىپ جەنۇبىي ئۆستەڭ كوچىسى دەپ نام بېرىلدى. خەسەن ئەسلى يۇرتى قازاقىستان ئالمۇتا، خەسەن ياش چېغىدا ئىسى ئىبراي بىلەن 1916 ـ يىلى سودا بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ ئۇرۇمچىگە ماكانلاشقان. سودا قىلىش جەريانىدا خەنزۇچىنىمۇ ئۆگەنگەن. خەسەن 1931 ـ يىلى بۇ قورۇ ئورنىنى بىر كەمبەغەل قازاق كىشىدىن سېتىۋېلىپ، ئۆزى لايىھىلەپ ئۆزگەرتىپ ياساتقان، ئۇ ۋاقىتتا بۇ قورۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45 جاڭ (بىر جاڭ تۆت مېتىرغا تەڭ) كەڭلىكى 30 جاڭ بولۇپ، ئىچىدە 40 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆيى بولغان. بۇنىڭدىن باشقا لاپاس، ئىسكىلات، مېۋىلىك دەرەخ ۋە گۈل ـ گىياھلىق باغچىسى بولغان. خەسەن نامىز سودا فېرمىسى قۇرۇپ، مەخسۇس تېرە ـ يۇڭ سودىسى قىلىپ، كۆپ پايدا ئالغان. خەسەن يانگىلىچىنىڭ ئىككى خوتۇنىدىن ئالتە بالىسى بار ئىدى.

خەسەن يانگىلىچىنى شېڭ شىسەي 1938 ـ يىلى ئىلغار پىكىردىكى مۆتىۋەرلەر قاتارىدا تۇرمىگە تاشلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. پۈتكۈل مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، بالا ـ چاقىلىرىنى ئىلى كۇرەگە سۈرگەن قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇنى شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ ماشىنا ترانسپورت شىركىتى ئىگىلىگەن. 1946 ـ يىلىدىكى تىنچلىق بىتىمىدىن كېيىن بۇ قورۇنىڭ بىر قىسمى خەسەن يانگىلىچىنىڭ بالىلىرىغا قايتۇرۇلغان. بالىلىرى يەرلىك مالىلار سودا شىركىتىگە ئىجارىگە بەرگەن. ئازاد لىقتىن كېيىن بىر مەزگىل ئابلىز مۇسابايېۋ ئائىلىسى ئولتۇرغان. شىنجاڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى دەسلەپ تەشكىل قىلىنغان چاغدا بۇ ئۆمەكنىڭ ئىشخانىسى مۇشۇ قورۇدا ئىدى. 1955 ـ يىلى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشەببۇسى ۋە كېلىشتۇرۇشى بىلەن ئاپتونوم رايوندا يېڭى قۇرۇلغان نېفىت گېئولوگىيە 113 ـ ئەترىتىگە شۇ ۋاقىتتىنىڭ باھاسىدا 45 مىڭ يۈەنگە سېتىپ بېرىلگەن. 1960 ـ يىلىدىن كېيىن 113 ـ ئەترەت باشقا جايغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، بۇ قورۇنى ھازىرقى ئېلېكتر ئېنېرگىيە

ئۇسكۇنىلىرى قۇرۇلۇش - قۇراشتۇرۇش شىركىتى ئۆتكۈزۈپ ئالغان. بۇ شىركەت ھازىر بۇ قورۇغا رەتلىك ئولتۇراق بىنالارنى سالدى.

جەكسباي قورۇسى

جەكسباينىڭ تولۇق ئىسمى جالالىدىن، فامىلىسى يېنكىيېڤ، تاتار. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇدۇلىدىكى پوچتىخانىنىڭ يان تەرىپىگە چارۋىچىلىق نازارىتى ئائىلىلىكلەر بىناسى سالغان ئورۇن ئەسلى جەكسباي قورۇسى ئىدى. بۇ قورۇنىڭ ئۆيلىرى ئادەتتىكىچە سېلىنغان بولۇپ، جەكسباي ئۆزلىرىلا ئولتۇراتتى. جەكسباي بىلەن مەريەم تەتە ۋاپات بولغاندىن كېيىن بالىلىرى ئۆز ئىدارىلىرىدىن ئۆي ئېلىپ، ئاتا - ئانىسىدىن قالغان مىراسنى 1995 - يىلى ئەتراپىدا چارۋىچىلىق نازارىتىگە قاراشلىق ئۆي قۇشلىرى باشقارمىسىغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. ھازىر بۇ قورۇ قوشنا قورۇلار قاتارىدا بۇزۇلۇپ، ئورنىغا ئېگىز بىنالار سېلىندى.

نەنلياڭ ئۇچتاش مەسچىتى

بۇ مەسچىت ئورنى ھازىرقى غالىبىيەت يولى 51 - قورۇ. بۇ مەسچىت نەنلياڭدىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمان مۆتىۋەرلىرىنىڭ تەشەببۇسى، ئىئانىسى بىلەن 1920 - يىلى سېلىنغان. 2 - قېتىم خەلقىپەرۋەر، تەقۋادار ئايسىمخان ئانىنىڭ ساخاۋىتى بىلەن 1928 - يىلى قايتىدىن ياسىلىپ، جۈمە نامىزى ئوقۇشقىمۇ بولىدىغان ھالەتكە كەلگەن. 3 - قېتىم 1996 - يىلى بۈگۈنكى مەسچىت ياساپ پۈتتۈرۈلگەن. بۇ مەسچىت 1920 - يىلىدىن ھېسابلىغاندا 86 يىللىق تارىخقا ئىگە.

V

سەيدۇل پاكار قورۇسى

ھازىرقى غالىبىيەت يولى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىدىكى 1 - كوچىنىڭ جەنۇبىي دوقمۇشىدىكى قورۇ ئەسلى سەيدۇل پاكار دېگەن كىشىنىڭ قورۇسى ئىدى. سەيدۇللانىڭ ئاتىسى توختۇنىياز،

يۇرتى تۇرپان. ئۇرۇمچىگە كىچىك چېغىدا ئائىلىسى بىلەن چىقىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان، مەدىكارلىق قىلىپ يۇرۇپ تامچىلىقنى ئۆگەنگەن.

سەيدۇل ئاكا 1976 ـ يىلى كۇزدە 100 ياشقا كىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ھايات چېغىدىلا قورۇسىنىڭ ئالدى دۇكان قىسمىنى يېمەكلىك زاۋۇتىغا، ئۆيلىرىنى باشقا ھاجەتمەنلەرگە سېتىۋەتكەن، ھازىر بۇ قورۇنىڭ شىمالىي قىسمى يولغا چىقىپ كەتتى. جەنۇبىي قىسمى ئۆزگەرتىلىپ ياسىلىپ، «ئارمان» شىركىتىنىڭ شۆبىسى قىلىندى.

غالىبىيەت يولى 2 ـ كوچا 6 ـ قورۇ

بۇ قورۇنى ھازىر خەلق نەشرىياتى ئىگىلەپ ئائىلىلىكلەر بىناسى قىلدى. بۇ قورۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ۋە كېيىن ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى شىنجاڭ گېزىتخانىسى قىلىنغان. 1946 ـ يىلى 12 ـ ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە، قازاقچىسى چوڭ كۆۋرۈكتىكى خەنزۇ تىلىدىكى شىنجاڭ گېزىتخانىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇشۇ قورۇدا ئىلغار ئىنقىلابىي تەشۋىقاتنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇيغۇر سايرانى باشلىق، تۇرسۇن ئىسرائىل باش مۇھەررىر، قالى مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولغان. 1947 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى بۇ گېزىتخانىغا پولات قادىرىي باشلىق، نەزەر (قازاق) مۇئاۋىن باشلىق بولغان. 1948 ـ يىلى 11 ـ ئايدا بۇرھان شەھىدى ئۆلكە رەئىسى بولغاندا بۇ گېزىتخانىغا ئاۋۇال يۇسۇپ سەئىدىنى باشلىق قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزىنىڭ كاتىپى ھوشۇر ئىلىنى باشلىق قىلغان.

1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا، بۇرۇنقى ئۇيغۇر سايرانى باشلىق، قالى (قازاق) مۇئاۋىن باشلىق، ئەنۋەر لوقمان، ھوسەين ئەبەيدۇللا، ئابلىز نازىرى، ئەيسا يۇسۇپ، خەمىت تۆھپى قاتارلىقلار تەھرىرلىكىدە ئۇيغۇر، قازاق تىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» مۇشۇ قورۇدا يەنە قايتىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىغان. 1950 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بۇ قورۇدىكى

گېزىتخانا دېڭ لىچۇن، يۇ ۋېن باشچىلىقىدا يېڭى تەشكىل قىلىنغان چوڭ كۆۋرۈكتىكى شىنجاڭ گېزىتى ئىدارىسىگە قوشۇلغان. «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» تەرىپىدىن 1948 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن باشلاپ غۇلجىدا نەشر قىلىنغان «ئىتتىپاق» ژۇرنىلى 1950 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىكى مۇشۇ قورودا «ئالغا» گېزىتى بىلەن بىرلىكتە داۋاملىق نەشر قىلىنغان. كېيىن بۇ گېزىت، ژۇرنال نەشرىدىن توختىتىلغان. بۇ قورۇنى شۇنىڭدىن بېرى ئاساسەن خەلق نەشرىياتى ئىگىلەپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قورۇسى قىلدى. 1995 ـ يىلى ئورنىغا قەۋەتلىك ئولتۇراق بىنا سېلىندى.

غالىبىيەت يولى شەرقىي كوچا 8 ـ قورۇ (ئامېرىكا كونسۇلخانىسى)

بۇ قورۇ 1938 ـ يىلىدىن بۇرۇن تېگى تۇرپانلىق، تاشكەنتە ئوقۇغان، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە باشلىق بولغان سېيىت ھاسىلوف دېگەن مۆتىۋەر كىشىنىڭ قورۇسى ئىدى. شېڭ شىسەي ئۇنى 1938 ـ يىلى تۇرمىگە تاشلاپ زىيانكەشلىك قىلغان. بۇ قورۇ مۇسادىر قىلىنغان. ئايالى گۆھەر (چۆچەكلىك) باشلىق ئائىلىسى ئىلى كۇرەگە سۈرگۈن قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇنى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى خۇ رۇنجى مىخايلوف (ئاق ئورۇس) ئىگىلەپ، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن كاردور چىقىرىپ، تاختايلىق زامانىۋى بىر كورپۇس ئۆيى سېلىپ ئولتۇرغان. كېيىن شېڭ شىسەي بۇ ئاق ئورۇسنىمۇ تۇرمىگە تاشلاپ يوقاتقان. شۇ ۋاقىتتا بۇ قورۇنىڭ نومۇرى 5 ـ نومۇر ئىدى. كۆلىمى ئاز كەم 7000 كۋادرات مېتىر كېلەتتى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1942 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئامېرىكا بىلەن «جۇڭگو ـ ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش، ئۆز ئارا يارەملىشىش كېلىشىمى» ئىمزالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئامېرىكا تەرەپنىڭ تەلىپى، جياڭ جېيشىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن بىر مۇ ئامېرىكا مۇھاجىرى بولمىغان ئۇرۇمچىدە ئامېرىكا كونسۇلخا-

نسی قۇرۇلدی. ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانا قۇرۇشى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى قۇتراتقۇلۇق قىلىش ۋە مەخپىي ئاخبارات توپلاشنى مەقسەت قىلغان. 1947 ـ يىلى كونسۇلخانا ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىش باھانىسى بىلەن ئۇرۇمچىدە نۇرغۇن ياشلارنى ئۆزىگە تارتتى.

ئامېرىكىنىڭ 1943 ـ 1944 ـ يىلىغىچە تۇرغان تۇنجى كونسۇلى كلۇب (Clubb)، 1944 ـ 1946 ـ يىلغىچە تۇرغان 2 ـ كونسۇلى ۋارد (Ward)، 1946 ـ 1949 ـ يىلىغىچە تۇرغان 3 ـ كونسۇلى باۋ ماۋشۇن، يەنى پاكستون ئىدى. 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا پاكستون خىزمىتىدىن دوكلات بېرىش باھانىسى بىلەن ئا-مېرىكىغا كەتكەندىن كېيىن مۇئاۋىن كونسۇل ماكىنان مۇۋەققەت باش كونسۇل بولدى. شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ماكىنان مەخپىي ھالدا بارکۆل رايونىغا بېرىپ، ئوسمان قاتارلىقلارنى تو-پىلاڭ كۆتۈرۈشكە كۈشكۈرتتى، كېيىن ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پاي-دىسىز ئىكەنلىكىنى سەزگەن ماكىنان شىزاڭ ئارقىلىق قېچىپ كەتتى. دېمەك ئامېرىكىنىڭ مۇشۇ قورۇدىكى كونسۇلخانىسى ئە-مەلىيەتتە تاقالدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا بۇ قورۇدا سەيپە-دىن ئەزىزى ئولتۇردى. كېيىن مەشھۇر مۇزىكانت زىكرى ئەل-پەتتاھ (1915 ـــ 1986) ئائىلىسى ئولتۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ قورۇنى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلە-مىسى ئىگىلەپ، بۇرۇنقى تاختايلىق ئۆيلەرنى چېقىپ، قەۋەتلىك تۇرالغۇ بىنالارنى سالدى.

ئۇرۇمچى شەھەرلىك دوستلۇق دوختۇرخانىسىنىڭ ئالدى-كى كوچىنىڭ شىمالىي يېقىدا يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ۋە كېيىن مۇھەررەم قارى، ئەمەت ئاخۇن خۇدا بەردى، تۇرپانلىق تۆمۇر ئاخۇن (شوپۇر)، سەيپۇل موزدوز، مىجىت ئۇستا، ئاۋۇت

تۆمۈرچى قاتارلىق يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ھۈنەر - كەسىپ دۇكىنى ۋە ئولتۇراق قورۇ - جايلىرى بار ئىدى.

مۇھەررەم قارى قورۇسى

مۇھەررەم قارى (لەقىمى پەھلىۋان) يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇش-تىن بۇرۇن نەنلياڭ رايونىدىكى داڭقى بار تەقۋادار دىنىي زات ۋە جامائەت ئەربابى ئىدى. ئۇ تۈركىيىدە تۇغۇلغاچقا «تۈرك قارى» دەپ، قىرائىتى جاراڭلىق، مۇڭلۇق بولغاچقا «بۈلبۈل قارى» دەپ ئاتالغان. ئۇ بالىلىق چېغىدا ئۆز يۇرتىدا دىنىي بىلىم ئالغان. 20 ياشلارغا كىرگەندە ئەنقەرەدىن ئايرىلىپ، تاشكەنت، ئەنجان، بۇخارالاردىكى مەدرىسىلەردە بىلىم تەھسىل قىلىپ تولۇق قارى بولغان. 1930 - يىلى ئۇرۇمچىگە كەلگەن، 1935 - يىلىدىن كېيىن قومۇلدا يېڭى بىنا قىلىنغان ھەسەن بالاھاجى مەسچىتىدە ئىمام، خاتىپ ۋە مۇددەرىس بولغان. 1940 - يىلى ئۇرۇمچىگە ئائىلىسى بىلەن قايتا كۆچۈپ كېلىپ نەنلياڭدىكى مۇشۇ قورۇنى زېمىن قىلىپ ئولتۇراقلاشقان. ياڭخاڭ مەسچىتىگە قوشۇمچە ئىمام بولغان، ئۆيىدە ۋە ياڭخاڭ مەسچىتىدە نۇرغۇن تالىپ ئو-قۇتقان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن «قارى» دەپ داڭقى چىققان ئابلىمىت ئەزىمەت، ھەسەن قارى ھامۇت، ھەسەنجان، جۇنەيت قارى، يۈسۈپ قارى، ئىبراھىم قادىر، شاھ قارى، يۈ-سۈپجان قارى، مەھمۇت قارى مالىك، يولچى قارى، شەمسى قارى، ئوبۇل ھەسەن قارى (خۇيزۇ) قاتارلىق ھەر مىللەت قارىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. مۇھەررەم قارى خەلىچىخان قۇشناچتىن قومۇل ۋە ئۇرۇمچىدە كامال، رىسالەت، جامال، جالال، ئىقبالدىن ئىبارەت بەش پەرزەنتلىك بولغان.

بۇ قورۇنى مۇھەررەم قارىنىڭ بالىلىرى ئۆلكىلىك 2 - دارىلمۇئەللىمىنگە مۇدىر بولغان چۆچەكلىك ئابلەت سېيىتوفقا ساتقان. ھازىر بۇ قورۇنىڭ ئالدى قىسمى غالىبىيەت يولىنى كې-كەيتىپ ياساشتا يولغا چىقىپ كەتتى. ئارقا تەرەپتىكى بىر قە-سىم كونا ئۆيلەر دۇكان قىلىندى.

ئۇرۇمچى شەھەرلىك دوستلۇق دوختۇرخانىسى

غالىبىيەت يولىدىكى دوستلۇق دوختۇرخانىسى قىلىنغان 22 ـ قورۇ 1947 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ نەنلياڭدىكى 3 ـ شۆبە ئىدارىسى قىلىنغان. شۇ ۋاقىتتا مىللىيلاردىن ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ، زىياۋۇدۇن (خوجانىياز ھاجىنىڭ ئاسراندى ئوغلى)، ماناسلىق ئابلىزىز سۇلتان، قەشقەر كوناشەھەر ناھىيە ئوپاللىق ئوبۇلقاسىم سابىت (1960 ـ يىللىرىدىن ئىلگىرى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى بولغان)، نىياز لوزۇك قاتارلىقلار بۇ شۆبە ساقچى ئىدارىسىگە باشلىق بولغان. 1948 ـ يىلى بۇ شۆبە ساقچى ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

1948 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نەنجىڭ مەركىزىي دوختۇرخانىسى ئۆۋەتكەن شۇ شەنمەن قاتارلىق سەھىيە خادىملىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ مۇشۇ قورۇ ئورنىنى تاللاپ ئۇرۇمچى مەركىزىي دوختۇر-خانىسىنى قۇرغان. بۇ شۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىدىكى ئۈچ چوڭ دوختۇرخانا (شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى 1935 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇرغان ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە دوختۇرخانىسى، 1938 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۇرۇمچى نەنگۆەن، يەنى ھازىرقى ئاپتونوم رايون-لۇق خەلق دوختۇرخانىسى) نىڭ بىرى بولغان. ئەينى چاغدا بۇ مەركىزىي دوختۇرخانا قارىمىقىدا نېرۋا كېسەللىكلەر بۆلۈمى بار ئىدى. 1952 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ بۆلۈم ھازىرقى شورىۋولاققا كۆچۈرۈلۈپ مەخسۇس 4 ـ دوختۇرخانا قىلىندى.

1956 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ مەركىزىي دوختۇرخانا سوۋېت ئىتتىپاقى قىزىل كىرېست جەمئىيىتىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى دوختۇرخانىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئۇرۇمچى شەھەرلىك دوستلۇق دوختۇرخانىسى قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي» دا بۇ دوختۇرخانا بىر مەزگىل شيۇجېڭجۇيغا قارشى دوختۇرخانا دەپ ئاتالدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن دوستلۇق دوختۇرخانىسى دەپ ئاتاش

ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ دوختۇرخانا قۇرۇلغان يېرىم ئەسىردىن بۇيان زور ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات مۇساپىسىنى باشتىن كە- چۈردى. ھازىر بۇ دوختۇرخانا داۋالاش، ئوقۇتۇش، پەن ـ تەتقە- قات، ئالدىنى ئېلىش، ساقلىقنى ساقلاش بىر گەۋدە قىلىنغان ئۇنۇمۇرسال دوختۇرخانىغا ئايلاندى.

ئۆستەڭ كوچىسى

بۇ ھازىرقى غالىبىيەت يولى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىگە، دوستلۇق دوختۇرخانىسىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 241 مېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 6 مېتىر. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ياشلار باغچىسى تەرەپكە كېتىدىغان بىر ئېرىق ئۆتەتتى، شۇڭا بۇ كوچا «ئۆستەڭ كوچىسى» دەپ نام ئالغان. بۇ كوچىدا يېقىنقى يىللاردىلا ئېرىق ياقلاپ پىيادىلەر ماڭالايتتى. ئېرىقنىڭ شىمال تەرىپىدە ھازىرقى دوستلۇق دوختۇرخانىسى، جەنۇب تەرىپىدە كۆمۈر پونكىتى ۋە بىر قىسىم قورۇ ـ جايلار، شەرقىدە ئەمەت تامچى قورۇسى بار ئىدى. ئېرىق بويىدا يوغان تېرەكلەر بار ئە- دى. ھازىر سۇ مەنبەسى ئۆزگەرتىلىپ، ئېرىق ئىزى يوقالدى. كونا كۆمۈرخانا ۋە شەخسىي ئۆيلەر ئورنىغا ئاتۇشلۇق ئۆي ـ مۇ- لۈك سودىگىرى روزى ھاجى ئېگىز بىنا سالدى. بۇرۇنقى پىيادە- لەرلا ماڭالايدىغان يول ھازىر كېڭەيتىلىپ، ماشىنا قاتنايدىغان رەسمىي كوچىغا ئايلاندى.

نەنلياڭدىكى 2 ـ قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى

ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنۇمۇرسىتېتى نەشرىياتى، ئاسپىرانتور- يە بىناسىنىڭ ئورنى شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى مەنچىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلىرى تۇرغان كونا گازارما بولغان. 1917 ـ يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدا مەغلۇپ بولۇپ، 1920 ـ يىلى ئەتراپىدا پاناھ تىلەپ چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئالىيانكوف باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قال- مۇق قاچاق ئاق گۇاردىيىچىلەرمۇ مۇشۇ ئورۇننى ماكان قىلىپ،

بىر مەزگىل ئۇرۇمچىدە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان. ئۇلار ئۆلكە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قورالسىزلاندۇرۇلۇپ گۇچۇك ۋە قومۇل تەرەپكە تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، بۇ ئورۇن بوش قې-لىپ، ئۆيلىرى كونىراپ، خارابلىشىپ كەتكەن. بۇ ئورۇننىڭ شۇ ۋاقىتتىكى كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىردىن ئاشاتتى.

1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت مەزگىلىدە خەلقىمىزنىڭ مەرىپەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر رەشىدە خانىم-نىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇشۇ قورۇدا ئۆلكىلىك 2 - قىزلار ئوتـ-تۇرا مەكتىپى، ئۆلكىلىك 2 - قىزلار دارىلمۇئەللىمىنى دەپ ئىككى خىل ئاتىلىدىغان ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. مەكتەپ ئورنىدىكى ئۆيلەر رېمونت قىلىنىپ، شۇ يىلى 9 - ئايدا رەسمىي ئوقۇش باشلاندى. بۇ مەكتەپ قارىمىقىدا تىككۇچىلىك سىنىپى ۋە قوشۇمچە بالىلار يەسلىسى تەشكىل قىلىندى.

بۇ مەكتەپكە 1946 - 1952 - يىلىغىچە رەشىدە شەھىدى، زىۋىدە سەئىدى، تۇرسۇن ئابدۇرېھىم، ئابدۇرېھىم ئەزىز، ئەنۋەر كەۋكەبي قاتارلىقلار مۇدىر، ئايىم ئەزىزى، رىزۋان ناسىر، زىۋىدە سەئىدى، سابىرجان قاتارلىقلار ئىلمىي مۇدىر، ئايىم تۇردى تەر-تىپ مۇدىرى بولغان. قەمەر ئابدۇللا، زەينەپ مەخمۇت، سائادەت مالىك، دەنەم رەھىم، ئەنۋەر ئىسمائىل، رۇقىيە شاكۇلىۋا، ھەند-چە ئابلىز، ھەسەن تۆمۇر، شازادەم، فەۋزىيە، مۇبارەك، خەلىچە مەخسۇت، مايجامال، ھوشۇر ئېلى، مەتتىمىن مۇستاپا، ئىسمائىل ئىسلام، مۇھىدىن مۇھەممەد، مەيمۇنە قاتارلىق ھەر مىللەت زىيا-لىيلىرى ئوقۇتقۇچى بولغان. تىككۇچىلىك سىنىپىغا سانىيە خا-نىم، ماروزنىكوۋالار مەشغۇلات ئوقۇتقۇچىسى، بالىلار يەسلىسى سىنىپىغا پاتەم نىياز، مەريەم شەھىدىۋالار تەربىيە يېتەكچىسى بولغان. ئابلىز مەخسۇم، ئابلىز مۇسابايېف، زەكى ۋەلىيېف قا-تارلىق جامائەت ئەربابلىرىدىن تەركىب تاپقان ئاتا - ئانىلار ھەي-ئىتى قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپ ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى قىيىن شارائىت-تا قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ نۇرغۇن لاياقەتلىك خانىم - قىزلارنى

تەربىيىلەپ چىققان. بۇ مەكتەپ 1953 ـ يىلى ئىتتىپاق يولىدىكى يېڭى سېلىنغان ئوقۇتۇش بىناسىغا، يەنى ھازىرقى 6 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە كۆچكەن.

قىزىل بىنا

قىزىل بىنا دارىلمۇئەللىمىننىڭ ئوقۇتۇش بىناسى قىلىنىش مەقسىتىدە 1940 ـ يىلى سېلىنغان، ئۇرنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى چوڭ دەرۋازىسىنىڭ شىمال تەرىپىدە، غالىبىيەت يولىنىڭ تەخمىنەن 20 مېتىر شەرقىدە ئىدى. بۇ بىنا شۇ چاغدا تېپىك رۇس بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 80 مېتىر، ئېگىزلىكى 12 مېتىر، گەۋدە قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسى ئۈچ قەۋەت، ئىككى يېقى ئىككى قەۋەت، تاملىرى سارغۇش خىش بىلەن قېلىن قويۇرۇلغان، ئۆگزىسى قاڭالتىر بىلەن قاپلىنىپ قىزىل سىر بىلەن سىرلانغانلىقتىن ئادەتتە قىزىل بىنا دەپ ئاتالغان. بۇ بىنا ئەينى چاغدىكى تەرەققىياتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇرۇمچىدىكى نەنمېن چوڭ بانكا، دۇبەن مەھكىمىسى (ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سەيناسى) دىكى شەرقىي زال، غەربىي زالدىن ئىبارەت داڭقى چىققان ئېگىز ئىمارەتلەرنىڭ قاتارىدا ئىدى. بۇ بىنا پۈتكەن دەسلەپكى چاغلاردا دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇتۇش بىناسى قىلىنغان. ئاندىن شىنجاڭ ئىنستىتۇتى (دارىلفۇنۇن) ئىگىلىگەن. 1946 ـ يىلى گومىنداڭ غەربىي شىمال بارگاھىنىڭ مېھمانخانىسى قىلىنغان. تىنچلىق بىتىمىدىن كېيىن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ بىنانى ۋاقىتلىق بازا قىلىپ، بىتىمنىڭ ماددىلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلغان. كېيىن بۇ بىنادىن شىنجاڭ ئىنستىتۇتى پايدىلانغان. شىنجاڭ ئىنستىتۇتى 1960 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن بۇ بىنا فىزىكا فاكۇلتېتى قىلىندى. 1990 ـ يىلىدىن كېيىن 50 يىللىق تارىخقا ئىگە قىزىل بىنا چېقىۋېتىلىپ، ئۇرنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا تەۋە مەيدان ۋە چىملىق قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى 1960 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن بۇرۇن شىنجاڭ ئىنستىتۇتى (دارىلفۇنۇن) ئىدى. شىنجاڭ ئىنستىتۇتى 1935 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ھازىرقى شەھەرلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ بىنىدىكى رۇسچە سىياسىي ـ قانۇن ئىنستىتۇتى (ئۇنىڭدىن ئىلگىرى رۇسچە سىياسىي ـ قانۇن مەكتىپى ئىدى) ئاساسىدا قۇرۇلغان. 1950 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1951 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ 2 ـ دارىلمۇئەللىمىن شىنجاڭ مىللەتلەر ئىنستىتۇتىغا قوشۇۋېتىلگەن. 1954 ـ يىلى شىنجاڭ ئىنستىتۇتى دەپ ئاتاش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 1960 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى رەسمىي قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنى بىر مەزگىل ئۇرۇمچى يېڭىشەھەر رايونىنىڭ ئەرگۈڭ تەۋەسىدە بولدى. كېيىن يەنە نەنلياڭدىكى ئورنىغا كېلىپ مۇقىملاشتى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك زات دۇ جۇڭيۈەن مۇدىر، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى لىن جىلۇ ئىلمىي مۇدىر بولغان. ئەڭ ئاۋۋال خې يېجۇ (شېڭ شىسەينىڭ يۇرتدىشى) مۇدىر، ئەڭ ئاخىرىدا بۇرھان شەھىدى مۇدىر، تۇ جى مۇئاۋىن مۇدىر بولغان.

ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۆلىمىنىڭ ئوندىن بىرىگىمۇ توغرا كەلمەيتتى. ئەينى چاغدا قىزىل بىنادىن باشقا تۇرۇكچەك ئوقۇتۇش بىناسى يوق ئىدى. ھەتتا ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق ئاددىي سىنىپ، ياتاق ئۆيلىرىمۇ يېتەرسىز، مۇھىتى ناچار ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشتىن كېيىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قىياپىتىدە

ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر بولدى. مەكتەپ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا يارىشا، ئۆز دائىرىسىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىپ، غا- لىبىيەت يولى ئۇچتاش بۆلۈكىنىڭ شەرقىدىكى ھەر مىللەت ئا- ھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق رايونىنى، نەنلياڭدىكى 1950 - يىللاردا قۇرۇلۇپ كېيىن يېڭىشەھەر رايونىدىكى ئەرگۈڭغا كۆچۈپ كە- كەن ساقچى مەكتىپى، كادىرلار مەكتىپى ئورنىنى، بۇلاقكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بۇرۇنقى رۇس مەھەللىسىنى، شەرقىدىكى جېلىل باي قاتارلىق ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ جاڭزىسىنى، تېرىلغۇ يەر- لىرىنى، بۇلاقكۆلنىڭ شىمالىدىكى ئېلى ئاخۇن تۆمۇرچى، قۇربان كەنجى ھاشىم، يۇ داشىڭ (چارۇچىلىق مۇتەخەسسىسى)، ھەم- دۇللائاخۇن، ئەكبەر شەنجاڭ قاتارلىقلارنىڭ قورۇ - جايلىرىنى پۈتۈنلەي ئىگىلىدى. 2000 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا قوشۇ- ۋېتىلدى، يەنئەن يولىنىڭ يۇقىرى بېشىدىكى دوستلۇق مېھماز- خانىسىنىڭ ئورنى ۋە ئەتراپى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئايرىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاساسىي رايون، شىمالىي رايون، جەنۇبىي رايوندىن ئىبارەت ئۈچ ئوقۇتۇش رايونىدىن تەركىب تاپقان كۆلەمگە ئىگە بولدى. يەر كۆلىمى 3669 موغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 800 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

بۇلاقكۆل ئەسلى كىچىك، قومۇشلۇق، يېكەنلىك تەبىئىي كۆل ئىدى. 1964 - يىلى يازدا شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۇنى- ۋېرسىتېتى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋېن خۇخۇانىڭ قو- ماندانلىقىدا پۈتكۈل مەكتەپ سەپەرۋەرلىككە كېلىپ تۆت ئاي جا- پالىق كۈرەش قىلىش بىلەن ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن 300 مېتىر، كەڭلىكى 100 مېتىر كېلىدىغان ھازىرقى كۆل ياسىلىپ، مەك- تەپنىڭ قىياپىتىگە گۈزەل ھۆسن قوشۇلدى.

گوۋۇيۈەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى 1996 - يىلى مەم- لىكەت بويىچە نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپ قاتارىغا، 1997 -يىلى «211 قۇرۇلۇشى» تۈرىدىكى ئالىي مەكتەپ قاتارىغا كىرگۈزدى.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تولۇق كۇرس مائارىپىنى ئاساس قىلىپ، ئاسپىرانتورا مائارىپىنى ئاكتىپ راۋاجلاندۇرۇپ، يىراقتىن تور ئارقىلىق ئوقۇتۇشنى تىرىشىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، كۆپ قاتلاملىق، ھەر خىل شەكىلدىكى مائارىپ سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى، ئۇ ھازىر ئىجتىمائىي پەنلەر، تەبىئىي پەنلەر، سانائەت پەنلىرى، قانۇن ئىلمى، ئىقتىسادشۇناسلىق، باشقۇرۇش ئىلمى، تارىخ ـ پەلسەپەدىن ئىبارەت سەككىز چوڭ پەن تۈرى مۇجەسسەملەشكەن، 20 نەچچە ئىنستىتۇتتىن تەركىب تاپقان ئۇنىۋېرسال ئۇنىۋېرسىتېت بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ 4000 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى، 43 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار. يەنە ئۇنىڭ بىر مۇنچە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى، مائارىپ تەتقىقات ئورنى، ئوقۇتۇش تەجرىبە مەركىزى، ماگىستىر، دوكتور تەربىيىلەش پونكىت ـ بازىلىرى بار.

ئەنگلىيىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىسى

ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇھاجىرلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش باھانىسى بىلەن 1909 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى چىنەباغدا كونسۇلخانا قۇرۇپ، ماكارتىنىنى تۇنجى كونسۇل قىلىپ بېكىتكەن. 1943 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانا قۇرغان. بۇ كونسۇلخانا ئورنى ھازىرقى غالىبىيەت يولى ئوچىتاش شەرقىي كوچا 13 ـ قورۇدا ئىدى، كۆلىمى تەخمىنەن 17 مىڭ 800 كۋادرات مېتىر كېلەتتى. كونسۇلخانا بۇ قورۇغا يەردىن ئىككى مېتىر كۆتۈرۈپ ياۋروپا بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا 7 ـ 8 كورپۇس ئىمارەت سالغان. سىرتى سېرىق، ئۆگزىسى يېشىل سىرلانغان بۇ ئىمارەتلەر ئەتراپتىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇراتتى.

ئەنگلىيىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇللىرى تۆۋەندىكىچە:

1943 ـ 1945 ـ يىلىغىچە تۇرغان تۇنجى كونسۇل جېففىرىي تورال (ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن)، 1945 ـ

1947 ـ يىلىغچە تۇرغان 2 ـ كونسۇل ۋالتېر كىراخام (پەلسە ـ پە پەنلىرى دوكتورى)، 1948 ـ 1949 ـ يىللىرىدىكى 3 ـ كونسۇل خې رېنجى، ئىنگلىزچە ئىسمى جورجى خوكشى جۇمۇس («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 2002 ـ يىللىق 4 ـ سان 49 ـ بېتىدە ق خولمىس دەپ ئىزاھلانغان، خې رېنجىنىڭ دادىسى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىنچاڭدا ئۇزۇن يىللار دىن تار ـ قاتقۇچى بولغان. خې رېنجى جىنچاڭدا تۇغۇلۇپ شۇ يەردە چوڭ بولغان. شۇڭا خەنزۇچىنى راۋان سۆزلەيتتى). كونسۇل ۋە كۇ ـ سۇلخانا خادىملىرى شىنجاڭدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ـ گە، ئازادلىق ئارمىيىگە قارشى جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن، شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد بولۇشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1950 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى كونسۇلخانا تاقىلىپ، خې رېنجى ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى قىلىنغان ئورۇننى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى باشقۇرۇپ كەلدى. 1970 ـ يىلىدىن بۇرۇن رادىئو زاۋۇتى قە ـ لىندى. 80 ـ يىللاردا «قار لەيلىسى» تېلېۋىزور زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1995 ـ يىلى بۇ زاۋۇت ۋەيران بولغاندىن كېيىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بۇ ئورۇننى ئۆز دائىرىسىگە قوشۇۋالـ دى. ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پەن ـ تېخنىكا ئۇچۇر ئىنستىتۇتى قىلىندى.

VI

نەنلياڭدىكى غالىبىيەت يولى (ئۇچتاش) نىڭ ئىككى يېقىدا يەنە ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن ھەر مىللەت ئاھالىلىرىدىن تۆۋەندىكىلەر (بىر قىسمى) قورۇ تۇتۇپ ئۇزۇن مۇددەت ياشىغان:

خەسەن يانگلىچ، جەكسىياي يېنكىيېڤ (بۇلارنىڭ ئەھۋالى يۇ ـ قىرىدا بايان قىلىندى)، دوبرۇسكى (رۇس)، ئەرىن، خەمزە كارد ـ

باي (كارىمباي)، مۇمىن ئاخۇن، ئەبەيدۇل تۆمۇرچى، سەلىم، مۇھەممەد سىدىق، قادىر (قازاق)، خەن شياڭيۇك (خۇيزۇ)، ئابدۇرېھىم قۇتلۇق خوجا (ئايالى روزىخان ئايلا)، نىياز لوزۇك، ھامۇت ئاخۇن، ھەسەنجان مەزىن، ئەزىمەت مويسىپەت، قاسىم ئۇستا (موزدۇز)، ئېگىز ئايلىخان، سانقانباي (قازاق)، كامالجان (تاتار)، مەسئۇدىخان، يۇسۇپجان، ئوڭال (قازاق)، ئاتاۋۇللا (تاتار)، مەڭلىك ئۇستا (تېۋىپ)، يۇسۇپ ئاخۇن (ھاجى خوجامنىيازنىڭ كۇيئوغلى)، ئىمىن ئاخۇن ئۇستا (تۆمۇرچى)، مەھمۇت غوجا، مىرمەخمۇت (ئۆزبېك)، ساۋۇر ئاخۇن، ھاجى جوجامنىياز (1940 ـ يىلىدىن كېيىن نەنلياڭدا قازى بولغان). مەخسۇت تېيىپ (1 ـ ئەۋلاد شوپۇر، ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا مۇئاۋىن مۇدىر بولغان)، مەسۇم قاسساپ، تاشپولات، مىرزاپ، رايىدىن قارى، خېۋىر ئۇستا (موزدوز)، ئەسئەت تاھىر (تاتار)، يۇنۇس ئەبزى كەرىموف (تاتار)، بېك سۇلتان (تاتار)، ساۋۇت ئاخۇن، باست ئاخۇن، ئىبراي (قومۇلۇق، مەشھۇر زىيالى تۇرسۇن بۇرھانىنىڭ دادىسى)، ئەبۇزەر (قازاق)، ئەسەيدۇللا، سېيىت ئاخۇن، ئېلى ئاخۇن (تۆمۇرچى)، ئابلا رەۋىخان (رۇس دەپ لەقەمى بار)، تۆمۇرغالى (ئەسئەت ئىسھاقنىڭ دادىسى)، قۇربان تۆمۇر (ئۇچتاش مەسچىتىگە ئىمام بولغان)، قادىر ئاخۇن، يۇسۇپ ئاكا، ھاۋۇل نەۋۇل (ئۇچتاش مەسچىتىگە مۇتەۋەللى بولغان)، ئولمايىت، شاكىر شاڭزۇك (تاتار)، مەكتەنباي، ھەمدۇل ئاكا، سېپتى شاڭيۇ، سىدىق زالىك، ئاسراندى، جۇمادىل، مۆكەن، كەلىمبەك، رەخمباي، زەكەن، ئەلچىن غازى، ساتقىن باي (يۇقىرىقىلار قازاق)، خېۋىر پىدەيچى، مىجىت ئۇستام (موزدۇز)، ئابلىز ناۋاي، ئىبراھىم قارى، مۇھەممەد تاشچى قاتارلىقلار.

بۇلارنىڭ قورۇ ـ جايلىرىنىڭ ئورنىنى ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئۇچۇر ئىنستىتۇتى، چوڭلار مائارىپ ئىنستىتۇتى، گۇاڭخۇي گۇاڭيۈەن ئولتۇراق رايونى (غا-

لىبىيەت يول 12 ـ قورۇ)، تاشيول ئاسراش پونكىتى (غالىبىيەت يولى 11 ـ قورۇ)، شەھەرلىك ئۆي ـ مۇلۈك ئىدارىسىگە قاراش ـ لىق ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى (بۇرۇنقى غازى باي قورۇسى دائىرىسى)، يۇفېك ئۆي ـ مۇلۈك تەرەققىيات شىركىتى (بۇرۇنقى ئۇچتاش مەسچىتى دائىرىسى)، ئۆي ـ مۇلۈك سودىگىرى روزى ھاجى ئىمارىتى (بۇرۇنقى قېيۇم ئابدۇرېھىم قۇتلۇق خوجا قورۇ ـ سى دائىرىسى)، شەھەرلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئۇچتاشتىكى شۆبىسى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودا ـ سانائەت بانكىسى ۋە قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ غالىبىيەت يولىدىكى تارمىقى سالغان قەۋەتلىك بىنالار ئىگىلىدى.

پايدىلانمىلار:

1. بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى».
2. «ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ يەر نامىلىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى».
3. «شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت تارىخى»، خەنزۇچە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2000 ـ يىل 7 ـ ئاي نەشرى.
4. «شىنجاڭنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىـ ياتى 2004 ـ يىل 11 ـ ئاي نەشرى.
5. «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 13 ـ، 21 ـ، 38 ـ، 40 ـ، 44 ـ سانلىرى.
6. «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى»، 7 ـ، 9 ـ، 10 ـ سانلىرى.

ئوسمان قانداق تۇتۇلغان؟

قۇددۇس ئابدۇسەمەت

ئالتاي تېغىدىن تارتىپ گەنسۇنىڭ چىلەن تېغىدىكى كەڭ يايلاقلارغا قەدەر بولغان جايلاردا باندىتلىق قىلىپ، ئامېرىكا جا-ھانگىرلىكى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان ئوسمان 1951 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى خەلق ئازاد-لىق ئارمىيىمىزنىڭ باندىتلارنى تازىلىغۇچى قىسىملىرى تەرە-پىدىن تىرىك تۇتۇلغانىدى.

ئوسمان (1899 ــ 1951) ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىدە كېرەي قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئوسمان چوڭ بولغاندىن كېيىن، خەلقنى قورقىتىپ، ئۇلارنى ئارقىسىغا ئە-گەشتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈشكە ئوخشاش جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئالتاينى ئىگىلەپ، چەكسىز ھۆكۈمران ۋە ئۆز ئالدىغا خان بولۇشنى ئارزۇ قىلغان.

1943 - يىلى يازدا ئوسمان موڭغۇل خەلق جۇمھۇرىيىتى-نىڭ ياردىمى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش باشلىغان.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىنقىلاب ئىلىدا غە-لىبە قىلغاندىن كېيىن، مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ئوسمان، دەلىلقان پارتىزانلىرى بىلەن بىرلىكتە 1945 - يىلى 9 - ئايدا گومىنداڭ كۈچلىرىنى ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئالتايدا ئۇچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى تەشكىل قىلغاندا، ئوسمان ئالتايغا ۋالىي بولۇپ تۇرغانىدى. لېكىن، ئىش ئورنىغا كەلمىگەن، بىرنەچچە قېتىم تەكلىپ قىلىنغاندا ئالتايغا كېلىپ ئاز ۋاقىت تۇرۇپ يەنە ئۆز يۇرتىغا بېرىۋالغان. ئاخىرىدا ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ گۇماشتە-

سى بولغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ ئۇلار بىلەن ئالاقە ئورناتقان. دىننى دەستەك قىلىۋېلىپ ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى تۇرۇپ، گومىنداڭغا تايىنىپ ئالتايىنى ئەگىلەپ، ئالتايىنى ئۆزى بىلگەنچە باشقۇرۇش خام خىيالىدا بولغان. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوسمانىنى قوللاپ ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ ئۇچ ۋىلايەتكە ھۇجۇم قىلدۇردى. مەسىلەن: 1947 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئوسمان ئۇرۇمچىگە لاتىف باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتىپ گومىنداڭدىن ياردەم سورىغاندا، گومىنداڭ تەرەپ ئۇنى دەرھال 400 دانە مىلتىق، 30 پە-لىموت، بىر قىسىم ئوق ـ دورىلار بىلەن تەمىنلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاسلىبەك ۋە قابدۇشنى ئىككى پەي پىلىموتچى ئەسكەر بىلەن، ماشىنەنفۇنى 200 قوراللىق ئەسكەر بىلەن ئوسمانغا ياردەمگە ئەۋەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوسمانغا ئالاقىچى، رادىست گۇرۇپپىسى، گەزمال، چاي، شېكەر قاتارلىق نەرسىلەر-نىمۇ ئەۋەتكەن.

گومىنداڭنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن ئوسمان 1947 ـ يىلى ئەتىيازدا ئىسيان كۆتۈردى. ئوسمان دەللىقانىڭ ئاتلىق پولكى تەرىپىدىن مەغلۇب قىلىنغاندىن كېيىن، ئامېرىكا ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسى بولغان بەيتىككە قېچىپ بېرىپ، موڭغۇلىيە چېگرا قىسملىرى بىلەن توتۇشۇپ «بەيتىك ۋەقەسى»نى تۇغدۇرۇپ، جۇڭگو ـ سوۋېت، جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش سۇيىقەستىدە بولدى. شۇ مەزگىلدە ئوسمانىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرغان ئادەملىرى قۇنانباي بىلەن قۇرمان گېنېرال سۇڭ شىلىەن ۋە ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماكىنان بىلەن كۆرۈشتى ھەمدە ماكىنان ۋە ئۇنىڭ تەرجىمانى مىجىتلارنى بەيتىككە باشلاپ باردى.

ئوسمان ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، بەيتىككە قاچقاندىن كېيىنمۇ، ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى

ھەربكتىنى توختاتمىدى. 1948 ـ يىلى 8 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتايغا 800 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كەلگە كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. بىر قىسىم قەبىلە باشلىقلىرىمۇ ئۇنى قوللىدى، دەلىلقان سۇگۇربايېۋ ئۆزى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان مىللىي ئار- مىيەنى باشلاپ، ئالتايدىن ۋاقىتلىق چېكىنىپ، چۆچەككە كەت- تى. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ جىددىي تۈتۈش قىلىپ، 2000 دىن ئار- تۇق ئەسكەر تەييارلاپ ئالتايغا ھۇجۇم قىلىپ، بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سارسۇمبىنى ئالدى، كېيىن پۈتۈن ئالتاي ۋىلايە- تىنى قايتۇرۇۋالدى. ئوسمان ئالتايدا سارسۇمبىنى ئىگىلىۋالغان ۋاقىتتا كەلگە كۆلەمدە بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە ئۇرۇپ ـ چېقىش ئىش- لىرىنى قىلدى، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە گومىنداڭ ھۆ- كۈمرانلىقىدىكى رايونلارغا بېرىپ جان ساقلىدى. ئوسمان گۇ- چۇڭدا تۇرغان مەزگىلىدە ئالتايغا ئادەم ئەۋەتىپ، داۋاملىق ئىغۋاگەرچىلىك يۈرگۈزدى.

ئوسمان 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماكىنان بىلەن جىمىسارنىڭ سارقوموش دېگەن يېرىدە كۆرۈشۈپ، ماكىنانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە جانىمقان، يولۋاسلار بىلەن بىرلىشىپ، شىنجاڭدىكى مەۋجۇت ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇشقا تەييارلاندى. ماكىنان شۇ كۆرۈشۈشتە ئوسمانغا ئامې- رىكا ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن سۆزلەپ، كۆپ ياردەم بېرىدىغانلى- قىغا كاپالەت بەردى ھەمدە شۇ قېتىم خېلى كۆپ ئالتۇن، قورال ـ جابدۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى بەردى.

ئوسمان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرمىگەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئالداش ۋە قورقۇتۇش ئۇسۇلى بىلەن 20 مىڭدىن ئارتۇق قازاق ئاممىسىنى ئەگەشتۈرۈپ سانجى، فۇ- كاڭلاردا چوڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ باردى. سا- جىدا 15 ئۆيلۈك پۇقرا ۋە 320 ئوقۇغۇچىنى ئۆلتۈردى. فۇكاڭدا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشمىگەنلەرگە قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللا-

نىپ زىيانكەشلىك قىلدى. مەسىلەن: سەيپۇل (فۇكاڭلىق) باشـ
لىق بەش ئۆيلۈك ئادەمنى ئۆلتۈردى، كېيىن يولۇاس بىلەن تىل
بىرىكتۈرۈپ، ھەرقايسى جايلاردا بۇلاڭ ـ تالاڭ، قىرىش ـ چېـ
پىش ۋە ئوت قويۇشتىن ئىبارەت باندىتلىق ھەرىكىتىنى
داۋاملاشتۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدە
كى ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ ھەقسىزلىكە قايتقان
قىسىملارنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇترىتىپ، شىمالىي شىنجاڭـ
نىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى خىلى ۋاقىتلارغىچە قالايمىقان قىلـ
دى. ھەر مىللەت خەلقى ئوسمان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنىڭ 200
قېتىمدىن ئارتۇق بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ، 12 مىڭدىن
ئارتۇق ھەرخىل چارۋا مېلىدىن ئايرىلىپ قالدى.

1950 ـ يىل 4 ـ ئايدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ
شىنجاڭ ھەربىي رايونى قارىمىقىدىكى باندىتلارنى تازىلاش قىـ
سىملىرى قار ـ شۇىرغانلىق قەھرىتان سوغۇقتا تەڭرىتاغ
ھەمدە ئادەمسىز قەدىمى يەتمىگەن چۆل ـ باياۋانلارنى كېزىپ،
باندىتلارنى ئومۇمىيۈزلۈك قورشاپ يوقىتىش ۋەزىپىسىنى غەلـ
بىلىك ئېلىپ باردى.

ئارمىيىمىز يۇلغۇنلۇق ئېغىز، قاراتاغ ۋە بەيتىك تېغىنىڭ
ئېگىز چوققىلىرىدا باندىتلار بىلەن 100 قېتىمچە ئۇرۇش قىـ
لىش نەتىجىسىدە، ئوسمان باندىتنىڭ ئاساسىي كۈچىدىن 5500
ئادەمنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوسمان مەجبۇرىي ئەگەشتۈـ
رۈۋالغان 20 مىڭدىن ئارتۇق قازاق خەلقى ئارقىمۇ ئارقا بىز تە
رەپكە ئۆتتى. 1950 ـ يىلى 7 ـ ئايدا باندىتلار باشلىقىدىن جا
نمقان تىرىك قولغا چۈشتى. ئوسمان ئاز كەم 2000 قالدۇق
باندىتنى ئارقىسىغا سېلىپ، گەنسۇ ـ چىڭخەي چېگرىسىدىكى
چىلەنشەن تېغىنىڭ خەيزى دېگەن يېرىگە قېچىپ بېرىپ دۇنـ
خۇاڭ، يۈمېن، ئەنشى قاتارلىق جايلاردا بۇلاڭچىلىق قىلدى. باشـ
لىتلار ئۆزلىرى مېڭىپ ئۆتكەن يوللارنىڭ، چۆل ـ جەزىرىلەرنىڭ
ناھايىتى قىيىنلىقىنى كۆرۈپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ

ئۇ يەرلەرگە بارالايدىغانلىقىدىن گۇمانلانغانىدى. لېكىن ئۇرۇشقا ماھىر جەڭگىۋار خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ باندىتلارنى تا-زىلاش قىسمىلىرى خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى ساقلاپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغداش ئۈچۈن مەخسۇس ئاتلىق قىسىم تەشكىللەپ، قەھرىتان سوغۇققا قارىماي چىلەنشەن تېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، خەيزى دېگەن يەردە باندىتلارنى تازىلاشقا كىرىشتى.

ئارمىيىمىز چۆل - باياۋاندا تۆت كۈن يۈرۈش نەتىجىسىدە، 1951 - يىل 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى سەھەردە پاتقاق ئازگىلىدا ئۇخلاۋاتقان باندىتلارنى قورشۇالدى. ئارمىيىمىزنىڭ مەلۇم قىسىم باندىت تازىلاش ئاتلىق چوڭ ئەترىتىنىڭ 3 - روتىسى خەيزىنىڭ نەنباسەن دېگەن يېرىدە تۇرۇۋاتقان ئوسمان باندىتقا شىدەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. ئارمىيىمىزنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىدىن قورقۇپ كەتكەن باندىتلار قارشىلىق كۆرسىتىشكە پېتىنالماي، غەربكە قاراپ قاچتى. ئارمىيىمىز تېزلىكتە ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بەردى. بۇ جەريانىدا 3 - روتىنىڭ باشلىقى كۇك چىگرۇك ئاتلىق قىسمىنىڭ ئەڭ ئالدىدا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئىككى باندىتنى تىرىك تۇتۇپ، بىر تال مىلتىقنى ئولجا ئالدى. كۇك چىگرۇك ئەسىرگە چۈشكەن باندىتلاردىن ھەممە باندىتنىڭ ئالدىدا ئاق ئات مىنىپ جېنىنىڭ بېرىچە قېچىپ كېتىۋاتقان كىشىنىڭ دەل ئوسمان ئىكەنلىكىنى بىلىپ كۆپچىلىككە: «ئاتلىرى ياخشىلار مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭلەر، ئوسماننى تىرىك تۇتىمىز، خەلق ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىمىز!» دېدى. بۇ ۋاقىتتا خەۋەرچى دۇمەن سېگىماۋ، لىيۇ خۇالىڭ، جۇ جۇەنسېڭ، سۇك شېڭ باشلىق تۆت ئەسكەر كۇك چىگرۇڭنىڭ ئارقىسىدىن ئاتلىرىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ يېتىپ كەلدى. ئوسمانمۇ پۇر-سەتنى قولدىن بەرمەي داۋاملىق قاچتى. جەڭچىلەر مۇزلۇق، سازلىقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، 60 چاقىرىمدەك ماڭغاندىن كېيىن، ئوسمانغا يېتىشۋالدى. ھەممىنىڭ ئالدىدا يالغۇز كېلىۋاتقان كۇك چىگرۇڭنى كۆرگەن ئوسمان دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ ئۇ-

نىڭغا ئىككى پاي ئوق ئاتتى. كۇك چىگرۇك ناھايىتى چەبدەسلىك بىلەن ئوسمانىنىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنى تۇتۇشقا تەمشەلگەندە، ئوسمان مىلتىقىنىڭ نەيزىسى بىلەن كۇك چىگرۇڭنىڭ چېكىسىگە سانچىپ ئۇنى يارىلاندۇردى. كۇك چىگرۇك يارىلىنىپ يۇز-كۆزلىرى قانغا بويالغان بولسىمۇ، بەرداشلىق بېرىپ ئوسمانىنىڭ مىلتىقىنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ ئۇنى ئاتتىن يۇلۇپ چۈشۈردى. بىراق ئوسمان جاھىللىق بىلەن جان تالىشىپ، پىچىقىنى ئېلىپ كۇك چىگرۇڭغا تىقماقچى بولغاندا، كۇك چىگرۇڭمۇ بوش كەلمەي قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. دەل شۇ پەيتتە لىيۇخۇالىك يېتىپ كېلىپ ئوسمانىنىڭ مىلتىقىنى تارتىۋالدى. ئەھۋالنىڭ پايدىسىزلىقىنى پەملىگەن ئوسمان ئىلاجسىز قول كۆتۈرۈپ تەسلىم بولدى. باندىت تازىلاش قىسمىنىڭ 4 - روتىسى ئوسمان «باتۇر» دەپ نام بەرگەن جاقابايىنمۇ تىرىك تۇتىدۇ. 5 - روتىنىڭ جەڭچىلىرى ئوتلاق ئىچىدىن ئوسمانىنىڭ مەسلىھەتچىسى (شتاب كوماندىرى) قاپاسىنى تىرىك تۇتتى. خەلق بىلەن ئاخىرىغىچە قارشىلاشقان باندىتلار كاتتىبېشى ئوسمان ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ھەرقانچە ياۋۇزلۇق ۋە ھىيلە - مىكىر ئىشلەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئوسمان 1951 - يىلى 5 - ئايدا خەلق ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

«قاچقۇن»لار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى

ئوسمان تۆمۈر

قومۇلنىڭ 9 ـ ئەۋلاد ۋاڭى شاھ مەخسۇت ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان زاماندا ۋاڭ بىر ھەسسە زۇلۇم سالسا، بەگ ـ سىپاھ ـ لىرى چەكتىن ئاشۇرۇپ نەچچە ھەسسىلەپ زۇلۇم سېلىپ قومۇل خەلقىنى قاتمۇقمۇر قاقشاتقان. شاھ مەخسۇت ياشىنىپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن كۆپىنچە ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغاچقا ئەتراپتىكى بەگ ـ سىپاھلار چىرىك ـ لىشىپ، كەيپ ـ ساپاغا بېرىلگەن. ھەر ئاخشىمى دېگىدەك ئور ـ دىدا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرى مەشرەپكە «چىللاپ» كېلىنىپ، ئاياغ ئاستى قىلىنغان، بۇ ئىشتا نومۇسسىز دەللاللار تۈرلۈك قۇۋلۇق ـ شۇملۇقلارنى ئىشلىتىپ، قىز ـ چوكانلارنى ئوردىغا ئالداپ ئېلىپ كېلىپ تۇرغان. قومۇل خەلقى ئارىسىدا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان گۇلخان بۇنىڭ بىر مىسالى. گۇلخان قومۇلنىڭ ئېدىر دېگەن تاغلىق يېزىسىدىن بو ـ لۇپ، بۇ قىز ئۆز مەھەللىسىدىكى دېھقان يىگىت راجى بىلەن ۋە ـ دىلەشكەن، بىراق دەللاللار بۇ گۈزەل قىزنىمۇ ئوردىغا ئالداپ ئې ـ لىپ كىرگەن. گۇلخان ئۆزىنىڭ نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن ئى ـ شكىباقارنىڭ نەيزىسىگە ئۆزىنى ئۇرۇپ، مەرتلەرچە قۇربان بول ـ غان. شاھ مەخسۇت ياشىنىپ كېسەلچان بولۇپ قالغان كۈنلەردە ئازغۇن تېۋىپلار، ئوردا قازىلىرى قاتارلىقلار بىرلىشىپ «چىڭ گاڭ غوجامغا قىزلار دورا بولۇپ قالدى» دەپ پەتۋا بېرىپ، قىزلارنى «ئۇچ كۈنلۈك كېچىك نىكاھ» قىلىپ بېرىپ، ئۇچ كۈندىن كېيىن تالاق قىلغان. بۇ ئىشقا زەينەپ مومۇا، پاتەم مو ـ سىلاردىن ئىبارەت شاھىتلار گۇۋاھ. بۇ خىل ئىشلار ھەققىدە ئەل

ئارىسىدا مۇنداق بىر ھېكايىمۇ بار:

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىرنەچچە دەللال قومۇل شەھەر ئىچىنىڭ ئوردا‌خىي مەھەللىسىدىكى داخانلا ئايشەبۇۋىنىڭ ئىشىك ئالدىدا پەيدا بولۇپ قاپتۇ. ئايشەبۇۋىنىڭ يولدىشى ئابدۇل ئۈستام موزدوز بولۇپ، كۈچانىڭ داخانلا يېزىسىدىن ئىكەن، مېھرىبانۇ ۋاڭ زامانىسىدا ئۇرۇش ـ توپىلاڭ ۋەيرانچىلىقىدا چۆللەشكەن قومۇلنى گۈللەندۈرۈش، ھالاك بولۇپ ئازلاپ كەتكەن خەلقنى تو‌لۇقلاش ئۈچۈن تۇرپان، پىچان، توقسۇن، لوپنور، كۇچا ۋە مارال‌بېشى، بۇگۇر قاتارلىق رايونلاردىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىنگەنىدە كۇچادىن كۆچۈپ كېلىپ، قومۇل شەھەر ئىچىنىڭ ئوردا‌خىي مەھەللىسىدىكى ئىگىسىز قالغان ئۆيلەرگە ئورۇنلاشقان (شۇ قېتىم بۇلار بىلەن بىللە كەلگەنلەردىن تاراتى يېزىسىدىكى كەركىنىيازباينىڭ دادىسى قادىر ئاخۇنمۇ مارالبېشىدىن كەلگەن) ئىكەن. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئىسمىغا يۇرتىنىڭ نامى قوشۇلۇپ داخانلا ئابدۇل ئۈستام، داخانلا ئايشەبۇۋى دەپ ئاتالغانىكەن. بۇلارنىڭ ئىككى قىزى بولۇپ، چوڭ قىزى بۇۋى مەريەمنى قاراڭغۇنۇر يېزىسىنىڭ جۇرۇغداي مەھەللىسىدىكى خاڭگامەتنىيازنىڭ 2 ـ ئوغلى خاڭگا توختىنىيازغا ياتلىق قىلغان. 2 ـ قىزى توختى قىز بويىغا يېتىپ قالغان قىز ئىكەن. دەللالار ئايشەبۇۋىگە: «قىزىڭنى ئۇلۇغ ئوردا تېجىمەللىكىگە ئالغىلى كەلدۇق»، دەپتۇ. كۆپنى كۆرگەن موماي تەمتىرىمەستىن مەزمۇت تۇرۇپ: «قىزىم ئۇلۇغ ئوردىغا يارىغان بولسا، بېشىمىزغا دۆلەت قۇشى قونغىنى، بەگلىرىمگە رەھمەت... ئۇچ كۈنلۈك مۆھلەت تىلەيمەن. ئۇچ كۈندىن كېيىن قىزىمنى يۇيۇپ ـ تاراپ، كىيىندۈرۈپ، ئوردىغا ئۆزۈم باشلاپ چىقاي»، دەپتۇ. كەلگەن دەللال، نۆكەرلەر بۇ سۆزدىن سۆيۈنۈپ، رازى بولۇپ قايتىپتۇ.

داخانلا ئايشەبۇۋى شۇ ھامان بازارغا چىقىپ، ھەسەن بالا ھاجىمنى تېپىپتۇ. سارايغا كىرىپ ھاجىمغا ئۆز ھالىنى بايان قىلىپ «بىزگە ئىككى يول قالدى، بىرى، بىز بولساق مۇساپىر،

بىزنى ئاشكارىلاپ تۇتۇپ بېرىدىلا. 2 ـ يول، ئىنسانىي ياردەمىدە بولۇپ يول كۆرسەتسىلە، خۇدايىتائالا ئۆزلىرىگە يەنمۇ كەڭ بەخت ئاتا قىلغاي»، دەپتۇ. ھەسەن باالھاجى بىر ئاز ئويلىنىۋېلىپ، ئايشەبۇۋىنى سارايىنىڭ خىلۋەت بىر بۆلۈكىدىكى پىنھان ھۇجرىغا باشلاپتۇ. بۇ ھۇجرىدا ئۇرۇمچىدىن خۇسەيىن بايىنىڭ مېلىنى ئېلىپ كەلگەن ئىككى كىشى بار بولۇپ، بىرى چوڭ ياشلىق ئۆزبەك كىشى، يەنە بىرسى تېخى ئۆيلەنمىگەن ئىبراي ئىسىملىك قازاق يىگىت ئىكەن. ھاجى ئەھۋالنى بۇ كىشىلەرگە سۆزلەپ بېرىپ، ئايشەبۇۋىنىڭ قىزى توختى قىزنى شۇ ئاخشىملا ئىبرايغا نىكاھلاپ، ئۇرۇمچىگە يولغا سېلىپتۇ.

داخانلار ئايشەبۇۋى كىچىك قىزنى كارۋان بىلەن ئۇرۇمچىگە يولغا سالغاندىن كېيىن، چوڭ قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بېكىنىپ يۈرۈپتۇ، ئارىلاپ تۇڭگان مومايلاردەك ياسىنىپ، بازارغا چىقىپ، ئەھۋال ئۇقۇپ كېلىدىكەن. ئۇنى ھېچكىم تونۇماپتۇ. ئۇچ كۈن تۇرماق، بىر ئايغىچىمۇ قىزنىڭ سايىسى كۆرۈنمىگەندىن كېيىن ھېلىقى دەللالالار ئوردا نەۋكەرلىرىنى باشلاپ، غەزەپ بىلەن ئابدۇل ئۇستامنىڭ قېشىغا كېلىپ: «ئايالىڭ قېنى؟ قىزىڭ قېنى؟» دەپ سوراقتا تارتىپتۇ. ئابدۇل ئۇستا: «ئايالىم بىلەن قىزىمنى ئوردىغا ئەكەتكەن تۇرساڭلار، نەدىلىكىنى مەن نېمە بىلىمەن، ئايالىم بىلەن قىزىمنى سىلەر بىلىسىلەر، ماڭا تېپىپ بېرىڭلەر» دەپ ئوردا ئالدىدا يېتىۋاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن «داخانلار ئايشە قىزى بىلەن قېچىپتۇ. كۆرگۈچىلەرگە ئۇچ يامبۇ، تۇتۇپ كەلگۈچىلەرگە بەش يامبۇ سۆيۈنچە بېرىلىدۇ»، دەپ كوچا ـ كوچىلارغا ئوردا يارلىقى چاپلىنىپتۇ. بازارغا ئولامچى[1] سېلىپتۇ. بۇ مالىمانچىلىق ئۇچ ئاي داۋاملىشىپ ئاخىرى تىنجىپ قېلىپتۇ.

ئىبراي بىلەن توختى قىزلار كارۋان بىلەن ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، نەنلياڭدىكى نوغاي مەچىت ئەتراپىغا ماكانلىشىپتۇ. ئىبراي ئەسلى چۆچەكلىك بولۇپ، ئاتىسىنىڭ ئىسمى بورانباي ئىكەن. ئۇ ئۆسمۈر چېغىدىلا ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم

قالغانلىقتىن، كىشىلەرگە ياللىنىپ يۇرۇپ چوڭ بوپتۇ. كۇنلەر-نىڭ بىرىدە ئىبراي خۇسەيىن باينىڭ چۆچەك شەھىرىدىكى خىزمەتچىلىرىگە ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇلارغا ياللىنىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، خۇسەيىن باينىڭ مالىلىرىنى قوموللىغا ئېلىپ كەلگەنكەن. قوموللدا يۇقىرىقىدەك «شۇنقەدىر»گە ئۇچرىغان ئىكەن.

ئىبراينىڭ خىزمىتى خۇسەيىن بايغا ياراپ قالغانلىقتىن، ئۇرۇمچى خام مال شىركىتى ئۇنى رەسمىي خىزمەتچى قىلىپ قوبۇل قىلىپ، خوتەن خام مال شۆبە شىركىتىگە ئەۋەتىپ، يۇڭ-تېرە پىرىمچىكى قىپتۇ. خوتەندە 1925 - يىلدىن 1932 - يىلغىچە سەككىز يىل ئىشلەپ، كېسەل بولۇپ قالغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، نەنلياڭدا قازالمغان.

ئىبراي بىلەن توختى قىزلار بىر ئوغۇل، ئۇچ قىز پەرزەنت يۇزى كۆرگەن. ئوغلىغا تۇرسۇن دەپ ئىسىم قويغان، قىزلىرىغا زىينەپ، ھەلىمە، زۆھرە دەپ ئىسىم قويغان. تۇرسۇن كىچىكىدىنلا زېھىنلىك، تۇرمۇشتا تەرتىپلىك، ئۆگىنىشتە تىرىشچان بولغىنى ئۈچۈن، خوتەندىكى چاغلىرىدىلا خەت ساۋادىنى چىقىرىۋالغان ھەم ئەرەب، پارس تىل - يېزىقلىرىنىمۇ ئۆگەنگەن.

تۇرسۇن ئۇرۇمچىدە گىمنازىيىدە ئوقۇپ، كېيىن شېڭ شىسەي زامانىدا ئېچىلغان سىياسىي - قانۇن كۇرسىغا كىرىپ ئوقۇغان. كۇرسنى تامامىلىغاندىن كېيىن، غۇلجا بىلىم يۇرتىدا ئىشلىگەن. كېيىنكى چاغلاردا، روسىيە - شىنجاڭ خام مال شىركىتىنىڭ ئۇرۇمچى شۆبە شىركىتىدە بوغالتىر بولغان. «11 بىتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىن تەمىرات نازارىتىدە ئىشلىگەن. 1946 - يىلى يەتتە ۋىلايەت خەلق ۋەكىللەر ئۆمىكى ئۈچ ۋىلايەت مەزكىزى غۇلجىغا ھال سوراشقا بارغاندا، تۇرسۇن بۇرھانمۇ ئۆمەك تەركىبىدە غۇلجىغا بارغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىدە ئۇزۇنغىچە مەتبۇئات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۈچ ۋىلايەت تەرەپدارلىرى بىلەن ئىنقىلابىي زىيالىيلار ئو-

رۇمچى مال بازىرىدا «ئالغا» ناملىق گېزىت چىقىرىپ، ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئوقۇرمەنلەر ـ نىڭ ھىمايىسى ۋە يار ـ يۆلىكىگە ئېرىشكەنىدى. بىلىم قۇرۇل ـ مىسى ئەتراپلىق، قەلبى كۆچلۈك تۇرسۇن بۇ گېزىتنىڭ باش مۇھەررىرى ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ «بورانباي» دېگەن فامىلىنى «بۇرھان» غا ئۆزگەرتكەن. تۇرسۇن بۇرھانى بۇ گېزىتنىڭ ماقا ـ لىلىرىنى كېچىسى ئۆيىدە تەييارلاپ چىقاتتى. «25 ـ فېۋرال» چوڭ نامايىشىغا ئابلەت مەخسۇم باشچىلىقىدىكى ئىلغار زىيا ـ لىيلار تۇرسۇن بۇرھاننىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ تەييارلىق قىلغان. ئاپتور ئەينى چاغدا بۇ پائالىيەت جەريانلىرىنىڭ ۋاستىچىسى بولغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتىنىڭ يەر ئاستى خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ مەخسۇت ئاخۇن، نۇسرەت ئەۋزى، ھوشۇر ئېلى قاتارلىق مەسئۇللىرى تەركىبىدە تۇرسۇن بۇرھانمۇ بار ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، تۇرسۇن بۇرھانى سابىق غەربىي شىمال بىيۇروسى شىئەن مىللىي ئىشلار ھەيئىتىدە، كېيىن ئۇرۇمچى كىنو ـ فىلىم شىركىتىدە ئىشلىگەن.

تۇرسۇن بۇرھانى ئەينى چاغدىكى ئىلغار زىيالىيلارنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى قازاق، ئۆز ـ بەك، قىرغىز ۋە بىر قىسىم خۇيزۇ زىيالىيلىرى ئىچىدىمۇ يۇ ـ قىرى ئابرويغا ئىگە زىيالىي ئىدى. ئۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا ـ بى» مەزگىلىدە باشقىلارغا ئوخشاشلا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى.

1983 ـ يىلى قۇربان ھېيىت كۈنى ئۇ نىغمەت ئەپەندى، ئۇيـ ـغۇر سايرانى، نۇسرەت ئەۋزى، لاتىپ، مىجىت ئەبـۇزەر قاتارلىق سەبداشلىرى بىلەن خۇسەيىن سىيابايوفنىڭ ئۆيىدە ھېيتلاۋات ـ قاندا تۇيۇقسىز يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ، دوختۇرخانىدا شىپا تاپالمايى ۋاپات بولدى.

تۇرسۇن بۇرھانى ئۆز ھاياتىدا ئۇيغۇر ھۆسنىخەتچىلىك ئىجا ـ

دىيىتىدىمۇ نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرۈپ، مول نەتىجىلەرنى يارا-
قان. 1960 ـ يىلى ئۇنىڭ ھۆسنىخەتلىرى «يېڭى سەنئەتلىك خەت-
لەر» دېگەن توپلامغا كىرگۈزۈلگەن. 1994 ـ يىلى ش ئۇ ئا ر
پېشقەدەم كادىرلار خەتتاتلىق، رەسسامليق ئىلمىي جەمئىيىتى
تۈزگەن «بىزنىڭ خەتتاتلىرىمىز» دېگەن كىتابقىمۇ ئۇنىڭ
ھۆسنىخەتلىرى كىرگۈزۈلگەن.

ئۆلۈكى جازالانغان ۋاڭ

ماموت غازى

ئەپرىدۇن تۇرپاندا 170 يىل دەۋر سۈرگەن لۇكچۇن ۋاڭلىـ
رىنىڭ 7 ـ ئەۋلادى. ئۇ قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغان مۇھەممەت
سېيىت (قەشقەر خەلقى ئىسكەندەر ۋاڭ دەپ ئاتايدۇ) نىڭ ئايالى
شەھرىبانۇدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئىدى.

مۇھەممەت سېيىت قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولۇپ ماڭغاندا،
لۇكچۇنده پەرىدۇن ۋاڭلىق ئورنىدا ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي پەرىدۇن
كېسەل بىلەن ياش ئۆلۈپ كەتتى. مۇھەممەت سېيىت بۇ گەپنى
ئاڭلاپ، ۋاڭلىقنىڭ باشقىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىدىن
ئەنسىرەپ، يەتتە ياشقا توشمىغان ئوغلى ئەپرىدۇننى ئىشەنچلىك
ئادەملەرگە قوشۇپ لۇكچۇنگە ئەۋەتكەن. ئۇنى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىـ
رى، ئوردا خىزمەتچىلىرى قىزغىن كۈتۈۋالغان، ئاردىدىن بىر يىل
ئۆتكەندە، 1827 ـ يىلى ئەتىيازدا زۇلۇمغا چىدىمىغان قەشقەر
خەلقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلىپ، زالىم
ئەمەلدارلارنى ئىزدەپ يۇرۇپ، كۆرگەن يېرىدە كالتەكلەپ، چـو ـ
ماقداپ، ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. مۇشۇ قاتاردا مۇھەممەت سېيىت
ۋاڭمۇ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قېشىدا ئوردا ئىشلىرىغا يار ـ
دەملىشىپ تۇرۇۋاتقان زوھۇرىدىننى خان ئېرىقلىق ئات باققۇچى
بوۋاي ئەسكى چاپانىنى كىيدۈرۈپ، ئىزدەپ كەلگەنلەرگە: «ئۆزۈم
قېرىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن، ئات بېقىشنى ئۆگىتەي دەپ بۇ بالـ ـ
نى 10 كۈن ئىلگىرى يېزىدىن ئېلىپ كەلگەنىدىم، ئاتا ـ ئانىسى
يوق يېتىم بالا، جېنىغا رەھىم قىلىشقايلا» دەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلـ
دۇرۇۋېلىپ، ئەنجانغا بارىدىغان ئىشلەمچىلەرگە قوشۇپ قاچۇرۇـ
ۋەتكەن.

ئەسلىدىكى لۇكچۇندىكى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئىلى، قەشقەرلەردە مەنسەپ تۇتۇپ ئىشلەۋاتقان ئەۋلادلىرى ئۆلسە، تۇرپانغا ئېلىپ كېلىنىپ، قاراغوجىدىكى ۋاڭلار قەبرىستانلىقى (ئالتۇنلۇق) غا دەپنە قىلىناتتى. كېيىنكى چاغدا ئىلى خەلقى نارازىلىق بىلدۇر-گەچكە، بۇ ئادەت ئۆزگەرتىلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھەممەت سېيىتمۇ تۇرپانغا ئۆلۈك ئېلىپ بارماسلىق ئۈچۈن ھىجرىيە 1224 - يىل (مىلادىيە 1809 ــ 1810 - يىللار) قەشقەر شەھە-رىنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ قەبرىستانلىقنىڭ شىمال تەرىپىگە ئۆزى ئۈچۈن ھەشەمەتلىك گۈمبەز ياساتماقچى بولغان، بىراق، يۇرت كاتتىلىرى بۇنىڭغا قارشى چىققاچقا، ئۇ گۈمبەزگە كاھىش ياتـ-قۇزماقچى بولغان پۇلنى ھېيتكاھ جامەسىگە يارەم قىلىپ، گەچ بىلەن سۇۋاپ ئۆزىگە بىر گۈمبەز ياساتقانىدى. ئۇنىڭ جەسىدى مۇشۇ گۈمبەز ئىچىگە دەپنە قىلىندى. بۇ گۈمبەز ئاق مازار دېگەن نام بىلەن بۇگۇنگىچە قەشقەر باغچىسىنىڭ شەرقى، ئۇزۇن يولـ-لۇق قاتناش بېكىتى ئائىلىلىكلەر قورۇسىنىڭ غەربىدىكى چوڭ قورۇنىڭ ئىچىدە ئاسار ئەتىقە ھېسابىدا ساقلانماقتا.

ئەپرىدۇن قەشقەردىن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ، لۇكچۇنگە قېچىپ كەلگەن تۇغقانلىرىدىن دادىسىنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلىدى. ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى ئەينى ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ، ئېنىقلىغاـ-دىن كېيىن، خانغا مەلۇمات يوللىدى، خان ئەپرىدۇنغا «جۇنۇاڭ» مەرتىۋىسىنى بەردى، بۇ ھەقتە شائىر ئەخمەت غوجامنىياز (قەـ-سىدۇرى) (1717 - ، 1827 - يىللار) شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازـ-غانىدى:

بولدى جۇنۇاڭ شاھى سەككىز ياشىدا،
لەئىلىلىق تاجى ئەپرىدۇن باشىدا.

ھەقىقەتەن، سەككىز يېشىدا ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، ئوردا خادىملىرىنىڭ ۋاڭلىق قائىدە - يوسۇنلىرى ھەققىدە تەلىم بېرىشى، ئەخمەت ئاخۇنلۇقىمغا ئوخشاش ئۆلىمالارنىڭ ئۇزۇن

يىل زېرىكمەي ئوقۇتۇشى ئارقىسىدا ئەپرىدۇن ۋاڭ ئەتراپلىق يېتىلگەن، ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق ئادەم بولۇپ چىققان. ئۇ لۇكچۇندىكى مەسچىت، مەدرىسلەرنىڭ ۋەخپىلىرىنى كۆپەيتىپ، مۇدەررىس ۋە تالىپلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور كۈچ چىقارغان.

زۇھۇرىددىن 1832 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىم بەگلىكىگە تەينىلىنىپ، 19 يىلدىن كېيىن، لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىپ، قېرىپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ، قەشقەرگە بارغىلى ئۇنىمىدى. زوھۇرىددىننىڭ ئوغلى يوق ئىدى. شۇڭا ئەپرىدۇن ۋاڭ ئوردا ئىشلىرىنى يېقىنلىرىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى ئاسىم تەيجىنى، ئايالى ئايشخانىنىڭ بۇرۇنقى ئېرى مۇھەممەت ئاتاۋۇللادىن تۇغۇلغان ئوغلى ئەتتاخاننى، لۇكچۇندىن توققۇز قېتىم قوغلاپ چىقىرىپ، يەنە چاقىرتىپ ئەكېلىۋالغان موللا زەيدىن (1815 ـــ 1880) گەپچىنى، يەنە ئىككى خىزمەتچىنى ھەمراھ قىلىپ، قەشقەرگە قاراپ يولغا چىققان. ئۇلار ئاتۇشقا يېتىپ كەلگەندە، ئىبراھىم مالچىنىڭ ئۆيىدە قونغان. ئاخشىمى ئۇنىڭ بويىغا يەتكەن قىزى ھاۋاخاننى نىكاھىغا ئېلىپ، بىر كېچە بىللە بولۇپ، ئەتىسى مېڭىش ئالدىدا ئۆزىنىڭ ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكىنى ئايالىغا قالدۇرۇپ كەتكەن. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، زوھۇرىددىن ھاكىم بەگنىڭ ئورنىدا ھاكىم بەگ بولغان. ئەتتاخان قەشقەر شەھىرىگە قاراشلىق ۋەخپىلەرنى باشقۇرىدىغان باش مۇتەۋەللى بولغان. ئاسىم تەيجى ئەپرىدۇننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىپ، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. 1864 ـ يىلى كۇچا خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلىڭىنىڭ ئىلھامى بىلەن قەشقەردە مۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، قوزغىلاڭچىلار قەشقەر كونا شەھەرنى ئالدى. قوزغىلاڭچىلار قوقاندا تۇرۇۋاتقان بۇزرۇك خوجىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭغا يولدا قوشۇلۇپ بىللە كەلگەن يۈز قۇيبەگ 1865 ـ يىلى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرىدىن سىدىق

بەگ (قىرغىز)، جىن شىياڭيۇەن (خۇيزۇ) لارنى بېسىقتۇرۇپ، 1868 ـ يىلى بۇزرۇك خوجىنى ھەرەمگە ئۇزىتىپ قويۇپ، قەشقەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىۋالغان. ئۇ، ئەپرىدۇن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈش، بارلىق مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزىنى يەكەنگە خىزمەتكە بۇيرۇغان. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەپرىدۇن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن، كېيىن ئەپرىدۇن قەشقەردە ئەقلىدىن ئېزىپ قېلىپ، 1877 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۆلۈپ كەتكەن.

1878 ـ يىلى زو زۇڭتاڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ياقۇبېگ قىسمىلىرىنى يوقىتىپ، شىنجاڭنى تىنچىتىقاندىن كېيىن، لۈكچۈن ۋاڭ ئوردىسىدا كىمنى ۋاڭلىققا مەلۇم قىلىش توغرىسىدا تالاش ـ تارتىش بولۇۋاتقاندا، ئەپرىدۇن ۋاڭنىڭ ئاپىسى ئاسىم تەيجىنى ئاتۇشقا مەخپىي ئەۋەتىپ، ئىبراھىم بوۋايىنى تېپىپ، ئەپرىدۇننىڭ بىر كىچە بىللە بولغان ئايالىدىن تۇغۇلغان ئوغلى مامۇتنى ئاغىينىسى روزى بىلەن بىلە لۈكچۈنگە ئېلىپ كېلىپ، ئۇرۇمچى، تۇرپان ئەمەلدارلىرىغا بىرمۇنچە ئالتۇننى پارا بېرىپ، خانغا مەلۇمات يوللاپ، مامۇتنى ۋاڭلىققا كۆرسىتىدۇ. 1882 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خانىنىڭ تەستىقى چۈشكەندە، مامۇت 18 ياشقا توشقان كۈنى ئىدى. مومىسى ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ ئالدىغا پادىشاھ، سەلتەنەت ئىگىسى دېگەن مەنالاردىكى «سۇلتان» سۆزىنى قوشۇپ، سۇلتان مامۇت ۋاڭ دەپ ئېلان قىلغان. سۇلتان مامۇت ۋاڭلىققا ئولتۇرۇپ، 1885 ـ يىلى خانىنىڭ ئالدىغا تازىمغا بارغاندا، خان ئوردىسىنىڭ خاتىرىسىدىن مامۇتنىڭ ئىسمى تېپىلمايدۇ، گۇاڭشۇخان ئاچچىقلىنىپ: «ئەپرىدۇن بىزگە سادىق ئەمەسكەن، تۇغۇلغان بالىسىنى ئوردىغا مەلۇم قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆلۈكىگە 250 توقماق (كالتەك) ئۇرۇش جازاسى بېرىلسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، جازانى ئىجرا قىلىشقا ئىككى ئادەمنى ئەۋەتكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ۋاڭ ئوردىسى پاتىپاراق بولۇپ، يىغا ـ زارە قىلىشقان، ئاخىرى بېيجىڭدىن كەلگەنلەرگە ئالتە ئادەمنى قوشۇپ قەشقەرگە ئەۋەتكەن. ئۇ

چاغلاردا خەنزۇ، مانجۇلارنىڭ مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقىغا كىـ
رىشىگە بولمىغاچقا، ئۇلارنى ئىككى كىشى مېھمانخانىدا كۈتۈپ
قالغان. قالغانلار مەسلىھەتلىشىپ، 250 تال چۈنۇق كېسىپ كې-
لىپ، 10 تالنى بىر باغلاپ ئاق مازارنىڭ ئىشىگە دەپنە قىلىـ
غان ئەپرىدۇننىڭ قەبرىسى ئۈستىگە چۈنقلار تىتىلپ كەتكىچە
ئۇرۇپ ئاندىن «خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن ئەپرىدۇننىڭ
ئۆلۈكىگە 250 توقماق ئۇرۇپ سۆڭەكلىرى كۈكۈم تالقان قىلـ
ۋېتىلدى» دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات تەييارلاپ، مۆھۈر بېسىپ،
بېيجىڭدىن كەلگەنلەرگە تاپشۇرۇپ، ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويغان.
شۇندىن كېيىن خەلق ئارىسىدا: «پادىچى ۋاڭ ياڭزىدا بار، داڭزىدا
يوق»، «ۋاڭلار بوۋىسىنىڭ ئۆلۈكىنى توقماقلايدۇ» دېگەن گەپ
پەيدا بولغان.

ئۇيغۇرلاردىكى نۇردىن تۆرىلىشكە دائىر تۇنجى ئەپسانە

ئۆمەرجان نۇرى

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس سىرلىق ئەپسانىلىرى بار. بۇ ئەپسانىلەردە قەدىمكى زامانىدىكى خەلقلەرنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان سادىدا چۈشەنچىلىرى ۋە گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئىلاھلاشتۇرۇلغان ھالەتتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مۇنداق ئەپسانىلەرنىڭ ئالاھىدە بىر تۈرى ئىنسان بالىسىنىڭ نۇردىن تۆرىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىدۇر.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردە قەھرىمانلارنىڭ نۇردىن تۆرىلىشىگە دائىر ئەپسانىلەر خېلى كۆپ. بۇ ئەپسانىلەر ھەققىدە ئەتراپلىق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى.

ئۇيغۇرلاردىكى ئوغۇزخان، بۆكۈخان ۋە ئەرگىنەقۇن ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ئومۇمىي تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەپسانىلەرنىڭ يازما تارىخقا ئېلىنىشى 10 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئىش بولغاچقا، بۇلار يەنىلا ئاۋۇ دەسلەپكى يازما مەلۇمات ھېسابلانمايدۇ. بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزچە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يازما خاتىرىگە ئېلىنغان ئەنلۇشەن ھەققىدىكى خاتىرە تۈركىي خەلقلەردىكى نۇردىن تۆرىلىشكە دائىر ئاۋۇ دەسلەپكى يازما خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. بۇنى ئەينى زاماندا ئەن لۇشەنگە زامانداش بولۇپ ئۆتكەن مۇلكىي ئەمەلدار ياۋرۇنبېك ئەينى چاغدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ھەم تەكشۈرۈپ تەھقىقلىگەن ماتېرىياللارنى توپلاپ ئۇچ جىلدلىق «ئەن لۇشەن قىسسىسى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇ ئەن لۇشەن ھەققىدىكى بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپلا

قالماي، ئەن لۇشەننىڭ جەمەتى ـ نەسەبى ئۇچۇنمۇ قىممەتلىك ماتېريال ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگو تارىخىدا ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرگەن سۇلالىلەرنىڭ بىرى بولغان تاڭ سۇلالىسىدە 755 ـ يىلى ئەن لۇشەن، شى سىمىڭ توپىلىڭى پارتلىدى. سەككىز يىل داۋاملاشقان يېغىلىقتا جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ئۇزۇل ـ كېسىل ۋەيران بولدى. تاڭ سۇلالىسىمۇ زاۋاللىققا يۈزلەندى. توپىلاڭنىڭ باشلىقى ئەن لۇشەن ھەققىدە كېيىنكى چاغلاردا يەنى خانلار ئالمىشىپ، سۇلالىلەر يەڭگۈشلەنگەندىن كېيىنكى زامانلاردا يېزىلغان «كونا تاڭنامە» «يېڭى تاڭنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەردە مەخسۇس تەرجىمھاللار تۇرغۇزۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا ئەن لۇشەننىڭ زامانداشى ياۋرۇپىنىڭ يازغان «ئەن لۇشەن قىسسىسى» بۇ ھەقتىكى بىرىنچى قول ماتېريال ھېسابلىنىدۇ.

مەزكۇر كىتابتىكى ئەن لۇشەننىڭ نەسەبى ۋە تۇغۇلۇشى ھەققىدىكى ئەپسانە مۇنداق:

«ئەن لۇشەن يېڭجۇلۇق شالغۇت غۇزلاردىن بولۇپ، ئەسلىي ئىسمى ئاتلاغسان. ئۇنىڭ ئاتىسى تۇركلەرنىڭ ئاشىدىل ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئەسلىدە بىر پېرىخۇن ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا، ئاتلاغسان ئۇرۇش تەڭرىسىگە تېۋىنىپتۇ، ئەن لۇشەن مانا مۇشۇ تەڭرىدىن ئاپىرىدە بوپتۇ. ئەن لۇشەن تۇغۇلغان كېچىسى ئالەم قىزىل نۇرغا پۈركىنىپتۇ، ئەتراپتىكى ھايۋانلار ھۇۋلاپ ـ ھۆكۈرۈشۈپ كېتىپتۇ، كۆككە قاراپ تۇرغانلار ئاقار يۇلتۇزدىنىڭ ئۇچقۇنلارنىڭ ئانا ياتقان چېدىر ئۈستىگە چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئاجايىپ ئىش خېلى بىر مەزگىللەرگىچە داۋاملىشىپتۇ. ئانا بۇنى تەڭرىنىڭ كارامىتى دەپ قاراپ تۇغۇلغان ئوغۇلغا ئۇرۇش تەڭرىسى ئاتلاغسانىنىڭ ئىسمىنى قويۇپتۇ. تۇركلەر ئۇرۇش تەڭرىسىنى ئاتلاغسان دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ دادىسىدىن كىچىك بېتىم قالغاچقا، ئانىسى بىلەن تۇركلەر ئارىسىدا چوڭ

بوپتۇ».

مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىنكى بايانلار ئەن لۇشەننىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى، ئۇرۇشلاردا تاۋلىنىپ ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىشى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىدە مۇھىم ھەربىي ئەمەلدار دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋە باستۇرۇلۇش جەريانلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ئەن لۇشەننىڭ نەسەبى ۋە تۇغۇلۇشى ھەققىدىكى بۇ ئەپسانە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىشۇناسلىقىدا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللارنىڭ بىرى. بولۇپمۇ ئەن لۇشەننىڭ نۇردىن تۆرىلىشى ۋە تۈركلەرنىڭ ئۇرۇش تەڭرىسىنى «ئاتلاغسان» دەپ ئاتايدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات مۇشۇ تۇغرىدىكى يېگانە ئۇچۇر ھېسابلانسا كېرەك.

تۇركلەرنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرى ۋە يوسۇنلىرى

ئىسمائىل مەجلىك

كۆك تۇركلەر ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار مىلادىيە 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۈچلۈك كۆك تۇرك خانلىقىنى قۇرۇپ [1]، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنگەنگە قەدەر، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 200 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈردى. بۇ جەريانىدا ئۇلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئېچىش جەھەتتە زور تۆھپە كۆرسىتىپلا قالماستىن، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەھەتلەردىمۇ ئاجايىپ زور تۆھپىلەرنى قوشقانىدى.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي ئەسىرى «جۇنامە»دە تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا قىزىقارلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن بولۇپ، بۇ مەلۇماتلار بىزنىڭ پايدىلىنىشىمىزغا ۋە شۇ ئاساستا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»دە تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن تارتىپ خانلىق قۇرۇشقىچە بولغان جەريان تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

تۇركلەر ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ ئايرىم بىر نەسلىدىن بولۇپ، ئۆز فامىلىلىرىنى ئاشنا دەپ ئاتاپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم قەبىلەلەرنى تەشكىل قىلغان. كېيىن قوشنا خانلىق تەرىپىدىن مەغلۇپ

قىلىنىپ، پۈتۈن نەسلى بويىچە قىرىپ تاشلانغان. ئۇلاردىن پەقەت ئەمدىلا 10 ياشقا كىرگەن بىر كىچىك بالىلا تىرىك قالغان. لەشـكەرلەرنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە قولى بارماي پۈتىنى كېسىۋېتىپ، ئاندىن سازلىققا تاشلىۋەتكەن. بىر چىشى بۆرە ئۇنى تېپىۋېلىپ گۆش بىلەن باققان، بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا جىنسىي مۇناسىۋەت يۈز بېرىپ، نەتىجىدە بۆرە هامىلدار بولۇپ قالغان. هېلىقى خانلىقنىڭ خانى بۇ بالىنىڭ تېخى هايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنى كۆزىدىن يوقىتىش ئۈچۈن يەنە ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتىلگەن هېلىقى كىشى ئۇنىڭ يېنىدا بىر بۆرىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىمۇ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بۆرە شۇ هامان قېچىپ، قوچۇ خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا بېرىۋاپتۇ. تاغ ئۈستىدە بىر ئۆڭكۈر بولۇپ، ئۆڭكۈر ئىچىدە ئەتراپى پۈتۈنلەي تاغلار بىلەن ئورالغان، ئايلانمىسى نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان، بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر بىلەن قاپلانغان بىر تۈزلەڭلىك بار ئىكەن. بۆرە مۇشۇ جايدا پاناهلىنىپ يېتىپ 10 ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئوغۇللار چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۆڭكۈرنىڭ سىرتىغا چىقىپ، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇشۇپتۇ. خوتۇنلىرى هامىلدار بولۇپ، بالىلار تۇغۇلۇپتۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن هەر بىر ئوغۇل ئۆز ئالدىغا ئايرىم فامىلە ئىشلىتىشكە باشلاپتۇ. شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسى ئاشنا دېگەن فامىلىنى ئىشلەتكەنىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپ، نەچچە يۈز تۇتۇنگە يېتىپتۇ. ئاردىدىن بىر قانچە ئەۋلاد ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار كەينى ـ كەينىدىن ئۆڭكۈردىن چىقىپ، رورانلارغا بېقىندى بولۇپ ياشاپتۇ هەمدە ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى)نىڭ جەنۇبى تەرىپىگە ئورۇنلىشىپ، رورانلار ئۇچۇن تۆمۇر تاۋلىغۇچى قۇل بولۇشۇپتۇ. ئالتۇنتاغنىڭ شەكلى دۇبۇلغىغا ئوخشايدىكەن، كىشىلەر ئادەتتە دۇبۇلغىنى «تۇرك» دەپ ئاتايدىكەن، مانا مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇلار تۇرك دېگەن بۇ سۆزنى ئۆزلىرىنىڭ نامى قىلىشىپتۇ.

يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشچە، تۇركلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئەسلىدە «شۇ» ئېلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ھۇنلارنىڭ شىمالى قىسمىدا ياشايدىكەن. بۇ قەبىلىنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپام بىرۈك بولۇپ، بۇلار جەمئىي 17 ئاكا ـ ئۇكا ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئېركىن نىشدۇ ئىسىملىك بىرسى بۆرىدىن تۇغۇلغانىكەن. ئاپام بىرۈك قاتارلىقلار تۇغۇلۇشىدىنلا ئەقىل ـ پاراسەتسىز بولغانلىقتىن، خانلىق ئاخىر مۇنقەرىز بولۇپتۇ. ئېركىن نىشدۇنىڭ مىجەز ـ خاراكتېرى تۇغۇلۇشىدىنلا ئۆزگىچە ئىكەن، ھەتتا بوران ـ يامغۇرنىمۇ چاقىرىپ كېلەلەيدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئېلىپتۇ، بىرسى ياز ئىلاھىنىڭ قىزى، يەنە بىرسى قىش ئىلاھىنىڭ قىزى ئىكەن. ئۇلار ھامىلدار بولۇپ، ئوخشاش بىرلا ۋاقىتتا تۆت ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرسى ئاققۇغا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، يەنە بىرسى ئاپار دەريا‌سى بىلەن كەم دەريا‌سى ئارىلىقىدا دۆلەت قۇروپ، نامىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ. يەنە بىرسى كۆك دەريا‌سى بويىدا دۆلەت قۇروپتۇ. يەنە بىرسى كۆك يىش تېغىغا ماكانلىشىپتۇ. بۇ تاغنى ماكان قىلغانلار نىشدۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىكەن. بۇ تاغدا يەنىلا ئاپام بىرۇكنىڭ قەۋمى ياشايدىكەن. بۇ جايدا يەنە دائىم قىرو ئۇششۇكى پەيدا بولىدىكەن. چوڭ ئوغۇل ئۇلارغا ئوت كەشىپ قىلىپ بېرىپ، قەھرىتان سوغۇقتىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈۋېلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىپتۇ. مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن كۆپچىلىك بىردەك چوڭ ئوغۇلنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلاپ، «تۈرك» دەپ ئاتىشىپتۇ. تۇغلۇق شات دېگەن مانا مۇشۇ كىشى ئىكەن. تۇغلۇق 10 خوتۇن ئېلىپتۇ، تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ھەممىسى قەبىلە نامىنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىشىپتۇ. ئاشنا بولسا ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغۇل ئىكەن. تۇغلۇق شات ئۆلگەندىن كېيىن، 10 خوتۇندىن تۇغۇلغان ھەرقايسى بالىلار ئۆزلىرى ئىچىدىن بىرسىنى باشلىق سايلىماقچى بولۇشۇپ، ھەممىسى بىر تۇپ چوڭ دەرەخنىڭ ئاستىغا يىغىلىشىپتۇ. ئاد-

دىن ئۇلار: كىمدىكىم مۇشۇ دەرەخنىڭ بويىنى بويلاپ ئەڭ ئېگىزگە سەكرىيەلىسە شۇ باش بولسۇن، دەپ كېلىشىم تۈزۈپتۇ. ئاشنانىڭ ئوغلى گەرچە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئەڭ ئېگىزگە سەكرەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى ئوغۇللار ئۇنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلاپ ئاشنا شات دەپ ئاتاپتۇ.

ئاشنا شاتتىن كېيىنكىسى تارىختا تۇمەن قاغان دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ چاغدا تۈرك قەبىلىلىرى كۇندىن كۇنگە كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. مىلادىيە 545 ـ يىلى شىمالىي جۇ پادىشاھلىقىنىڭ تەيزۇ خانى ۋېنتەي ئايۇچۈەنلىڭ غۇز ئاننوپانتونى تۈركلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. مىلادىيە 546 ـ يىلى تۇمەنمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلدى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۇمەن تېلې قەبىلىلىرى ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، 50 مىڭ تۇ ـ تۇندىن ئارتۇق تېلې ئاھالىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. 551 ـ يىلى 1 ـ ئايدا تۇمەن قوشۇن تارتىپ چىقىپ رورانلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، رورانخانى ئاناغايىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن تۇمەن ئۆزىنى ئېل قاغان دەپ ئاتىدى. بۇ قەدىمكى ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئايالىنى خاتۇن دەپ ئاتىدى. بۇمۇ قەدىمكى ھۇنلار تەڭرىقۇتىنىڭ ئالچىسى بىلەن ئوخشاش ئىدى. تۇمەن ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى كۇلۇگ تەختكە ئولتۇردى. ئۇ ئېل ئىشىگ قاغان دەپ ئاتالدى. كۇلۇگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئېركىن تەختكە چىقىپ مۇ ـ قان قاغان دەپ ئاتالدى.

ئېركىننىڭ يەنە بىر ئىسمى يەندۇ ئىدى. ئېيتىلىشچە ئۇ ـ نىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى ۋە قىياپىتى ئۆزگىچە بولۇپ، يۈزىنىڭ كەڭلىكى بىر چىدىن ئاشىدىكەن، تېرىسى قىپقىزىل بولۇپ، كۆزلىرى خۇددى رەڭدار ياقۇتتەك چاقناپ تۇرىدىكەن. مىجەزى چۈس ھەم قەيسەر بولۇپ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ھەربىي يۈ ـ رۇشلەردە ئۆتكۈزگەنىكەن.

ئېركىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئېفتالىتلارنى مەغلۇپ قىلـ ـ

غان، شەرققە يۇرۇش قىلىپ قىتانلارنى قوغلىۋەتكەن. شىمالدا قىزغىنلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، شۇ ئارقىلىق سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى خانلىقلارنى قورال كۈچى بىلەن ئۆزىگە بويسۇندۇرغان. نەتىجىدە ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە لياۋخې دەريا-سىنىڭ غەربىدىن غەربتە ئابىسكۇن دېڭىزى(بۇگۇنكى كاسپىي دې-ڭىزى ــ ت)غىچە بولغان 10 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق ئارىلىق-نى، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان 5000 ــ 6000 چاقىرىم يەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت زور خانلىقنى شەكىللەندۇرگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلىرى تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش-ىدىن تارتىپ خانلىق قۇرۇشىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەھۋاللاردۇر.

ئەمدى قەدىمكى تۇركلەرنىڭ ئۆرپ ــ ئادىتى توغرىسىدىكى ئەھۋاللارغا كەلسەك «جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە»دە تۆۋەن-دىكىدەك بايان قىلىنىدۇ:

تۇركلەر ئادەتتە چاچلىرىنى ئۆرۈمەيتتى، كىيىملىرىنىڭ پەشلىرى سول تەرەپكە ئېچىلاتتى، كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ، كۆچۈپ ــ قونۇپ يۇرۇشەتتى. ئاساسلىقى چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. قېرىلارنى پەس كۆرۈپ، قىران يىگىتلەرنى ئەتىۋارلايتتى. قائىدە ــ يوسۇن دېگەنلەر بىلەن كارى يوق ئىدى، بەئەينى قەدىمكى زامانىدىكى ھۇنلارنىڭ ئۆزى ئىدى. تۇركلەرنىڭ قاغانى دەسلەپ تەختكە چى-قىدىغان چاغدا ئۇنىڭ يېقىنلىرى ۋە مۇھىم ۋەزىرلىرى ئۇنى كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، قۇياشقا قاراپ توققۇز قېتىم ئايلا-دۇراتتى. ھەربىر قېتىم ئايلانغاندا ۋەزىردىن تۆۋەن دەرىجىلىك-لەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۈرەتتى. تازىم قىلىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، قاغانىنى يۆلەپ ئاتقا مىنگۈزۈپ، شايى پوتا بىلەن ئۇنىڭ بوينىنى نەپسى ئۇزۇلۇپ قالمىغۇدەك دەرىجىدە مە-لۇم ۋاقىت بوغقاندىن كېيىن، ئاندىن قويۇۋېتىپ دەرھال ئۇنىڭ-دىن: «قانچە يىل قاغان بولالايسىز؟» دەپ سورايتتى. بۇچاغدا قا-

غان تېخى ئەس ـ هوشىنى تولۇق يىغىپ بولالمىغانلىقى ئۈچۈن زادى قانچە يىل قاغان بولالايدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دەپ بېرەلمەيتتى. ۋەزىردىن تۆۋەندىكىلەر ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان سۆزلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، تەختتە ئولتۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشاتتى. قاغاندىن كېيىنكى چوڭ ئەمەلدارلار يابغۇ دېيىلەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئېلتەبىر، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى تۇدۇن دەپ ئاتىلاتتى. بۇلاردىن تۆۋەندە يەنە 28 دەرىجىگە ئايرىلغان ئۇششاق ئەمەلدارلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز مەنسەپلىرىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالدۇراتتى. ئۇرۇش قورالىلىرىدىن ساداق (ئوقيا)، نەيزە، قىلىچ قاتارلىقلار بار بولۇپ، قىسقا شەھەرنى زىننەت بۇيۇمى ئورنىدا يانلىرىغا ئېسىپ يۈرۈشەتتى. بايراقلىرىغا زەر يىپ بىلەن بۆرىنىڭ باش سۈرىتىنى كەشتىلەۋالاتتى. مۇلازىمەتچى ۋە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرنى بۆرە دەپ ئاتىشاتتى. بۇنداق دېيىشتىكى ئاساسلىق سەۋەب: ئۆزلىرىنىڭ بۆرىدىن تۆرەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ كەتمەسلىك ئۈچۈن بولسا كېرەك. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئېلىنغان ئادەم ۋە باج ئورنىدا يىغىۋېلىنغان تۈرلۈك چارۋا ماللارنىڭ سانىنى يۇغاچقا ئويۇپ قويىاتتى ھەمدە ئۇنى ئالتۇندىن ياسالغان بىر تال ئوقيا ئۇچى بىلەن قوشۇپ موم بىلەن پېچەتلىگەندىن كېيىن، ئۇستىگە تامغا بېسىپ، ئۆز ئارا كېلىشىم ئورنىدا ساقلىشاتتى.

ئۇلارنىڭ جازا قانۇنىدا ئاسىيلىق قىلغۇچىلارغا، ئادەم ئۆلتۈرگەن ۋە باشقىلارنىڭ ئايالىغا باسقۇنچىلىق قىلغۇچىلارغا، ئات چۇشەيدىغان چىدىر ئوغرىلىغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. باشقىلارنىڭ قىزىنى ئىياغ ئاستى قىلغۇچىلارغا نۇرغۇن مال ـ مۇلۈك جەريمانە قويۇپ، قىزنى خوتۇنلۇققا ئېلىشقا بۇيرۇتتى. ئادەمنى ئۇرۇپ يارىلاندۇرغۇچىلارغا ئەھۋالىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ، مال ـ مۇلۈك جەريمانە قويۇلاتتى، ئات ۋە باشقا ھەرخىل نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئوغرىلىغۇچىلاردىن 10 ھەسسە-

دن ئارتۇق تۆلەم تۆلىتىۋېلىناتتى.

ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، چېدىرنىڭ ئىچىگە ياتقۇزۇپ قو-يۇلاتتى. ئاندىن ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا قوي ۋە ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىپ، ئۇ نەرسىلەرنى چېدىرنىڭ ئالدىغا تىزىپ، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزەتتى ھەمدە ئاتقا مىنىپ چېدىر ئەتراپىنى يەتتە قېتىم ئايلىناتتى. ھەربىر ئايلىنىپ چېدىرنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە پىچاق بىلەن يۇزلىرىنى تىلىپ، ھازا ئىچىشاتتى. يۇزلىرىدىن ئاققان قانلار كۆز ياشلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتەتتى. بۇ ئىش ئۈدا يەتتە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، ئاندىن بولدى قىلىشاتتى، تاللانغان كۈن يېتىپ كەلگەندە، ئۆلگۈچىنىڭ ھايات چېغىدا مىنگەن ئېتى ۋە ئىشلەتكەن نەرسىلىرى بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەسەت كۈلىنى مۇڭاپىق مەزگىلگە (پەسىلگە) كەلگەندە ئاندىن دەپنە قىلاتتى. ئەتىيازدا ياكى يازدا ئۆلگەن ئادەمنى ئوت - چۆپ ۋە دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ چۈشۈشكە باشلىغاندا، كۈزدە ياكى قىشتا ئۆلگەن ئادەمنى بولسا، گۈل - چېچەكلەر تازا ئېچىلغان چاغدا ئاندىن قەبرە كولاپ دەپنە قىلاتتى. دەپنە قىلىنىدىغان كۈنى ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى خۇددى دەسلەپ ئۆلگەن چاغدىكىگە ئوخشاش يەنە نەزىر - چىراغ ۋە ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈپ، يۇزلىرىنى تىلىشاتتى. دەپنە مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، قەبرە ئۈستىگە تاش قويۇرۇپ بەلگە قىلىپ قويىاتتى. قويۇرۇلغان تاش سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئۆلگۈچىنىڭ ھايات چېغىدا ئۆلتۈرگەن ئادەم (دۈشمەن ـــ ت) سانىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قۇربانلىق قىلىنغان قوي ۋە يىلقىلارنىڭ باشلىرىنى قەبرە تېشىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ قويىاتتى. بۇ كۈنى ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى ئەڭ ئېسىل كىيىملىرىنى كىيىشىپ دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن جايغا يىغىلىشاتتى، ياش يىگىتلەر ئۆزلىرىگە ياراغان قىزلارنى كۆرسە، قايتىپ بارغاندىن كېيىن قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ،

توي قىلىشقا پۇتۇشەتتى. ئاتا ـ ئانىلىرى ئادەتتە قارشىلىق بىلـ دۇرمەيتتى. ئاتىسى، ئاكىسى، تاغىسى ئۆلسە، ئوغلى قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆگەي ئانىسىنى، ھاممىسىنى ياكى يەڭگىسىنى ئۆز ئەمرىگە ئالاتتى. بىراق چوڭلارنىڭ كىچىكلەرنىڭ تۇل قالغان ئاـ يالليرىنى ئېلىشىغا يول قويۇلمايتتى.

گەرچە داۋاملىق كۆچۈپ ـ قونۇپ يۈرۈشسىمۇ، لېكىن ھەرـ قايسىسىنىڭ ئۆزلىرىگە تەئەللۇق يەرلىرى (ئوتلاقلىرى) بولاتتى. قاغان دائىم دېگۈدەك ئۆتۈكەن تېغىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسـ ـنىڭ ئىشىكى شەرققە قارىتىپ ئېچىلغانىدى، بۇ ئېھتىمال قۇـ ياشىنىڭ شەرقتىن چىقىدىغانلىقىنى ھۆرمەتلىگەنلىك بولسا كېـ ـرەك. قاغان ھەر يىلى قول ئاستىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى ئەگەشتۇـ رۇپ. ئەجدادلىرى تۇرغان ئۆڭكۇرگە كېلىپ، نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزەتتى. 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە يەنە باشقىلارـ دىن سۇ يىغىپ كېلىپ، كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتۈـ كۈزەتتى. ئۆتۈكەن تېغىدىن 500 چاقىرىم يىراقلىقتا، يىراقـ ـتىنلا كۆزگە چېلىقىدىغان بىر ئېگىز تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدا ھېچـ قانداق گىياھ ئۇنمەيتتى، تۈركلەر بۇ تاغنى بوز تەڭرى دەپ ئاـ ـتىشاتتى. بۇ خۇاشيا (خەنزۇ) تىلىدا يەر ئىلاھى دېگەنلىك ئىدى. تۈركلەرنىڭ يېزىقى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. لېكىن كالېندارچىلىقتىن خەۋىرى يوق بولۇپ، پەقەت ئوت چۆپلەر كۆـ كىرىشكە باشلىغان چاغنى يىلنىڭ باشلىنىشى ھېسابلايتتى.

ئىزاھاتلار:

① مەرھۇم تارىخشۇناس ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە: «بۇ چاغدا تۈركلەرنىڭ ‹كۆك› دېگەن نامى بىلەن ئاتىلىشى ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى شامان دىنى ئېتىقادى بويىچە ئاـ سىيا تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ شەرقىدە ياشىغانلىقى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى ۋە كۆك بۆرىنى ئۇلۇغلايدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك» دەپ يازىدۇ.

② «جۇنامە» (周书) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لىڭ خۇدېفېن قاتار-

لىقلار تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي ئەسەر بولۇپ، جەمئىي 50 جىلدتىن تەركىب تاپقان. مەزكۇر كىتاب تاڭ تەيزۇڭ (لى شىمىن)نىڭ جېنگۇەن 10 ـ يىلى (مىلادىيە 636 ـ يىلى) يېزىلىپ پۈتكەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىـ ساسلىقى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب بىزنى ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرۈپ، كېيىنكى مەزگىللەردىكى قۇدرەتلىك كۆك تۈرك خانلىقىنى قۇرغان تۈركلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى توغرىسىدا ئەڭ دەسلەپكى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئەھۋالى

رېشىت راخمان

1944 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغاندىن كېيىن، 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ھۆكۈمەتنىڭ ھەر قايسى ئىدارىلىرى تەسىس قىلىندى. شۇ قاتاردا غۇلجا پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىمۇ قۇرۇلدى. جاۋىت مۇساباييف ئىدارە باشلىقى، مالىك بېكتېمىروف، مۇھەممەتجان ئېلىيېفلار مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولۇپ تەيىنلەندى. پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدە كاتىبات باشقارمىسى، پوچتا باشقارمىسى ۋە تېخنىكا باشقارمىسى تەسىس قىلىندى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارەسى، ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر ئىلى ۋىلايىتىنىڭ قورغاس، سۈيدۇڭ، نىلقا، توققۇزتارا، قىزىلكۇرە (تېكەس)، كۇنەس، موڭغۇلكۇرە، سۈمۇل (چاپچال)، بۆرتالا، جىڭ، ئارشاڭ ناھىيىلىرى، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ چاغانتوقاي، تولى، دۆربىلجىن، ساۋەن، شىخو، قوبۇقسار ناھىيىلىرى، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بۇرۇلتوقاي، بۇرچىن، قاباھ، جېمىنەي، كۆكتوقاي، چىڭگىل ناھىيىلىرىدە پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئورگانلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پوچتا تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈپ،

پوچتا بىلەن تېلېگرافنى بىرلەشتۈرۈش يولغا قويۇلغان. ئور-گانلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتكە تەۋە ئىدى. غۇلجا پوچتا - تې-لېگراف ئىدارىسى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت مالىيە نازارە-تىنىڭ قارمىقىدا بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ھېسابات يۈرگۈزمەيتتى. كىرىمنىڭ ھەممىسى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلاتتى، چىقىم ھۆكۈمەت مالىيىسىدىن قەرز بېرىلەتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرى خەت - ئالاقە (ئاددىي خەت ھەم زاكاز خەت)، پوسۇلكا (خالتا)، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئە-ۋەتىلىدىغان خەلقئارا خەت - ئالاقە قاتارلىق كەسىپلەرنى بېجە-رەتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرى ھەرخىل قائىدە - تۈزۈم ۋە كەسپىي جەھەتتىكى ئىشلاردا، ئاساسەن جۇڭگونىڭ پوچتا تۈزۈمىنى، مەۋرىي باشقۇ-رۇش جەھەتلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋەتلىك باشقۇ-رۇش تۈزۈلمىلىرىنى قوللىناتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ دائىر-لىرىنىڭ ئېلىپ بارغان تىنچلىق سۆھبىتى نەتىجىسىدە 1946 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈ-مەت قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىل ئىچىدە ئۇچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ئوتتۇرىسىدا پوچتا - تېلېگراف ئالاقىسى يولغا قويۇلدى. بۇ مەزگىلدە ئۇچ ۋىلايەت تە-ۋەسىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئورۇنلىرىنىڭ خىراجەتلىرى شىنجاڭ ئۆلكىلىك پوچتا - تېلېگراف باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن چىقىم قىلىپ بېرىلدى. پوچتىغا ئىشلىتىلىدىغان جەدۋەل، ھۆججەت، تالون قاتارلىق كەسپىي ماتېرىياللارمۇ شىنجاڭ ئۆلە-كىلىك پوچتا - تېلېگراف باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن تەمىنلەپ بېرىلدى ۋە جۇڭگونىڭ پوچتا تۈزۈمى ھەم باھا ئۆلچەملىرى قوللىنىلدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئورۇنلىرىنىڭ ھەق ھېسابلاش تۈزۈمى ۋە پوچتا ماركىسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى 1945 ـ يىل 1 ـ ئايدا 100 دوللار، 300 دوللار، 500 دوللار ۋە 1000 دوللارلىق ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئاقچىسى تارقاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ خەجلىنىش قىممىتى ئەسلىدىكى گومىنداڭ ئاقچىسى بىلەن ئوخشاش ئىدى. بۇ چاغدا ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئورۇنلىرى ئاي ـ يۇلتۇز سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قىممىتى بەش دوللار، ئون دوللارلىق پوچتا ۋە باج ئىشلىرىدا ئوخشاش ئىشلىتىشكە بولىدىغان بىر يۈرۈش پوچتا ماركىسى تارقاتقان، ئۇنىڭ قىممىتى 1945 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭخۇا مەملىكەتلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ ھەق ھېسابلاش ئۆلچىمىگە مۇۋاپىق كېلەتتى.

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى گومىنداڭنىڭ 15 خىل پوچتا ماركىسىنىڭ ئۈستىگە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ تامغىسىنى باسقاندىن كېيىن باھاسىنى ئۆرلەتمەي ئۇچ ۋىلايەت پوچتا ماركىسىغا تەڭلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش توغرىسىدا قارار چىقاردى.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچىلىنىپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسى بىلەن گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئالاقىسى يەنە ئۈزۈلۈپ قالدى. بۇ چاغدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ئاقچىسىنىڭ بازاردىكى كۈچى ئاجىزلاپ، پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىۋاتقان ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا ئاقچا ۋە پوچتا ماركىسى تارقىتىپ، پوچتا باھاسىنى تەڭشەشنى قارار قىلدى.

1948 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ نامىدا پوچتا باھاسىنى تەڭشەش توغرۇلۇق بۇيرۇق

ئېلان قىلىندى. يەنى ئادەتتىكى خەتنىڭ ھەر 20 گرامىغا 150 دوللاردىن ھەق ئېلىش، 20 گرامدىن ئېشىپ كەتسە 100 دوللار قوشۇپ ھېسابلاش، زاكاز خەتنىڭ ھەر 20 گرامى ئۈچۈن 300 دوللار ھەق ئېلىش، ئېشىپ كەتكەن قىسمى ئۈچۈن يەنە 200 دوللار قوشۇپ ھەق ئېلىش، گېزىت ـ ژۇرنالنىڭ ھەربىر سانـ نىڭ تارقىتىش ھەققى ئۈچۈن بەش دوللار ھەق ئېلىش، پوسۇلكا (خالتا) ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسى ئىچىدە ئون كىلوگرامنى ئاشقرقى چەك قىلىپ، ھەر بىر كىلوگرامغا ھەر كىلومېتىر ئۈچۈن بەش دوللار ھەق ئېلىش بەلگىلەندى.

ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئورۇنلىرى 1949 ـ يىل 2 ـ ئايدا «ئەمگەكچىلەر» نامىلىق بىر يۇرۇش جەمـ ئىي تۆت پارچە پوچتا ماركىسى تارقاتتى. ئۇنىڭ بىرىنچىسىگە زىيالىيلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، قىممىتى 50 دوللار، ئىككىنچىسى ئەسكەرلەرنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بوـ لۇپ، قىممىتى 100 دوللار، ئۈچىنچىسىگە پوچتالىيوننىڭ سۈرىدـ تى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، قىممىتى 200 دوللار، تۆتىنچىسىگە كۆمۈركان ئىشچىلىرىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، قىمـ مىتى 500 دوللار ئىدى.

ئۈچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئورۇنلىرى شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر مۇكەممەل تامغا ئويدۇرۇشقا ئۇلگۈـ رەلمىگەن بولۇپ، 1946 ـ يىلدىن باشلاپ ئانچە ئۆلچەملىك بولـ مىغان ياغاچ تامغا ئىشلىتىلىپ كەلگەن.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پوچتا يوللىرى غۇلجا شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەتراپقا تارالغان بولۇپ، غۇلجا شەھىرى بىلەن ياماتۇ ئارىلىقىدا كۈندىلىك پوچتا يوللانمىلىرى ئات بىلەن توشۇلاتتى. ياماتۇدا پوچتا يوللانمىلىرىنى ئالماشتۇـ رۇش بېكىتى بولۇپ، ئۇ يەردە توققۇز تارا، كۈنەس، قىزىلكۈرە، موڭغۇلكۈرەلەرنىڭ پوچتا يوللانمىلىرى ئالماشتۇرۇلاتتى. موڭـ غۇلكۈرە ئۆز پوچتا يوللانمىلىرىنى قىزىلكۈرەگە ئەۋەتىپ ئالـ

ماشتۇرۇپ كېتەتتى. غۇلجا شەھىرى بىلەن سۈمۈل ئارىلىقىدا يەنە بىر پوچتا يولى بولۇپ، سۈمۈل ناھىيىسىنىڭ كۈندىلىك يوللانمىلىرى ئات بىلەن يەتكۈزۈلەتتى. غۇلجا شەھىرى بىلەن قورغاس ـ سۈيدۇڭ ئارىلىقىدىكى كۈندىلىك پوچتا يوللانمىلىرى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇلىدىغان بولۇپ، ئۇ، سۈيدۇڭ، قورغاسقا ئەۋەتىلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزەتتى. غۇلجا شەھىرى بىلەن مازار ئارىلىقىدا يەنە بىر پوچتا يولى بولۇپ، نىلقا ناھىيىسىنىڭ پوچتا يوللانمىلىرى شۇ يەردە ئالماشتۇرۇلاتتى. غۇلجا شەھىرى بىلەن شىخو ئارىلىقىدىكى پوچتا يوللانمىلىرى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇلىدىغان بولۇپ، ئارشاڭ ناھىيىسىنىڭ پوچتا يوللانمىلىرى سەنتەي ئالماشتۇرۇش بېكىتىدە، بۆرتالانىڭ پوچتا يوللانمىلىرى ۋۇتەي ئالماشتۇرۇش بېكىتىدە ئالماشتۇرۇلاتتى. ئوخشاشلا جىڭ، شىخو، تارباغاتاي، ئالتايغا بارىدىغان ۋە ئۇ يەردىن كېلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرىمۇ شۇ يەردە ئالماشتۇرۇلاتتى. شىخو بىلەن ماناس ئارىلىقىدىكى پوچتا يوللانمىلىرى ئادەتتە مۇقىم بەلگىلىمە بويىچە يەتكۈزمەستىن، كۆپىنچە ۋەزىپە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن چىققان ھەربىي ئاپتوموبىللار ئارقىلىق توشۇلاتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى «جىنايەت قانۇنى» توغرىسىدا

قۇددۇس ئابدۇسەمەت

1944 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق مىللەتلىرىنى ئاساس قىلغان ھەر مىللەت خەلقى نىسبەتەن ناھىيىسى ۋە غۇلجا شەھىرىدە گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا غۇلجا شەھىرى ئازاد قىلىنىپ، ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقى تەنتەنە بىلەن جاكارلاندى. ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپلا، ئىچكى ئىشلار نازارىتى، تەپتىش نازارىتى، يۇقىرى سوت مەھكىمىسى، مالىيە نازارىتى، سەھىيە نازارىتى، دىنىي ئىشلار نازارىتى، ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى، ترانسپورت ئىدارىسىگە ئوخشاش ئورگانلار تەسىس قىلىندى. بۇ ئىنقىلاب پۈتۈن شىنجاڭدىكى، خۇسۇسەن ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىردەك قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا ھەرقايسى سەپلەردە زور غەلىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىمۇ ئازادا ـ ئازادىن ئازاد قىلىندى. شىنجاڭ تارىخىدا «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتالغان بۇ ئىنقىلاب «جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى» بولۇپ قالدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش، خەلق قورالىنى كۈچلەندۈرۈش، گومىنداڭ كۈچلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش، ئىتتىپاقلى-

شىشقا تېگىشلىك بارلىق كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەننى يوقىتىش، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتا بۇ زۇلغان جەمئىيەت تەرتىپىنى تېزدىن تۈزەپ، پۈقرالارنىڭ دېموكراتىيە ـ ئەركىنلىك ھوقۇقىنى تەمىن ئېتىش، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىكى مۇقىملىقنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ساقلاش ئۈچۈن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي ئەدلىيە مەھكىمىسى تەرىپىدىن «جىنايەت قانۇنى» تۈزۈپ چىقىلدى ھەم 1945 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ ئېلان قىلىندى. بۇ «جىنايەت قانۇنى» جەمئىي يەتتە باب، 111 ماددىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئاخىرىغا ئىزاھلىق چۈشەندۈرۈش بېرىلگەن. تۆۋەندە بۇ قانۇننىڭ بەزى مۇھىم مەزمۇنلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

پۈقرالارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى

«جىنايەت قانۇنى» دا ئالدى بىلەن پۈقرالارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيەتلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ھەر بىر پۈقرانىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن ھوقۇققا تولۇق ئىگە بولۇشى ھەم بۇ ھوقۇقنى توغرا تۇتۇشى، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمرى بويىچە بەلگىلەنگەن پۈقرالىق مەسئۇلىيىتىنى سادىقلىق بىلەن ئادا قىلىشى تەلەپ قىلىنغان.

پۈقرالارنىڭ ھوقۇقىغا كەلسەك، «جىنايەت قانۇنى» دا ئالدى بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەر، ئەر ـ ئاياللار ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ پۈقراسى ھېسابلىنىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەتتە بىر كىشىلىك ئاۋازغا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ پۈقرالارنىڭ سايلاش ـ سايلىنىشتىن ئىبارەت دېموكراتىك ھوقۇقى ئىدى. پۈقرالارنىڭ مەجبۇرىيىتىگە كەلسەك، «جىنايەت قانۇنى»دا ھۆكۈمەت پۈقراسى بولغان ھەربىر كىشىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمىي ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ئىجرا قىلىشى ھەمدە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن سېلىنغان ئالۋان ـ ياساقلارنى

ئۆز ۋاقتىدا تۆلىشى شەرت، دەپ بەلگىلەنگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا بويسۇنمىغانلار ھۆكۈمەت ۋە خەلق مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزگەنلەر قاتارىدا بىرتەرەپ قىلىنىپ، ئۇلارغا جەريمانە قويۇلىدىغانلىقى ھەم ئۇلارنىڭ جاۋابكارلىققا تارتىلىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. بۇ ئارقىلىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ۋاقىتىدا ئورۇندىلىشىغا قانۇن جەھەتتىن ئاساس سېلىنغان.

«جىنايەت قانۇنى»دا: «ئومۇمىي خەلقنىڭ ھوقۇقى (قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) بارلىقى، ئىككىنچى بىر كىشىگە بىگۇناھ ئازار بەرگەنلەر ياكى بىرەر نەرسە دەپ قارا چاپلىغانلار جاۋابقا تارتىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمىدە قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكى، پۇقرالارنىڭ كىشىلىك ئىززەت - ھۆرمىتىگە، قانۇنىي ھوقۇقىغا ۋە ئەركىنلىكىگە دەخلى - تەرۇز يەتكۈزگەن ۋە يەتكۈزۈشكە ئۇرۇنغانلارنىڭ قانۇنىي جازاغا تارتىلىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

جنايى ئىشلارنىڭ سورىلىشى

«جىنايەت قانۇنى» دا جىنايى ئىشلارنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان كىشى خەت ئارقىلىق ئەرز قىلغاندىن كېيىن تەكشۈرۈش بەلگىلەنگەن، ئەرز قىلغۇچىنىڭ ئۆزى تۇرۇشلۇق شەھەر، مەھەللىنى، نېمە ئىش توغرىسىدا ئەرز بېرىدىغانلىقىنى، جىنايەت قايسى جايدا، قانداق تەرىقىدە سادىر بولغانلىقىنى، گۇۋاھچىلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، تۇرار جايىنى ئېنىق يېزىپ، ئاخىرىدا قول قويۇشى، يىل، ئاي، كۈننى ئېنىق ئەسكەرتىشى تەلەپ قىلىنغان. قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، دەۋاگەر ئەرز قىلغاندىن كېيىن جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىنىڭ ئەنزىسى تۇرغۇزۇلاتتى، بۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا سوراق ئورۇنلىرى (ساقچى ئىدارىسى، ھاكىم ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈش بۆلۈملىرى) مەسئۇل بولاتتى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، جىنايەت ھۆكۈمگە لايىق تېپ-

پىلسا، سوراق قىلغان كىشى شۇ ئەنزە توغرىسىدا ئۆزىنىڭ پىكرىنى ۋە جىنايەتنىڭ مەزمۇنىنى يېزىپ باشلىقىغا تەستىقلاتقاندىن كېيىن سوتقا ئەۋەتىپ بېرەتتى. سوت ئورۇنلىرى يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، ئەرز قىلغۇچى ۋە ئەيىبلەنگۈچىگە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنى چاقىرىپ، ئۇلاردىن ئەھۋالنى يۈزمۈيۈز تۈرۈپ سوراپ ئېنىقلىغاندىن كېيىن، ئاندىن ھۆكۈم چىقىراتتى.

ھەق تەلەپ ئىشلىرى ھەقىقىي ھۆججەتلىك ئىسپاتلار بىلەن بولسا، تەكشۈرۈش ئىشى يۈرگۈزۈلمەي، دەۋاگەر، جاۋابكار ۋە گۇۋاھچىلار چاقىرتىلىپ سورالغاندىن كېيىن، شۇ كۈنىلا ھۆكۈم چىقىرىلاتتى. ھۆكۈمنىڭ ئاخىرىغا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ 14 كۈن ئىچىدە نارازىلىق ئەرزى بېرىش ھوقۇقى بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلەتتى. نارازىلىق ئەرز بېرىلسە ئەنزە ئالىي ئەدلىيە مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بېرىلەتتى. ھۆججەتسىز پۇل دەۋا ئىشلىرى، مىراس، نىكاھ، مەسچىت، مەدرىسە ماجىرالىرى قانۇندىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە مەھكىمە شەرئىگە ئەۋەتىلىپ، شۇ ئورۇن ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى (دىنىي ئىشلار نازارىتى قارىمىقىدا جايلاردا شەرئىئەت مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغانىدى). ئومۇمەن ئېيتقاندا، «جىنايەت قانۇنى» دا جىنايەتكە دائىر ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، جىنايەت ئەنزىلىرىنى ئېنىقلاش، جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىنى تۇتۇپ تۇرۇش، قاماش، قامالغۇچىنى تەرگەۋ قىلىپ تەكشۈرۈش ۋە جىنايەتچىلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىشقا ئوخشاش ئىشلارنىڭ قانۇنىي رەسمىيەت ـ تەرتىپلىرى ساقچى ئىدارىسى، ھاكىم ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈش بۆلۈمى، سوت مەھكىمىسى، ئەدلىيە مەھكىمىسى، تۈرمە قاتارلىق ئورگانلارنىڭ ۋەزىپىسى، ھوقۇق دائىرىسى ۋە ئىش تەرتىپلىرى توغرىسىدا ئەتراپلىق، كونكرېت بەلگىلىمىلەر تۈزۈلگەن ھەمدە بۇ بەلگىلىمىلەر قانۇن تەلىپى بويىچە قاتتىق ئىجرا قىلىنغانىدى.

سياسي جنايەت

«جنايەت قانۇنى» دا ئۇچ ۋىلايەت دائىر بىسىدە جاسۇسلۇق نىيىتىدە ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم كىشىلىرىگە سۇيىقەست قىلىش ئۇچۇن كەلگۈچىلەر، ئىككى ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا يامان نىيەت بىلەن سۆز توشۇغۇچىلار، ئوت قويغۇچىلار، زەھەر تاشلىغۇچىلار، ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەر، ھۆكۈمەت مەخپىيىتىنى ۋە ئاخ-باراتنى ئوغرىلىغۇچىلار، يامان نىيەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئورۇنلىرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار، ئامما ئارىسىدا ئاغزاكى ۋە تەشۋىق ۋەرەقلىرى ئارقىلىق تەتۇر تەشۋىق تارقاتقۇچىلار، يامان نىيەتتە كۆپلەپ قورال - ياراغ ۋە ئوق - دورا ساقلىغۇچىلار سىياسىي جنايەتچى دەپ قارىلىپ، ئۇلارغا جنايى قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ جازا ھۆكۈم قىلىش بەلگىلەنگەن. مەسىلەن: «جنايەت قانۇنى» دىكى ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر بويىچە، ئىككى ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا يامان نىيەت بىلەن خەت - سۆز توشۇغۇچىغا سەككىز يىللىق؛ خەلق ئارىسىدا تەتۇر تەشۋىق تارقاتقۇچىغا سەككىز يىللىق قاماق جازاسى بېرىلەتتى؛ شۇ تەرىقىدىكى جنايەتنى بىر نەچچە كىشى تىل بىرىكتۈرۈپ سادىر قىلسا، ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى؛ يامان نىيەتتە كۆپلەپ قورال - ياراغ، ئوق - دورا ساقلىغۇچىلارغا ئۆ-لۈم جازاسى بېرىلەتتى.

ئوغرىلىق جنايىتى

ئوغرىلىق جنايىتى «جنايەت قانۇنى» نىڭ 2 - بابى بو-لۇپ، 14 ماددىدىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدا ئوغرىلىق جنايىتى ئۆتكۈزگەنلەرگە جنايىتىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ، قا-نۇنىنىڭ ئالاقىدار ماددىلىرى بويىچە پەرقلىق جازا بېرىش بەلگە-لەنگەن؛ بىردىن ئۇچكىچە چوڭ چارۋا ئوغرىلىغانلارغا بىر يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش، بۇ جنايەتنى ئىككىنچى قېتىم تەكرارلىسا، ئىككى يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش؛ ئۇچتىن بەشكىچە چوڭ چارۋا ئوغرىلىغانلارغا ئىككى

يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش، بۇ جىنايەتنى ئىكـ
كىنچى قېتىم تەكرارلىسا، ئۈچ يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماق
جازاسى بېرىش؛ بەشتىن ئونغىچە چوڭ چارۋا ئوغرىلىغانلارغا بۇ
جىنايەتنى ئىككىنچى قېتىم تەكرارلىسا، تۆت يىلدىن يەتتە يىل-
غىچە قاماق جازاسى بېرىش؛ كۆپلەپ مال ئوغرىلىغانلارغا ئوغـ
رىلانغان مال سانىغا قاراپ بەش يىلدىن سەككىز يىلغىچە قاماق
جازاسى بېرىش؛ بىرنەچچە كىشى تەل بىرىكتۈرۈپ كۆپلەپ مال
ئوغرىلىسا ھەم مال ئىگىسىگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزسە،
ئۇلارغا يەتتە يىللىق قاماق جازاسىدىن ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا
بېرىش ھەمدە مال ئىگىسىنىڭ مېلىنى ئەينى بىلەن قايتۇرغۇ-
زۇش، ئەگەر مالنىڭ ئەينى بولمىسا، مالنىڭ قىممىتىنى ھې-
سابلاپ پۇل - مال تۆلىتىش بەلگىلەنگەن؛ بۇنى ھەق تەلەپ ئىشى
بويىچە ئەمەس، جىنايەت ئىشى بويىچە بىرتەرەپ قىلىش كۆرسە-
تىلگەن.

ئوغرىلىقنى كەسىپ قىلغۇچىغا، ئوغرىلانغان مال مىقدارىغا
قاراپ، «جىنايەت قانۇنى» دا بەلگىلەنگەن جازانى تولۇق قوللىنىش
كۆرسىتىلگەن، ئۇلار ئاز ھەم ئۇششاق - چۈششەك مال ئوغرى-
لىسا، ئالتە ئايدىن يەتتە يىلغىچە قاماش، بۇ جىنايەتنى ئىككىـ
چى قېتىم تەكرارلىسا، بىر يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماش بەلگە-
لەنگەن؛ قورال ئىشلىتىپ ئوغرىلىق قىلغۇچىلارغا «جىنايەت قا-
نۇنى» نىڭ قانۇنسىز تۇرده يوشۇرۇن قورال ساقلاش جىنايىتىگە
دائىر ماددىسى بىلەن ئوغرىلىق جىنايىتىگە دائىر ماددىسى بويە-
چە ئۆلۈم جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن؛ تام تېشىپ مال - مۇلۇك
ئوغرىلىغۇچىلارنى مال - مۇلۇك ئىگىسىگە يەتكۈزگەن زىيىنغا
قاراپ جازالاش، بۇ خىل جىنايەتنى بىرقانچە كىشى تەل بىرىكـ
تۈرۈپ شەكىللەندۈرسە ھەم مال - مۇلۇك ئىگىسىگە زىيان -
زەخمەت يەتكۈزسە (يەنى جىنايەت ئۆتكۈزۈش جەريانىدا مال - مۇ-
لۇك ئىگىسىنى ئۇرسا، باغلاپ قويسا، سولاپ قويسا ھەم قەبىھ
ۋاستىلەرنى قوللانسا)، ئۇلارغا يەتتە يىللىق قاماق جازاسىدىن

ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا بېرىش بەلگىلەنگەن؛ «جىنايەت قانۇنى» دا يەنە جەلىگۈرلۈك (يانچۇقچىلىق، ئالدامچىلىق) قىلغۇچىلارنى جازالاشقا دائىر كونكرېت بەلگىلىمىلەرمۇ تۈزۈلگەن.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى يەنە جەمئىيەت تەرتىپىنى ياخشىلاش، ئىگىلىكنى خاتىرجەم راۋاجلاندۇرۇش، ئا-ھالىلەرنىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس قا-نۇنلارنى تۈزگەن ۋە يولغا قويغاندىن باشقا، زۆرۈر تېپىلغاندا، ئايرىم قارارلارنىمۇ چىقىرىپ، ئۇنى ئۆز دائىرىسىدە ئىجرا قىل-غاندى. مەسىلەن: ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى-نىڭ 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى 198 - سانلىق يىغىنىدا مۇنداق قارار چىقىرىلغان: «كېيىنكى كۈنلەردە شەھەر ۋە يېزا - قىشلاقلاردا جىنايەتكار ئۇنسۇرلار ئاكتىپ رەۋىشتە ھەربىكەتلىنىشكە باشلىغانلىقى سېزىلمەكتە، بۇ ئۇنسۇرلار ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز رەۋىشتە دۆلەت بايلىقىغا زىيان يەتكۈزۈش بىلەن بىرلىكتە ئايرىم پۇقرالارنىمۇ ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتماقتا. جىنا-يەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ يەنمۇ ئاكتىپلىشىپ كېتىشىنى توسۇش ۋە ئۇغرىلىقنى يوق قىلىش مەقسىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قارار قىلىدۇ:

1) ئۇغرىلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان تۈزۈلمەس ئۇغرى ئۇ-نسۇرلار، تەشكىلىي رەۋىشتە بۇلاڭچىلىق قىلغۇچى گۇرۇھلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە قوراللىق باسقۇنچىلار دۆلەت ئىقتىسادىغا زىيان سالغۇچى بولۇپ ھېسابلىنىپ، سىياسىي جىنايەتچىلەر قاتارىدا جاۋابكارلىققا تارتىلسۇن. بۇ ئىشقا ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ بارلىق كۈچى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلسۇن. تەرگەۋ ئىشلىرى ئىككى ھەپتە ئىچىدە پۈتتۈرۈلۈپ، ھۆكۈم چىقىرىش ئىشى ئىلى ۋىلايىتىدە ئالىي ئەدلىيە مەھكىمىسىگە، تارباغاتاي ھەم ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ۋىلايەتلىك ئەدلىيە مەھكىمىلىرىگە تاپشۇرۇلسۇن.

2) ئۇشبۇ قارارنىڭ 1 - ماددىسىدا كۆرسىتىلگەن جىنايەت-چىلەر ئۇستىدىكى تەرگەۋ ئىشلىرى ئالىي ئەدلىيە مەھكىمىسى

تەرىپىدىن تاپشۇرۇۋېلىنغان كۈندىن باشلاپ ئۈچ كۈن ئىچىدە پۈتتۈرۈلسۇن، ئوغرىلىقنى كەسىپ قىلمۇشلىغان تۈزەلمەس ئۇۋۇ-سۇرلارغا، تەشكىلىي رەۋىشتە ئوغرىلىق قىلغۇچىلارغا، ئادەم ئۆلتۈرۈش ياكى باشقا زورلۇق ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ تەشكە-لىي رەۋىشتە بولغان بۇلاڭچىلىققا ئىشتىراك ئەتكۈچىلەرگە ئا-لىي جازا ــ ئۆلۈم جازاسى بېرىلسۇن، قالغان ئوغرىلارغا ئۈچ يىللىق قاماق جازاسىدىن تارتىپ ئالىي جازاغىچە جازا بېرىلسۇن.

3) ئۇشبۇ قارارنىڭ 2 ـ ماددىسىغا بىنائەن ئالىي جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنىڭ ھۆكۈم قارارلىرى ۋىلايەتلىك ئورۇنلاردا ۋالىي تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلسۇن، شۇنداقلا ئۇ جىنا-يەتچىلەردىن ئەپۇ قىلىش[1] توغرۇلۇق ھېچبىر ئىلتىماس قوبۇل قىلىنمىسۇن، بۇلارنىڭ مالىرىدىن ئائىلىلىرىگە بىرئاز مىقدارىدا قالدۇرۇلۇپ، قالمىش مالىرى مۇسادىرە قىلىنسۇن. ئوغرىلىۋېلىنغان مالىرى تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ئىگىلىرىگە قايتۇرۇلسۇن.

4) ئۇشبۇ قارارنىڭ 2 ـ ماددىسىغا بىنائەن ھۆكۈم قىلى-نىپ قاماققا ئېلىنغانلار ئېغىر خىزمەتكە سېلىنسۇن، قېچىپ كەتكەنلەرگە قاتتىق جازا قوللىنىلسۇن، بۇ ھوقۇقلار ئىچكى ئىشلار نازارىتىگە تاپشۇرۇلسۇن.

5) ئوغرىلىق ھەم بۇلاڭچىلىق جىنايەتلىرى توغرىسىدا تەر-گەۋ يۈرگۈزۈش ھەم ھۆكۈم چىقىرىشتا پەقەت ئۇشبۇ قارار قول-لىنىلسۇن.

6) بارلىق ئىدارە خىزمەتچىلىرىگە ۋە پۇقرالارغا جىنايەت ئۇستىدىكى ئوغرىلارنى تۇتۇپ، ئوغرىلانغان مالىرى بىلەن بىر-لىكتە ساقچى ئىدارىلىرىگە تاپشۇرۇشقا ھوقۇق بېرىلسۇن.

7) ئۇشبۇ قارار گېزىتكە ئېلان قىلىنىپ، خەلق مەجلىس-

① ئەپۇ قىلىش ئىلتىماسى ــ جىنايەتچىگە قانۇن بويىچە جازا بېرىلگەندىن كې-يىن، جىنايەتچىنىڭ يۇقىرى ئورگانغا ئۆزىگە بېرىلگەن جازانى يېنىكلىتىش، كەچۈ-رۈم قىلىش، قايتا تەكشۈرۈش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلىشى ئەپۇ قىلىش ئىلتىماسى دېيىلەتتى.

لىرىده ئوقۇلۇپ چۈشەندۈرۈلسۇن.

8) ئۇشبۇ قارار گېزىتكە ئېلان قىلىنغان كۈندىن ئېتىبارەن قوللىنىلسۇن ھەمدە بۇ قارار ئېلان قىلىنغان ۋاقىتتا ئىش تەۋ-گەۋ دەۋرىدە ياكى ئەدلىيە مەھكىمىسىدە قارىلىۋاتقان 2 ـ ماد-دىدا كۆرسىتىلگەن جىنايەتچىلەرمۇ ئەيىبلەنسۇن.

خىزمەت ئۈستىدىكى جىنايەتلەر

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ كادىرلىرى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىدىن خىزمەتتىكى قولايلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمەت پۇلىنى ئوروۇنسىز سەرپ قىلغۇچىلار، ھۆكۈمەت پۇلىنى يوقىتىپ قويغۇچىلار، ھۆكۈمەت خىزمىتىگە سۈسلۇق قىلىپ تەشكىلگە زىيان كەلتۈرگۈچىلەر، باشقىلارنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرۈپ بېرىش ھېسابىغا پارا ئالغانلار، پارا بەرگۈچىلەر، ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىنىڭ ئابرۇيىنى تۆككۈچىلەر، باشقا كىشىلەرنىڭ ئۈستىدىن يالغان ئەرز بەرگۈچىلەر، ئۆز خىزمىتىگە تايىنىپ ھۆكۈمەتنىڭ مال ـ مۈلكىنى شەخسىي پايدىسىغا ئېلىۋالغانلار، گۇرۇھ بولۇپ تىل بىرىكتۈرۈپ يۇقىرىقى جىنايەتنى سادىر قىلغۇچىلار، قۇزغۇن، ئالدامچىلىق ئۈسۈللىرى بىلەن ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئېلىۋېلىشقا ئۇرۇنغۇچىلارنىڭ ھەممىسى «جىنايەت قانۇنى» دا خىزمەت ئۇسۇلىدە جىنايەت ئۆتكۈزگۈچىلەر ھېسابلىناتتى. بۇ خىلدىكى جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزگۈچىلەر قىلمىشىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكى، تەشكىلگە ۋە شەخسكە كەلتۈرگەن زىيىنىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى، تەسىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەمدە پوزىتسىيىسىنىڭ ياخشى ـ يامانلىقىغا قاراپ «جىنايەت قانۇنى» نىڭ ئالاقىدار ماددىلىرى بويىچە جاۋابقا تارتىلىپ جازالىناتتى. مەسىلەن: ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئىشلەپ تۇرۇپ، ھۆكۈمەت پۇلىنى ئوروۇنسىز سەرپ قىلغۇچىلارغا ئوروۇنسىز سەرپ قىلىنغان پۇل مىقدارىغا قاراپ بىر يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىلەتتى؛ ھۆكۈمەت پۇلىنى قەستەن يوقاتقانلارنىڭ جىنايىتى گۇۋاھچىلار بىلەن ئىس-

پاتلانسا، بۇ جىنايەت شۇ كىشىلەر تەرىپىدىن تەكرارلانغان بولسا ياكى يوقالغان پۇل مىقدارى كۆپ بولسا، ئۇلارغا ئېغىر جازا، ھەتتا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يوقالغان پۇل پۇل يوقاتقۇچىنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىدىن ئۇندۇرۇۋېلىناتتى. يۇقىرىدىكى جىنايەت «جىنايەت قانۇنى» دا خىزمەتكە سەل قاراش نەتىجىسىدە تۇغۇلغان جىنايەت دەپ بېكىتىلگەنىدى. كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئۆز ۋەزىپىسىنى سۇسلۇق قىلىپ ياخشى ئورۇندىمىسا، بۇ جىنايەتنى قەستەن سادىر قىلغان بولسا، ئۇلارنىڭ خىزمەتكە يەتكۈزگەن تەسىرىگە ۋە خىزمەت دەرىجىسىگە قاراپ جاۋابقا تارتىلىپ، بىر يىلدىن سەككىز يىلغىچە قاماققا ھۆكۈم قىلىناتتى؛ ئەگەر خىزمەتچى خادىملار ئۆزئارا تىل بېرىكتۈرۈپ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە سۇسلۇق قىلسا، ئۇلار خىزمەتكە يەتكۈزگەن تەسىرىگە ۋە خىزمەت دەرىجىسىگە قاراپ قانۇن بويىچە ئېغىر جازالىناتتى؛ مۇشۇ خىلدىكى جىنايەتنى خىزمەت ھوقۇقىغا تايىنىپ قايتا تەكرارلىسا، ئۇلار ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ جازالىناتتى؛ خىزمەتتىكى خادىملار شەخسلەرنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرۈپ بېرىش ھېسابىغا پارا ئالغان بولسا، ئۇلارغا پارا ئالغان پۇلنىڭ سانىغا ۋە خىزمەت دەرىجىسىگە قاراپ بىر يىلدىن بەش يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىلەتتى، بۇ خىلدىكى ئىشلار شۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئىككىنچى قېتىم تەكرارلانسا ياكى پارا ئالغان پۇل سانى كۆپ بولسا، ئېغىرلىتىپ جازا بېرىلەتتى؛ پارا ئالغۇچى پارا ئالغانلىقىنى ۋاقتىدا تېگىشلىك ئورۇنغا مەلۇم قىلغان ھەمدە ئالغان نەرسىلىرىنى مەھكىمىگە تاپشۇرغان بولسا، مەزكۇر كىشى جاۋابكارلىقتىن ئاقلىنىپ، پارا بەرگۈچىگە «جىنايەت قانۇنى» بويىچە بىر يىلدىن بەش يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىلەتتى؛ ئەگەر پارا بەرگۈچى ۋە ئۇنى قوبۇل قىلغۇچىنى باشقا ئادەم پاش قىلسا، پارا بەرگۈچى ۋە پارىنى قوبۇل قىلغۇچىغا ئوخشاشلا بىر يىلدىن بەش يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىلەتتى ھەمدە پارا ئالغان پۇل ئومۇمنىڭ ھېسابىغا ئېلىناتتى.

خىزمەتچى خادىملار ئىككىنچى بىر كىشىنىڭ ئۇستىدىن يالغان ئەرز بەرسە، ئەرزنىڭ يالغانلىقى ھەققەتەن ئىسپاتلانسا، قانۇن بويىچە تەنقىد جازاسى ھەم ئالتە ئايدىن بىر يىلغا قەدەر قاماق جازاسى بېرىلەتتى؛ بىرقانچە خىزمەتچى ئۆزئارا تىل بېرىكتۈرۈپ باشقا بىراۋنىڭ ئۇستىدىن يالغان ئەرز بەرسە، بەرگەن ئەرزنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بەش يىلغىچە لىك قاماق جازاسى بېرىلەتتى. خىزمەتچى خادىملار ئۆز خىزمەتىگە تايىنىپ ئومۇمنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى ئۈچۈن ئېلىۋالغان بولسا، ئېلىۋېلىنغان مال ـ مۈلۈكنىڭ مىقدارىغا ۋە شۇ كىشىنىڭ خىزمەت دەرىجىسىگە قاراپ، ئېلىۋېلىنغان مال ـ مۈلۈك قايتۇرۇپ ئېلىنغانىنىڭ سىرتىدا، ئۈلارغا توققۇز ئايدىن ئۈچ يىلغىچىلىك قاماق جازاسى بېرىلەتتى. ئەگەر مۇشۇنداق جىنايەتنى بىرقانچە كىشى تىل بىرىكتۈرۈپ قىلغان بولسا، ئۈلارغا بىر يىلدىن تۆت يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىلەتتى.

ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنمىغانلارغا بېرىلىدىغان قانۇنىي جازا

«جىنايەت قانۇنى» نىڭ بۇ قىسمىدا، ئاساسەن، ھەربىي خىزمەتكە چاقىرىشقا بويسۇنمىغۇچىلار[1] ھەربىي خىزمەتتىن قاچقۇچىلار، قېچىشقا ياردەم بەرگۈچىلەر، ھەربىي خىزمەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزىنى ھەربىي خىزمەت ئىشلەشكە يارىمايدىغان قىلىپ قويغۇچىلار، ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىدىن كەلگەن ئەمىر ـ

① ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئىنقىلاب غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مۇنتىزم مىللىي ئارمىيە قۇرۇشنى قارار قىلغان، شۇنداقلا 1945 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۆتكۈزگەن 4 ـ سانلىق يىغىن قارارىنىڭ 7 ـ مادداسىغا ئاساسەن، مۇنتىزم قوشۇن تەشكىل قىلىشتىن بۇرۇن ھەربىي ئىدارە قۇرۇشنى بەلگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى پارتىزانلار شتابى ھەربىي ئىدارىگە ئۆزگەرتىلگەن. 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ 19 ـ سانلىق يىغىنىدا ھەربىي سەپكە چاقىرىش قانۇنى ماقۇللىنىپ ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭدا: «ناھىيە، شەھەرلەردە ھەربىي خىزمەت ئىدارىلىرى قۇرۇلىدۇ، يېشى 18 دىن 22 گىچە بولغان پۇقرالار مىللەت ئايرىمايى ھەربىي سەپكە چاقىرىلىدۇ، ھەربىي خىزمەت مۇددىتى ئۈچ يىل بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.)

پەرمانلارنى ئۆز ۋاقتىدا ئورۇندىماي سەل قارىغۇچىلار، جازا ھۆ-
كۈم قىلىنىپ تۇرمىگە ئېلىنغاندىن كېيىن قاچقانلار، تۇرمىدىن
قېچىشقا يول كۆرسەتكۈچىلەر، تۇرمىدىن قېچىش ۋاقتىدا ھۆ-
كۈمەت مال - مۈلكىگە ۋە خىزمەتچى خادىملارغا زىيان يەتكۈز-
گەنلەر، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان زەھەرلىك بۇ-
يۇملار (ئەپيۇن، كۆكنار، نەشە ۋە باشقىلار) نى ئىشلىگۈچىلەر ۋە
بۇ خىلدىكى زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى چەككەنلەر، ساتقانلار،
تېرىغانلار، بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە رۇخسەتسىز ئۆتكەز-
لەر، ئۆز ئالدىغا رۇخسەتسىز قورال - ياراغ، ئوق - دورا ساقلا-
غۇچىلار، سوراق ئورۇنلىرىدا باشقا بىراۋ ئۈستىدىن غەرەزلىك
ھالدا يالغان گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەر، ئۇرۇش ۋاقتىلىرىدا شەخ-
سىي پايدىنى كۆزلەپ ئولجا ئالغۇچىلارنى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر -
پەرمانلىرىغا بويسۇنمىغۇچىلار دەپ قاراپ، قانۇن بويىچە جازالاش
بەلگىلەنگەن. مەسىلەن: «جىنايەت قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە
ئاساسەن، ھەربىي سەپتىن قاچقۇچىلارغا ئۇچ ئايدىن بىر يىلغىچە
قاماق جازاسى بېرىش؛ ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك
ئىدارىلىرىدىن كەلگەن مۇھىم ئەمىر - پەرمانلارنى ۋاقتىدا ئو-
رۇندىماي، سۈسلۇق قىلغانلارغا ۋە ئۇنىڭغا بويسۇنمىغانلارغا
ئىككى يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش؛ تۇرمىدىن قاچقۇچىلارغا،
تۇرمىدىن قېچىش جەريانىدا تۇرمىنى بۇزۇپ ياكى تۇرمە تاملىرى-
نى تېشىپ، ھۆكۈمەت مال - مۈلكىگە ھەمدە شەخسىلەرنىڭ ھايا-
تى ۋە مال - مۈلكىگە زىيان كەلتۈرگەنلەرگە قىلمىشىغا قاراپ
ئالتە ئايلىق قاماق جازاسىدىن ئۆلۈم جازاسىغىچىلىك جازا ھۆ-
كۈم قىلىش؛ تۇرمىدىن قېچىش جەريانىدا تۇرمىدىكى باشقا جىنا-
يەتچىلەرنىمۇ ئازدۇرۇپ بىللە ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەرگە بۇرۇن-
قى قاماق مۇددىتىگە قوشۇپ، بىر يىللىق قاماق جازاسىدىن ئۆ-
لۈم جازاسىغىچىلىك جازا ھۆكۈم قىلىش. ھۆكۈمەت خىزمەتچى-
لىرىدىن ھۆكۈمەت مەنئى قىلغان نەشە، ئەپيۇن، كۆكنار قاتارلىق
زەھەرلىك نەرسىلەرنى تېرىغان، ياسىغان، ساتقان ۋە چەككەنلەر-

گە، قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ، بىر يىلدىن ئىككى يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش ۋە ئۇ كىشىنى ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بوشىتىش بەلگىلەنگەن؛ بىر دۆلەتتىن ئىككىنچى بىر دۆلەت زېمىنىغا قانۇنسىز ئۆتكەنلەرگە ئالتە ئايدىن ئىككى يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش ھەمدە باجنى بىر ھەسسىدىن بەش ھەسسىگىچە ئۆستۈرۈپ جەرىمانە قويۇش؛ مۇشۇ ئىشنى شۇ كىشى يەنە تەكرارلىسا، ئىككى يىلغىچە قاماق جازاسى بەرگەنىنىڭ سىرتىدا، ئېلىپ ماڭغان بارلىق مالىلىرىنى مۇسادىرە قىلىش بەلگىلەنگەن. ھۆكۈمەتنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي قورال - ياراغ، ئوق - دورا ساقلىغانلارغا بىر يىلغىچىلىك، بىر نەچچە كىشى تىل بېرىكتۈرۈپ كۆپلىگەن قورال - ياراغ، ئوق - دورا ساقلىغانلارغا ئوچ يىلغىچىلىك قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىش؛ سوراق ئورۇنلىرىدا باشقىلارغا سۇيىقەستىلىك مەقسەت بىلەن يالغان گۇۋاھلىق بەرگەنلەرگە، باشقىلارغا تۆھمەت قىلىپ ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىگە ئەرز بەرگەنلەرگە قىلمىشىغا قاراپ مۇۋاپىق جازا بېرىش؛ ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ئۆزىنىڭ خوسۇسىي پايدىسىنى كۆزلەپ ئولجا ئالغانلارغا بىر يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئولجا ئالغان مالىلىرىنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىش بەلگىلەنگەن.

يالغان ھۆججەت ياساش جىنايىتى

«جىنايەت قانۇنى» دا گۇرۇھ بولۇپ تىل بىرىكتۈرۈپ، يالغان ھۆججەت بىلەن ھۆكۈمەت قارىمىقىدىن مال - مۇلۈك ئالغانلار، يالغان پۇل ياسىغانلار، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پۇل ھېسابىدا چىقىرىلغان چەكنى بۇزغانلار، چەك قىممىتىنى ئۆزگەرتكەنلەر، ئوردېن، ھەربىي كىيىم بەلگىلىرى قاتارلىقلارنى يالغاندىن ياسىغانلارنى يالغان ھۆججەت ياساش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرگۈچىلەر دەپ ھېسابلاپ قانۇن بويىچە جازالاش بەلگىلەنگەن. بۇ ئارقىلىق يالغان ھۆججەت ياساپ ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزگۈچىلەرگە ئۇنۇملۇك زەربە بېرىلگەن. مەسىلەن: بىرنەچە-

چه كىشى ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ يۇقىرىدىكى جىنايەتنى سادىر قىلسا، ئېغىرلىتىپ چارە كۆرۈلگەن، ئۇلارنىڭ يالغان ھۆججەت بىلەن ئالغان مال ـ مۇلكى ناھايىتى كۆپ بولسا تېخىمۇ ئېغىراق جازا بېرىش؛ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن ئىدارە باشلىقلىرىنىڭ كۆزىنى بويىاپ ھۆججەت ئېلىپ مال ـ مۇلۇك ئالغۇچىلارغا ئالغان مال ـ مۇلۇكنىڭ مىقدارىغا ھەمدە مال ئالغۇچىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئۇچ ئايغىچە قاماق جازاسى بېرىش، ئەگەر شۇ يول بىلەن ئالغان مال ـ مۇلۇكنىڭ مىقدارى ناھايىتى كۆپ بولسا، ئۇچ يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن. «جىنايەت قانۇنى» دا يەنە ھۆكۈمەت پۇلىغا ئوخشىتىپ يالغان پۇل ياسىغۇچىلارغا بەش يىللىق قاماق جازاسىدىن ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا بېرىش، ھۆكۈمەت پۇل ھېسابىدا چىقارغان چەكنى بۇزغۇچىلار، چەك قىممىتىنى ئۆزگەرتكۈچىلەرنى دۆلەت مالىيە كۈچىگە زىيان يەتكۈزگۈچىلەر دەپ ھېسابلاپ، بەش يىلغىچە قاماش، ئەگەر چەكنى ئۆزگەرتكۈچى بولىدىغان زىيانىنى بىلىپ تۇرۇپ قەستەن ئىشلىگەن بولسا، ئۇنىڭغا ئىككى يىللىق قاماق جازاسىدىن ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا بېرىش، ئوردىن، ھەربىي كىسىم بەلگىلىرى قاتارلىقلارنى يالغاندىن ياسىغۇچىلارغا بىر ئايدىن ئىككى يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن.

تۇرمۇشقا قارشى جىنايەتلەر

«جىنايەت قانۇنى» دا تۇرمۇشقا قارشى جىنايەتلەرنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بەلگىلەنگەن. مەسىلەن: سۈيىقەست بىلەن ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەر، ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەر، جېدەل ـ ماجىرا سەۋەبى بىلەن سوقۇشۇپ ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەر، ساقچى ۋە ئەسكەرلەردىن بەلگىلەنگەن پوست ئورنىدا تۇرۇپ سەۋەنلىك بىلەن بىراۋنى ئېتىپ ئۆلتۈرگۈچىلەر، بەلگىلەنگەن پوست ئورنىدىن يۆتكىلىپ يۇقىرىدىكى جىنايەتنى شەكىللەندۈرگۈچىلەر، ئەسكەر ياكى ساقچىلاردىن ئۆزىنىڭ قورالىنى باشقا بىرسىگە بېرىپ، ۋەقە سادىر قىلىشىغا سەۋەبچى بولۇ-

غانلار، ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا خاتا ھالدا ئۆلۈم ھادىسىسى كۆرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولغۇچىلار، ئات ياكى ھارۋىسى بىراۋنى بېسىۋېتىپ ياكى ئىككىنچى بىر نەرسىگە نىشان قىلىپ ئاتقان نەرسىسى قارشى تەرەپتىكى ئادەمگە تېگىپ كېتىپ، ئادەمنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغانلار، ئۆچ ئېلىش يولى بىلەن ھاراق يا-كى زەھەر بېرىپ ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەر، بىراۋنىڭ ئائىلىسىنى يامان غەرەز بىلەن بۇزغۇچىلار ۋە ئونىڭ بىلەن ئۆلۈم ھادىسىسى-نى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىلار، مەنسەپپەرەستلىك قىلىپ ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەر قاتارلىقلار تۈرمۇشقا قارشى جىنايەت سادىر قىلغۇچىلار ھېسابلىنىپ، ئۇلارغا قانۇن بويىچە ھەر خىل قاماق جازاسىدىن ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا بېرىش بەلگىلەنگەن. تۇر-مۇشقا قارشى جىنايەتلەرگە زەربە بېرىش ئارقىلىق، سۇيىقەست بىلەن ئادەم ئۆلتۈرىدىغان، كىشىلەرنىڭ ئىناق ئائىلىسىنى بۇ-زىدىغان ۋە باشقا ۋاستىلەر بىلەن خەلقنىڭ تىنچ ھاياتىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان قىلمىشلارغا قانۇن جەھەتتىن چەك قويۇلۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى ۋە كىشىلىك ئىززەت ـ ھۆرمىتى ھەقىقىي تۈردە قوغدالغان. مەسىلەن: ئۆچ ئېلىش مەقسىتىدە قەستەن ئادەم ئۆلتۈرگۈچىگە بەش يىلدىن يەتتە يىل-غىچە ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا بېرىش؛ تىل بىرىكتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگۈچىلەرگە بەش يىلدىن ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا بېرىش؛ ئۆچ ئېلىش يولى بىلەن ھاراق ياكى زەھەر بېرىپ ئادەم ئۆلتۈر-گەنلەرگە بەش يىلدىن يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش؛ بۇ جىنايەتنى بىر نەچچە كىشى تىل بىرىكتۈرۈپ ئۆتكۈزسە، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛ بىراۋنىڭ ئۆيىنى بۇزغان، ئەر ـ خوتۇن ئارىسىدا ماجىرا تۇغدۇرغانلارغا بەش يىلغىچە قاماق جازاسى بې-رىش؛ يۇقىرىقى جىنايەت تۈپەيلىدىن ئەر ياكى ئايال ئۆلسە، باش جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛ ئۇشبۇ ئىشقا يول كۆرسەت-كۈچى، ئارىدا سۆز توشۇغۇچىغا ئۆچ يىلدىن بەش يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن؛ بىرنەچچە كىشى تىل بىرىكتۈرۈپ

ئۆچ ئېلىش يولى بىلەن بىراۋنى ئۈرۈپ ئۆلتۈرسە، باش جىنا-
يەتچىگە ئۆلۈم جازاسىغىچىلىك جازا بېرىش؛ يارەملەشكۈچىگە
جىنايىتىگە قاراپ يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش بەلگە-
لەنگەن.

باسقۇنچىلىق جىنايىتى

«جىنايەت قانۇنى» دا زورلۇق قىلىپ ئاياللارنىڭ نومۇسىغا
تېگىش، بىرنەچچە ئادەم بىرئايالغا باسقۇنچىلىق قىلىش، زورلۇق
بىلەن قىزلارنىڭ نومۇسىغا تېگىش، تۈرلۈك ئۇسۇللارنى قوللە-
نىپ نارەسىدە قىزلارنىڭ نومۇسىغا تېگىش، ئەر بىلەن ئايالنى
تېپىشتۇرۇپ دەللاللىق قىلىش قاتارلىق قىلمىشلار باسقۇنچىلىق
جىنايىتى ھېسابلىنىپ، بۇ خىل جىنايەتنى ئۆتكۈزگۈچىلەرنى
قانۇن بويىچە جاۋابقا تارتىپ جازالاش بەلگىلەنگەن. مەسىلەن:
زورلۇق بىلەن ئاياللارنىڭ نومۇسىغا تەگكۈچىنى ئۇچ يىلدىن
يەتتە يىلغىچە قاماققا ئېلىش، بىرنەچچە كىشى زورلۇق بىلەن
بىر ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلسا، ئۇلارنى بەش يىلدىن يەتتە يىل-
غىچە قاماققا ئېلىش، باسقۇنچىلىق قىلىش نەتىجىسىدە ئايال ئۆ-
لۈپ قالسا، جاۋابكارغا ئۆلۈم جازاسىغىچىلىك جازا ھۆكۈم قە-
لىش بەلگىلەنگەن؛ ئالدامچىلىق يولى بىلەن قىزلارنىڭ نومۇس-
غا تەگكۈچىلەرنى ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە قاماققا ئېلىش، نا-
رەسىدە قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلغانلار ھەم نارەسىدە قىزلارنى
باشقا يوللار بىلەن ئالداپ نومۇسىغا تەگكەنلەرگە يەتتە يىلدىن
ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا ھۆكۈم قىلىش، ئەر بىلەن ئايالنى تې-
پىشتۇرۇپ دەللاللىق قىلغۇچى (ئۆي بەرگۈچى)غا بەش يىلغىچە
قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىش بەلگىلەنگەن؛ زىناخورلۇقنى كە-
سىپ قىلىپ تېننىي ساقۇچىغا تۆت يىلغىچە قاماق جازاسى بې-
رىش، ئالدامچىلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بالاغەتكە يەتمىگەن ۋە
توي قىلمىغان ئوغۇل بالىلارنى ئۆزىگە قارىتىپ نومۇسىغا تەگ-
كۈچىگە يەتتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىش، زورلۇق ۋاستە-
لىرىنى قوللىنىپ، بەچچىۋازلىق (ئەرئەرنىڭ نومۇسىغا تېگىش)

قىلغۇچىغا ئۆلۈم جازاسىغىچە جازا ھۆكۈم قىلىش، ئەرلىك ۋىجدانىنى يوقىتىپ، تېنىنى ئىختىيارى بىلەن ساتقۇچىنى تۆت يىلغىچە قاماش بەلگىلەنگەن.

ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە «جىنايەت قانۇنى» نىڭ يۇقىرىدىكى ماددىلىرىنى ئىجرا قىلىش ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى بۇزۇقچىلىقلارغا قاتتىق زەربە بېرىلىپ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ۋە بالىلار ـ نىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتى ئۇنۇملۇك تۇرده قوغدالغان، بۇ جەمئىيەت تەرتىپىنى ياخشىلاشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

يەكەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى توغرىسىدا

ياقۇپ ئەمەت، رەھمتۇللا ياقۇپ

1935 ـ يىلى شىنجاڭدىكى مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىدا يەكەندىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىغا ئوخشاش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش، مەرىپەتنى يۇكسەلدۇرۇش يولىدا نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. بۇ تۆھپىلەر بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالغۇسى.

1935 ـ يىلى يەكەن، زەرەپشان ناھىيىلىرى ئاساس قىلىنغان ھالدا «يەكەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپ، ئەۋقاپ (ۋەخپە ئىشلىرى) ئىدارىلىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەركىبىگە قوشۇۋېتىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تەشۋىقات، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنى ئۇيۇشما ئۆز ئۈستىگە ئالدى. مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولدى (بۇ ۋاقىتتا مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا مۇپتى ئىدى). ئۇيۇشمىنىڭ تەشۋىقات، مائارىپ ئىشلىرىغا جالال مەخسۇم، مۇھەممەت ئىمىن ئىسلامىيلار مەسئۇل بولدى.

1936 ـ يىلى يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەستە سۆگەت ساراي يېنىدىكى سەپەر ئاخۇنۇم مەدرىسىسىگە ئورۇنلىشىپ، 1943 ـ يىلىنىڭ ئاخىرغىچە شۇ يەردە ئىش بېجىردى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا، توختى سەيىتجان، قەمەرىدىن ئەپەندى، ئابدۇقادىر سىدىق، ئاب-

دۇراخمان هاجىم، مۇھەممەت شېرىپ ئابدۇرېھىم، ئابدۇرېشىت يۈسۈپلەر رەئىس بولدى. مىرئادىلجان، مۇھەممەت ئىمىن توخنىياز، رابجان بابايېفلار باش كاتىپ بولدى.

1939 ـ يىلىدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنده تەربىيىلەنگەن بىر تۇركۇم كادىرنى يەكەنگە ئەۋەتتى. ئۇلاردىن ئابدۇقادىر سىدىق يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولدى. ئابدۇرېشىت يۈسۈپ مەدەنىيەت بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، ئەمەت ھۈسەيىن مائارىپ مۇپەتتىشى، مەتنىياز ھاجىم باش بوغالتېر بولدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا تەشكىلات، تەشۋىقات، مەدەنىيەت، مالىيە، بوغالتېرلىق بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى. ئۇلارنىڭ قارىمىقىدا مائارىپ، مالىيە مۇپەتتىشلىكى، ئەۋقاپ، زاپخوز، ئەدەبىيات ـ ئىجادىيەت بۆلۈملىرى ۋە سانايى نەفىسە (سەنئەت ئۆمىكى) بار ئىدى.

1942 ـ يىلى يەكەن يېڭى شەھەر بىلەن كونا شەھەر (زەرەپشان) ناھىيىلىرى بىرلەشتۇرۇلۇپ، يەكەن ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. شۇنداقلا يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يەكەن ۋىلايىتى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى يەكەن ۋە زەرەپشان ناھىيىلىرىنى ئاساس قىلغان ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يەكەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى خىزمەت نىزامىغا ئاساسەن 25 نەپەر ھەيئەت ئەزاسىنى ۋە ئۇيۇشما ئەزالىرى ۋەكىللىرىنى قاتناشتۇرۇپ ئىككى يىلدا بىر قېتىم سايلام ئۆتكۈزەتتى. سايلامدا ئۇيۇشمىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، باش كاتىپ، ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرى، تەپتىش ھەيئەتلىرى سايلاپ چىقىلاتتى. سايلامغا باشقا ناھىيىلەرنىڭ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىدىنمۇ ۋەكىل تەكلىپ قىلىپ قاتناشتۇرۇلاتتى.

1944 ـ يىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ 2 ـ نۆۋەتلىك سايلىمىغا يەكەننىڭ خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە

كەلگەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شەھـ-
دى قاتناشقانىدى. ئۇيۇشما ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ يىغـ-
نى ئايدا بىر قېتىم ئېچىلىپ، ئۇيۇشمىنىڭ خىزمەتلىرى، چـ-
قىمى، ئىجرائىيە ھەيئەتلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى مۇزاكىرە قـ-
لىپ، ئالاقىدار ئىشلارغا تەستىق سالاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ
60 تىن ئارتۇق رەسمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىسى (سەنئەت ئۆمـ-
كىنىڭ ئارتىستلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بار ئىدى. ئۇلارغا ئايلىق
بېرىلەتتى.

1943 ـ يىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەستە سۆگەت
ساراينىڭ ئورنىغا ئىككى قەۋەتلىك ئىشخانا بىناسى سېلىپ،
1950 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ بىنادا ئىشلىدى. يەكەندە تۇنـ-
جى سېلىنغان بۇ ئىككى قەۋەتلىك بىنادا ئىشخانا، ئامبار، ياتاق،
ئاشخانا، زال، رەپتىسخانا، مەتبەئەخانا، قىرائەتخانا، ماگىزىن
قاتارلىق 70 ئېغىزلىقتىن ئارتۇق ئۆي بار ئىدى. ئۇ چاغدا ۋىلا-
يەتلىك باجخانىمۇ مۇشۇ بىنادا ئىش بېجىرەتتى.

يەكەن ئۇيغۇر ئويۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىجتىمائىي
پاراۋانلىق، مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى ئاجايىپ جانلىنىپ كەتتى.

1937 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يەكەن دارىلئاجىزىنىنى
قۇرۇپ، ئىگە ـ چاقسىز، قېرى، ئاجىز كىشىلەرنى يىغدى.
دارىئاجىزىن گۈلباغ يېزىسىغا قاراشلىق ھەزرىتىپىر كەنتىدىكى
يۇنۇس ۋاڭ مەدرىسىسىگە ئورۇنلاشتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يەكەذ-
نىڭ يارکوچا دېگەن مەھەللىسىدە «قەلەندەرخانا» دەپ ئاتىلىدىغان
بىر ئورۇن بار ئىدى. ئۇنىڭ باشلىقى بارات شاڭيۇ ئىدى. بۇ «قە-
لەندەرخانا»دا 30 ـــ 40 قېرى، ئاجىز، باش پاناھسىز ئەر ـ ئايال
غېرىبلار بار ئىدى. دارىلئاجىزىن قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كـ-
ىشىلەرنىمۇ ئۆز قوينىغا ئالدى. دارىلئاجىزىن قول ھۈنەرۋەنچە-
لىك، موزدۇزلۇق، خام ـ تاغار توقۇش، ساتىراشلىق، ناۋايلىق،
ئوتياش تېرىش، چارۋا بېقىش قوشۇمچە كەسىپلىرىنى يولغا قو-
يۇپ، بۇلارنىڭ تاماق، ياتاق، يازلىق ـ قىشلىق كىيىم ـ كېچەك

لازىمەتلىكلىرىنى ھەل قىلدى. دارىلئاجىزلىرىغا يېغىلغان كىشى-لەر ئىقتىسادىغا قاراپ مۇڭاپىق كەسىپكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار مۇقىم تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغاندىن سىرت، قىلغان ئىشىغا قاراپ قوشۇمچە ھەق ئالدى. تۇل ئەر - ئايالار مۇڭاپىق ئۆي - ئوچاقلىق قىلىنىپ تۇرمۇشتا خاتىرجەم قىلىندى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئىلگىرى دارىلئاجىزلىرىدىن قېچىپ كەتكەنلەرمۇ ئۆزلۇكىدىن قايتىپ كەلدى. 1946 - يىلى دارىلئاجىزلىرىدىكى ئادەم سانى 250كە يەتتى. ئىمىن خان خوجا دارىئاجىزلىرىغا باش-لىق بولدى.

1938 - يىلىدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈ-گىتىش تەشۋىق - تەرغىباتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مۇناسىۋەتلىك سەنئەت نومۇرلىرى تەييارلاندى. مەكتەپ، ئوقۇتقۇچىلارغا ساۋات-سىزلىقنى تۈگىتىش ۋەزىپىسى ھۆددىلەپ بېرىلىپ، ساۋاتسىز-لىقنى تۈگىتىش كەچكۈرسلىرى ئېچىلدى. بىر يىل ئىچىدە 24 مىڭ كىشىنىڭ ساۋاتى چىقىپ، 2 - سىنىپ سەۋىيىسىگە يەت-كۈزۈلدى.

يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ سەنئەت - تەشۋىقات بۆلۈمى جەمئىيەتنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىدارە - جەمئىيەت، تىجارەتچىلەردىن گېزىت، ژۇرناللارغا 500 دىن ئار-تۇق مۇشتىرى قوبۇل قىلدى ۋە گېزىت، ژۇرناللارنى تارقىتىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. ئۇيۇشما بۇنىڭغا بىرلەشتۇرۇپ «مەدەنىيەت - ماۋارىپ خەۋىرى» ژۇرنىلىنى چىقاردى. «نۇرلۇق گېزىتى» ھەي-ئىتى ھەپتىدە بىر سان گېزىت چىقىرىپ، پۈلسىز تارقاتتى. قىرائەتخانا قۇرۇلۇپ، ھەرخىل گېزىت، ژۇرنال، نەزەرىيە، ئىلىم - پەن، سەھنىيە ئىشلىرىغا دائىر كىتابلار، شاخمات، دامكا، بىلىيارت قاتارلىقلار ئۇ يەرگە قويۇلۇپ، خەلقنى مەنىۋى جەھەتتىن ئو-زۇقلاندۇرۇش، مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش سورۇنى ھازىرلاندى.

1939 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يەكەن كونا شەھىرىنىڭ

شەھەر ئىچىدىكى ھەيدەرباغ دېگەن يەردە 100 مودىن ئارتۇق يەر-گە باغچا بىنا قىلىپ، تەجرىبىلىك باغۋەن نۇسرىتىللاجاننى تەكلىپ قىلىپ، ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھەرخىل گۈل - گىياھ، مەنزىرە دەرەخلىرىنى ئۆستۈرۈپ، كىشىنىڭ زو-قى كەلگۈدەك سايا‌ھەت باغچىسىغا ئايلاندۇردى. باغچا ئىچىدە ياز-لىق كۈلۈب، تەنتەربىيە مەيدانى ياسالدى. ئىستىراھەت ئورۇن-دۇقلىرى، بىلىيارت، شاخمات، دامكىلار قويۇلدى. قىرائەتخانا، چايخانا، ئاشخانا ئېچىلدى. بۇ باغچا ئەينى چاغدا «مىللەتلەر باغ-چىسى» دەپ ئاتالغاندى. ھازىر بۇ باغچا «خەلق باغچىسى» دەپ ئاتىلىپ، تېخىمۇ رەتكە سېلىنىپ، كېڭەيتىلىپ، ئاجايىپ گۈ-زەللىشىپ كەتتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۆز قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان «قوچ-قار ئاتا» دىكى قارىخانىنى كېڭەيتىپ، كىچىك دائىرىلىك بىر چايخانا قۇردى. چايخانا ئەتىرگۈل بىلەن قاپلانغان بولۇپ، گۈل-لۈك ئوتتۇرىسىغا سازەندىلەر ئورۇنلىشىپ ساز، ناخشىلارنى ياڭ-رىتىپ تۇرىدىغان گۈزەل، كۆڭۈللۈك كەچلىك ئارامگاھقا ئايلان-دى. چايخانا ئىچىگە يازلىق، قىشلىق كۈلۈبلار سېلىنىپ، كىنو، تىياتىرلار قويۇلۇپ تۇردى.

1938 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قەشقەر ساۋسىن تورگ (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى تىجارەت ئورنى) بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزۈپ، ئۇيۇشما تېرە - ئۇچەيلەرنى يىغىپ، ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، لازىملىق تورمۇش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇردى.

1939 - يىلى كىنو ئاپپاراتى، ماتور، ئوسكۇنىلەرنى كىرگۈزۈپ، ئۇيۇشما ئۆز ئالدىغا كىنو قويۇدىغان بولدى. مېخانىك تاش مۇ-ھەممەت ئىككى كىشىنى شاگىرت ئېلىپ ئۆگىتىپ، ئابدۇسېلىم مامۇتنى كىنو مېخانىكى قىلىپ يېتىشتۈردى.

يەكەندىكى خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ھەلىمدىن ئاخۇ-نۇم شەھەر ئىچىدىن بالا قوبۇل قىلىپ، مەكتەپ ئېچىپ، خەلققە تايىنىپ پارتا - ئورۇندۇق تەييارلاپ، مۇنتىزىم سائەتلىك ئوقۇش

تۇرۇمىنى يولغا قويۇپ، ئىملا، خۇش خەت، ھېساب، غەزەل، قۇر-ئان ئوقۇش قائىدىلىرى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن.

1934 ـ يىلى يەكەندىكى شۈبەت (سوۋېت دوختۇرخانىسىدا) ئوقۇۋاتقان 30 نەچچە ئوغۇل بالا قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ھەلمىدىن ئاخۇنۇمنىڭ مەكتىپىگە بېرىلدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ يەكەندە كونا دىنىي مەكتەپلەردىن پەرقلىنىدىغان مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. سارای كۆلدە ئارتۇق ھاجىمنىڭ، قوچقار ئاتدا ئىمىن قارى ئاخۇنۇمنىڭ، مانجۇ كۆل ئىچكىرىدىكى خەنەكتە كەرىم ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ، يېڭى بازاردا ماموت ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ قارىخانا ۋە دىنىي مەكتەپلىرىدە كونىچە ئوقۇش ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، بالىلار سەۋىيىسىگە قاراپ ئايرىلىپ، پارتا ـ ئورۇندۇقلاردا دەرس ئۆتۈلىدىغان بولدى.

1933 ـ يىلدىن باشلاپ چەت ئەلگە چىقىپ كەلگەن، قەشقەردە ئوقۇغان، نەزەر دائىرىسى كەڭ كىشىلەردىن مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا، جالالخان مەخسۇم، ئېلىشقۇدىن مۇھەممەت ئىمىن ئىسلامى، موللائاخۇن خەلپىتىم قاتارلىق كىشىلەر يېڭى پەننىي مەكتەپ ئېچىش جەھەتتە ئىزدەندى. ئۇلار يەكەندىكى ئابدۇسادىق ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ مەدەت بېرىشى، غۇلام ھەسەنجان، غۇلام ھۇسەينىخان دېگەن كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن 1934 ـ يىل كونا شەھەر مانجۇكۆل بېشىدىكى گۈيسۇن ئىمىن بەگنىڭ ھويلىسىدا پەننىي مەكتەپ ئېچىپ، نامىنى «مەتلەئىل ئىرفان» دەپ ئاتىدى. مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا مەكتەپ مۇدىرى، غۇلام ھەسەنجان، غۇلام ھۇسەينىخان، مۇھەممەت ئىمىن ئىسلامى، جالالخان مەخسۇم، ئۆمەر ئېلى دامۇللام، ئارتۇق ھاجى دامۇللاملار ئوقۇتقۇچى بولدى. ئانا تىلى، ئىملا، خۇش خەت، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، غەزەل، تەنتەربىيە، سەھىيە دەرسلىرى ئۆتۈلدى. بىرەر يىل ئىچىدە مەكتەپكە كېلىپ ئوقۇيدىغانلار كۆپەيىپ كەتكەنلىكتىن، ئورۇن تارلىق قىلىپ، مەكتەپ كوناشەھەر جامە مەسچىت يېنىدىكى ئەڭلىكچى كوچىسىدىكى تۆرەمنىڭ

مەدرىسىگە يۆتكەلدى (هازىرقى كونا شەھەر 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنى). «مەتلەئىل ئىبرفان» مەكتىپى بۇ جايغا يۆتكلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچى ۋە سىنىپ تېخىمۇ كۆپەيدى. مۇ-ھەممەت ئابدۇللاخان خوجىنىڭ ئۆز خىراجىتى ۋە شەھەر خەلقى يارىدەم قىلغان مەبلەغ بىلەن مەكتەپنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش مۇمكىن بولمىغاچقا، شۇ يىلى مائارىپ ئىدارىسى، ئەۋقاپ ئىدا-رىسى (ۋەخپە يەرلەرنىڭ كىرىمىنى باشقۇرىدىغان ئورۇن)، سە-ھىيە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا مائارىپ ئىدارىسىگە، ئارتۇق ھاجى ئەۋقاپ ئىدارىسىگە، تېۋنىپ ئابدۇراخمان خوجا سەھىيە ئىدارىسىگە مۇدىر بولدى.

«يەكەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدىكى «ئارتۇقىيە»، «كىرىمىيە»، «ئىمىنە-يە»، «مەھمۇدىيە» ۋە «ھاشىمىيە» دەپ ئاتىلىدىغان يېڭىچە دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن باشقا قارىخانا، مەھەللىۋى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمى-قىدىكى يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپكە قوبۇل قىلىندى. يېرىم يىل-غا يەتمەيلا بۇ مەكتەپتە سىنىپ 18 ـــ 20گە ، ئوقۇغۇچى 1500گە يەتتى.

1939 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى تولۇقلىنىپ، مەدەنىيەت بۆلۈمىدە تۆت نەپەر مائارىپ مۇپەتتىشى تەيىنلەندى. ئۇلار دەسلەپكى قەدەمدە يېزىلاردىكى ئاز كەم 200 باشلانغۇچ مەكتەپنى تەكشۈرۈپ، 91 گە قىسقارتىپ، مۇدىر، بو-غالتىر، زاپخوز تەيىنلىدى. چوڭراق مەكتەپلەرگە ئىلمىي مۇدىر تەيىنلىدى. مائارىپ خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىك كۈچەيتىل-دى. مالىيە ئىشلىرى رەتكە سېلىندى. سىنىپ، ياتاق، ئىشخانا بىنالىرى ياخشىلىنىپ، تەنتەربىيە مەيدانلىرى ياسالدى. تەنتەر-بىيە مۇئەسسەسىلىرى، پارتا ـ ئورۇندۇقلار تولۇقلاندى.

ئوقۇش سۈپىتىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە ھەر يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تەنتەربىيە كۇرسىغا خىزمەتتىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن

ۋە يۇقىرى يىللىق سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ 50 ـ 60 كىشى ئەۋەتىپ تەربىيىلەندى. قىشلىق، يازلىق تەتىل پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ئورنىدا كۇرس ئېچىلىپ ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەندى.

1944 ـ يىلى يەكەندە ئالتە ئايلىق كۇرس ئېچىلىپ، 100دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەندى. 1947 ـ يىلى يەنە كۇرس ئېچىلىپ، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ قارىمىقىدىكى مەكتەپلەردىن 400گە يېقىن ئوقۇتقۇچى كۇرسقا قاتناشتى. بۇ كۇرسقا ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇرېشىت يۇسۇپ مۇدىر، يەكەن دارىلمۇئەللىمىنىڭ مۇدىرى ئابدۇلباقى ئاباباسوپ ئىلمىي مۇدىر بولدى. كۇندىلىك ئىشلارغا رەھمىتۇللا ياقۇپ مەسئۇل بولدى.

يەكەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قارىمىقىدا دەسلەپتە توققۇز سىنىپلىق كوناشەھەر ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئۇچ سىنىپلىق يېڭى شەھەر خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى بار ئىدى. ئوقۇغۇچىسى 450تىن ئاشاتتى. 1940 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى شەھەر ئىچىدىكى ئون سىنىپلىق ئوغۇللار مەكتىپىنى مۇئەللىملىرى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتكۈزگەن، بىنالىرى، تەنتەربىيە مۇئەسسەسلىرى تولۇقلانغان، قورۇسى يېڭىلانغان بولۇش شەرتى بىلەن ئۆتكۈزۈپ ئالدى. ئاندىن گەيشاڭ قازان بازىرى مەدرىسىسى يېنىغا سەككىز سىنىپلىق ئوغۇللار مەكتىپى (ھازىرقى گەيشاڭ مەكتەپ)، ئالتۇن خانلىق مەدرىسە يېنىغا (1935 ـ يىلى قاسىمخان باي سالغان مەكتەپتە) بەش سىنىپلىق قىزلار، ئىككى سىنىپلىق چوكانلاردىن تەركىب تاپقان قىزلار مەكتىپىنى قۇردى. قىزلار مەكتىپىگە ئابىدە ماموت مۇدىر، خەيرىنىسا مەتربەھىم ئىلمىي مۇدىر بولدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەندە ئايالىلار تۇنجى قېتىم مائارىپ ساھەسىگە قەدەم قويدى.

بۇ مەزگىلدە ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 93كە، ئوقۇغۇچىسى 22 مىڭغا يەتتى.

1942 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىجرائىيە رەئىسى ئابدۇقادىربەگ مىشا يېزىسى شامالباغ كەنتىنىڭ چاجاڭ دېگەن يېرىدە ئۆز خىراجىتى بىلەن سەككىز سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدۇردى.

1943 ـ يىلى يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ھەزرىتىپىر كەنتى مىشا ئۆستەڭ بويىدىكى توت گېپكتار يەردە يەكەن دارىلمۇئەللىمىنى قۇرۇشقا باشلاپ، 1944 ـ يىلى بەش سىنىپلىق دارىلمۇئەللىمىنى پۈتكۈزۈپ دەرس باشلىدى. مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ئەينى چاغدىكى ھېساب بويىچە 200 مىڭ يۇەن سەرپ قىلىندى.

1944 ـ يىلى يەكەن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا ئون سىنىپلىق دارىلئېتام قۇرۇلدى. ئۇنىڭدا ئاز كەم 400 باش پاناھسىز، يېتىم بالا يىغىپ ئوقۇتۇلدى. ئاز كەم 20 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى. بالىلارنىڭ تاماق، ياتاق، كىيىم ـ كېچەكلىرى ھەقسىز بېرىلگەندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ قىزىقىشىغا قاراپ ھەرخىل ھۈنەر كەسپلەر ئۆگىتىلەتتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى قارىمىقىدا سانايى نەفىسە، ئىجادىيەت بۆلۈمچىسى، كىنوخانا، قىرائەتخانا، باغچا قاتارلىق ئورۇنلار بار ئىدى.

1936 ـ يىلى رەستىدىكى سودىگەر ياشلار ئۇيۇشۇپ، ئابدۇراخمان خوجىنىڭ ھويلىسىدا ئەدەبىيات ـ سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىگەن.

1937 ـ يىلى ھاجى نۇرۇللا، يۈسۈپ زىيا، زىيائىدىن قارىم قاتارلىقلارنى تايانچ قىلغان ھالدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قارىمىقىدا سانايى نەفىسە قۇرۇلدى. سانايى نەفىسە دەسلەپتە ئۆزبېكستان سەھنىلىرىدە ئوينالغان سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناتتى. كېيىنچە يېڭى ئىجادىي نومۇرلارنى سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. 1941 ـ يىلى ئايال ئارتىس ئونغا يەتتى. سانايى نەفىسىنىڭ ئادىمى 40قا يېتىپ، چوڭ دراملارنى سەھنىگە ئېلىپ چىقالايدىغان بولدى. ئابدۇقادىر يۈسۈپ ئۆمەك باشلىقى بولدى. مۇھەممەت پالتا، ئابـ

ەدۇقادىر مۇھەددىن، رەھمىتۇللا ياقۇپلار ئاساسلىق رول ئويناندى. سانايى نەپسە «چىمەنگۈل»، «شاڭخەي كېچىسى»، «كۆرەش قەلبى»، «غېرىب – سەنەم»، «پەرھاد – شېرىن»، «رابىيە – سەئەدىن»، «قانلىق داغ» دراملىرىنى ۋە ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى بىرلىك سەپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش مەزمۇنىدىكى نومۇرلارنى ئويناندى.

يەكەن، زەرەپشان ناھىيىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن سانايى نەپسە 1940 – يىل 12 – ئاينىڭ ئاخىرىدىن 1941 – يىل 2 – ئايغىچە ئىككى ناھىيىنىڭ 16 رايونىدا «مىلتىق يېغىش» تەشۋىقاتى يۈزىسىدىن سەييارە ئويۇن قويدى.

يەكەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە مەدەنىيەت، ئەدەبىيات – سەنئەت ئىشلىرى ئۇچۇن مۇستەھكەم ئاساس سېلىپ بەردى. ھازىر يەكەننىڭ مەدەنىيەت – سەنئەت ئىشلىرى كۇندىن – كۇنگە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا.

شىنجاڭدا تېلېگراممىنىڭ بارلىققا كېلىشى

رېشىت راخمان

خەن ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن باشلاپلا شىنجاڭدا پوچتا يوللىرى ئېچىلغان، شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان ئالاقىلىشىش بەك ئۇزۇن بولغانلىقتىن ئۇچۇن، ئىلگىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى پوچتا بېكەتلىرى ئارقىلىق يەتكۈزۈلەتتى، بۇنىڭ سۈرئىتى بەك ئاستا ئىدى.

1871 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چارروسىيە قوشۇن چىقىرىپ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋالدى. بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى ھېچنېمىدىن خەۋىرى يوقتەك بىمارامان تۇرۇقۇۋەردى.

8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىقىنىڭ زۇڭلى يامۇل مەھكىمىسىگە بۇ ئىشنى رەسمىي ئۇقتۇرغان بولسىمۇ، ئەمما چىڭ ھۆكۈمىتى يەنىلا ئۇنىڭغا ئىشەنمەي، بۇنداق ئىشنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس، دېگەن قاراشتا تۇرىۋەردى. 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنىگە كەلگەندىلا، ئاندىن چىڭ ھۆكۈمىتى بۇ جەھەتتە ئىشەنچلىك خەۋەرگە ئىگە بولدى. لېكىن بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكىرىي كۈچىنى تەشكىللەپ ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئىشىدا كېچىككەنىدى.

1892 - يىلى چارروسىيە يەنە ئۆكتەملىك بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ شىنجاڭنىڭ پامىر (تاشقورغان) رايونىنى ئىگىلىۋالدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچىدىن بېيجىڭغىچە بولغان 8000 چاقىرىمدىن ئارتۇق مۇساپە ۋە قەشقەردىن ئۇرۇمچىگىچە بولغان 4000 چاقىرىملىق ئۇزۇن مۇساپىدە خەت - ئالاقىلەرنى پوچتا ئارقىلىق توشۇغاندا، خەۋەرلەرنىڭ بەك كېچىكىپ، مۇھىم ئۇ-

چۈرلارنى ۋاقتىدا ئىگىلەشكە مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. شۇنىڭ بىلەن 1893 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ مۇپەتتىشى چىڭ ھۆكۈمىتىگە شىنجاڭدا سىملىق تېلېگرام لىنىيىسى قۇ-رۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنى تەستىقلاپ بېرىشنى ئىلتىماس قىل-غان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ سىم-لىق تېلېگرام لىنىيىسى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 280 مىڭ سەر كۈ-مۈش پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان ھالدا، گەنسۇنىڭ لەنجۇ شەھىرىگىچە بولغان شەرقىي لىنىيە ئىلىغچە بولغان غەربىي لىنىيە، چۆچەككىچە بولغان غەربىي شىمال لىنىيىسى، قەشقەرغىچە بولغان جەنۇبىي لىنىيىدىن ئىبارەت سىملىق تېلېگرام يوللىرى ئېچىلغان. شۇ-نىڭ بىلەن ئۆلكە بويىچە ئۇرۇمچى شەھىرىدە تېلېگرامما باش ئىدارىسى، قومۇل، تۇرپان، شىخۇ، جىڭ، غۇلجا، چۆچەك، قارا-شەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر... قاتارلىق جايلاردا تېلېگرام شۆبە ئىدارىلىرى ۋە تېلېگرامما ئىشخانىلىرى قۇرۇلغان.

1894 ـ يىلدىن باشلاپ شىنجاڭ بويىچە تېلېگرامما كەسپى قانات يايدۇرۇلغان. ئەمما ئۇزۇن مۇددەتكىچە «كىرىم ـ چىقىمغا يەتمەيدىغان» ئەھۋال مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتى ھەر يىلى 30 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل يارىدەم بېرىپ تۇرغان.

1894 ـ يىلدىن 1909 ـ يىلىغچە بولغان مەزگىلدە شىنجاڭدىكى سىملىق تېلېگرامما لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇ-زۇنلۇقى 9956 چاقىرىمغا يەتكەن. كېيىن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ماناستىن ئالتايغىچە بولغان،ئومۇمىي ئۇزۇ-لۇقى 1299 چاقىرىم كېلىدىغان سىملىق تېلېگرامما لىنىيىسى ئېچىلغان. شۇ يىلى يەنە قۇمۇلدىن باركۆلگىچە بولغان بىر تار-ماق لىنىيەمۇ ئېچىلغان. 1920 ـ يىلغا كەلگەندە، پۈتۈن شىن-جاڭدا ئېچىلغان سىملىق تېلېگرامما يوللىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇ-زۇنلۇقى 10 مىڭ 814 چاقىرىمغا يەتكەن.

1923 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا، شۇ يىلى پۈ-

تۇن ئۆلكه بويىچه يوللانغان ئومۇمىي تېلېگراممۇ 27 مىڭ 123 پارچىغا، ئومۇمىي خەت سانى (خەنزۇچە خەت ھېسابىدا) 1 مىليون 115 مىڭ 260قا يەتكەن.

3191 ـ يىلى چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى روسىيە چېگرىسى ئىچىدىكى ئىركوتسكىدىن قەشقەرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇزۇن يوللۇق تېلېگراممۇ ۋە تېلېفون لىنىيىسى ئېچىشنى تەلەپ قىلغان. شىنجاڭنىڭ شۇ چاغدىكى دۇبەنى ياڭ زېڭشىن بېيجىڭ خارىجىي ئىشلار مىنىستىرلىكىگە بۇ ئىشنى مەلۇم قىلغاندا مىنىستىرلىق قوشۇلمىغان. كېيىن چارروسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىخانىسىمۇ بۇ ئىشنى رەت قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۆزى راسخوت چىقىرىپ، قەشقەردىن ئىركوتسكىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 510 چاقىرىم كېلىدىغان تېلېگراممۇ لىنىيىسى ئاچقان. بۇ قۇرۇلۇش 1917 ـ يىلى 12 ـ ئايدا پۈتكەن. شۇ ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن روسىيە تۇتاشتۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن تېلېگرام خەۋەرلىرى روسىيە ۋە قەشقەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا يەتكۈزۈلىدىغان بولغان.

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، قار ـ بورانلىرى دەھشەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، تېلېگراممۇ سىم ياغاچلىرى دائىم ئۆرۈلۈپ، سۇنۇپ كېتەتتى. شۇڭا چىڭ ھۆكۈمىتى قارار چىقىرىپ تېلېگراممۇ سىم يوللىرىنى ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم كىچىك رېمونت قىلىش، ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلىشنى بەلگىلىگەن.

شىنجاڭدا سىمسىز تېلېگراممۇ ئەسلىھەلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 1918 ـ يىلىدىن باشلانغان. شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ناھايىتى ئۇزۇن بولغاچقا، خەۋەرلىشىش ئىشلىرىدا سىملىق تېلېگراممۇ ئەسلىھەلىرى ئىشلىتىلسە، سىم تۇۋرۇكلەر ناھايىتى كۆپ كېتەتتى. بۇنىڭ تەننەرخى ناھايىتى يۇقىرى بولاتتى. ئەگەر سىم تۇۋرۇكلەر تەبىئىي ئاپەت ۋە ئادەملەرنىڭ

بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىسا، خەۋەرلىشىش ئىشلىرى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، چوڭ ئىشلارغا تەسىر يېتەتتى. شۇ سەۋەبتىن شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى ياكى زېكشىن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شىنجاڭدا ھەم سىملىق تېلېگراممۇ ھەم سىمسىز تېلېگراممۇ لىنىيىسى ئېچىش ئۈچۈن، ئۇرۇمچى بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا سىمسىز تېلېگراممۇ قوبۇل قىلىش ۋە تارقىتىش ئەسلىھەسى ئورناتماقچى بولغان.

1918 ـ يىلى شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناش مىنىستىرلىقى ئەنگلىيىنىڭ ماكونىن سىمسىز تېلېگراممۇ شىركىتى بىلەن 200 مىڭ فوندىسترلىڭ (ئەنگلىيە پۇلى) قىممەتتىكى كېلىشىم ئىمزالاپ، 1920 ـ يىلىدىن باشلاپ لەنجۇ ـ ئۇرۇمچى ـ قەشقەر ئارىلىقىدا 25 كىلوۋاتلىق نۇرلۇق توك كۇچى سىمسىز تېلېگراممۇ تارقىتىش ۋە قوبۇل قىلىش ئاپپاراتى ئورناتقان. ئەنگلىيە بىلەن تۈزۈلگەن توختامدا يەنە، سىمسىز تېلېگرام ئىشلىرىغا سەرپ قىلىنىدىغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى ئەنگلىيە ماكونىن شىركىتى چىقىرىدۇ، ئاپپاراتلارنى قۇراشتۇرۇش ئىشلىرىغا ئەنگلىيە مۇتەخەسسىسلىرى مەسئۇل بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شۇنداق قىلىپ 1920 ـ يىل 11 ـ ئايدىن 1923 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ لەنجۇ، ئۇرۇمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سىمسىز تېلېگراممۇ ئاپپاراتلىرى ئورنىتىلغان.

ئۇرۇمچى سىمسىز تېلېگراممۇ ئىستانسىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بېيجىڭ بىلەن خەۋەرلىشىش سىنىقى ئېلىپ بارغاندا، بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئاۋاز دولقۇنى ئىنچىكە ۋە تۆۋەن، ئۇرۇمچىدىن بېيجىڭغا بارغان ئاۋاز دولقۇنى تۇم ۋە ئاجىز بولغان، نەتىجىدە ئۇرۇمچى بىلەن بېيجىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ ئۇنۇمى تۆۋەن بولغان. كېيىن ئۇرۇمچى ئىستانسىسى لىياۋنىڭ ئىستانسىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ كۆرگەندە، ئاۋاز دولقۇنى ناھايىتى ياخشى بولغان، شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭدىن بېيجىڭ

غا تارقىتىدىغان تېلېگراممىلار لياۋنىڭ ئىستانسىسى ئارقىلىق تارقىتىلىدىغان بولغان.

قەشقەرگە سىمسىز تېلېگراما ماشىنىسى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ھىندىستاننىڭ شىمالىي چەفۇ رايونى بىلەن ئالاقىلىشىپ كۆرگەندە، ئاۋاز دولقۇنى ناھايىتى ئوچۇق بولغان، ئەمما ئۇرۇمچى بىلەن ئالاقىلىشىشتە ئاۋاز ئوچۇق چىقمىغان. بۇ چاغدا ئەنگلىيەدىن تەكلىپ قىلىنغان دوكتور خاسپىر ئىسىملىك ئىككى نەپەر مۇتەخەسسىسمۇ بۇ جەھەتتىكى توسالغۇنى تېخنىكا جەھەتتىن ھەل قىلالمايدىغانلىقىنى كەتكەن. كېيىن بۇ مەسىلىنى جۇڭگو مۇتەخەسسىسلىرى ھەل قىلغان، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىچىدىكى تېلېگراما ئىستانسىسىلىرىنىڭ خەۋەر تارقىتىش ئىشلىرى راۋاجلانغان. 1932 ـ يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شاڭخەيدىن 250 ۋاتلىق سىمسىز تېلېگراما ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، تەييۇەن ئىستانسىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ كۆرگەندە، ئۇنۇمى ياخشى بولغان. شۇڭا بۇ مەزگىلدە شىنجاڭدىن ئىچكىرىگە ئەۋەتىلىدىغان تېلېگراممىلارنىڭ ھەممىسى تەييۇەن ئارقىلىق ماڭدۇرۇلىدىغان بولغان.

1933 ـ يىلى «12 ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن جىن شۇرېن تەختتىن چۈشۈپ، شېڭ شىسەي «شىنجاڭ دۇبەنى» بولغاندىن كېيىن، ئۇ، سىمسىز تېلېگراما ئارقىلىق خەۋەرلىشىش ئىشلىرىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ماشىنا شەكلىدە ياسالغان تېلېگراما ئاپپاراتىدىن تۆتنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئىلى، خوتەن قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغان. كېيىن ئۇرۇمچىنىڭ غەربىي شىمال يولىغا 1000 ۋاتلىق سىمسىز تېلېگراما ئاپپاراتىدىن بىرنى ئورۇنلاشتۇرغان، كىشىلەر ئۇنى «چوڭ ئىستانسا» دەپ ئاتاشقان.

1943 ـ يىلى شېڭ شىسەي گومىنداڭغا ئېغىپ كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى چۈڭچىڭ سىمسىز تېلېگراما

مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن بىللە 4000 ۋاتلىق سىمسىز تې-
لېگرامما ئاپپاراتىدىن بىرنى ئەۋەتىپ، ئۇنى مەخپىي ھالدا قە-
زىلتاغ ئېغىزىدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ، چۈشچىلىك بىلەن بىۋاستە
ئالاقىلىشىشتا ئىشلەتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر ساياھەت
قىلىدىغان قىزىلتاغ رايونى ھېچقانداق ئادەمنىڭ كىرىشىگە
رۇخسەت قىلىنمايدىغان، چەكلەنگەن رايونغا ئايلىنىپ قالغان.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت
خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن تولىمۇ كۆڭۈل بۆلىدى ۋە
ئۇنى قوللىدى. 1946 - يىلى 11 - ئايدا يولداش دۇڭ بىۋۇ جۇڭ-
گو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نەنجىڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بې-
جىرىش ئورنىدا، شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلە-
رىدىن بىرى بولغان ئابدۇكېرىم ئابباسوپنى قوبۇل قىلىپ، ئۇ-
نىڭدىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋالىنى، ئۇلارنىڭ جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بولغان مۇھەببىتى توغرىسىدىكى
تونۇشتۇرۇشلىرىنى ئاڭلىغان ھەم ئۇنىڭغا دۆلەتنىڭ ئېچكى ۋە-
زىيىتىنى تەھلىل قىلىپ بەرگەن. شۇنداقلا پارتىيىنىڭ سىياسەت -
ستراتېگىيىسى، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇلۇش پرىن-
سىپى، ھەربىي ستراتېگىيىسى قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرغان. كې-
يىن ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، پارتىيە
ئەزاسى پىكۇ گوئەننى بىر دانە سىمسىز تېلېگراممما ئاپپاراتى بە-
لەن بىللە ئابدۇكېرىم ئابباسوپقا قوشۇپ ئۈچ ۋىلايەت رايونىغا
خىزمەتكە ئەۋەتكەن. لېكىن تېلېگراممما ئىستانسى چاستوتىسى-
نىڭ يېتىشمەسلىكى تۈپەيلىدىن، يەنئەن بىلەن بىۋاستە ئالاقە-
لىشالمىغان. شۇنداق بولسىمۇ شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ مۇھىم
خەۋەرلىرى، ماۋزېدوڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ نەزەرىيە، نۇقتە-
ئىنەزەرلىرى تېلېگراممما ئىستانسىسى ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت
رايونىغا ئۈزلۈكسىز يەتكۈزۈلۈپ تۇرغان. بۇنداق خەۋەرلەر ئۈچ
ۋىلايەتنىڭ گېزىت - ژۇرناللىرىدا ئېلان قىلىنىپ، ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابى ئۇچۇن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

1949 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى يولداش دېڭ لىچۇننى مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئالاقىچىسى سالاھىيىتى بىلەن ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئىلى ئالاھىدە رايونىدا «لىچۇن» ئىستانسىسى دەپ ئاتىلىدىغان تېلېگرامما ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ مەركەز بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشىپ تۇرۇشى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان.

«جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»نى ئويۇشتا كېرىيىنىڭ ئېسىل قاشتېشىنى ئىشلىتىش جەريانى

لو شاۋژېن

1928 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شىمالغا يۈرۈش قىلىشتا غەلىبىگە ئېرىشىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشقا ئاشقانلىقىنى جاكارلىدى. «دۆلەتنىڭ ئوبرازىنى ئىچكى قىسمىدا ۋە چەت ئەللەردە توغرا شەكىللەندۈرۈش» ئۈچۈن «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»نى يېڭىدىن ئويۇش بەلگىلەندى. بۇ تامغىنى ئويۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قاشتېشىغا شىنجاڭنىڭ كېرىيە ناھىيىسىدىن چىقىدىغان، «دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان ئېسىل قاشتېشى» ئىشلەتمەكچى بولغاندا، بۇنى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى تەقدىم قىلغانىدى. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر كىچىككىنە ھېكايىمۇ بار تېخى.

شىنخەي ئىنقىلابى مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن، جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەنجىڭدە قۇرۇلدى. كېيىن، يۈەن شىكەي شىمالىي مىلىتارىستلارنىڭ كۈچىگە ۋە جاھانگىرلارنىڭ مەدەت بېرىشىگە تايىنىپ، بېيجىڭدا جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقىتلىق بۈيۈك زۇڭتۇڭلىق ۋەزىپىسىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن خۇڭشيەن شەرمەندىچىلىكى، مىلىتارىستلارنىڭ تەرىقىچىلىك قىلىشى، شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشى يۈز بېرىپ، توپ ـ توغرا 16 يىل مالىمانچىلىق كۆرۈلدى، 1928 ـ يىلىغا كەلگەندىلا دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەنلىكى جاكارلاندى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ۋاقىتىدىكى مۇستەبىت پادىشاھلىق دۆلەتنىڭ «دۆلەت تامغىسى»

نى ئىشلىتىشكە، ئەلۋەتتە بولمايتتى. يۇەن شىكەي ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان مەزگىلىدە، «دۆلەت تامغىسى نىزامى» نى بەلگىلىگەن بولۇپ، بۇنىڭدا «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»، «مەنسەپ-كە تەينىلەش تامغىسى»، «مەنسەپ ـ مەرتىۋە ئاتا قىلىش تامغا-سى»دىن ئىبارەت ئۈچ دانە دۆلەت تامغىسى بار ئىدى. يۇەن شى-كەينىڭ سېپىق نامى جاھانغا پۇر كەتكەچكە، بۇ تامغىلارنى ئىش-لىتىشكىمۇ بولمايتتى، شۇنىڭ بىلەن يېڭى تامغا ئويۇش قارار قىلىندى. ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بويىچە، چىن سۇلا-لىسى زامانىسىدا خې ھەزرەتلىرى تەقدىم قىلغان ئېپسىل قاش-تېشىدىن دۆلەت تامغىسى ئويۇش ئىشى داۋاملاشقاندىن بۇيان، دۆلەت تامغىسى ئويۇشقا كۆپىنچە قاشتېشى ئىشلىتىلىپ كەلگە-نىدى، بۇ قاشتاشلىرىنىڭ ئىچىدە كېرىيە قاشتېشى ئەڭ داڭلىق ئىدى. جۇڭخۇا مىنگونىڭ يېڭى تامغىسىنى ئويۇشقا ئىشلىتىلە-دىغان قاشتېشى، ئادەتتە، شىنجاڭدىن ئېلىناتتى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ ئۇلكىلىك روسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدا ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتكە قاتناشقاندا باشقىلار تەرىپە-دىن ئۇلتۇرۇلدى. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت مەمۇرىي ئىشلار نازارىتە-نىڭ نازىرى جىن شۇرېن ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، خارىجىي ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ئالاھىدە خادىمى پەن ياۋنەن قا-تارلىق 20 نەچچە ئادەمنى ئۇلتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، شۇ ھامان ئۇلكىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى ۋە باش قوماندانى نامى بىلەن ئېلان چىقاردى، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئارقا ـ ئارقىدىن بىر نەچچە قې-تىم تېلېگرامما يوللاپ، پەن ياۋنەننىڭ «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى قوزغىغان جىنايەتلىرىنى ۋە سىياسىي ئۆزگە-رىشنىڭ جەريانىنى مەلۇم قىلدى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى جىن شۇ-رېننىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالماي، ھەقىقىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ

كۆرۈشنى قارار قىلدى. نەنجاڭ ھۆكۈمىتى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈ-
نى لىۋ ژېنلۇڭ (لىۋ ژېنلۇڭ شۇ چاغدا شىنجاڭ مائارىپ نازارى-
تىنىڭ نازىرى بولۇپ، ئۇنى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ ئەھۋالىنى
دوكلات قىلىش ئۈچۈن نەنجىڭگە ئەۋەتكەن)نى شىنجاڭدىن ھال
سوراش ئەلچىلىكىگە تەينىلەپ، دەرھال شىنجاڭغا قايتىپ كې-
تىپ، كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇدى ھەمدە
گەنسۇنىڭ باش بۇغى لىۋ يۇ فېنغا شىنجاڭدا يۇز بەرگەن «7 ـ
ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى «پات ئارىدا ئۇزۇل ـ كېسىل
تەكشۈرۈپ دەرھال جاۋاب بېرىش» توغرىسىدا تېلېگىراممىا بې-
دى. ئەينى چاغدا لىۋ يۇفېن «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگى-
رىشى»دە جىن شۇرېن تەرەپتە تۇرغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، لې-
كىن يەنە شىنجاڭدا «جىن XX ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرالمايدۇ»،
«پىشقان ۋە ئابرۇيلۇق زاتنى ئەۋەتىپ بۇيەرنىڭ ئىشلىرىنى يې-
خىشتۇرۇپ، ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ، سەگەكرەك بولۇش» لازىملى-
قىنى كۆرسەتتى. 10 ـ ئايدا، نەنجاڭ ھۆكۈمىتى يەنە بەي چۈڭ-
شىنىڭ قوشۇن باشلاپ شىنجاڭغا كىرىشىنى پىلانلىدى. نەنجىڭ
ھۆكۈمىتى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، جىن شۇرېننى شىنجاڭنىڭ
«ۋاقىتلىق مۇۋەققەت رەئىسى» لىكىگە تەينىلىگەندىن باشقا، خې-
لى ۋاقتقىچە رەسمىي رەئىسلىككە تەينىلىمىدى. نەنجاڭ ھۆكۈ-
مىتى يېڭى تامغا ئويدۇرۇش ئۈچۈن، ئېسىل قاشتېشى ئىزدەۋاتـ
قان چاغدا، شىنجاڭنىڭ «ئېسىل قاشتېشىنىڭ ماكانى» ئىكەنلى-
كىنى بىلەتتىى ھەمدە شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن دۆلەت مالىلىرى
كۆرگەزمىسىگە شىنجاڭنىڭ ئېسىل قاشتېشى قويۇلغانلىقى ئې-
نىق بولسىمۇ، قاشتېشى تېپىش ئىشى توغرىسىدا جىن شۇرېن
بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى ئەپ كۆرمىدى. ئەگەر بۇ ئىش توغرى-
سىدا جىن شۇرېن بىلەن مەسلىھەتلەشسە، ئەمەلىيەتتە، جىن
شۇرېننىڭ شىجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى باشقۇرىدىغانلىقىنى ئې-
تىراپ قىلىپ قويغان بولاتتى. بىراق باشقا جايدىن ئىزدەلگەن
بولسىمۇ، بىر نەچچە ئايغىچە مۇناسىق قاشتېشى تېپىلمىدى.

جەن شۇرىن «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن، ھەرخىل ئۆزگىرىشكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەييارلىقىنى ئاللىبۇرۇن تولۇق قىلىپ قويغاندى، ئۇ، چىن تۇڭ، لۇ شياۋ-زۇلارنى شىنجاڭنىڭ نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا ھەر جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇشقا ئەۋەتكەندىن سىرت، ئۆزىنىڭ شىنجاڭ ئارمىيىسىنى تىزگىنلەشنى كۈچەيتىپ، شىنجاڭدىكى كېڭەش ئەزالىرىنى، موڭغۇل، قازاق، ۋاڭ ـ بەگلىرىنى، ھەرخىل ئۇيۇشمىلارنى ۋە گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى تېخى ئېتىراپ قىلمىغان «شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقە»نى بىر نەچچە قېتىم نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە جەن شۇرىننى ئۆلكە رەئىسلىكىگە، قوشۇمچە باش قوماندانلىققا رەسمىي تەيىنلىسەن، دەپ ئىلتىماس سۇنۇشقا سەپەرۋەر قىلدى ھەمدە چېگرىنى توسۇشنى كۈچەيتىپ، باشقا ئارمىيە ۋە ئىچكى ئۆلكىدىكى خادىملارنىڭ چېگرىدىن كىرىشىنى چەكلەشنى پىلانلىدى، يەنە چېگرا ئەھۋالى دېگەن بىر نېمىنى توقۇپ چىقىپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەھدىت سالدى. ئىش تەرەققىي قىلىپ مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەندە، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شىمالغا يۈرۈش قىلىشنىڭ ئەمدىلا ئاياغلىشىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى مۇستەھكەملەش خىزمىتىنىڭ تېخى ئىنتايىن مۇشكۈللىكىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭنىڭ چەت، ياقا رايون ئىكەنلىكىنى، باشقۇرۇشمۇ تەس ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى «ئۇزۇل ـ كېسىل تەكشۈرۈش» ئىشىنى تاشلاپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ تۆت ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جەن شۇرىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە رەسمىي تەيىنلىدى، لېكىن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان چېگرا مۇداپىئە دۇبەنىنىڭ ئورنىنى بوش قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ مۇناسە-

ۋىتى دەسلەپكى قەدەمدە «نورمالالاشتى». 12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، نەنجىڭ شەھرىنىڭ باشلىقى لىۋ جۇبن شىنجاڭنىڭ نەزجىگدە تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرى چىەن تۇڭ، لۇ شياۋزۇ ۋە جاڭ فېڭجيۇ قاتارلىقلارغا زىياپەت بەردى، قانۇن چىقىرىش پالاتاسىنىڭ باشلىقى خۇخەنمىن، ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ پاڭخۇي قاتارلىقلار زىياپەتكە قاتناشتى. لىۋجۇبن زىياپەت ئۈستىدە چىەن تۇڭ قاتارلىقلارغا ئېسىل قاشتېشى تېپىپ، يېڭىدىن دۆلەت تامغىسى ئويۇش ئىشىنى ئېيتتى. بۇ چاغدا شىنجاڭمۇ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئەپلىشىپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىپ، شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن دۆلەت مالىلىرى كۆرگەزمىسىدە شىنجاڭدىن ئەۋەتىلگەن كېرىيىنىڭ تىك تۆت تەرەپلىك قاشتېشىنى تامغا ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە سۇنۇغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، شەھەر باشلىقى لىۋجۇبن بىلەن پالاتا باشلىقلىرى خۇ، ۋاڭلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ قالتىس خۇشال بولۇپ، بۇنىڭدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدى. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان كېرىيىنىڭ بۇ ئېسىل قاشتېشى «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»نى ئويۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

بۇ ئېسىل قاشتېشى مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ تامغا ئويۇش ئىدارىسىگە ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، ئىدارە باشلىقى جۇ جۇڭلياڭ ئالاقىدار خادىملارنى ئۈيۇشتۇرۇپ ئېھتىيات بىلەن لايىھىلەپ، تامغا ئويۇشقا ئوستا تامغىچىلارنى بەلگىلىدى. ئۇلار ئۈچ ئاي ئالتە كۈن سەرپ قىلىپ، تامغا ئويۇش خىزمىتىنى 1929 ـ يىل10 ـ ئۆكتەبىر بايرىمىدىن بىر كۈن ئىلگىرى تاماملىدى. «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى» ناھايىتى نەپىس ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار ۋە رەڭلەتلەردىكى ھەرخىل ھايۋانلار ئىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن. تامغا ئويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 9.2 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 92 سەر، يەتتە مىسقال، رەڭگى زۇمرەتتەك يېشىل بولغان. شۇ چاغدا مىنگو

ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى جياڭ جېيشى بىۋنى كۆرۈپ ئىنتايىن مەمنۇن بولغان ھەمدە تامغىچىلارنىڭ تۆھپىسىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، ئۇلارغا 100 يۈەن مۇكاپات بېرىشنى بۇيرۇغان. بۇ تامغا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، 1929 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن.

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەر

ئىسمائىل جېلىل

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلكۇرە، تېكەس، كۇنەس، نىلقا، توققۇزتارا، قورغاس، ئارىشاڭ، تولى، دۆربىلجىن قاتارلىق ناھىيىلەردە قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتى تەسۋىرلەنگەن ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەر (بالبالار) ۋە تاشقا ئويۇلغان نەپىس، سىپتا قىياتاش رەسىملىرى بار. ئېـ گىزلىكى ئىككى مېتىرچە كېلىدىغان بۇ تاش تۈۋرۈكلەردە كـ مەر باغلىغان ئادەملەرنىڭ ئوبرازى نەپىس سەنئەت شەكلى ئارقـ لىق روشەن ئىپادىلەپ بېرىلگەن. ئۇلار ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدىكى ئالاھىدە تىپ بولۇپ، ھەر تەرەپلىمە تەتـ قىقات قىممىتىگە ئىگە.

بۇ خىل ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمى ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمـ ھۇرىيىتى دائىرىسىدە كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، لېكىن تەكشۈـ رۈشلەرگە ۋە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مەمـ لىكىتىمىزدە پەقەت شىنجاڭدىلا بار. ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ شىلىنغول ئايمىقىدىمۇ ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەلـ لەر بار، دەپ ئاڭلىغان بولساقمۇ، تا ھازىرغىچە بۇ ھەقتە رەسمىي خەۋەرنى كۆرمىدۇق. بۇ خىلدىكى تاش ھەيكەللەر يايلاقتىكى كۆچمەن تۇرمۇشتىكى چارۋىچىلارنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدـ لىككە ئىگە مەدەنىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

تاش ھەيكەللەر، كۆپىنچە، تاش تاۋۇت ياكى تاش دۆۋىلەنگەن

قەبرىلەر بىلەن قويۇلغان، تاش ھەيكەل بۇنداق قەبرىلەرنىڭ ئالـ
دىدا بىر خىل ئالاھىدە بەلگە بولۇش رولىنى ئوينىغان.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 1956 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە تەڭـ
رىتاغنىڭ شىمالىدىكى بەزى رايونلاردا نۇقتىلىق ئارخېئولوگـ
يىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، ئالتە ئو ـ
رۇندىكى 11 تاش ئادەمنى تەكشۈردى، ئۇلار ئىگىلىگەن مەلۇماـ
تىن قارىغاندا، ئىلى ۋادىسىدىن ئالتايغىچە بولغان يايلاقلاردا 70
ئورۇندا ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل ۋە ھەر خىل قىياتاش رە ـ
سىملىرىنىڭ بارلىقى، شىنجاڭ بويىچە 200 نەچچە تاش ھەيكەل
بارلىقى ئېنىقلاندى. بۇلار ئالتاي ۋىلايىتىدە ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن
قالسا، ئىلى، بورتالا، شەرقىي شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا تارقالـ
غان، تاش ھەيكەللەرگە مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى مىللەت ۋە تارد ـ
خىي ئەھۋاللارنى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ يايلىقىنىڭ كەڭلىكىنى،
تاغ ـ دالالىرىنىڭ ھەر تەرەپكە سوزۇلغانلىقىنى، تېخى ئادەم قە ـ
دىمى يەتمىگەن بوشلۇقلارنىڭ بارلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، تارىخـ
تىن قېپقالغان تاش ھەيكەللەرنىڭ سانى ھەرگىز بۇلا ئەمەس،
شۇڭا بۇ جەھەتتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

تېكەس ۋادىسىدىكى ئوتلاقلاردا تېك تۇرغان ئادەم سۈرەتلىك
تاش ھەيكەللەرنى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇ تاش ھەيكەللەرنىڭ
بەزىلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىردىن
ئاشسا، بەزىلىرى (تېكەسنىڭ قۇشتاي، قاراغانتى قاتارلىق جاي ـ
لىرىدىكى تاش ھەيكەللەر) كىچىكرەك بولۇپ، بىر مېتىردىن
ئېگىزرەك كېلىدۇ؛ بەزى تاش ھەيكەللەر ناھايىتى نەپىس ياسالغان
بولۇپ، تۆۋەنكى قىسمىغا خەت ئويۇلغان. ئادەم سۈرەتلىك تاش
ھەيكەللەر مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك، نەپىس ياكى ئاددىي قىلىپ
ياسالغان بولسۇن، ئومۇمىي كۆرۈنۈشى بىر خىل بولۇپ، يالاڭـ
باشتاغ (بەزىلىرىنىڭ باش كىيىمى باردەك قىلىپ ياسالغان)، يۇ ـ
زى چوڭ، پېشانىسى كەڭ، بۇرۇتى بار، بېلىگە كەمەر باغلىغان،
سول قولىدا كەمەرگە ئېسىلغان خەنجەرنى تۇتۇۋالغان ۋە ئوڭ

قولىدا جامنى مەيدىسىگە تەرەپ تۇتۇپ تۇرغان ھالەتتە تۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، قەدىمكى زامانداشكى تۇركىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئاساسەن، ئادەم ئۆلسە، تاۋۇتىنى كىگىز ئۆيىنىڭ ئالدىغا توختىتىپ قويۇپ، ئات، كالا، قوي سويۇپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، مۇڭاپىق كۈننى تاللاپ دەپنە قىلاتتى ۋە قەبرە ئۈستىگە خادا تاش ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغۇچىنىڭ رەسىمىنى سىزىپ قويىاتتى، «ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا قانچە ئادەم ئۆلتۈرگەن بولسا،ئۇنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە شۇنچە خادا تاش تىزىپ قويىاتتى ۋە بۇ خادا تاشلارغا ئۇنىڭ جەڭ مەيدانىدا كۆرسەتكەن قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى يېزىپ قويىاتتى»[1]. تېكەس ۋادىسىدىكى تاش ھەيكەللەر ئاشۇ خىلدىكى خاتىرە تاشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىنىڭ يايلاقلىرىغا قويۇلغان تاش ئادەملەر خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. 1) شۇ تىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىنىڭ شوتا يېزىسىغا جايلاشقان. ئۇ جەمئىي ئۈچ دانە بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى ئاقسۇ يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ـ بىرىگە پاراللېل (جەنۇب ـ شىمال) ھالەتتە ئورۇنلاشقان، ئارلىقى يېرىم چاقىرىم كېلىدۇ، ھەر ئىككىسىنىڭ يۈزى شەرققە قارىغان بولۇپ، ئادەتتىكى تىك چاسا شەكلىدىكى ئۇزۇن تاشنى ئويۇپ ياسالغان، شىمالدىكىسىنىڭ يۇزىنىڭ كەڭلىكى 32 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 48 سانتىمېتىر كېلىدۇ، يۇزىدە ساقال ـ بۇرۇتى بار. جەنۇبتىكىسىنىڭ يۇزىنىڭ كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر كېلىدۇ. يەنە بىرى شوتا يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدا، يۇزىنىڭ كەڭلىگى 22 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 26 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ياسىلىش شەكلى ئالدىنقى ئىككى تاش

ھەيكەلگە ئوخشاپ كېتىدۇ. 2) كىچىك خونۇقايىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل موڭغۇلكۇرە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن بەش كىلومېتر يىراقلىقتىكى يايلاقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئۇ پەقەت بىر دانە بولۇپ، ئېگىزلىكى 2.3 مېتىر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر كېلىدۇ، بەدىنىنىڭ كەڭلىكى 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ، يۈزى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ، ئوڭ ـ سول قوللىرى مەيدىسىگە، ئوڭ قولىغا جام (قەدەھ) توتقۇزۇلۇپ، چېچى ئۆششاق ئۆرۈلۈپ ئارقىسىغا تاشلىۋالغاندەك ياسالغان، دۈمبىسىگە قوپالراق قىلىپ، بىر نەچچە قۇر سوغدىچە يېزىق ئويۇلغان. بۇنداق يېزىق ئويۇلغان ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل شىنجاڭدا پەقەت مۇشۇ بىر ئورۇندا بولۇپ، ئىنتايىن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. 3) يېسىن بېزىرىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىنىڭ كۆپىرت تېغىدىكى يايلاققا جايلاشقان. ئۇ پەقەت بىر دانە بولۇپ، ئېگىزلىكى 70 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ساقال ـ بۇرۇتىنى تەستە پەرق ئەتكىلى بولىدۇ، يۈزى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ، ياسىلىش شەكلى بىر ئاز قوپال، ھېچ قانداق بەلگە ئويۇلمىغان، ئارقىسىدا ئۆششاق تاش پارچىلىرى دۆۋىلەنگەن بولۇپ، قارىماققا، قەبرىنىڭ ئالدىدىكى ھەيكەلدەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا ئۇ «قەبرە ئالدىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 4) ئاغىيازدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى ئاغىياز تاغ ئېغزىغا جايلاشقان. ئۇ جەمئىي ئىككى دانە بولۇپ، بىر ـ بىرىگە پارالىل ھالەتتە (جەنۇب ـ شىمال) ئورۇنلاشقان، جەنۇبتىكى بىلەن شىمالدىكىسىنىڭ ئارىلىقى 700 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. شىمالدىكى تاش ھەيكەل تېك ئۇزۇن چاسا شەكىلدىكى تاشقا ئويۇپ ياسالغان، ئېگىزلىكى 1.4 مېتىر، كەڭلىكى 47 سانتىمېتىر كېلىدۇ، كۆز، قۇلاق، ئېغىز، بۇرۇنلىرى خېلى سىپتا ياسالغان، سول قولىدا جامدەك بىر نەرسە بار. جەنۇبتىكى تاش ھەيكەلنىڭ

ئېگىزلىكى 1.1 مېتىر، كەڭلىكى 28 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 26 سانتىمېتىر كېلىدۇ، يۇز شەكلىنى ئارانلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. 5) خودخۇردىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىنىڭ ئاقسۇ يېزىسىدىكى خودخۇر دېگەن جايغا جايلاشقان. ئۇ جەمئىي ئىككى دانە بولۇپ، بىر - بىرىگە پاراللېل ھالەتتە (جەنۇب - شىمال) ئورۇنلاشقان، يۇزلىرى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 500 مېتىر كېلىدۇ. شىمالدىكىسىنىڭ ئېگىزلىكى 1.3 مېتىر، كەڭلىكى 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ئېغىز - بۇرۇن، كۆز - قۇلاقلىرى خېلى سىپتا ياسالغان. شۇڭا بۇ ئايالنىڭ ھەيكىلى دەپ قارالغان. جەنۇبتىكىنىڭ ئېگىزلىكى 98 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 36 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 25 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ ئەرنىڭ ھەيكىلى دەپ قارالغان. موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەرنىڭ يىل دائىرىسى ھەققىدە يەكۈن چىقىرىش بىر ئاز قىيىن بولسىمۇ، ئەمما ياسلىش شەكلى ۋە سىپتىلىقى جەھەتتىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئورتاق ئالاھىدىلىك بار، بۇ، بىزنىڭ مەزكۇر ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەرنىڭ يىل دائىرىسىنى ئېنىقلىشىمىزغا بەلگىلىك ياردەم بېرىدۇ.

بۇ تاش ھەيكەللەرنىڭ يىل دائىرىسىگە كەلسەك، ئاتاقلىق ئارخېئولوگ پروفېسسور خۇاڭ ژۇنبى ئەپەندى، ئىلى رايونىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، بۇ ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۇلارنى «ئىھتىمال 7 ـ، 10 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت مەدەنىيەت مىراسى بولسا كېرەك، تۈركلەر 8 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىلى، ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىغا تارقالغانلىقى ئۈچۈن، ئىلى ئۇلارنىڭ سىياسىي مەركىزى ھېسابلىناتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ تارىخىي ئىزلارنى قالدۇرۇشى شۈبھىسىز ئىدى» [2] دەپ قارىغان. دەرۋەقە، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىدە «ئۆلگۈچىنىڭ قەبرىسى

ئالدىغا تاش تىكلەپ قويۇش، قەبرىگە دۆۋىلەنگەن تاشنىڭ قانچە كۆپ بولۇشى ئاشۇ ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۆلتۈرگەن دۈشمەن سانىنى بىلدۈرۈشى، قاغانلارنىڭ چېدىر ئىشكىنىڭ شەرقە قارىتىلىشى، ئەتىگىنى چېدىر ئىشكىدىن چىققاندا قوياشقا تەزىم قىلىش» [3] قاتارلىق ئادەتلەر مەۋجۇت ئىدى. بۇ، يۇقىرىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەرنىڭ «يۈزلىرىنىڭ شەرققە قارىتىپ قويۇلۇشى» ئالاھىدىلىكلىرىگە تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەر يالغۇز شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىگىلا تارقىلىپ قالماستىن، بەلكى روسىيىنىڭ سىبىرىيە، ئالتاي رايونى ۋە موڭغۇلىيىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىغىمۇ تارقالغان. «سوۋېت ئالىمى يېپچىنخاۋا ئالتاي تاغلىق رايونىدىكى تاش ھەيكەللەرنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى7 ـ 10 ـ ئەسىرلەر دەپ مۇقىملاشتۇرغان ھەمدە ئۇلارنى ئالتاي، ئورخۇن تۈركلىرىدىن دەپ كۆرسەتكەن» [4]. يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇلكۆرە ناھىيىسىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەرنى دەسلەپكى قەدەمدە7 ـ 10 ـ ئەسىرلەردىكى تۈركلەرگە ئائىت مەدەنىيەت مىراسلىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شىمالىي شىنجاڭنىڭ يايلاقلىرىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللەر ۋە يېزىقلار «يىپەك يولى»نىڭ شىمالىي تۈگۈنگە جايلاشقان رايونلارنىڭ سودا ـ سېتىق، مەدەنىيەت ئالاقىسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشتا تۈركلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ تەكرىتاغنىڭ شىمالىدا ئۆتكەن قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە يېزىپ چىقىشتا بىزنى ناھايىتى قىممەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئىزاھات:

① «تۈرك ۋە تاتار تارىخى» 17 ـ بەت.

② خۇاڭ ۋېنبى: «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ــ ئىلى رايونىنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى (خەنزۇچە) 1960 ـ يىللىق 2 ـ سان.

③ «جۇنامە» 3 ـ كىتاب 910 ـ بەت.

④ پوتاپوف: «جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت تەرجىمە توپلىمى» خەنزۇچە نەشرى 100 ـ بەت.

ياۋروپا ـ ئاسيا مىللەتلىرىنىڭ 7 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى چوڭ كۆچۈشلىرى

ك. سېگلېد (ۋېنگرىيە)

ئۇرال تېغى بىلەن ئۇرال دەريا‌سى ياۋروپا ـ ئاسيا قىتئەلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي چېگرىنى شەكىللەندۈرىدۇ، گەرچە ئۇرال تېغى 1500 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان بولسىمۇ، تاغنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئاھالىلەر ئۇچۇن ئېيقاندا، ئۇ ھالقىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان توسالغۇ بولۇپ قالمىدى، ئۇرال تېغىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ھەمىشە يۇز بېرىپ تۇردى. لېكىن بۇ كۆچۈشلەرنىڭ كۆلىمى ئانچە زور ئەمەس، ئىلگىرىلىشىمۇ تېز ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇرال تېغىنىڭ كۆپ قىسمى ياۋروپا ـ ئاسيا قۇرۇقلۇقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئورمانلىق رايونى ئىدى، ئورمان رايونىدىكى بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر ۋە يېغىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى.

بۇ ئورمان ـ يايلاق رايونى ياۋروپا، غەربىي جەنۇبىي سىبىرىيە ئورمان رايونى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى چەكسىز كەتكەن دالانى يەنى ۋېنگرىيە ئېگىزلىكىدىن موڭغۇلىيە، سەددىچىن سېپىلىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ كەتكەن رايونىنى بىرلەشتۇرۇپ تۇراتتى.

پۈتۈن جەنۇبىي ئۇكرائىنا بىلەن دون دەريا‌سى، ۋولگا دەريا‌سىدىن تاكى ساراتوف، كۇيبىشېۋقىچە بولغان ئارىلىقنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇز تەكشى رايونمۇ بۇ چەكسىز كەتكەن ئورمان ـ دالا رايون دائىرىسىگە كىرەتتى. ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى دون دەريا‌سى، ۋولگا دەريا‌سى، كاما دەريا‌سى ۋە كاۋكاز تاغلىرى بۆلۈ‌

ۋەتكەنىدى. دون دەريانسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىمۇ مۇشۇ ئورمان ـ دالا رايونىنىڭ دائىرىسىگە كىرەتتى. ۋولگا دەريانسى، كاما دەريا ـ سى، بېلايا دەريانسى تۆۋەن ئېقىمىنىڭ ئارىلىقىدىكى رايونىنىڭ شەرقىگىمۇ ئورمان ھەم دالا تارقالغانىدى. ۋولگا دەريانسىنىڭ تۆ ـ ۋەن ئېقىمىنىڭ شەرقىدىكى قازاق دالاسى ناھايىتى چەكسىز بو ـ لۇپ، ئۇ ياۋروپا دالاسىدىن ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئالتاي رايونـ ـغىچە سوزۇلۇپ باراتتى. جەنۇبى يەنە كاسپى دېڭىزى بىلەن تۇ ـ تىشىپ تۇراتتى، شەرقتە بولسا ئارال دېڭىزى، بالقاش كۆلى ھەم ئامۇ دەريانسى، سىر دەريا ئارىلىقىدىكى قۇرغاق رايون بىلەن تۇ ـ تىشىپ كېتەتتى، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى بۇگۇنكى تۈركمەنىستان چېگرىسىدا ئىدى.

ئالتاي تېغى بىلەن تەڭرىتاغ ئارىلىقىدىكى جۇڭغارىيە تاغ ئېغىزى يەنە قازاق دالاسى ھەم قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسى بىلەن تۇتىشىپ كېتەتتى، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى، جۇڭگو ـ نىڭ غەربىي شىمال رايونى، خۇاڭخې دەريانسىنىڭ ئىككى قىرغا ـ قىمۇ كۆچمەن چارۋىچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان تۈز كەتكەن رايون ئىدى.

گەرچە غەربكە كۆچۈشتە قىينىچىلىق قاتمۇقات، يەنە بىر قانچە دەريانى كېسىپ ئۆتۈش كېرەك بولسىمۇ، ئەمما دالا خەلقى ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇلارمۇ ھالقىپ ئۆتۈشكە بولمايدىغان توسالغۇ بولالمىدى. ياۋروپا، ئاسىيا يايلاق مىللەتلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ـ كى كۆچۈش ئەھۋاللىرى يۈز بېرىپلا قالماي، بەلكى بۇلار دائىم دېگۈدەك قىسقا ۋاقىتتىلا تاماملىناتتى. تۈرك ۋە موڭغۇل ئىمـ ـپېرىيلىرى تازا گۈللەنگەن دەۋردە پۈتكۈل ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلـ ـقى پۈتۈنلەي بىر ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولـۇش تارىخىمۇ بولغانىدى.

تارىخي خاتىرىلەردە يايلاقنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەڭ بۇرۇن ئىگىلىگەنلەر مىلادىيىدىن 28 ئەسىر بۇرۇنقى كۆچمەن چارۋىچى مىللەت سىممېرىيانلار ئىدى. ئۇلار شەرقي جەنۇبي ياۋروپادا پا ـ ئالىيەت ئېلىپ بارغان ھىندى ـ ياۋروپا مىللەتلىرىگە تەۋە سې ـ

رىس ـ فىركياكلار ئىدى. سىممېترياناردىن ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىل گۇرۇپپىسىدىكى ئىسكىفلار مىلا-دىدىن بۇرۇنقى 8 ـ ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئە-سىرگىچە يايلاق غەربىنى يەنى ياۋروپا قىسمىنى ئىگىلىگەنىدى. ئۇلارنىڭ ماكانلاشقان جايى تا قازاق دالاسىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي قىسمىغىچە سوزۇلۇپ، توپتوغرا ئارال دېڭىزى ۋە سىر دەريا-سىنىڭ شىمالىي قىسمىغىچە باراتتى. شۇنداقلا ئىران تىلىدا سۆز-لىشىدىغان ساكلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار كېيىن شەرقتىكى پامىر ئويمانلىقى ۋە تەڭرىتاغ رايونلىرىغا كۆچتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يەنە بىر قىسمى شەرقىي شىمالدىكى ئالتاي تاغلىرى بىلەن سايان چوققىسى ئارىلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى سىبىرىيە ئورمان ـ يايلاق رايونىغا كۆچتى. ياۋروپا ـ ئاسىيا دالاسىدىكى ئىران تە-لىدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ يۇنانچە ئومۇمىي ئاتالمىسى «ئىسكىفلار» ئىدى، پارس تىلىدا«ساكلار» دەپ ئاتىلاتتى. يايلاقنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى يەنى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىرگىچە توخرىلار تىزگىنلەپ كەلگەنىدى. ئۇلار ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، ئەمما ئىران تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئەمەس ئىدى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردە ئىسكىفلارنىڭ ئىچىدىكى سارماتلار كارپات تاغلىرى بىلەن سىر دەريا-سى ئارىلىقىدىكى يايلاقتا يەنە پەيدا بولدى. 4 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەن-دە، ئۇلار ئىسكىفلارنىڭ ماكانلاشقان جايى ـــ ئوتتۇرا ۋە غەربىي دالانى يەنە ئىگىلىدى. ئارال دېڭىزى بىلەن كاۋكاز تاغلىرى ئا-رىلىقىدىكى شەرقىي ئوتلاق ئائورسلار (Aorsi) نىڭ ھۆكۈمراز-لىقىدا ئىدى، مىلادىيە 340 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئالانلار تەرىپىدىن تىزگىنلەندى، ئۇلار ئائورسلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى دۇنيا تارىخىدا ناھايىتى زور تەسىر قوزغىدى. ئۇلار تەخمىنەن مىلادىيە 370 ـ يىلى ئالانلارنىڭ يېرىگە كىـ-لىپ، ئىران تىل گۇرۇپپىسىدىكىلەرنىڭ ياياقنى تىزگىنلىشـ-

نى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ياۋروپا تارىخىدىكى «مىللەتلەرنىڭ كۆچۈ-شى» نى باشلىۋەتتى.

ياۋروپا تارىخىدا ھۇنلارنىڭ دەۋرىدىن سۇرۇشى مىلادىيە 370 ـ يىلىدىن 470 ـ يىلغىچە بىر ئەسىر داۋام قىلالىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىسمى بىر قانچە ئەسىردىن كېيىنمۇ ۋەزانتىيە ۋە غەربنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا يەنىلا كۆرۈنۈپ تۇردى. شۇڭلاشقا 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى يەنە بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئاۋارلار ئىسكىفلارنىڭ بۇرۇنقى ماكانلاشقان جايىدىن ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەندە، غەربنىڭ كاھىنلىرى ئۇلارنى يەنىلا «ھۇنلار» دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار يەنە ئوچ ئەسىردىن كېيىنكى 9 ـ ئەسىر-دە ئاۋار پادىشاھلىقى يوقالغاندىن كېيىن شەرقىي ياۋروپادا پەيدا بولغان ھازىرقى ۋېنگرلارنى «ھۇن» دەپ ئاتىدى. بىر يېرىم ئە-سىردىن كېيىن كۆچمەن چارۋىچى ۋېنگرلار خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، شۇندىن كېيىن ئۇلار موناخلارنىڭ پەرھىز تۇ-تۇشتەك تۇرمۇش ئادىتىنى يېتىلدۇردى. غەرب كاھىنلىرى ئارد-سىدا ۋېنگرلارنى ئىسكىفلار دەيدىغان كۆز قاراش ياكى ئۆتكەنكى بىر قانچە ئەسىردە ۋېنگرىيىدە دائىم دېگۈدەك تىلغا ئېلىنىدىغان ئىسكىتىيە ھۇنلىرى دەيدىغان كۆز قاراش ناھايىتى كەڭ تارقا-لغان. شۇنداق قىلىپ، ئاتتىلار ۋە ئاۋارلاردىن كېيىن ۋېنگرلار 3 ـ قېتىم ياۋروپانى بويسۇندۇردى. 16 ـ ئەسىردە ئۇرال رايونىدىكى ئوگۇرلار ۋە ئوستياك تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋېنگرىيە تىل گۇرۇپپىسى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. لېكىن ۋېنگرىيە تىلشۇ-ناسلىرى يەنىلا فونېتىكىلىق تىرانسكرىپسىيە قائىدىسىنى قوبۇ-لىنىپ، ۋېن ـ ئوگۇر تىل گۇرۇپپىسىدىكى ھەر قايسى تىللار-نىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ھەم ھەر قايسى تىل بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىكى مۇناسىۋەتنى تەپسىلىي بايان قى-لىش بىلەن چەكلەندى. ھەتتا 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەن-دە ۋېنگرىيىدە بەزىلەر ۋېنگرلارنىڭ ئەجدادى ئىسكىتىيە ھۇنلە-رى دەيدىغان كۆز قاراشتا يەنىلا چىڭ تۇرغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ خىل پەرەز يەنىلا ئىلمىي كۆز قاراش دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى.

بىز ئىگىلىگەن تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ژولگا دەريا ۋادىسىدىكى ئورمان ـ ئوتلاق رايونىدىكى ۋېنگرلار ھۇنلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچكەن ئەمەس. شۇڭلاشقا مىلادىيە 370 ـ يىللىرى ئۇلار ئوتلاق رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ئەمەس. لېكىن ئۇلار ھۇن دۆلىتى يوقالغاندىن كېيىنلا (مىلادىيە 430 ـ يىلى) ياۋروپاغا توپتوغرا كۆچۈپ كەلگەن ئون ئوغۇرلار (Onoghurs) بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت باغلىغان. ياۋروپانىڭ بەزى تىللىرىدا ۋېنگرلار يەنە «ئون ئوغۇر» دەپمۇ ئاتالغاندى. بۇ ـ نىڭدىن بىز يۇقىرىقى خۇلاسىنى چىقاردۇق. ئون ئوغۇر ۋە باشقا ئوغۇرلار (Oghur) ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دالا تا ـ رىخىدا يېڭى سەھنە ئاچتى، ھۇنلارنىڭ ياۋروپا ـ ئاسىيادا 500 يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشقان تارىخى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. ئاسىيادا قېلىپ قالغان ھۇنلارمۇ 5 ـ ئەسىردە يېڭى سۇلالە قۇ ـ رۇپ، باشقا مىللەتلەر بىلەن بىللە تۇرمۇش كەچۈردى، ئۇزۇن ئۆتمەي جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىچىگە سى ـ ڭىپ كەتتى. ئون ئوغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ كېيىن ھۇنلارنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىدا قوزغىغان ئۇرۇشى بىلەن ھېچ ـ قانداق مۇناسىۋىتى يوق، بەلكى ئۇ قۇملۇقنىڭ غەربىدە يۈز بەر ـ گەن بەزى چوڭ ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئاۋارلار بۇنىڭدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ۋېنگرىيەنىڭ دەسلەپكى تارىخىي نۇقتىئىنەزەرىنى ئاساس قىلىپ، ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەم يۇقىرىدا بايان قىلىنغان غەربكە كۆچكەندىن كېيىن پەيدا بولغان چوڭ ئىشلىرىنى ئىن ـ چىكىلەپ تەكشۈرۈشتە بۇ نۇقتا تولىمۇ مۇھىم، چۈنكى يۇقىرىقى ئەھۋاللار ۋېنگرلارنىڭ دالاغا كىرىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈ ـ نۇشىنى بەلگىلىگەنىدى. خەلقئارادىكى تارىخشۇناسلارنىڭ مىللەت ـ لەرنىڭ كۆچۈشىنى تەتقىق قىلغىنىغا خېلى ئۇزۇن بولدى، ئۇلا ـ لەنكى ئۇلار پەقەت ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان قىسمـ ـ نىلا ئېنىقلىيالىدى. كۆچۈشتىن بۇرۇنقى قازاق دالاسى ھەم شەرقتىكى رايونلار، يەنى ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا يايلىقىغا

دائىر بەزى تارىخىي ماتېرىياللار بولسىمۇ، لېكىن بۇ تارىخىي ما-تېرىياللار ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلىشقا، ئىزاھلاشقا يەنىلا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى. مەزكۇر كىتاب رايونىغا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈشنى ، ھۇنلار، ئون ئوغۇرلار، ساۋىر (Savir) لار ھەم ئاۋارلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەم ئۇلارنىڭ كۆچۈش يولى، بولۇپمۇ بۇ توغرىدا-كى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە دىققەت قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ھۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ ياۋروپاغا كېلىشى ئۇلارنىڭ 500 يىلدىن كۆپرەك تارىخىنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن ئىبارەت، خالاس. ھۇن تارىخىنىڭ ئاساسىي قىسمى، يەنى مىلادىيە 370 - يىلدىن بۇرۇنقى ئەھۋالنى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ناھايىتى كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ، ئەينى دەۋردە ئۇلار «ھۇن» دەپ ئاتىلاتتى. مىلا-دىيىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردە ھۇنلار قۇمۇلۇقنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا دۆلەت قۇردى. شۇندىن باشلاپ ئۇلار، بىر تەرەپتىن، جەنۇبتىكى خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخچىلىرى بۇ توغرىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان، ئۇنىڭ ئىچىدە ھۇنلارنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن يۇرۇش قىلىپ، ئۆزىنىڭ غەربىدىكى غەربىي جە-نۇبىي سىبىرىيىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئۇرۇنغانلى-قى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. 18 - ئەسىرگە كەلگەندە غەرب دۇن تارقاتقۇچىلىرى جۇڭگونىڭ بىر قىسىم تارىخىي ئەسەرلىرىنى ياۋروپاغا ئېلىپ كەلدى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا ۋېنگرلارنىڭ قاتتىق قىزىقىشىنى قوزغىدى. بەزىلەر جۇڭگو تارىخىلىرىدا خاتىرىلەنگەن ھۇنلاردىن ياكى ئاسىيادىكى ھۇنلاردىن ۋېنگرلارنىڭ ئەجدادىنى تېپىشقا ئۇرۇندى.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 174 - يىلى ھۇنلار يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى توخرىلارغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمنى باش-لىۋەتتى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش يەنە ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا بىلەن

قازاق دالاسىنىڭ 500 نەچچە يىللىق (مىلادىيە 350 ـ يىلغىچە) تارىخىغا ھەم جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا تەسىر قىلدى ۋە ئۇنى بەلگىلىدى، توخرىلار غەربكە كۆچۈپ، تەڭرىتاغ رايونىغا كېلىش. كە مەجبۇر بولدى، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 129 ـ يىلى ئۇلار بىر قىسىم ساكلارنى ئۆزىگە قوشۇپ، ئامۇ دەريا. سى، سىر دەريا. سىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، سوغدىيانا ۋە باكترىيىنى ئە. گىلىدى. ئەينى دەۋردىكى سوغدىلار بۇگۈنكى بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە زەرەپشان دەريا ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. توخ. رىلار بولسا، ئافغانىستاننىڭ شىمالى، ئامۇ دەريا. سى رايونىدا يەنى سوغدىلارنىڭ دەل جەنۇبىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتاتتى، توخ. رىلار ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى، سوغدىلار يۇنانلىقلارنىڭ تىزگىنلىشىدە ئىدى، يۇنانلىقلارنىڭ ئەجدادى ئىسكەندەر زۇلقەر. نەين شەرققە يۈرۈش قىلغاندا ئەشۇ جايدا ماكانلاشقانىدى. توخ. رىلارنىڭ تەھدىتى بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن كۆچمەن چار. ۋىچى مىللەتلەر ۋە كۇشان خانلىقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شە. مالىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. كۇشانلىقلار مىلادىيە 3 ـ ئەسىرگىچە ئىران بىلەن ھىندىستان ئارىلىقىدىكى رايونلارنى يە. نىلا تىزگىنلەپ تۇراتتى. شۇڭلاشقا بۇ مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا مۇناسىۋەتلىك تەپسىلىي خاتىرىلەر جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرى. دىمۇ ۋە يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ چىلىقمايدۇ.

ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرى بىلەن يۇنانىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا توخرىلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ باكتىرىيىگە بارغانلىقى بايان قىلىنغانداۋ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلغا ئېلىنغان ئىسىملىرى ئوخشاش ئەمەس، بۇ تارىخچىلارنىڭ بۇ تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشىغا قە. يىنچىلىق تۇغدۇرماقتا.

مەزكۇر كىتابنىڭ 1 ـ قىسمىدا، ئاساسەن تېخىچە ھەل بولمىغان بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمەن. ئۇنىڭ ئاسا. سىي مەزمۇنى: مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا توخرىلار ۋە ساكلاردىن سىرت ئاسىلار (Asi) نىڭ سوغدىلار،

توخرىلار قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردە ئويىنىغان رولى ناھايىتى مۇھىم، بەزىدە ھەتتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. ئاسلار جۇڭگونىڭ تارىخ كىتابلىرىدا «كانجۇت» دەپ تىلغا ئېلىنغان خەلقلەردۇر. بۇ دۆلەتنىڭ ئورنى سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار بىلەن چۈ دەريا ۋادىسى ۋە جەنۇبىي قازاق دالاسىنىڭ تۈتاشقان يېرىدە ئىدى.

ئاسلار كانجۇتتىن ئاتلىنىپ جەنۇبتىكى باكتىرىيىگە قاراپ كېڭىيىپلا قالماي، مىلادىيە 1 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، غەربتىكى ۋولگا دەرياسى بىلەن كاۋكاز رايونلىرىغا قاراپ مۇ كېڭەيدى. بۇ قېتىمقى غەربكە كۆچۈش بىزنى ھەتتا كافكاز دىكى كۆچمەن چارۋىچى ئالانلار ئىچىدىن ئاسلارنىڭ ئىسمىنى تېپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئاسلار كېيىن يەنە ئەس (As) دەپمۇ ئاتالدى. بۇ ۋېنگر تىلىدا «ياس (Jasz)» دېيىلىدۇ. ۋېنگرىيىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن ئوتتۇرا ئەسىردە بىر قىسىم ئاسلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ ۋېنگرىيىگە كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىسمىلا ئۇلارنىڭ ماكانلاشقان جايىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ۋېنگرىيىدە يېقىندا «قىسقىچە ياس، لاتىن تىلى سۆزلۈكى» نەشر قىلىندى. شۇنىڭدىن ۋېنگرىيىدىكى ياسلار بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى يەنىلا قەدىمكى ئالان تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىران تىلى بىلەن سۆزلىشىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

مىلادى 2 ـ ئەسىردىن 3 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قازاق دالاسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىردىنبىر تارىخىي ماتېرىيال خەنزۇچە ۋە پارسچىدىكى كانجۇتقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردۇر. بۇنىڭدىن بىز ھەتتا مىلادىيە 350 ـ يىلىدىن ئىلگىرى قۇملۇقتا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ھۇنلارنىڭ كانجۇت رايونىغا ئىككى قېتىم كىرگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. 1 ـ قېتىمى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 43 ـ يىلىدىن 36 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار كانجۇتنىڭ شەرقىدە مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان بىر دۆ-

لەتنى قۇرغان؛ 2 ـ قېتىمى مىلادىيە 91 ـ يىلى بولۇپ، بۇ ھۇنلارنىڭ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىن مەغلۇپ بولۇپ غەربكە كۆچۈپ قازاق دالاسىنىڭ جەنۇبىغا كەلگەن ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن يەنە بىر قېتىم غايىب بولىدۇ. مىلادىيە 370 ـ يىلى ياۋروپاغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھۇنلار مىلادىيە 91 ـ يىلى قازاق دالاسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئورۇنلاشقان رورانلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدۇر. مىلادىيە 350 ـ يىلى شەرقتىن قىلىنغان ھۇجۇم قازاق دالاسىدىكى ھۇنلارنى داۋاملىق غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ قېتىمقى كۆچۈشكە مۇناسىۋەتلىك تەپسىلاتلار ھۇن تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن قازاق دالاسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى مۇجمەل. بۇ جەھەتتە بىزنىڭ ھەل قىلىشىمىزغا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم مەسىلە: زادى قايسى مىللەت ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ھۇنلارنى قازاق دالاسىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى؟ مىلادىيە 350 ـ يىلى ھەم ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا قازاق دالاسىنىڭ جەنۇبىدىكى سوغدىيانا بىلەن باكتىرىيەدە يەنە قانداق ئۆزگىرىشلەر بولدى؟ بىز ئىگىلىگەن تارىخىي ماتېرىياللاردا ھەقىقەتەنمۇ بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ، لېكىن بۇ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن مىللەتنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ياكى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىنكى ئاشۇ ئەسىردە بۇ جايدا يۈز بەرگەن چوڭ ئىشلار تا ھازىرغىچە ئېنىقلانمايۋاتىدۇ. ئەمما ئۇمىدمۇ يوق ئەمەس. مەزكۇر كىتابنىڭ ئاخىرقى بىر قانچە بابىدا تارىخچىلار ئورتاق ئېتىراپ قىلغان تارىخىي ماتېرىياللار بايان قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىز بۇرۇنلا ئىگىلىگەن تارىخىي ماتېرىياللار بار، شۇنداقلا يېڭىدىن ئېلان قىلىنغان تارىخىي ماتېرىياللارمۇ بار، يەنە قەدىمكى پۈللار، ئادەم ئىسىملىرى ۋە يەر ناملىرىغا دائىر تەتقىقات ماتېرىياللىرى بار، بۇلارغا ئاساسەن، مىلادىيە 350 ـ يىلى ئالتاي تاغلىرىدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئاۋار ـ ھۇن (Avar ـ Hun) قەبىلە ئىتـ

تىپاقىنى تەشكىللىگەنلىكى، مۇشۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ قازاق دالاسىدىكى ھۇنلارنى غەربىي ياۋروپاغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغانلىقى ئىسپاتلىنىدۇ. ئەمما ئاۋار ـ ھۇنلار غەربكە كۆچكەن ھۇنلارغا ئەگەشمىدى، بەلكى قازاق دالاسىدىن جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، سىر، ئامۇ دەريالىرىدىن ئۆتۈپ سوغدىلار بىلەن ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شۇ چاغدىكى توخارىستانغا كۆچۈپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەنە بۇرۇن كۇشان سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئالغان كىدارىت (Kidarite) سۇلالىسى ئافغانىستاننىڭ غەربىگە سۇرۇلۇشكە مەجبۇر قىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئەتراپتىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇلار دائىم دېگۈدەك توخارىستاننىڭ يېڭى ئورنى دەپ خاتىرىگە ئېلىنىدى. ئۇلار ئاۋار (avar) ياكى ھۇنلار (Hyon, chon, Huns) دەپ ئاتالدى. مىلادىيە 467 ـ يىلىدىن كېيىن پارسلار ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى كىدارىت سۇلالىسىنى يوقاتتى، ئاۋار ـ ھۇنلارنىڭ ئۆزىمۇ يېڭى سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى، ئۇ بولسىمۇ ئابدالىلار (Heftalsئىفتال، ئېپتالىت) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىدى. 467 ـ يىلىدىن 557 ـ يىلغىچە يەنى ئاۋار ـ ھۇنلار پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا ئابدالىلارنىڭ نامى ئاستىدا ئاۋار ـ ھۇنلار تىلغا ئېلىنىدى.

يايلاق تارىخى نۇقتىئىنەزىرىنى ئاساس قىلغاندا، ئەتراپتىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھۆججەتلىرىدە توخارىستاندىكى ئاۋار ـ ھۇنلارنىڭ ئىسمى ساقلىنىپ قالغانلىقى خاتىرىلەنگەن، بۇ نۇقتا ناھايىتى مۇھىم، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ھۇنلار بىلەن غەربتىكى ھۇنلارنىڭ بۇ خىل شەكىلدە خاتىرىگە ئېلىنىشى سان جەھەتتىن ئالغاندا ئىككىنچى ئورۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ نامنىڭ ئىككى خىل شەكلىنىڭ ئوخشاش مەنبەدىن كېلىپ چىققانلىقىدىن گۇمانلىنىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەگەر بىز خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن ۋىزانتىيىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئاۋار ـــ ھۇن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ئۇستىدە تېخىمۇ

كۆپ تونۇشقا ئىگە بولمىز. بىر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالدا تەخمىنەن 350 ـ يىلى باكتىرىيىگە كىرگەن ئاۋار ـ ھۇنلار «رۇەنرۇەن» (juanjuan) دەپ ئاتالغان. بىزگە مەلۇمكى، 4 ـ ئە ـ سىردە ھۇن ۋە سيانپىلاردىن كېيىن ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا ـ دىكى قۇملۇقتا قۇرۇلغان دۆلەت «روران» دەپ ئاتالغان. بۇ ھەقتە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تەپسىلىي خاتىرىلەر قالدۇرۇل ـ غان. ژىزانتىيىلىكلەر ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيادىكى بۇ چوك مىللەتنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن قەبىلىلىرىنى ئاۋارلار (Avars) دەپ ئاتىغان. ئۇلار توغرىسىدىكى بىر قەدەر ئېنىق با ـ يانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئاۋارلارنىڭ ئىككى چوك قەبىلە ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغانلىقى ناھايىتى روشەن. ئۇلارمۇ «ئاۋار ۋە ھۇن» دەپ ئاتالغان.

دېمەك، ھۇن ئىمپېرىيەسى يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ھۇنلار پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمىگەن. يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، 1 ـ ئەسىردىن 350 ـ يىلغىچە بىر قىسىم ھۇنلار يەنىلا قازاق دالاسىدا قېلىپ، ئاندىن ئۇ يەردىن ياۋروپاغا كۆچكەن، باشقا قە ـ بىلىلەر بولسا موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى رورانلار ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن ھەم ئاۋار بىلەن بىرلىكتە رورانلارنىڭ ئىككى چوك بۆ ـ لىكىنى تەشكىل قىلغان.

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن بىز شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ھۇنلار بىلەن باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ باش ـ ئايىغىنى بىلىش ئۈچۈن، قازاق دالاسىنىڭ تارىخى، جۇغراپىيە ئەھۋالىغا باغلىنىشلىق ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە، ھېچبولمىغاندا، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

خەلقئارا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ھەم بىزنىڭ پېشقەدەملىرى ـ مىز بۇ مەسىلە ئۈستىدە نۇرغۇن قىممەتلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. لېكىن يەنىلا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تىرىشىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇشۇ دەۋردە كانجۇت ئاتالغۇسىنىڭ ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكى، ئوخشاش

دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ۋە پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئا-
ساسلانغاندا، كانجۇتنىڭ ئورنى سىر دەريانىڭ شىمالىي قىر-
غىقىدىكى جەنۇبىي قازاق دالاسىغا توغرا كېلىدىغانلىقى بىزنىڭ
تەتقىقاتىمىزغا قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇۋاتقان ئاساسىي سەۋەب ھې-
سابلىنىدۇ. ئەمما 7 ـ ئەسىردىكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرى-
ياللاردا سىر دەريانىڭ جەنۇبىدىكى سوغدىلار «كانجۇت» دەپ
ئاتالغان. بىز ئىگىلىگەن تارىخىي ماتېرىياللاردا 6 ـ ئەسىردىكى
سوغدىلارمۇ ئۆزلىرىنى «كانجۇت» دەپ ئاتىغان، بۇ، پەقەت مەن-
دىكى ئۆزگىرىش بولسا كېرەك. ئېھتىمال، توخرىلارنىڭ كۆچۈ-
شىگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار بۇ ئۆزگىرىشنى يېشىپ
بېرىشى مۇمكىن. مۇشۇ تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا،
مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 129 ـ يىلى توخرىلار غەربكە كۆچكەن
ۋاقىتتا، ئاسلار يەنى كانجۇتلار سىر دەريانىڭ جەنۇبىغا قاراپ
كېڭەيگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوغدىلار ۋە توخرىلار
ئاسلارنىڭ تىزگىنلىشىدە بولۇپ قالغانىدى. ئەگەر كانجۇت ئاتا-
غۇسىنىڭ مەنە ئۆزگىرىشىگە سەل قارىساق، كانجۇتلار توغرىسى-
دىكى بارلىق تارىخىي ماتېرىياللار سوغدىلارغا تەۋە بولۇپ كېتى-
دۇ، شۇنىڭ بىلەن سىر دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كان-
جۇتلارنىڭ پائالىيىتى توغرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم تارىخىي ماتېرى-
يال ئىز ـ دېرەكسىز يوقلىدۇ. ھەر بىر دەۋردىكى كانجۇتلار بى-
لەن سوغدىلارنى پەرقلەندۇرمىگەندە، سىر دەريانىڭ شىمالىي
قىرغىقىدىكى ئاسلار بىلەن كانجۇتلار مۇناسىۋىتىنىڭ يۈز بېرى-
شىنى ئىسپات قىلىدىغان تارىخىي ماتېرىياللارنى يەنىلا ئىزاھ-
لىغىلى بولماي قالىدۇ، مۇشۇنداق بولغاندا، كانجۇت بىلەن سوغ-
دىلار ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار-
دىن توغرا پايدىلانغىلى بولماي قالىدۇ. ئەمما بۇ تارىخىي ماتېرى-
ياللار توخرىلار كۆچۈش ۋاقىتىدا يۈز بەرگەن سوغدى ۋە توخا-
رىستانىدىكى ئاسلار بىلەن كېيىن كاۋكازدا پەيدا بولغان ئاسلارنىڭ
ئېتنىك مەنبەسىنىڭ دەل ئوخشاش ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم
ئىسپاتلايدۇ. پەقەت كانجۇت ۋە سوغدىلارغا مۇناسىۋەتلىك تارى-

خىي ماتېرىياللارنى پەرق ئەتكىنىمىزدە، بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنى يىللار تەرتىپى بىلەن رەتكە تىزىش ياكى ئۇلارنىڭ ئۇرۇنىنى بېكىتىش قىيىنغا توختىمايدۇ. بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ يارىمى بىلەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جەنۇبىي قازاق دالاسىنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيە ئەھۋالىنى ئېنىقلىغىلى بولىدۇ.

350 ـ يىلدىن كېيىن ھۇنلار جەنۇبىي قازاق دالاسىدىن ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلدى، ئاۋار ـ ھۇنلارمۇ ئافغانىستانىنىڭ شەرقىي شىمالىغا كۆچۈپ باردى، ياۋروپا ـ ئاسىيا يايلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا يەنە يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. بۇ ۋاقىتتا كانجۇتلار مۇستەقىللىقنى يوقاتقانىدى، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي قازاق دالاسىدىكى ئورنىنى شىمالىي قازاق دالاسى بىلەن ئېرتىش دەريا ۋادىسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى تۈرالار (دىڭلىڭلار) ئاللىبۇرۇن ئىگىلىگەنىدى. ئەتراپتىكى قەبىلىلەر تۈرالارنىڭ چوڭ قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي تارمىقىنى تەشكىل قىلدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىسى ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. كېيىن، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا تۈرالارنىڭ ئۇچ چوڭ قەبىلىسى پەرق ئېتىلىشكە باشلىدى، 350 ـ يىلىدىن كېيىن ئېرتىش دەريا ۋادىسىدىكى غەربىي تارماق جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ جەنۇبىي قازاق دالاسىنى ئىگىلىدى، بۇ جاي ئەسلى غەربكە كۆچكەن ھۇنلارنىڭ يېرى ئىدى. شىمالىي تۈرالار بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، شەرقىي جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى ناھايىتى كەڭ رايونلارنى ئىگىلىدى. جەنۇبىي تۈرالار قۇملۇقتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جەنۇبىي خوڭخې ۋادىسىغا ئورۇنلاشتى ھەمدە 4 ـ ئەسىرگە كەلگەندە «تۇرا» دېگەن ئاتالغۇ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن تەدرىجىي يوقالدى. كېيىن تېلې (Tie le) قەدىمكى ئوقۇلۇشى (Tereg, Tiglig) دېگەن ئاتالغۇ يەنە بارلىققا كېلىپ، يەنىلا بۇ رۇن بۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان قەبىلىلەرنى كۆرسەتتى. تېلې كېيىن يەنە تىگلىگ، تېرىگ (Tereg, Tiglig) كە ئۆزگەر-

دى. خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا جەنۇبىي تۇرالار «قاڭقىل تۇرا-لىرى» دەپ ئاتالدى، مەنىسى ئېگىز چاقلىق هارۋىدا ئولتۇرىدە-غان «تۇرالار دېگەن بولىدۇ. ئۇلار قىسقارتىلىپ «قاڭقىللار» دەپ ئاتالدى، بۇ ئاتالغۇ قاڭقىللار بىلەن بىر ۋاقىتتا كېيىنكى تىلىك (Tilik) لەرنى كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇبھىسىزكى، تۇرالار، تىلىگ ۋە قاڭقىللارنىڭ هەممىسى ئوخشاش بىر قەبىلىنى كۆرسىتىدۇ.

تېلېلارنىڭ تەخمىنەن 350 ـ يىلى ئاۋار ـ هۇنلارنىڭ ئور-تاق قوزغىغان بىر ئۇرۇشتىلا جەنۇبىي قازاق دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان هېچقانداق تارىخىي ماتې-رىيال يوق. بىز ئىگىلىگەن تارىخىي ماتېرىياللاردا پەقەت سىر دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقى، جەنۇبىي قازاق دالاسىغا كۆچكەن تىگىلگەلەر غەربكە كۆچكەن هۇنلارنىڭ ئورنىنى تەخمىنەن 350 ـ يىلى ئەتراپىدا ئىگىلىگەنلىكىلا كۆرسىتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچە-دىكى بەزى تىگىلىگ قەبىلىلىرى 460 ـ يىلىغا كەلگەندە يەنە غەربكە كۆچۈپ قارا دېڭىز ۋە كافكازغا كەلگەن ۋاقىتىدىلا ئاندىن تىگىلگەلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى، يۇنانىنىڭ تارىخىي ماتېرە-ياللىرىدىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان نۇرغۇن پاكىتلارغا ئا-ساسەن، بىز هەتتا غەربىي تىگىلگەلەرنىڭ ئىسمىنىڭ ئوغۇر (Oghur) ئىكەنلىكىنىمۇ بىلەلەيمىز.

شۇڭلاشقا 350 ـ يىلى جەنۇبىي قازاق دالاسىنى ئىگىلىگەن تىگىلگەلەر ئوغۇرلاردۇر. بۇ جايدىكى سىر دەرياسىغا يېقىن بولغان باكات (Bakath) شەھرى سوغدىلارنىڭ توپتوغرا شىمالىغا توغرا كېلەتتى، بۇ ئەسلى ئوغۇزلارنىڭ شەھرى ئىدى، لېكىن ئۇنىڭغا سوغدىچە ئات قويۇلغان. بۇ شەھەر كېيىن يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولدى.

قۇملۇقتا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان رورا 460 ـ يىلى يە-نە بىر قانچە قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك هۇجۇم قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭرىتاغ رايونىدا مىللەتلەرنىڭ 2 ـ قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنى قوزغالدى. رورانلارنىڭ بۇ قېتىمقى غەربكە كۆچۈشى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن سىرت، ۋىزانتىيە هۆججەتلە-

رىدىمۇ تىلغا ئېلىنىدى. بۇ ئىككى خاتىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رورانلارنىڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن قوزغىغان ھۇجۇمى بىرىنچى بولۇپ ساۋىرلارغا تەسىر قىلدى. كېيىنكىسىنىڭ ئۇرۇنىنى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمى ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. غەربكە كۆچۈپ قازاق دالاسىغا كېلىشكە مەجبۇر قىلىنغان ساۋىرلار بۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئەسلىدىكى ئوغۇزلارنى يەنە قوغلىدى. ئوغۇزلار يەنە غەربكە قاراپ كۆچۈپ ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قارا دېڭىزنىڭ يېنىدىكى دالانى كېسىپ ئۆتۈپ، ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا بۇرۇن كۆچۈپ كەلگەن ھۇنلارنىڭ يېرىگە ئورۇنلاشتى. تەخمىنەن 463 ـ يىلى ئۇلار ياۋروپاغا كەلگەن ۋاقىتىدا ئاتتىللا ۋاپات بولغان بولۇپ (453 ـ يىلى)، ياۋروپادىكى ھۇن دۆلىتىمۇ يىمىرىلىۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئوغۇزلار ياۋروپاغا بارغان ئون ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ۋېنگرچە بۇ ئاتالغۇ كۆپچىلىك ياۋروپا تىللىرىدا ئۇچرايدۇ.

ساۋىرلار 506 ـ يىلى ئوغۇزلارنىڭ غەربكە كۆچكەن يۆنىلىشى بويىچە كافكازنىڭ شىمالىدىكى ياۋروپا يايلاق بەلبىغىغا كۆچۈپ كەلدى. ساۋىرلار تاكى 558 ـ يىلىغىچە كافكازنى تىزگىنلەپ تۇردى. تارىخىي ماتېرىياللاردا بارسىل (Barsils) لارمۇ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تىلغا ئېلىنىدۇ. بىز ئىگىلىگەن تارىخىي ماتېرىياللار بويىچە قارىغاندا، ئۇلارمۇ ئوغۇزلارغا تەۋە قەبىلە ئىكەن.

506 ـ يىلى ساۋىرلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، كۇالىتا (Khoalita) لىقلار جەنۇبىي قازاق دالاسىدا كانجۇتلۇقلارنىڭ ئورنىدا يەنە بىر دۆلەتنى قۇردى. ئۇلارنىڭ ئىسمىدىنلا كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۇالىتالىقلار كانجۇتلۇق ئىران مىللىتىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك. كۇالىتالىقلار سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىملىرىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ تەسىرىنى كېڭەيتتى. ئۇلارنىڭ شەھەرلىرى دەل دالاغا يېقىن جايدا ئىدى. شۇڭلاشقا كۇالىتا دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ شەھەرلەر

شەھەرلەردىكى ئىرانلىقلار بىلەن يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا نەرسە ئالماشتۇرىدىغان سودا مەركىزى بولۇپ كەلدى. 8 ـ ئەسىرگە كەلگەندە شەرق تەرەپنىڭ ئىسلام-لىشىش ۋاقتىدا بۇ شەھەرلەردىكى ئىران ـ تۈرك تىلىدا سۆزلە-شىدىغان ئاھالىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. كېيىن بۇ شەھەرلەر ئىسلام دىنىنى تارقىتىدىغان مەركەز بولۇپ قالدى. 10 ـ ئەسىردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى كۆچالىتالىقلارنى يەنىلا تىلغا ئالغانىدى، ئۇلار ئىسلاملاشقاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ مۇستە-قىللىقىنى يوقىتىپ، يەنە كۆچالىس (khwalis)، كالىس (khalis) لىقلار دەپ ئاتالدى. مۇستەقىللىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، بۇرۇن گۈللەنگەن شەھەرلەر چۆلدەرەپ قالدى. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە، ئاھالە-نىڭ ئۇزلۇكسىز كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 10 ـ ئەسىردە كۆچالىسلار شەرقىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەيدا بولۇپ، بورۇنقى ئورۇنلىرىنى ئىگىلىدى. سىر دەرياسىنىڭ ئالدىنقى شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىسى قەھرىمان ۋە جەڭگە ماھىر بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت غەربىي جەنۇبى سىبىرىيىنىڭ سودىسىنى تىزگىنلەپ كەلگەن ئوستا سودىگەرلەر ئىدى. ئۇلار يايلاقتىن ئوتكەن سودا كارۋانلىرىدىن چېگرا بېجى ھەم ئوندىن بىر ئولۇش باجىنى يىغاتتى. سودا كارۋانلىرى دائىم دېگۈدەك ھەرخىل قىممەت باھا نەرسىلىرىنى رەنىگە قويۇپ قالدۇراتتى. شۇڭلاشقا 10 ـ ئەسىردە قازار قاغان (Khazar Qaghan)نىڭ 12 ماڭ كىشىلىك قوشۇنى «كۆچالىس ـ قازار (Khwalis ـ Khazars)مۇسۇلمانلا-رىدىن تەشكىل تاپقانىدى. ئەينى ۋاقتىتىكى پەچەنەك (Pechenegs) لەرنىڭ ئىچىدىمۇ بۇنداق ئۇرۇش ئەسىرلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ۋېنگرىيەدىكى كۆچالىس (كالىز) لار (kaliz , khwalis) نىڭ مالىيە ۋە سودا ئىشلىرىغا ماھىر بولۇشى ئەجەب-لىنەرلىك ئىش ئەمەس. 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردىكى ئوردىنىڭ پۇل قۇيۇش ئورنىنىڭ باشلىقلىرى، تاموژنا ئەمەلدارلىرى، باجگىرلار ھەم پۇل تېگىشىش سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلاردىن كېلىپ چىققانىدى. بۇنىڭدىن سىرت، ۋېنگرىيىنىڭ جەنۇبىدا تۇرۇشلۇق

كۆالىسلار ژېنگرىيە قوشۇنلىرىنىڭ زاپاس كۈچى ئىدى، بۇ كىـ
تابنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر قانچە بابىدا ئاۋارلارنىڭ 3 ـ قېتىملىق
غەربكە كۆچۈشى بايان قىلىنىدۇ. ئاۋارلار 557 ـ يىلى ئوغۇرلار
ۋە ساۋىرلارنىڭ كۆچۈش يۆنىلىنىشى بويىچە ۋولگا بويىدىن ياۋ ـ
روپاغا كۆچۈپ كەلدى. 550 ـ يىلى ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيادا
يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك
ئىدى. تۈركلەر بۇ چاغدا ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدا ياشاۋاتاتتى،
ئۇلار ئاۋارلارغا قارام قەبىلە ئىدى. 546 ـ يىلى تۈركلەر 1 ـ
بولۇپ تىلىڭ (تېگرىك) لارنى بويسۇندۇردى، 550 يىلىدىن
كېيىن ، ئۇلار بۇرۇن ئۆزىگە ھۆكۈمران بولغان رورانلارنى يو ـ
قاتتى. شۇنداق قىلىپ، تۈركلەر ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيانى پۈ ـ
تۈنلەي تىزگىنلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار يەنە پارسلار بىلەن
ئىتتىپاق تۈزۈپ، 557 ـ يىلى ئابداللارغا ھۇجۇم قىلدى.
ئابداللار ئىككى تەرەپتىن بولغان ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمە ـ
دى، ئۇلارنىڭ ئافغانىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى شۇنىڭ بىلەن ئا ـ
خىرلاشتى. بەزى ئاۋار ـ ھونلار مۇشۇ ئىشتىن بۇرۇنراق غەربكە
بېرىپ يوشۇرۇنۇپ ، 557 ـ يىلى قىشتا ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتە ـ
تى. ئۇلارنىڭ ئەلچىسى كافكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، 558 ـ يىلە ـ
نىڭ بېشىدا ۋىزانتىيە ئىمپېرىيەسىگە يېتىپ كەلدى، شۇنىڭدىن
كېيىنكى بىر قانچە يىلدا ئاۋارلارنىڭ كۈچى يەنە قۇدرەت تاپتى.
ئۇلار ۋىزانتىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندىن كېيىن، ۋولگا دەر ـ
ياسى بىلەن كافكاز تاغلىرى ئارىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بې ـ
رىۋاتقان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنى بويسۇندۇردى، ئۇنىڭ
ئىچىدە ئون ئوغۇر ۋە ساۋىرلار بار ئىدى.

تەخمىنەن 567 ـ يىلى ئاۋارلارنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇق رەقە ـ
بى بولغان تۈركلەر تۆپە ـ تۆپىلەپ كېلىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا
ئاۋارلار يا ئون يىلنىڭ ئالدىدىكىگە ئوخشاش مەغلۇپ بولۇپ
قولغا چۈشۈش، يا يىراق جايغا بېرىپ يوشۇرۇنۇشتىن ئىبارەت
ئىككى خىل تاللاشقا دۇچ كەلدى. ئۇلار كېيىنكى يولنى تاللاپ،

دون دەرياسىدىن ئۆتۈپ، غەربتىن بىر پاناھ جاي تېپىپ، تۈرك-لەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلانماقچى بولدى.

ۋولگا دەرياسى، دون دەرياسى بىلەن كافكاز ئارلىقىدىكى كۆچمەن مىللەتلەرنى تۈركلەر تىزگىنلىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوغۇرلار ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولدى، باشقا مىللەتلەر، مەسىلەن: ئون ئوغۇرلار ۋە ئالانلار قوراللىق كۈچ ئارقىلىق تەسلىم بولدى.

تۈركلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ قېتىمقى يىراققا يۈرۈش قىلىش ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئىش ئەمەس ئىدى. ئۇلار بويسۇندۇ-رۇلغان ساۋۇر، ئوغۇر ۋە ئون ئوغۇر قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك خازار ئىتتىپاقىنى قۇردى، ئۇ يەنە غەربىي تۈركلەر-گە قارىدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خازار خانلىقىنىڭ غەربىي تۈركلەرگە بېقىندى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئوچۇق خاتىر-لەنگەن ، ئەرمىنىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدىمۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

603 ـ يىلى تىللىگ قەبىلىلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈردى، غەر-بىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىياسىدىكى خازارىيە (khazaria) گە بولغان ھۆكۈمرانلىقى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاش-تى، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا قايتىدىن مۇستەقىل بولغان تىللىگلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بىر قانچە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى قۇرغانلىقى، شەرقتىكى قەبىلىلەرنىڭ يەنىلا بۇرۇنقىدەك موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىر-لەنگەن. 350 ـ يىللىرى جەنۇبىي قازاق دالاسىدا كۆچۈپ يۈرگەن ئوتتۇرا تىللىگ قەبىلىلىرىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمى ئەمدى بۇ جايدا قېلىپ قالدى، كۆپ قىسمى غەربتىكى ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلدى، يەنە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار كافكازنىڭ شىمالى، قارا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى كېرچ بوغىزى ھەم ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلى رايونلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان، پۈتكۈل دالا تارىخى نۇقتە-ئىنەزەرىنى ئاساس قىلغاندا، بۇ نۇقتا بەك مۇھىم: خەنزۇچە ما-

تېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن ئورۇن دەل كوبان دەرياسى رايونىغا توغرا كېلىدۇ. ئەنە شۇ ۋىزانتىيە ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، 603 - يىلدىن كېيىن ئوغۇر - بۇلغارلار ياكى تېخىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتقاندا، ئون ئوغۇرلار خازارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن بۇ جايدا كۇبان - ئوغۇر - بۇلغار دۆلىتىنى قۇرغان.

ۋاقىت ۋە جۇغراپىيەۋى ئورۇننىڭ بىرلىكىدىن قارىغاندا، «ئوغۇر» دېگىنىمىز خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان «تىللىگ» قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ غەربتىكى كافكاز تارمىقىدىن ئىبارەت. بۇ خۇلاسىگە باشقا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىنمۇ ئىسپات تاپقىلى بولىدۇ. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، تىللىگلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىسمى «ئۇيغۇر» (Wu-hu) ئىدى. ئۇنىڭ 7 - ئەسىردىكى ئوقۇلۇشى «ئوغۇر» ئىدى.

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئوغۇر ۋە ئۇيغۇر (Uyghur) قەبىلىلىرى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە شەرقىي تىللىگ قەۋمىنى ئۇيۇشتۇرغان، بۇ قەبىلىلەر تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىكەن، بىزنىڭ تىللىگلەرنى ئەڭ دەسلەپكى تۈركچە سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر دېيىشىمىزمۇ قىلچە ئاساسسىز ئەمەس. غەربىي تىللىگلەر 460 - يىلى ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇلار «ئوغۇر» دەپ ئاتىلاتتى. تۈرالار توغرىسىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تۈرالارنىڭ تارىخىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرگە ئاپىرالايمىز.

ئەڭ ئاخىردا ئوغۇرلارنىڭ تىلى ھەققىدە توختىلىمەن، بەزى تارىخىي، جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇخىل ئالاھىدە ئۆزگەرگەن تۈرك تىلىنى ياۋروپاغا ئوغۇرلار تارقاتقان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ خىل تۈرك تىلىدا «r» نىڭ ئورنىغا «Z»، «I» نىڭ ئورنىغا «S» ئىشلىتىلىدۇ. بۇلغارلار بويسۇندۇرۇلۇشتىن بورۇن ناھايىتى كۆپ قوبۇل قىلىنغان بۇلغار -

تۈرك ئاتالغۇلىرىمۇ ئوغۇر ـ بۇلغار تىللىرىدىن كەلگەن.

650 ـ يىلى قازارلار كۈبان ـ ئوغۇر ـ بۇلغارلارنى يەنە بىر قېتىم بويسۇندۇردى. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىرىم ئەسىردە ئۇلار ئەرەبلەرنىڭ جەنۇبتىن كافكازغا قىلغان ھۇجۇمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تارمار قىلدى، قازاق دالاسىدىكى ئوغۇزلارنى ئوڭۇشلۇق توسىدى ھەمدە ئۇرال دەرياسى بويىدا كۆچمەن تۈرمۇش كەچۈردى.

(«ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپا ـ ئاسىيا تەتقىقاتى»نىڭ 1983 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان)

«مىللەتلەر تەرجىمە مەجمۇئەسى» نىڭ 1991 ـ يىللىق 2 ـ سانىدىن مۇھىددىن ۋېلەم تەرجىمىسى

هۇنلارنىڭ سياسىي تۇزۇمى ئۇستىدە مۇلاھىزە

مو رېننەن

بەزىلەر «قەدىمكى هۇنلاردا هېچقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم بولمىغان، ئۇلار ئائىلىنى بىرلىك قىلىپ ئات، كالا، قوي ۋە تۆ-گە، ئېشەكلەرنى هەيدەپ يۈرۈپ، يايلاقتا كۆچمەن تۇرمۇش كە-چۈرەتتى» دەپ قارايدۇ. هۇنلارنى چېچىلاڭغۇ بەدۇىلەر توپى دەپ قاراش قەدىمكىلەرنىڭ بىر تەرەپلىمە كۆز قارىشى ئىدى. بەزى تارىخچىلار بۇ خىل قاراشقا ۋارىسلىق قىلماقتا. مەزكۇر ماقالە-دە هۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى ۋە هاكىمىيەت قۇرۇلـ-مىسى ھەمدە هۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ بەلگىلىرى هەق-قىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزمەكچىمەن، بۇلار هۇنلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيەتلىك بولسا كېرەك.

1. هۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى ۋە هاكىمىيەت قۇرۇلمىسى

هۇنلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا چارۋا ـ مال بېقىپ كۆچۈپ يۈرۈپ ياشىغان مىللەت بولۇپ، شيا سۇلالىسى دەۋرىدىن چۈنچيۇ، يېغىلىق دەۋرلىرىگىچە ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەم-ئىيىتى مەزگىلىدە تۇرغان، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 ـ يە-لى سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇپ دۆلەت قۇرغان.

هۇنلارنىڭ هەربىي قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلىتىدە ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىلاتلىرى ئۇزۇن مەزگىل ساقلىنىپ كەلگەن. هۇنلار «چېدىر» نى ئاساسىي بىرلىك قىلاتتى. «كېيىنكى خەنناما-. هۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، «چېدىر جۇڭگودىكى ئائىلە بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى». بىر قانچە «چېدىر» بىر بارگاهنى تەشكىل قىلاتتى. بىر نەچچە بارگاه بىر ئۇرۇقنى تەشكىل قىلاتتى. بىر قانچە ئۇرۇق بىر قەبىلىنى تەشكىل قىلاتتى. بىر

قانچه قەبىله قوشۇلۇپ بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى، ئۆزىگە قاراشلىق چېدىرلارغا باشلامچىلىق قىلىپ بىرلىكتە كۆچۈپ يۈرۈپ مال - چارۋا باقاتتى. كۆچۈش يوللىرى ۋە يايلاقلار قەبىلىلەر بويىچە ئايرىلاتتى. ھەربىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا زېمىنى بولاتتى (« كېيىنكى خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى».) ھەرقانداق بىر ياخشى يايلاقمۇ ھەددىدىن زىيادە ئات، كالا، قوي ۋە تۆگىلەرنى سىغدۇرۇپ كېتەلمىگەچكە، ھەر قايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئۆزلىرىگە تەۋە يايلاق دائىرىسىدىلا ياشاشقا مەجبۇر ئىدى. ئەگەر باشقا قەبىلىلەرنىڭ يايلىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرسە ماجىرا يۈز بېرىپ، قوراللىق توقۇنۇش پەيدا بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەككە ئائىلىلەرنىڭ كۈچى ئاجىز بولغاچقا، ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ھىمايىسى بولمىسا، ھەر ۋاقىت ياۋلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى ياكى بولمىسا تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرالمايتتى. شۇنىڭ بىلەن ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالاتتى. بەزىلەر ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق تۈزۈمى تۆرىلەر بىلەنلا چەكلەنگەن، «ئادەتتىكى چارۋىچىلار ۋە قۇللاردا پەقەت ئائىلىلا بار بولۇپ ئۇرۇق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى»، چۈنكى «ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئۇرۇقداشلىقى كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئۇرۇشنىڭ بېسىمى بىلەن ئائىلىلەرگە پارچىلىنىپ كېتەتتى ياكى ئۇ چارۋىچىلار يەككە - يېگانە ھالدا ھەر قايسى جايلاردا ئېقىپ يۈرەتتى» دەپ قارايدۇ. بۇلارمۇ ئاساسى يوق گەپ. بىر قىسىم ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ئەزالىرى ئۇرۇشنىڭ تەسىرىدە چېچىلىپ، يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ قالسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلىدىكى ئۇرۇق ياكى قەبىلىسىگە قايتىپ كېلىشكە تىرىشاتتى. تارىخنامىدە خاتىرىلىنىشىچە: ئىچىغسە تەكۈرىقوت خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن ۋېي چىڭ، خو چۈبىڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكىلەر تارقاپ كېتىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كېلىپ، «قايتىدىن قوۋم بولۇپ ئۆيۈشىدۇ» («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرە-

سى»)، بۇ دەل شۇنداق مسالىدۇر. چېچىلىپ كەتكەن چارۋىچىلار ئەسلىدىكى ئۇرۇق، قەبىلىلەرگە قايتىپ كېلىشكە ئامالسىز بولسا، بويسۇندۇرغۇچىلار ياكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىگە ئۆتۈپ، يېڭى ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىللىگەن.

باتۇر تەڭرىقۇت ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ مۇشۇنداق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىغا نىسبەتەن بىر يۇرۇش مەۋرىي، ھەربىي ئورگانلارنى قۇرغان. ھۇن يېگىتلىرىنى «چەۋەنداز»لار قوشۇنى قىلىپ تەشكىللىگەن. تەخمىنەن بىر چېدىردىن بىردىن چەۋەنداز بولۇپ، 10 «چېدىر» دىن بىر بارگاھ تەشكىللىنەتتى ھەم ئۇلارغا بىر ئونبېشى يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئونبېشى ھەم ئاسائىي قاتلامدىكى ھەربىي ئەمەلدار ھەم بىر بارگاھنىڭ مەۋرىي باشلىقى ھېسابلىناتتى. تەخمىنەن 10 بارگاھتىن 100 چەۋەنداز تاللىنىپ، ئۇلارغا يۈزبېشى رەھبەرلىك قىلاتتى، يۈز بېشى ئۇ-رۇقنىڭ مەۋرىي، ھەربىي باشلىقى ھېسابلىناتتى. 10 ئۇرۇقنىڭ چەۋەندازلىرىدىن 1000 ئاتلىق ئەسكەر چىقاتتى، ئۇلارغا مىڭ-بېشى رەھبەرلىك قىلاتتى. مىڭبېشىمۇ قەبىلىنىڭ مەۋرىي، ھەربىي باشلىقى ھېسابلىناتتى. 10 قەبىلىنىڭ چەۋەندازلىرىدىن بىر تۈمەن چەۋەنداز تەشكىللىنەتتى، ئۇلارغا تۈمەن بېشى يې-تەكچىلىك قىلاتتى، ئۇلار قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەۋرىي، ھەربىي باشلىقى ئىدى. مودۇ (باتۇر تەڭرىقۇت) ھەرقايسى قەبى-لىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە ئۇنىڭ قول ئاستىدا 24 تۈمەن-بېشى بار ئىدى. ئۇ ھۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلىتىنىڭ يۇقىرى مەۋرىي، ھەربىي ئاقساقىلى ئىدى. مەۋرىي ھەربىي تەشكىلىي قۇرۇلما ھەققىدە «تارىخنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ناھايىتى ئېنىق مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشچە باتۇر تەڭرى-قۇت «ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، سول قول قان، ئوڭ قول قان، ئوڭ چوڭ سەركەردە، سول چوڭ سەركەردە، ئوڭ چوڭ تۇ-تۇقبەگ، سول چوڭ تۇتۇقبەگ ئوڭ تۇتۇنبەگ، سول تۇتۇنبەگ، ئوڭ قۇتبېگى، سول قۇتبېگى تەسىس قىلدى. بۇلار ئومۇمەن 24 باشلىق بولۇپ، بۇلارنىڭ قوشۇنلىرى «تۈمەن چەۋەندەز» دەپ ئا-

تىلاتتى. بۇ 24 باشلىقنىڭمۇ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا تەسىس قىلغان مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئونبېشى، كىچىك قان، ۋەزىر، تۇ-تۇقبەگ، تۇتۇن بېگى، قۇتقۇبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى. بەگلەرنى تەڭرىقۇت تەيىنلەيتتى. ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئەمەلىي ھوقۇق ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە، تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ پەرقلىنەتتى (« كېيىنكى خەتنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»). بۇلارنىڭ ئىچىدە سول قول تۇغ قاننىڭ ھوقۇقى ھەممىدىن چوڭ ئىدى. مىڭبېشىدىن تۆۋەن بولغان ئوتتۇرا - تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇ-رىي، ھەربىي باشلىقلارنى ھەرقايسى بەگلەر تەيىنلەيتتى. باتۇر تەڭرىقۇت ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ھەم باشقۇرۇشقا قولايلىق بو-لۇشى ئۈچۈن، ئۆزىگە تەۋە بولغان كەڭرى زېمىننى ئوڭ، ئوت-تۇرا، سول دەپ ئۈچ چوڭ مەمۇرىي، ھەربىي رايونغا بۆلگەن. مەركىزىي قىسمىنى ئۆزى بىۋاستە باشقۇرغان. سول تەرەپكە سول تۇغ قان، ئوڭ تەرەپكە ئوڭ تۇغ قان ھۆكۈمرانلىق قىلغان. «تارىخنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە «ھەرقايسى سول قانات بەگ، سەركەردىلەر شەرق تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، تەۋە زېمىنى توپتوغرا شاڭگۇ ۋىلايىتىگىچە باراتتى، شەرقتە خۇرخى، چاۋشيەنلەر بىلەن تۇتىشاتتى. ئوڭ قانات قانلار غەرب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، زېمىنى شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى توخرى، دى، چياڭلارغا تۇتىشاتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسى بولسا دەيجۇن، يۇنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقانىدى». ھۇنلارنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنىڭ بۇنداق ئوڭ، ئوتتۇرا، سول دەپ ئايرىلى-شى ھەرگىز ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىن دې-رەك بەرمەيتتى. چۈنكى چوڭ ھوقۇق يەنىلا تەڭرىقۇتنىڭ قولىدا بولۇپ، ئوڭ قانات، سول قانات بەگ، سەركەردىلەر ئۇنىڭ ئەمرى ۋە پەرمانىغا بويسۇناتتى. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەتنىڭ قە-دىمكى ئۇرۇق تەشكىلىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ (دۆ-لەت) نىڭدا پۇقرالار رايونلار بويىچە ئايرىلىدۇ». ھۇنلار گەرچە قەدىمكى ئۇرۇق، قەبىلە شەكلىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ،

پۇقرالارنى رايونلار بويىچە بۆلۈپ باشقۇرغانلىقى ناھايىتى روشەن، مانا بۇ دەل دۆلەتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىڭ بىر ئالامىتى.

ھۇنلار دۆلەت ھاكىمىيىتىدە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ئورگانلاردىن سىرت يەنە مەركەزدە ھەر قايسى ۋەزىر، بەگلەردىن تەركىب تاپقان تۆرىلەر قۇرۇلتىيى تەسىس قىلغان. بۇ قۇرۇلتاي يىلدا ئۈچ قېتىم چاقىرىلىپ، چوڭ ـ چوڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلار مۇزاكىرە قىلىناتتى. «ھەر يىلى نوروز ئېيىدا ھۇن باشلىقلىرى تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر ـ چىراغ قىلاتتى. 5 ـ ئايدا تاۋاپگاھ (خەنزۇچە لۇڭچىڭ) غا يىغىلىپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا ـ بوۋىلىرى، ئاسمان ـ زېمىن، ئەرۋاھلارغا سېغىنىپ تاۋاپ قىلاتتى. كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە ئورمان سەيلىسى ئۆتكۈزەتتى («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»). قەدىمدە نەزىر ـ چىراغ بىلەن سىياسىي پائالىيەتلەر بىر ـ بىرىگە زىچ بىرلىشىپ كەتكەنىدى. ئالاھىدە جىددىي ئەھۋاللار يۈز بەرگەندە تەڭرىقۇت يەنە ۋاقىتلىق يىغىن ئاچاتتى. تۆرىلەر قۇرۇلتىيى ئەسلىدە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى قەبىلە ئاقساقاللىرى يىغىنىنى ئۈزىگە مەنبە قىلغان بولۇپ، ئەينى يىللىرى ئۇنىڭدا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا قارار چىقىرىش ھوقۇقى بولاتتى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ شۇ قۇرۇلتايدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقاتتى. شۇ ۋاقىتلاردىكى تۆرىلەر قۇرۇلتىيى گەرچە تەڭرىقۇدقا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ھوقۇق كۆرىشى داۋامىدا بەلگىلىك رول ئويناغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئادەتتە تەڭرىقۇتنىڭ مەسلىھەت بېرىش ئورگىنىدىن ئىبارەت ئىدى. «تارىخنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دىكى خىتىرلەرگە قارىغاندا، توڭگۇسلار ھۇنلارنى بوزەك ئېتىپ ئۇلاردىن تۇمەنخاندىن قالغان تۇلپارنى سوراپ باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتمىدۇ. باتۇر تۆرىلەر قۇرۇلتىيى ئېچىپ، مەسلىھەت سالغاندا بارلىق ئەمەلدارلار : « تۇلپار ئات ھۇن ئېلىنىڭ تەۋەررۈك ئېتى، بېرىلمەسۇن» دېيىشىدۇ. توڭگۇسلار ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىنى

بەرسۇن دېگەندە، مەنسەپدارلار غەزەپلىنىپ: «توڭگۇسلار يولسىز - لىق قىلىپ ئالچى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. بىراق باتۇر تەڭرىقۇت بۇلارغا قۇلاق سالماي، تۇلپار ۋە ئالچىنى توڭگۇسلارغا بېرىۋېتىپتۇ. بۇ قارار باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ توڭگۇسلارنى بىخۇدلاشتۇرۇش ھىيلىسى بولسىمۇ، تۆرىلەر قۇرۇلتىيىنىڭ سىياسىي ئىشلاردا ھۆكۈم قىلىش ھوقۇ - قىنىڭ قالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسىغا كەلسەك، ۋارىسلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالاتتى، تۆرىلەر قۇرۇلتىيىدا سايلانمايتتى.

ھۇنلارنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل بېرىدە - غانلار قاتارىدا تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى بار ئىدى. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلار پىك چېك شەھىرىدە لىيۇ باڭنى قورشۇۋالغاندا، لىيۇباڭ تەرەپ ئالچىغا پارا بېرىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت «ئالچىنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، قورشاۋدىن بىر بۇلۇڭنى ئېچىپ بەرگەن»، شۇنداق قىلىپ لىيۇ باڭنى قاچۇرۇ - ۋەتكەن. يەنە بىر خاتىرىگە قارىغاندا، قوغشار تەڭرىقۇت ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندا، يېڭى تەڭ - رىقۇت تەيىنلەش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن، كېڭەشكە ئا - قسل ئالچى بىلەن چوڭ ئالچى قاتنىشىپ، تەڭرىقۇتقا پىكرىنى بايان قىلىشىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدا يەنە بىر تۈركۈم «باخ - شى»لار بولۇپ، ئۇلار نەزىر - چىراغ پائالىيىتى ئارقىلىق ھەر - بىي ۋە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشاتتى. شۇنداقلا ئۇلار مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»دە خاتىرىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى قوشۇن چىقىرىپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، تەڭرىقۇت بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «باخشىلارنى ھەرقايسى يول ۋە دەريالارغا قوي، كالىلارنى كۆمدۇ - رۇپ، ھۇجۇمغا كېلىۋاتقان چېرىكلەرنى قاغاشقا بۇيرۇغان» («خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى»). يەنە «خەننامە» دە خاتە - رىلىنىشىچە، سەركەردە ۋېيلۇي قالدۇرۇق سانغۇن لى گۇاڭلى بىلەن مەنسەپ تالىشىپ قالغاندا، تۇڭگۇس باخشىلار بىلەن تىل

بىر كىتۇرگەن، «تۇڭگۇسلار ئىلگىرى ھەربىي نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزگەن چاغلىرىدا، دائىم قالدۇرۇق سانغۇن قولىمىزغا چۈشۈپ قالسا، ئۇنى قۇربانلىق قىلىمىز دېيىشەتتى، ئەمدى نېمىشقا شۇنداق قىلمايدۇ؟ دەپ ئاۋۋال تەڭرىقۇتنىڭ چىشىغا تەگكەن». مانا بۇنىڭدىن «باخشىلار»نىڭ رولىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان قاراۋۇل نەۋكەرلەر تەشكىلى بار ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇن مەنسەپدارلىرى قاتارىدىكى كەپتاۋۇل، كاھىبەگ، تۇتۇقبەگ دېگەندەك مەنسەپلەرنى بەزىلەر خۇاشيالار (يەنى خەنزۇلار)دىكى مەنسەپلەردىن ئۇلگە قىلىپ قوللانغان دەپ قارايدۇ. كەپتاۋۇل (كىچىك ئىشىك ئاغىسى) مەخسۇسلا خانىنىڭ تۇرالغۇسىنى قوغدايدۇ ھەم جەڭلەرگىمۇ قاتىنىشىدۇ. تۇتۇق بەگ «يارداەمچى ئەمەلدارلارنى، ھەربىي مەنسەپدار ۋە چېرىكلەرنى باشقۇرىدۇ» («خەننامە. مەنسەپ ۋە ئەمەللەر ئىسملىكى»). كەپتاۋۇل، كاھىبەگ (تۇتۇقبەگ)نىڭ جىق ياكى ئاز بولۇشى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، تەڭرىقۇتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قوغداپ تۇرىدىغان مەخسۇس پاسىبانلار ۋە قوروقچىلار تەسىس قىلىنغان. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشىچە، تەڭرىقۇت ئوردىسىدا نامدار بەگلەردىن تارتىپ، ئۇنىڭدىن تۆۋەن دەرىجىلىك خادىملار 200دىن كۆپرەك بولاتتى». مانا بۇ نۇرغۇن «خادىم» تەڭرىقۇتنىڭ خاس نەۋكەرلىرى ئىدى.

ھۇنلار ھاكىمىيىتى پۈقرالارغا ئالۋان سېلىپ باج يىغاتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇن تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشىچە ھۇنلار ھەر يىلى كۈزدىكى چوڭ مەرىكىدە نەزىر ـ چىراغ قىلىپ دۆلەت ئىشلىرىنى كېڭەشكەندىن سىرت يەنە ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ھېسابى ئېلىناتتى يەنى مەرىكىدە ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى نوپۇس ۋە چارۋىلارنىڭ كۆپىيىش ۋە ئازىيىش ئەھۋالى تەكشۈرۈپ شۇنىڭغا ئاساسەن ئۇلاردىن ئېلىنىدىغان باج ۋە ئالۋان ـ سېلىقنىڭ سانى بېكىتىلەتتى. سىماچىەننىڭ ئېيتىشىچە، «تەڭرىقۇتنىڭ قۇتبەگلىرى ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشىغا

يارده‌ملىشه‌تتى». بۇ گه‌پنى شۇي فۇيۇەن مۇنداق شه‌رهىيلگه‌ن: « قۇتبه‌گ ته‌ڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلار - نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قەبىلىلەر بولمايدۇ (ھېچقانداق قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلمايدۇ.) لېكىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنى بار» («تارىخىي خاتىرىلەر»دىكى ئىزاھاتلار توغرىسىدا تەتقىقات 110 - جىلد.) ئەمدى زېمىنىمۇ، ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەمەلىمۇ بولمىغان قۇتبەگلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ «ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا يارده‌ملىشىشى» باج - سېلىق يىغىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. خەن ۋېندى زامانىسىدا يەن بەگلىكىدىن ھۇنلارغا ئەل بولغان جۇڭ خاڭيۇ «ته‌ڭرىقۇتقا سول قول، ئوڭ قول تەرەپلەرنى تۇرلەرگە بۆلۈپ ئېلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئاممىدىن باج يىغۇزلىشنى ئۆگەتكەن» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»). بۇ يەردىكى خەنزۇچە « 疏记» دېگەن سۆز (تۇرلەرگە بۆلۈپ دەپتەرگە ئېلىش دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىدى. بەزىلەر ھۇنلارنىڭ ئوردىسىدا ئوڭ، سول قول دەپتەرچى بەگلەر (疏计) تەيىنلەنگەن» دېيىشىدۇ. ھۇنلار - نىڭ باج - سېلىق تۇزۇمى بىر قەدەر ئاددىي، قوپال بولۇپ، جۇڭ خاڭيۇ خەن بەگلىكىدىكىلەرنىڭ باج - سېلىق يىغىشتىكى ئۇسۇل ۋە تەجرىبىلىرىنى ھۇنلارغا ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ باج - سېلىق تۇزۇمىنىمۇ تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرگەن.

سوت بىلەن تۇرمە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلار تۆرىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، قانۇنداڭ مۇنداق بەلگىلىگەن: « تىغ (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر غېرىچ-تىن ئارتۇق يېرىنى زەخمىلەندۈرگۈچىلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. ئوغرى ئۆيگە ئوغرىلىققا كىرگەن بولسا، جىنايىتى يېنىكلەرنىڭ ئوشۇقى چېقىلىدۇ. جىنايىتى ئېغىرلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ». يەنە بىر خاتىرىگە قارىغاندا، ھۇنلار «چەۋەنداز»لارنىڭ جەڭ قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن «ئېر-

رىشكەن غەنىيمەتلىرىنى ئۆزىگە بېرىش، قولغا چۈشكەن ئادەم-لەرنى قۇل قىلىش» نى بەلگىلىگەن. «خەننامە. ۋاڭ ماڭ تەزكى-رىسى» دە مەزمۇنى ئېنىق بولمىغان بىر قانۇن (يەنى قۇش ۋە مەرۋايىتلارنى تەڭرىقۇتقا قالدۇرۇش قانۇنى)مۇ قەيت قىلىنغان. ھۇنلارنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىشتا سوت ۋە تۈرمىلىرىمۇ بولغان. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتى-لىشچە، باشقا ئۇرۇقتىن بولغان بەگلەردىن قۇيانلار سول قول، لانلار ۋە شۇيبۇلار ئوڭ قول بەگ بولۇپ، دەۋا - دەستۇر، سوراق ۋە تۈرمىگە ئالاقىدار ئىشلارنى باشقۇراتتى. جىنايەتچىلەرنى قا-مايدىغان قاماقخانىلار بار ئىدى. لېكىن «قاماق مۇددىتى 10 كۈندىن ئاشمايتتى. پۈتۈن دۆلەت بويىچە مەھبۇس بىر نەچچىدىن ئاشمايتتى. بۇنداق بولۇشىنى كۆچمەن چارۋىچىلىقنىڭ خاراك-تېرى بەلگىلىگەن بولۇپ، ھۇنلار يېزا ئىگىلىك دۆلەتلىرىدىكى-دەك قاماق جازاسىنى ئەڭ مۇھىم جازا ۋاستىسى قىلىپ قوللان-مايتتى. ھۇنلارنىڭ مەھبۇسلارنى قاماشتا ئىشلىتىدىغان قورال-لىرى ۋە مەھبۇس ھارۋىسى بار ئىدى. «خەننامە. ھۇنلار تەزكى-رىسى»دە ئېيتىلىشىچە، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ھۇنلاردىن چېن لياڭ، جۇڭ دەي قاتارلىق خائىنلارنى خەن خانلىقىغا ئۆتۈ-كۈزۈپ بېرىشنى ئۆتۈنگەندە، «تەڭرىقۇت بۇ تۆتەيلەننى ۋە ئۇلار-نىڭ قول ئاستىدىكى كاللا كېسەرلەردىن تارتىپ خوتۇن - بالا-لىرىغىچە 27 كىشىنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ، قوللىرىغا كويزا، پۇتلىرىغا ئىشكەل سېلىپ، مەھبۇسلار ھارۋىسىغا سېلىپ، كەل-گەن ئەلچىلەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن».

ھۇنلارنىڭ باشقا قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق ئىدى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ مۆتىۋەرلىرىنى خەن سۇلالىسىغا ئەۋەتىپ تۇراتتى»، «ھەرەمبىگى شى فېڭنى مەكتۇپ بىلەن ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن»، «رەھمەت ئېيتىپ يۇگەن ئەۋەتكەن»، «ياساقبەگلەرنى مەنمەنسىتدارلىقنى بىل-دۇرۇشكە ئەۋەتىپ تۇراتتى» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكى-رىسى») دە ئەنە شۇنداق خاتىرىلەر بار. ھۇن تەڭرىقۇتىمۇ ئۆز

ئوردىسىدا چەت ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلاتتى. بۇنداق سورۇنلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدارلار «سا-هىبخان» دەپ ئاتىلاتتى (خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى.) مېھ-مانلارنى كۈتۈۋالغاندا زىياپەت بېرىلەتتى. زىياپەتتە شائىرلار شېئىر ئوقۇيتتى. ھەزىلكەشلەر ئويۇن كۆرسىتەتتى. بۇ ئىشلار ئەسلىدىنلا بىرەرسىنىڭ باشقۇرۇشىغا موھتاج ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق كىتابلاردىكى ھۇنلارغا ئائىت با-يانلاردا تەڭرىقۇتنىڭ خەن خانلىقى ئوردىسىغا يازغان دىپلوماتىك ئالاقىنامىلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. بۇ ئالاقىلەرنىڭ سۆز ـ جۇملىلىرى مەغرۇر ھەم جايىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ماھىر قەلەم-كەشلەرنىڭ قولىدىن چىققانلىقىدا گەپ يوق. ئۇنىڭدىن باشقا، خەن ئوردىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىل ـ يېزىق ئالاقىلىرىدە تەرجىمە ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرىمۇ مەخسۇس كەسپىي خادىملارغا موھتاج ئىدى. «خەننامە. خۇشئامەتچىلەر تەزكىرىسى»دە «تەڭرىقۇت دۇڭشىيەننى كىچىك (گەپنى چۈشەن-مەپتۇ) دەپ تىلماچىلاردىن سورىدى» دېگەندەك خاتىرىلەر بار. «زېمىن تەۋەلىكىنى ئايرىش دەستۇرى» دا «خەن خانىدانلىقى بى-لەن ھۇن دۆلىتى قۇت بەتەرچى باسقان...» دېگەن گەپلەر بار. بەزىلەرنىڭ تەھقىقلەپ ئىسپاتلىشىچە «قۇت بەتەرچى» دېگەن سۆز دىپلوماتىك ئالاقىنامىلەرنى يازىدىغان، تەرجىمە قىلىدىغان، خۇش قەلەم بىلەن كۆچۈرىدىغان مۇلكىي خادىم ئىكەن. ھۇنلار-نىڭ تاشقى بۆلۈملىرىدە شۇنداق مۇلكىي خادىم ناھايىتى كۆپ بولسا كېرەك.

ھۇنلار ئىستېلا قىلىنغان قەبىلە ۋە دۆلەتلەرگە باشقىچە سىياسەت قوللىناتتى. شىرۇ، پۈلۈي دېگەن ئىككى قەبىلە خەلقى «زودى» (سول يەر) ۋە ئوڭ ئاۋۇدى (ئوڭ ئەسكى يەر) دېگەن جايلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلۈپ، ھۇن بەگلىرى تەرىپىدىن بىۋاس-تە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان ۋە قۇل قىلىنغان. بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز بولغان. كۆپ ساندىكى ئىستېلا قىلىنغان دۆلەتلەردە ئۇلارنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتى ۋە رەھبەرلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا يول

قويا تتى. هۇنلار پەقەت ۋاكالەتچىلەرنى ئەۋەتسەپ ئۇلارغا نازارەت-چىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ بېقىندىلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلغۇزاتتى.

هۇنلار ئۆز ئېلىنىڭ ئىچىدە قۇللار، ئادەتتىكى پۇقرالارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ قۇلدارلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى قوغدايتى. سىرتتىكى قارام بېقىندى ئەللەرنى تالان - تاراج قىلىپ، هەرقايسى ئەللەردىكى خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇراتتى. ئۇلار ئارمىيە، سوت، تۇرمە قاتارلىق دۆلەت ئاپپاراتلىرىنى قۇر-غاندى. ئېنگىلىس ئېيتقان دۆلەت، قەبىلىلەرنىڭ ئىككىنچى تۈرلۈك ئالاهىدىلىكىگە ئوخشىمايتتى. يەنى ئۇلاردا «ئۆزلۈكىدىن قوراللىق كۈچ بولۇپ ئۇيۇشىدىغان ئاهالىلەرگە بىۋاستە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان»، «ئاممىۋى هاكىمىيەت تۈزۈلمىسى» شەكىللەنگەن-دى. غەربتىكى بەزى كىشىلەر هۇنلاردا دۆلەت بار - يوقلۇقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. «ئۇلار پەقەت هەربىي دېموكراتىيە باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىدى» دەپ قارايدۇ. ناهايىتى ئېنىقكى بۇ خىل قاراش پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

2. هۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئالاهىدىلىكى

هۇنلارنىڭ دۆلەت هاكىمىيىتى هۇن قۇلدار تۆرىلىرىنىڭ ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشلىرى داۋامىدا قۇرۇلغان بولغاچقا، دەسلەپ-تىدىلا تۆرىلەرنىڭ دىكتاتۇرلۇق خاراكتېرىنى ئالغانىدى. بۇ هۇن هاكىمىيىتىنىڭ بىرىنچى ئالاهىدىلىكى، يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئىلىم ساهەسىدە قەدىمكى شەرقتىكى هەرقايسى دۆلەتلەردىكى تۆرىلەر دىكتاتۇرىسى هەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر قىزىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل پىكىر بار. بىرىنچى خىلى، قەدىمكى شەرق دۆلەتلىرىدىكى هەر-قايسى تۆرىلەر دىكتاتۇرىسى چوڭ دەريا - ئېقىنلار ۋادىسىدىكى ئېكىنزارلىق مەدەنىيىتى سۇ ئىنشائاتىغا موهتاج، هالبۇكى سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە باشقۇرۇلۇشىدا مەركەزلەشكەن هاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بولمىسا بولمايدۇ. هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن هاكىمىيەت قۇرۇلمىسى جەزمەن تۆرىلەر دىكتا-

تۇرسىنى شەكىللەندۇرىدۇ. شۇڭا تۆرىلەر دىكتاتۇرلىقىدىكى سىياسىي تۈزۈم شەرق دۆلەتلىرىدە ئەزەلدىن بار ئىدى. بەزى كىشىلەر بۇ خىل قاراشقا قارشى پىكىردە، ئۇلارنىڭ قارىشىچە قەدىمكى تۆرىلەر دىكتاتۇرلىقىدىكى ئىمپېرىيە شەرق ھەم غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا بولۇپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى قۇللۇق جەمئىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشلەرنىڭ كۈنسايىن كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. دىكتاتۇرچىلىق مەدەنىيەت دەۋرى باشلانغاندىلا پەيدا بولغان ئەمەس. مەيلى غەرب ياكى شەرق بولسۇن، ھەممىسىلا كىچىك بەگلىكلەردىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر جۇمھۇرىيەتلىرى ياكى قۇلدارلار دېموكراتىيىسىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن «قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى» باسقۇچى قەدىمكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەر بېسىپ ئۆتىدىغان باسقۇچتۇر. مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا دىكتاتۇرچى ئىمپېرىيىلەر شەكىللەنگەن. مېنىڭچە، بۇ ئىككى خىل قاراش ئوخشاشلا بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە. بۇلارنىڭ ئىككىلىسىدە ياۋروپا، ئاسىيادىكى يايلاق كۆچمەن مىللەتلىرىنىڭ تارىخى نەزەرگە ئېلىنمىغان. ئالدىنقىسىدا چوڭ دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ دىكتاتۇرچى دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى رولى زىيادە تەكىتلەنگەن. ھۇنلار چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ياشىغان، ئۇنداقتا، قانداقمۇ دىكتاتۇرلىق ئىمپېرىيە تۈزۈمىنى شەكىللەندۇرەلمىسۇن؟ سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇغىرىش ئىشلىرى بەزى رايونلاردىكى ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلىنىشى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دىكتاتۇرنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى ئەمەس، ئىككىنچى خىل قاراشتا، قۇللۇق جەمئىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ جىددىيلەشكەنلىكىدىن دىكتاتۇرا ئىمپېرىيالىزمدىكى ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى چۈشەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىنمۇ ئالدىراپ يەكۈن چىقىرىشقا بولمايدۇ، ھۇنلار ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىـ

كىنىڭ تەرەققىياتىدا، سىنىپلار ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، ھوقۇقدار ھۆن تۆرىلىرى ئىچكى جەھەتتە قۇللار ۋە ئاددىي پۇقرالارنى باستۇرسا، سىرتقا نىسبەتەن كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى قوزغاپ، قۇللارنى ۋە بايلىقلارنى بۇلاپ ـ تالىشىمۇ ھوقۇق مەركىزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتكە موھتاج ئىدى. ھۆن تۆرىلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك غەرىزى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار ئەمدىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ، ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈلمىسى شەكىللەنگەندىلا، بۇلاڭچىلىقنى شەرەپ دەپ بىلىدىغان ئادىتى بار ئىدى. «ئۇلار ناھايىتى روشەن ھالدا ئۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ كەسپى قىلغان» ئىدى («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى») شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىپايان قۇملۇق، يايلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ھۇنلار قار ـ بوران، تومۇز ئىسسىق قاتارلىق تەبىئي ئاپەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بەزىدە يەنە يات قەۋملەرنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. ھۆن قۇلدارلىرى ئاجىز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تولۇقلاش، تەرەققىي قىلدۇرۇپ گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن گۈللەنگەن ـ بايلىقات ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربتىكى رايونلارغا كۆز تىكىكەندى. ئۇلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى بىر تەرەپتىن قۇللار ۋە ئاددىي پۇقرالارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەرقايسى قەبىلىلەرنى تەشكىللەپ ۋە قوزغاپ، سىرتقا قارىتا ئىستېلاچىلىق قىلاتتى. ھۇنلارنىڭ دۆلەت قۇرغۇچىسى باتۇر تەڭرىقۇت قورال كۈچى بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى ھەمدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئون نەچچە قەبىلە ۋە بەگلىكنى بويسۇندۇردى. ھۇنلار دۆلىتى شەكىللەنگەن ۋاقىتتا ناھايىتى زور زېمىنغا ئىگە بولۇپ، بەزى شەھەر دۆلەتلىرىگە ئوخشاش بىرقەدەر ئۇزاق تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سىنىپىي كۈرەشلەر جىددىيلەشكەندىن كېيىن، تۆرىلەر دېكتاتۇرلۇقىدىكى ئىمپېرىيە يولىغا قەدەم قويغان ئەمەس. شەھەر دۆلەتلىرى دېكتاتۇرلىق تۈزۈلمىدىن بۇرۇن بار ئىدى دېگەنگە كەلسەك، شەرق ۋە غەربتىكى

ھەر قايسى جايلاردا بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس. ھۇنلار ئىزچىل تۇرده تۆرىلەر دىكتاتۇرلىسىنى يۇرگۈزۈپ كەلگەن تۇرسا، ئۇلاردا قاچانمۇ قۇلدارلار دىكتاتۇرىسى ۋە ياكى جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى بولغان بولسۇن؟

ھۇنلاردا سىياسىي تەشكىلاتلار بىلەن ئارمىيە تەشكىلى بىر-لىشىپ كەتكەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىك دۆلەتلىرىدىكىدەك ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئايرىۋېتىلگەن ئەمەس ئىدى. بۇ ھۇنلار سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى، ھۇنلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق چارۋىچىلارنى تەشكىللەيتتى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تەسىس قىلىنغان ئونبېشى، يۈزبېشى، مىڭبېشى، تۈمەن-بېشى قاتارلىقلار ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار، شۇنداقلا ھەربىي قوماندانلار ئىدى. ھۇنلاردىن ئىبارەت بۇ بىر پۈتۈن مىل-لەت بىر غايەت زور ھەربىي گازارما بولۇپ، ئۇنىڭ ئارمىيە بىلەن ھاكىمىيەت ئارىلىشىپ كەتكەن تەشكىلىنى چارۋىچىلىق ئىگە-لىكىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن.

ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ئەپچىل، ماسلىشىشچانلىقى كۈچ-لۈك بولۇش مانا بۇ ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئۇچىنچى ئالاھىدىلىكى. ھۇنلارنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ئە-مەلدارلىرى مەيلى ئادەتتە جەڭ قىلغاندا بولسۇن، ئۆز قەبىلىسە-دىكىلەردىن ئايرىلمايدۇ. ئۇلار ئىش بېجىرىشتە، تەڭرىقۇتنىڭ بۇيرۇقىغا باقاتتى. تەڭرىقۇت بىر بۇيرۇق چۈشۈرسىلا، ھەرقايسى ئەمەلدارلار بۇنى ئاڭلاپلا ھەرىكەتكە كېلەتتى. جۇڭ خاڭيۇ ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى ھەققىدە «قائىدە ـ يوسۇنلار ئاددىي بولسا، ئۇنى ئىجرا قىلىش ئاسان بولىدۇ. خان ـ ۋەزىر-لەر ئارىسىدىكى ئەدەپ ـ قائىدە ئاددىي بولسا، ئىناقلىق ئۇزاق داۋاملىشىدۇ. بۇ يەردە ئەلنىڭ سىياسىي ئىشلىرى بىر گەۋدىلە-شىپ كەتكەن» دەيدۇ («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»).

يايلاق چاۋىچىلىق ئىگىلىكى تۈزلەڭلىك دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئوخشىمايدۇ. كۆچمەن چارۋىچى دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمىمۇ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىكى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي تۈزۈمىگە ئوخشىمايدۇ. ھۆنلار قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغان. ئارمىيە بىلەن ھاكىمىيەت بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن. ھەربىي دىكتاتۇرلىق تۈزۈم ئالاھىدىلىكى بىرقەدەر كۈچلۈك. ئۇنىڭ ھاكىمىيەت تەرەققىياتىنى ھەددىدىن ئارتۇق يۇقىرى مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. لېكىن بەزى ئالىملارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشەنمەي، ھۆنلارنى تەشكىلسىز ياۋائىيلار توپى دېيىشى پۈتۈنلەي خاتا.

«خۇنەن پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1990 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئالىم جان ھاشىر

«ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» ناملىق كىتابتىكى ئۇيغۇر فولكلورى ۋە مۇزىكا مەدەنىيىتىگە دائىر مەلۇماتلار

ھۈسەيىن كېرىم

ئۇيغۇر فولكلورى ۋە ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان مۇھىم ساھەلەرنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدىن باشلاپ، ياۋروپادىكى بىر قانچە دۆلەتلىك ئاكادېمىيە ۋە مۇزېيلاردىن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ۋە سەيياھلار شىنجاڭغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك چارلاش ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ئالىملار ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ماتېرىيالىلىرىدىن سىرت يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور ۋە مۇزىكا مەدەنىيىتىگە دائىر ماتېرىياللارنىمۇ توپلاپ، ئۆز دۆلەتلىرىگە قايتقاندىن كېيىن، مەخسۇس ئىلمىي ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇرلىقىنى ۋە ياۋروپالىقلارنىڭ نەزىرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئورنىنى چۈشىنىشتە يەنىلا قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن 90 ـ يىللىرىغا قەدەر بولغان 40 يىل جەريانىدا چارروسىيە ئالىملىرىدىن چوقان ۋەلىخانوف (1835 ـــ 1865)، رادلوف (1837 ـــ 1918)، پېترو ۋىسكى (1837 ـــ 1908)، پانتۈسوف (1849 ـــ 1909)، كاتانوف (1862 ـــ 1922) ۋە فرانسۇز ئالىمى دۈتروئىل (1890 ـــ ؟)، شۋېتسىيىلىك ئالىم سېۋېن ھېدىن (1865 ـــ 1952) قاتارلىق

ئالىملار ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ كۆلەملىك ئىلمىي تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. ئەتراپلىق بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بۇ ئالىملارنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى زور.

چارروسىيە دەۋرىدىكى بەزى رۇس شەرقشۇناسلىرى ئۇيغۇر فولكلور بايلىقى ۋە مۇزىكا مەدەنىيىتى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، ياۋروپا ئىلىم ساھەسى شۇنداللا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئېرىشتى. روسىيىدە شەكىللەنگەن ئۇيغۇرشۇناسلىق ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات مېۋىلىرىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە فرانسۇز ئالىمى دۇتروئىل 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ ئۇيغۇر فولكلورى ۋە مۇزىكىسى ھەققىدە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى.

دۇتروئىل 1890 ـ يىلى فرانسىيە مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مەخسۇس بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىللەپ، پارىژدىن يولغا چىقىپ تاشكەنت، ئوش ئارقىلىق قەشقەرگە كەلگەن. قەشقەردىن يەنە خوتەن، نىيە، كېرىيە ۋە چەرچەنگىچە بارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار تاغ ئاتلاپ شىزاڭغا كىرگەن. بىراق ئويلىمىغان يەردىن دۇتروئىل تاڭبۇدا دېگەن يەردە باشقىلار تەرىپىدىن پاجىئەلىك تۈردە ئۆلتۈرۈلگەن. دۇتروئىل ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە گېرىنارد يېتەكچىلىك قىلىپ چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىگە بارغان. دۇتروئىل خوتەن رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىللەردە مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قارۇشتەچە ۋەسىقىلەر ۋە باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغقان. ئۇلار يەنە ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىش ئارقىلىق خوتەننىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن.[1]

دۇتروئىل ئەنە شۇ خوتەندىكى ئىلمىي تەكشۈرۈش مەزگىلىدە «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» ناملىق كىتابىنى يازغان. گرېنارد فرانسىيىگە قايتقاندىن كېيىن دۇترو-

ئىلىنىڭ بۇ كىتابىنى 1895 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا تولۇقلاپ نەشرگە تەييارلىغان. 1898 ـ يىلى كىتاب نەشر قىلىنغان. كىـ
تابتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، دوتروئىل خوتەندە تۇت ئاي تەكشۈ
رۈش ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئەنە شۇ قىسقىغىنە جەريانداا ئالىم كىتابىغا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە دائىر خېلى كۆپ ماتېريياللارنى كىرگۈزۈشكە ئۇلگۇرگەن. كىتاب فرانسۇز تىلىدا بولغاچقا، ئۇ
نىڭدىن تولۇق پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. شۇنداق بول
سىمۇ، باشقىلارنىڭ ھەمدە مۇناسىۋەتلىك لۇغەتلەرنىڭ ياردىمىدە كىتاب مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولدۇم ھەمدە كىتاب مەزمۇنىنى ئوقۇرمەنلەرگە يەتكۈزۈش مەقسىتىدە بۇ ئاددىي ماقالىنى تەييار
لىدىم.

دۇتروئىلنىڭ «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئاسىيا ئېگىز
لىكىدە» ناملىق كىتابى تۆۋەندىكى بىر قانچە ماۋزۇ بويىچە بايان قىلىنغان.

1. چىنى تۈركىستان ئاھالىلىرى 2. ئابدۇراخمان خوجا داستانى 3. بەك قۇلى بەك داستانى 4. مەخمۇتجان داستانى 5. خەلق چۆچەكلىرى 6. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېريياللار ... يۇقىرىقى ئۈچ داستان ۋە دۇتروئىل خەلق ئارىسىدىن يىغىۋالغان ئالتە چۆچەكنىڭ تېكىستى تۈركىيىچە ېېرىلگەندىن سىرت، ئاستىغا فرانسۇزچە تەرجىمىسى ېېرىلگەن. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە چۆچەكلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ.

يەرلىك ئاھالىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بابتا ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىگە ئائىت مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 2 ـ يېرىمىدىكى ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتىگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇمات ھېسابلىنىدۇ. دۇتروئىل يالغۇز ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى ھەققىدە مەلۇمات ېېرىپلا قالماستىن يەنە ئۇنى سەرقەنت، قوقان رايونىدىكى ئۆزبېك مۇزىكىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغان ئاساستا، مۇستەقىل تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئاپتور ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا ېېرىپ، ئۇنىڭ ئۆز

بىك مۇزىكىلىرىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇر-گەن.

ئاپتور يەنە مۇشۇ بابتا «سارغايدى ئويۇنى»ئويناۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ سىزما رەسىمىنى بېرىش بىللە بىلەن يەنە 19 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا ئاساسلىقى خوتەن رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان توقۇز خىل چالغۇ ئەسۋاب — راۋاب، ھەشتار، ساتار، تەمبۇر، سۇرنای، دۇتار، ساپايى، نەغمە دەپپى، قالۇنلارنىڭ سىزما رەسىمىنى بەرگەن. بۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەرەققىيات تارىخى، ئىجراچىلىقى، تارقىلىشى، مىللىي چالغۇ ئەسۋابلار ھەمدە فولكلورغا مەنسۇب بولغان خەلق ناخشا - مۇزىكىلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ساھەگە قىزىققۇچى تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلەنگەن مۇزىكا مەدەنىيىتىگە ئائىت بەزى بايانلارنى سۇنىمەن:

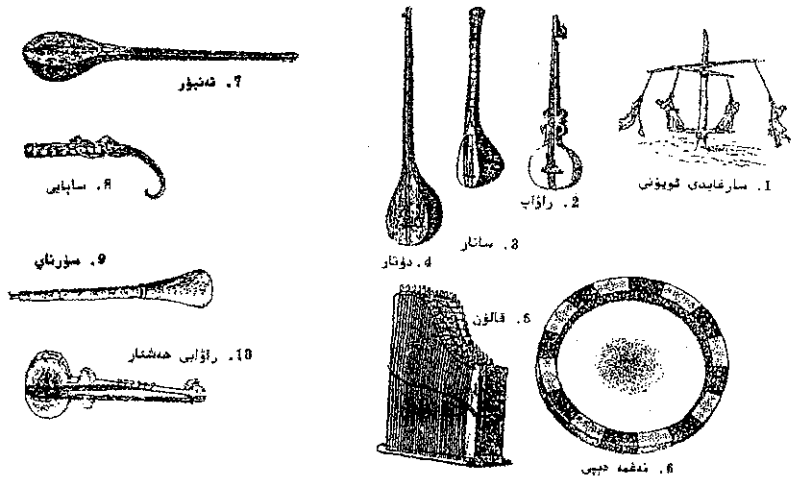
«خەلق ناخشىسى دەپ ئاتىلىدىغان بەزى ناخشىلارنى كۆپىنچە كىشىلەر چۈشەنمەيدۇ، ئەمما بۇ ھەر ئىككى رايون (شىنجاڭ ۋە غەربىي تۈركىستان) دا ئومۇملاشقان. مەن ئىگىلىگەن بەزى ناخشىلارنى چىنى تۈركىستانىنىڭ ھەممە شەھەرلىرىدە يەنى خوتەندىن تارتىپ تۇرپان - ئىلىغىچە بولغان ھەممە يەردە ئاڭلىغىلى بولىدۇ...

بۇ «تارانچى ناخشىلىرى» توپلىمىدىكى بىر قاتار ناخشىلارنى نېمە ئۈچۈن قايتا ئىزدەپ تاپقانلىقىمنىڭ سەۋەبىدۇر. بۇ ناخشىلار توپلىمى 1890 - يىلى پېتېربورگتا نەشر قىلىنغان. بۇ يەردىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ناخشىلىرىنىڭ بارلىقىغا ئىشەنمەيدۇ. يېڭى غەزەل - ناخشىلار ئاقسۇ ياكى ئىلىدىن تارقىلىپ بارغان، تارانچىلارنى شۇ ناخشىلارنىڭ ئىجادچىسى دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ سازەندىلىرىنىڭ داڭقى قەشقەر سازەندىلىرىنىڭ داڭقىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ... بەزى كەسپىي سازەندىلەر ئۇچ ياكى تۆتتىن بىر گۇرۇپپا بولۇپ، تەكلىپ قىلىنغان كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە

بېرىپ ناخشا ئېيتىدۇ ياكى مازار سەيلىسىدە كۆچىلىك ئالدىدا ناخشا ئېيتىدۇ. ئۇلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى پەقەت ناخشىغا تەڭكەش قىلىش ئۈچۈنلا ياسالغان. قەشقەر، يەكەن، خوتەننىڭ سازەندىلىرى مۇزىكا تالانتى بىلەن داڭلىق، ئۇندىن باشقا ئۇلارنىڭ ناخشىسىنىڭ ئىنتوناتسىيىسى بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناھايىتى يۇقىرى ياكى كۆچلۈك. شەك ـ شۈبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ سەنئىتى سەمەرقەنت ياكى قوقاندىكى سارتلار سەنئىتىدىن يۇقىرى. ئېنىقىنى ئېيتقاندا، سەمەرقەنت، قوقانلىقلارنىڭ ناخشىلىرى بەئەينى قۇتۇرغان مۇشۇكنىڭ مىياڭلىغىنىغا ئوخشايدۇ. ئۇ ناخشىلارنىڭ مېلودىيىسى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ئۇسسۇل ئۇچۇنلا ئىجاد قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى بىر خىل غەلىتە شەكىللەر ئارقىلىق كىشىگە قەدىمكى فرانسىيىنىڭ خەلق ناخشىلىرىنى ئەسلىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى بىرلا ئاھاڭدا بولۇپ زېرىكىشلىك. كۆپ قىسمى شوخ، جانلىق بولۇپ، قايغۇ ـ ھەسرەت ۋە خىيالىي تۇيغۇ ھېسسىياتنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان ناخشىلار قاتارىغا كىرىدۇ».[2] يۇقىرىقى بايانلاردىن دۇتروئىلنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنى پانتۇسوف يازغان «تارانچى ناخشىلىرى» دېگەن كىتابتىكى ناخشىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دۇتروئىلنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ھەققىدىكى يۇقىرىقى قىممەتلىك بايانلىرى قازاق ئالىمى چوقان ۋەلىخانوفنىڭ 1858 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سياھىتىدە يازغان «مۇزىكا جەھەتتە كىچىك بۇخارالىقلار (قەشقەرنى ئاساس قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ـــ ئا) پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر»[3] دېگەن يۇقىرى باھا سىنىڭ يەنە بىر قېتىم پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشىدىن ئىبارەت.

يۇقىرىقىلار دۇتروئىلىنىڭ «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» ناملىق كىتابى ھەققىدە بېرىلگەن يۇزەكى ئۇچۇردىن ئىبارەت. بۇ ئەسەرنى تولۇق تەتقىق قىلىش تېخى بۇ-نىڭدىن كېيىنكى مۇھىم بىر ئىلمىي خىزمەتتىن ئىبارەت.



ئىزاھاتلار:

① ۋېي چاڭخۇڭ، خې خەنمىن تۇزگەن : «چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان سايا‌ھەت خاتىرىلىرى» 1994 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، ئۈرۈمچى، 333 ـ بەت.

② ي. ل. دۇتروئىل، دې. رىنىس : «ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئاسىيا ئېگىزلىكىدە» 1898 ـ يىلى، پارىژ، فرانسۇزچە نەشرى.

③ چوقان ۋەلىخانوف : «چوقان ۋەلىخانوف تاللانما ئەسەرلىرى» 1958 ـ يىلى، ئالمۇتا، رۇسچە نەشرى، 498 ـ ، 499 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

خوجاغىياسدىننىڭ «شاھرۇخ ئەلچىلىرىنىڭ شەرقتە سەپەر خاتىرىسى» ناملىق كىتابى

ئەركىن ئەرشىدىن

پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيانى ئىگىلىگەن قۇدرەتلىك تۆمۈرىيلەر خانىدانلىقى 1405 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئەمىر تۆمۈر يېشىدا ئۆلگەندىن كېيىن پارچىلىنىپ كەتتى، ئاردىدا نۇرغۇن پاراكەندىچىلىكلەر بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئوغلى باھادىر مىرزا شاھرۇخ دادىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى (1405 ــ 1447). بۇ مەزگىلدە ئاقساق تۆمۈر بەرپا قىلغان بۇ بۈيۈك خانىدانلىقنىڭ ئىلگىرىكى سەلتەنەتلىك ھەيۋىتى يوقىلىپ، تۆمۈرىيلەر خانىدانلىقى دېگەن نامىلا قالغانىدى، خانىدانلىققا قاراشلىق ۋىلايەت ۋە رايونلار ئۆز ئالدىغا بۆلۈنمە ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، پۈتكۈل خانىدانلىق ئىنتايىن ئېغىر قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغانىدى. باھادىر مىرزا شاھرۇخ خانىدانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنى تۈزاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىچكى جەھەتتە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن يارىشىش يولىدا نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى، تاشقى جەھەتتە بولسا، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا تىرىشتى، بولۇپمۇ شەرقتىكى چوڭ ئەل مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يۇڭلې بۇنىڭغا ئاكتىپ پوزىتسىيىدە بولۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن تۆمۈرىيلەر خانىدانلىقىغا ئەلچىلەر ئۆمەكلىرى ئەۋەتتى، جۈملىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئەمەلدارى چېن چېڭ 1415 ـ يىلى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ـ

لىككە بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، «غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سە-پەر خاتىرىلىرى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يازدى. چېن چېڭ ئەلچىلىكتىن قايتىپ تۆت يىلدىن كېيىن، يەنى 1419 - يىلى تۆمۈرىلەر خانىدانلىقىنىڭ خانى باھادىر مىرزا شاھرۇخ مىڭ سۇلالىسىگە كاتتا ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. تۆمۈرىلەر ئەۋلاد-لىرى ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تەركىب تاپقان بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدە خوجاغىياسىدىن ئىسىملىك بىر شەخس بار ئىدى. بۇ شەخس شاھرۇخنىڭ 3 - ئوغلى مىرزا بايـ-سۇنقۇرنىڭ ۋىلايىتىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇستا رەسسام ۋە يېـ-زىقچىلىقتا كامالەتكە يەتكەن ئادەم ئىدى. خوجاغىياسىدىن يول بويى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى بىر - بىرلەپ خاتىرىلەپ ماڭدى ۋە ئېلىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، «شاھرۇخ ئەلچىلىرىنىڭ شەرققە سەپەر قىلىش خاتىرىسى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى. بۇ سەپەر خاتىرىسى چېن چېڭنىڭ «غەربىي يۇرتقا قىلىنغان سە-پەر خاتىرىلىرى» بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان ئەسەر بولۇپ، 15 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيە ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

خوجا غىياسىدىننىڭ سەپەر خاتىرىسى ناھايىتى كەڭ دائىـ-رىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا تەبىئىي مەنزىرىلەر، جۇغراپىيىلىك مۇـ-ھىت، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋال، مىللەت، قەبىلە، دىن، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىقلار تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. بۇ سەپەر خا-تىرىسىدىن مەزكۇر ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ «بېپەك يولى»نىڭ شـ-مالىي لىنىيىسىنى بويلاپ مېڭىپ مىڭ سۇلالىسىگە يېتىپ بار-غانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سەپەر خاتىرىسىدە بايان قىلـ-ىنىشىچە، ئەلچىلەر ئۆمىكى 1419 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى باھادىر مىرزا شاھرۇخ خانىنىڭ پايتەختى ھىراتتىن يولغا چىقىپ، بەلـخ ئارقىلىق سەمەرقەنتكە يېتىپ باردۇ ھەمدە سەمەرقەنتكە كېـ-لىپ، قايتىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە شەرقىە داۋاملىق

سەپەر قىلىدۇ. ئۇلار يول بويى تاشكەنت، تالاس، قۇز ئوردۇ قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى (موغۇلىستان ئېلى) چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ ۋە سۇلتان ئۇۋەيس خانىنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئۇلار سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، كۈنەس دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گۈزەل يايلاق يۇلتۇزغا كىرىدۇ ۋە خوتۇن سۇمۇل (ھازىرقى خېجىڭ ناھىيىسى)، كۇمۇش، توقسۇنلاردىن ئۆتۈپ، تۇرپانغا كىرىدۇ، تۇرپاندا بىر مەزگىل دەم ئالغاندىن كېيىن، قاراغوجا شەھىرىگە بارىدۇ. ئۇلار داۋاملىق شەرققە قاراپ مېڭىپ، 5 ـ كۈنى قومۇلغا يېتىپ بارىدۇ، قومۇلدىن يولغا چىقىپ، ئون كۈن يول يۈرۈپ، قاش قوۋۇق (يۇمېن)قا يېتىپ بېرىپ، ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىدىغان مۇھىم ئېغىز بولغان بۇ جايدىكى ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئۇمەك بۇ يەردە قائىدە بويىچە چېگرىدىن كىرىش رەسمىيىتىنى بېجىرىدۇ، تولدۇرۇلغان جەدۋەلدىن ئۇمەكتىكى ئادەم سانىنىڭ 510 ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلار چېگرىدىن كىرىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىپ بولۇپ، جىيايۈگۈەن قوۋۇقى ئارقىلىق ئاخىرقى مەنزىل خانبالىق (بېيجىڭ)قا قاراپ ماڭىدۇ. ئۇمەك خانبالىقتا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ھىراتقا قايتىدۇ. ئۇمەك قايتىش سەپىرىدە، 1422 ـ يىل 1 ـ ئايدا جيايۈگۈەن قوۋۇقىدىن يولغا چىقىپ، ھازىرقى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىگە كىرىدۇ. ئۇلار ئەسلىدە كەلگەن يولى بىلەن قايتماقچى بولىدۇ، ئەمما بۇ چاغدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئىچىدە ماجىرا يۈز بەرگەنلىكتىن، جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، دەشتئاتا (دۇنخۇاڭ) ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىنى بويلاپ، چەرچەن، خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، پامىردىن ئېشىپ ئەنجانغا كېلىدۇ، ئەنجاندا ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بىرقىسمى سەمەرقەنتكە قايتىدۇ، خوجاغىياسىددىنى ئۆزئىچىگە ئالغان يەنە بىر قىسمى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، بەدەخشان، بەلخىتىن ئۆتۈپ، 1422 ـ يىل 9 ـ ئايدا ھىراتقا قايـ

تىپ كېلىدۇ.

خوجاغىياسىدىن شاھرۇخ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ شەرقتە بې-رىش - كېلىش سەپىرىدىكى خاتىرىلەشكە تېگىشلىك دەپ قارال-غان ھەربىر ئىشنى ئەستايىدىل خاتىرىلەپ ماڭغان. شۇڭا «شاھ-رۇخ ئەلچىلىرىنىڭ شەرقتە سەپەر خاتىرىسى» بىزنى ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. خوجاغىياسىدىن بۇ سەپەر خاتىرىسىدە ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا ھەر خىل دىنلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي خا-تىرىلىگەن. مۇشۇ مەزگىلدە بۇددا دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاخىرقى مۇقەددەس جايى بولغان تۈرپان، قومۇل رايونلىرىغا ئىسلام دىنىنىڭ تارقالغانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار ئانچە كۆپ ئەمەس، خوجاغىياسىدىنىنىڭ سەپەر خاتىرىسى بۇ جەھەتتە بەلگە-لىك يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتتى. ئۇنىڭ سەپەر خاتىرىسىدىن ئەينى ۋاقىتتا تۈرپان، قومۇل رايونلىرىدا بىرقىسىم مۇسۇلمانلار پەيدا بولغان بولسىمۇ، كۆپ قىسىم ئاھالىنىڭ يەنىلا بۇددا دىنى-غا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خوجاغىياسە-دىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بىز تۈرپان دېگەن دېيارغا كەلدۇق. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى غەيرىي دىنىدىكىلەر بو-لۇپ، بۇتقا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇتخانىلىرى ناھايىتە-مۇ كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ئىكەن. بۇتخانا ئىچىدە بۇتلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بىرقىسمى يېڭى ياسالغان، بەزىلىرى كونا بۇت ئى-كەن. ئېتىكاپنىڭ ئالدىدا بىردىن ئۇلار ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدىغان بۇدساتۋا ــ ساكيامۇنىنىڭ ھەيكىلى بار ئىكەن». «بىز قومۇل دېگەن شەھەرگە كەلدۇق، بۇ شەھەردە ئەمىر پەخىرىدىن ناھايىتە-مۇ ھەيۋەتلىك بىر مەسچىت سالدۇرغانىكەن. مەسچىتنىڭ قار-شىسىدا غەيرىي دىنىدىكىلەرنىڭ سالغان ناھايىتىمۇ چوڭ بىر بۇتخانىسى بار ئىكەن. بۇتخانىنىڭ ئىچىدە ناھايىتىمۇ چوڭ بىر بۇت بار ئىكەن. بۇ چوڭ بۇتنىڭ ئوڭ، سول تەرەپلىرىدە نۇرغۇن ئۇششاق بۇتلار بار ئىكەن. چوڭ بۇتنىڭ ئالدىغا سەنئەت جەھەتتە

ناھايىتىمۇ نەپىس قۇيۇلغان ئون ياشلار چامىسىدىكى بىر بالا-
نىڭ مىس ھەيكىلى ئورنىتىلغانىكەن. بۇتخانىنىڭ تاملىرىغا
سىزىلغان تام رەسىملىرى ناھايىتىمۇ نەپىس سىزىلغان بولۇپ،
بۇ رەسىملەرنىڭ كۆركەم - رەڭدارلىقى بۇ رەسىملەرنىڭ ناھايى-
تىمۇ پىشقان ماھىر رەسساملارنىڭ قولىدا سىزىلغانلىقىنى مانا
مەن دەپ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. بۇتخانىنىڭ ئىككى قاناتلىق دەرۋا-
زىسىغا ئىككى ئالۋاستىنىڭ بىر - بىرىگە ئېتىلىشقا تەييار
تۇرغان كۆرۈنۈشتىكى رەسىملىرى سىزىلغانىكەن. ماڭلى تۆمۈر
بايىر دېگەن چېچەن ياش يىگىت قومۇلنىڭ ھاكىمى ئىكەن».
يۇقىرىقى بايانلار تۇرپان، قومۇل رايونلىرىدا ئىسلام دىنى ئۆزە-
نىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشتىن ئاۋۋال بىر - بە-
رىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل دىننىڭ ۋاقتىنچە بىرلىكتە
مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خوجاغىياسىدىننىڭ بۇ سەپەر خاتىرىسى بىزنى يەنە 14 -
ئەسىردىن 15 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا شەرقىي چاغاتاي
خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلاردا ئې-
لىپ بارغان پائالىيەتلىرى ھەققىدىمۇ نۇرغۇن تارىخىي يىپ ئۇ-
چى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن: سۇلتان ئۇۋەيس خانىنىڭ پائالى-
يەتلىرى ۋە ئاقساق تۆمۈرنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا باستۇ-
رۇپ كىرىش ۋەقەلىرى ھەمدە مۇشۇ دەۋردىكى موڭغۇللارنىڭ
مەركىزىي پائالىيەت رايونلىرى قاتارلىقلار.

كۆره چېگرا ھەربىي رايونى ۋە سۈيدۈك ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى تارىخىدىن ئۇچۇر

(1910 ـ يىلدىن 1950 ـ يىلغىچە)

توختى ئىبراھىم

كۆره چېگرا ھەربىي رايونىدىكى مىللىي مائارىپ

1910 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلاب بو ـ رىنىنىڭ تەسىرىدە شىنجاڭ بويىچە تۇنجى قېتىم كۆرەدە نيۇ ـ يىشيا جاڭجۈننىڭ قوماندانلىقىدا قوراللىق ئىنقىلاب ۋۇجۇدقا چىقىپ، ئىستىبدات، چىرىك ھەربىي خانىدانلىق ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن كۆرەدىكى ھەر مىللەت خەل ـ قىنىڭ مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى فېئودالىلىق ساپ دىنىي رامكىدىن بىرقەدەر پەنلىشىپ يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى، يە ـ نى كونا فېئودالىلىق تۈس ئالغان دىنىي مائارىپ بىلەن بۇرژۇئا مائارىپىنىڭ ئوندۇرمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مائارىپ، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. يېڭى مەھەللە مەكتىپى. بۇ مەكتەپ 1910 ـ يىلىنىڭ ئال ـ دىلىرىدا سالاھىددىن ئاخۇن، ھەسەن ھاجىم، كېرىم شاڭيۇلار تەرىپىدىن يېڭى مەھەللە مەسچىتى ئورنىغا سېلىندى ۋە شۇلار ـ نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ئارقىدىنلا مامۇت ئاخۇنباي، روزى ئا ـ خۇنباي، ئىبراھىم شاڭزۇڭ، ھېيىت قۇلىبەگ، خۇدابەردى باي، ئىبراھىم ئاخۇنباي، غازى شاڭيۇم، قاسىم ھاجىم قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئارىباغ مەھەللىدە بىر مەكتەپ، دەريا كوچىدا بىر مەكتەپ تەشكىل قىلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ھەرقايسىسىدا بىردىن چوڭ قوش سىنىپ بولۇپ، ھەربىر سىنىپتا ئاز كەم 60 بالا ئو ـ

قۇدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى كۇرەدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ سانىغا نىسبەتەن خېلى كۆپ ئوقۇغۇچى ئىدى. بۇ مەكتەپلەردە توختى خەلپەت، ئىمىنقارى، ئىمىن ئەپەندىلەر مۇئەللىم بولدى. ئەينى زامانىنىڭ ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ مەكتەپلەر ساۋات چىقىرىشنى ئاساس قىلغان دىنىي مەكتەپلەر بولۇپ، «نوروز»، «مەرھابا» قاتارلىق شېئىرلار ۋە تۆت ئەمەل قوشۇمچە ئۆتۈلەتتى.

2. 1912 ـ يىلى كۇرە چوڭ مەسچىتى ئورنىدا ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، يورۇق دېرىزىلىك قىلىنغان بىر مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپ تۇردى قازى ئاخۇنۇمنىڭ تەشەببۇس قىلىشى، كۇرە شاڭۇڭخۇي (سودا كېڭىشى) دىكى كەنجىباي دۇما ۋە مۆتەۋەرلەردىن ماموت ئاكا (قازاق)، كېرىم شاڭيۇ، ماموت شاپتۇللار ـ نىڭ ماددىي ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان، ساۋات چىقىرىشنى ئاساس قىلغان، چوڭ بىر سىنىپلىق دىنىي مەكتەپ ئىدى. مەكتەپ قۇرۇلۇپ تۇنجى قېتىم 70 تىن ئارتۇق بالا قوبۇل قىلىندى، مەكتەپ مۇدىرلىقىنى مەرىپەتپەرۋەر سەيدۇللا ھاجىم ئۈستىگە ئالدى، سەيدۇللا ھاجىم، ماموت تۇردى، توختىئاخۇن خەلپەتلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. ئەينى زامانداۋ قەغەز، دەپتەر، قەلەم دېگەنلەر بولمىغاچقا، ئوقۇغۇچىلار قومۇش قەلەمنى قاراسىياغا چىلاپ، تاش تاختا، كالىنىڭ تاغىقى، ياغاچ تاختىلارغا يېزىپ ئۆگىنەتتى ياكى تاش تاختىغا تاش قەلەم بىلەن يازاتتى. ئوقۇغۇچىلار ساۋاتسىزلار، باشلانغۇچ سەۋىيىدىكىلەر، ئوتتۇرا سەۋىيىدىكىلەر دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلاتتى، يېڭى كىرگەنلەر ئەرەب ئېلىپبەسى، ھەپتىيەكتىن دەرس باشلايتتى، ئوتتۇرا دەرىجىلىكلەر سوپى ئاللايار، خوجا ھاپىز، قۇرئاننىڭ ئۇششاق سۈرىلىرىدىن دەرس ئالاتتى. كېرىم شاڭيۇ بالىلارنى كالا تاغىقى ۋە ياغاچ تاختىلاردىن خالاس قىلىش ئۈچۈن، چارروسىيىنىڭ شەمەي دېگەن يېرىگە بېرىپ، 100 دانە تاش تاختا ئېلىپ كېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ھەقسىز تەمىنلىدى. كېيىن خوتەنگە ئادەم ئەۋەتىپ، خوتەن قەغىزى

سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭدىن دەپتەر ياساپ ئوقۇغۇچىلارنى تەمىنلىدى. نەتىجىدە ئوقۇش سۈرئىتى تېزلىشىپ، ئۇنۇم يۇقىرى كۆتۈرۈلـدى، شېئىر، ئالۇ ـ قوشۇ (ھېساب) دەرسلىرى ئۆتۈلۈشكە باشـلىدى. ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىن شېئىر يازىدىغانلار، رەسىم سـزىدىغانلار، ھۆسنىخەتچىلەر بىخ ئۇرۇپ چىقتى. مەسىلەن: مەشـھۇر رەسسام، خەتتات مەرھۇم سىدىق ئاكا، شۇ چاغدىكى دىنىي شائىرلاردىن ئىسمائىل خەلپىتىم، ئەمەت قارىملار، كۆزگە كـۆرۈنگەن ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار ۋە مائارىپچىلاردىن سەيدۇللا، ئابـدۇراخمان ئاكا، ئىسمائىل خەلپەت، ئەمەت خەلپەت، مۇھەممەت ئىمىن لوزۇك، ئابدۇرېھىم، بەكرى غازى، ئابدۇكېرىم باي، ئىدرىس، ئابدۇراخمان بولۇس قاتارلىقلار مۇشۇ مەكتەپتە يېتىشىپ چىققان. پېشقەدەم شائىرلىرىمىز ئىجاد قىلغان نورۇز ۋە يېڭى يىل ھەققىدىكى شېئىرلار خەلق سازەندىلىرىنىڭ ئاھاڭغا سېلىشى بىلەن كۇرەدىكى مەكتەپلەردە نورۇز بايرىمى ۋە باشقا مۇھىم خاتىرە كۇنلىرىدە ئېيتىلىدىغان مەكتەپ مارشىغا ئايلاندى. ھەر يىلى نورۇز بايرىمىدا ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىللە رەتلىك تىزىلىپ، ئوقۇشقا دالالەت قىلىدىغان خەتلەر يېزىلغان قەغەزنى تاياقلارغا قىستۇرۇپ، نورۇز ناخشىسىنى ياڭراق ئېيـتىپ، دەريا بويى، يامبۇلاق بېشى دېگەن يەرلەرگە سەيلىگە چىقاتـتى. بەزى بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرىمۇ بىللە چىقاتتى، ئۇ يەردە پەللىگە يۇگۇرۇش، چېلىشىش، پوڭزەك، ژاللەي ئويۇنلىرى ئويـنىلاتتى، بالىلار ھېكايە ئېيتىشاتتى. يول بويى بالىلار ئوقۇشقا سەپەرۋەر قىلىناتتى.

بۇ مەكتەپ مۇشۇ يوسۇندا راۋاجلىنىپ خېلى مۇكەممەللەشـتى. مەكتەپ قارىمىقىدا بىر دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا دەسلەپكى دەرسلىكلەرنى تۇگەتكەنلەردىن ئون نەچچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ سىنىپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ بەزىلىرى مۇدەررىس، قازى، مۇپتى، ئىمام قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى، يەنە بەزىلىرى تۇركىيە، پاكىستان، تېھران، سەمەرقەند قاتارلىق جايلارغا چىقىپ ئوقۇدى. مەسىلەن: مۇشۇ سىنىپنى

پۈتتۈرگەنلەردىن توختىئاخۇن خەلپىتىم تۈركىيىدە ئوقۇپ قايتىپ كېلىپ، كۆرەدە مۇدەررىسلىك قىلدى. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قارا دوسكىدا دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلدى. مەكتەپتە يەنە بىر بارابان گۈرۈپپىسى، ئىزچىلار قوشۇنى تەشكىللەندى. ئىز-چىلار قوشۇنى كالتە قىزىل، ئاق ئەگرى يوللۇق ئىزچى كالتىكى تۈتۈپ، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. ئۇلار ئاساسەن تەرتىپنى قوغداش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

مەكتەپنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشى بىلەن تۈزۈملىرىمۇ مۇكەممەللەشتى. مەسىلەن: ئوقۇشتا ياخ-شىلار ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، خەلپىتىمنىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئېلىپ دەرس ئالاتتى. ناچارلار، بىئەدەپلەر، ناشايان ئىش قىل-غانلار، ئاتا - ئانا ۋە ئۆزىدىن چوڭلارغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلار پەلەققە بېسىلاتتى، ئېسىلىپ چۈنقىلىناتتى ھەتتا دەررە ئۇرۇلۇپ جازالىناتتى.

3. 1919 - يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە ساداسى ياڭراۋاتقان چاغلاردا يار بويىدا خەلق تىلىدا «شۆتاك» (بىلىم يۇر-تى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپتە دېرىزە-لىرى ئەينەكلىك، ئاستى - ئۈستى سىرلانغان، يورۇق، ئازادە قىلىپ ياسالغان بىرلا سىنىپ بار ئىدى، مەكتەپ ئالدىغا «ئەل-ۋەخپۇ، لايەبەيئۇ ۋەلايەتەمۇلكۇ» (مەنىسى: مۇشۇ ۋەخپىنى باھالاپ سېتىپ ئېلىشقا بولمايدۇ، ئۆز ۋەخپىسىگە قوشۇۋېلىشقا بولماي-دۇ، بۇ نەق مەكتەپ مۇلكىدۇر) دېگەن ۋىۋىسكا ئېسىلغانىدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى باشقا مەكتەپلەرگە قارىغاندا پەننىي بىلىمنى ئاساس قىلغان مەكتەپ ئىدى. بۇ مەكتەپنى تۇردى قازى ئاخۇ-نۇمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە مەرىپەتپەرۋەر كېرىم شاڭيۇ ياساپ چىقتى. مەكتەپتە تۇنجى قېتىم تەكلىپ بويىچە تاتار زىيالىيسى رەپىق ئەپەندى بىلەن ئايالى نەسىمە كېلىپ مۇئەللىم بولدى، دەسلەپتە 60 تىن ئارتۇق قىز - ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قى-لىندى، بۇ كۆرە تارىخىدا تۇنجى قېتىم قىزلارنىڭ مەكتەپكە قو-بۇل قىلىنىشى ئىدى. ئوغۇللارغا رەپىق ئەپەندى، قىزلارغا نەسى-

مه دەرس بەردى. دەسلەپتە ھېساب (ئەمەللەر)، تارىخۇلئىسلام (ئىسلام تارىخى)، تارىخۇلئەنبىيا (پەيغەمبەرلەر تارىخى). خوجا ھاپىز، ناۋايى شېئىرلىرى، سۇبىتىل ئاجىزىن، تىل دەرسلىرى ئۆتۈلدى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساۋاتى چىققاندىن كېيىن باشقا دەرسلەر ئۆتۈلدى. بۇلاردىن باشقا چوڭلارنىڭ كەچلىك كۇرسى ئېچىلىپ، نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا ياش ئەر ـ ئاياللار ئوقۇپ ساۋاتلىق بولدى. مەكتەپنىڭ داڭقى تارقىلىپ، ھەرقايسى جايلاردىن ئوقۇغۇچىلار كېلىپ، تونۇش ـ بىلىش ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە يېتىپ ئوقۇدى. شۇ تەرىقىدە ئۇچ يىل داۋام قىلدى، كېيىن ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كېتىپ قېلىشى بىلەن توختاپ قالدى.

4. «نۇرىيە» مەكتىپى. بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى 1934 ـ يىلى باشلىنىپ، 1935 ـ يىلى پۈتتۈرۈلدى. مەكتەپكە ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، ئەينەك دېرىزىلىك، ئازادە، يورۇق بولغان ئالـ تە سىنىپ ۋە بىر زال سېلىندى. مەكتەپ قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن مەرىپەتپەرۋەر زاتلاردىن مۇھەممەت ئىمىن لوزۇڭ، سدىق ئىمىن، بەكرى غازى، خۇدا بەردى باي، ئابدۇللا شەيخ زامان، ئابدۇراخمان ئىبراھىم ھاجى، ئابدۇكېرىم ئىمام قاتارلىقلار ئەزا بولغان مەكتەپ قۇرۇلۇش ھەيئىتى تەشكىل قىلىنىپ، خۇدا بەردى باي رەئىسلىككە سايلاندى. ھەيئەت قۇرۇلغاندا ھېچقانداق ئەمگەك كۈچى، ئىقتىساد ۋە ماددىي ئەشيا يوق ئىدى. ھەيئەتنىڭ كەڭ ئامما ئىچىدە چوڭقۇر تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشى بىلەن ئاز كۇن ئىچىدىلا نۇرغۇن ئىقتىساد جۇغلاندى، پىدائىي ئەمگەك كۈچلىرى توپلاندى. كۇرەدىكى كۆكتاتچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان «تۇڭيېخي» («گۈڭسۇيەندى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) شىركىتى مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۇن خەنزۇ تامچى ئۇستىلارنى ئالاھىدە يارەمگە ئەۋەتتى. كۇرەدىن 20 كىلومېتىر يىراقتىكى تېكىلىخان دېگەن يەردىن تاش، ئون كىلومېتىر يىراقتىكى كونا كۇرە خارابىلىرىدىن ياغاچ، خىشلار توشۇپ كېلىندى. كۇرەدىكى ھارۋىكەش ۋە ھارۋىسى بارلىكى ئادەم سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، بىر ھەپتە ئىـ

چىدىلا مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا يېتەرلىك ماتېرىياللارنى ھەقسىز توشۇپ ئەكېلىپ تەق قىلىپ قويدى.

مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇش تەييارلىقى جىددىي كېتىۋاتقان پەيتتە غۇلجىدىكى «ياردەم» شىركىتىنىڭ باشلىقى سېتىۋالدى باي ئا-كىنىڭ باشچىلىقىدا كۆرە چوڭ يار ئۈستىگە سېلىنىدىغان تۇنجى زامانىۋى كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى باشلاندى. بۇ كۆۋرۈك ئىلى يولى بىلەن كۆرە ئىچىنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم توگۈن ئىدى شۇنداقلا ئۇ ئاشۇ مەكتەپكىمۇ تۇتاش ئىدى. كۆۋرۈك پۈتكەندىن كېيىن، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تەنتە-نىلىك ھالدا كۆۋرۈك پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىم ئاخىرىدا سېتىۋالدى باي قاتارلىق شىركەت مەسئۇللىرى كۆۋ-رۈك قۇرۇلۇشىدىن ئاشقان ھەر خىل ماتېرىياللارنى مەكتەپ قۇ-رۇلۇشىغا ئىئانە قىلدى.

شۇ يىلى كۆرە رايونلۇق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۆزد-نىڭ ئاقارتىش، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە باشقا پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى. ئۇيۇشما ئاساسىي نىشانىنى مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا قارىتىپ، خەلقتىن ئالىدىغان بارلىق ئۆشرە ـ زاكاتلارنى مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا تەقدىم قىلدى. مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئالاھىدە مەبلەغ توپلاش كومىسسىيىسى تەشكىل قىلدى. كومىسسىيە رە-ئىسى خۇدا بەردى باي ۋە سىدىق ئىمىنلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە خەلقتىن ئىئانە توپلاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. چارۋىدارلار چارۋا، دېھقانلار، كاسىپلار پۇل، ياغاچ ماتېريال، ئاشلىق، ماي ياردەم بەردى. ئەنە شۇ مەبلەغلەر بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىڭلىغان سىزىقلىق دەپتەر، قېرىنداش، سىيا، بور، ئوقۇش كە-تابلىرى سېتىۋېلىنىپ، كەمبەغەل بالىلارغا تارقىتىپ بېرىش ئۈچۈن تەييارلاندى. ئۇچ ئوقۇغۇچى ئولتۇرالايدىغان پارتىدىن 60 ى، 60 تىن ئوشۇق ئورۇندۇق، سەككىز ئايلانما دوسكا ياسىتىل-دى. ئوقۇغۇچىلارغا «12 ـ ئاپرېل» بايرىمىدا كېيىش ئۈچۈن كۆك گابارديىندىن بىر خىل كىيىم تىكتۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ 1934 ـ يىل 4 ـ ئايدا باشلانغان مەكتەپ قۇرۇلۇشى 1935 ـ يىل

6 ـ ئايدا غەلىبىلىك پۈتتۈرۈلدى. مەكتەپ قۇرۇلۇش ھەيئىتى كۈرەدە قەد كۆتۈرگەن بۇ ئىلىم ـ پەن باغچىسىغا «نۇرىيە» (نۇر چاچقۇچى ئورۇن) دەپ نام بېرىپ، ژىۋىسكا ئاستى، 9 ـ ئايدا تەنتەنىلىك ھالدا مەكتەپ پۈتۈش، ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا ژىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۇلتان ئەپەندى قاتارلىق رەھبەرلەر، ھەرقايسى جايلارنىڭ ژەكىللىرى ژە مۆتىۋەرلەردىن بولۇپ 1000 دىن ئوشۇق كىشى قاتناشتى.

ژىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن مەكتەپ مۇدىرلىقىنى تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن توختىئاخۇن ئەپەندى ئۈستىگە ئالدى. 1937 ـ يىلى ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن يۈسۈپجان ئەپەندى، كېيىن ئابدۇكېرىم ھاجىيېف، ساۋۇتۇم قاتارلىقلار ئۈستىگە ئالدى. 1919 ـ يىلى كۈرە شۆتاڭغا مۇئەللىم بولغان رەپىق ئەپەندى ژە نەسىمەلەر سۈيدۇڭدىن قايتىپ كېلىپ، ئاساسلىق مۇئەللىملىكنى ئۈستىگە ئالدى. ساھىپجامال، ياسىن ئىمىن، ئابدۇكېرىم، توختى ئەپەندى، سىدىق ئەپەندى، ساۋۇت ئەپەندى قاتارلىقلار مۇئەللىملىك قىلدى. دەرس سېتكىسى ژە پروگراممىا ئىلى ژىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يولغا قويۇلدى. 1 ـ سىنىپتىن 6 ـ سىنىپقىچە ئۆتۈلىدىغان ئاساسىي دەرسلەر ئانا تىلى، ھېساب، ئومۇمىي ساۋات، تەبىئىي جۇغراپىيە، سىياسەت، گىمناستىكا قاتارلىقلار بولۇپ، قوشۇمچە دىنىي دەرس كىرگۈزۈلدى. 1936 ـ يىلى 2 ـ مەۋسۇمدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتىشمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەڭ ئەلا ئوقۇغۇچىلاردىن توختى ئىبراھىم، ياسىن، ئابدۇللا قاتارلىقلار يارەمچى مۇئەللىملىككە قوبۇل قىلىندى. ئۇلار بىر تەرەپتىن دەرس ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن 1 ـ سىنىپلارغا دەرس بەردى. ھەتتا كەچ كۈرسلاردا ساۋاتسىزلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىشقا قاتناشتى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئوقۇش يېشىدىكىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى

نەزەردە تۇتۇپ، ئۇيۇشمىنىڭ خىراجىتى بىلەن ئۇچ سىنىپ ئاچتى.

مەكتەپ مۇدىرىيىتى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1936 ـ يىلى يازلىق تەتىلدە توختى ئىبراھىم، ئابدۇللا، سۇلايمان قاتارلىق يارداەمچى ئوقۇتقۇچىلارنى سۇيدۇكدىكى «خەيرىيە» مەكتىپىدە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان مۇئەللىملەر كۇرسىغا قاتناشتۇرۇپ، ئىقتىدارلىق مۇئەللىم قىلىپ يېتىشتۇردى. 1937 ـ يىلى يازلىق تەتىلدە ئىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن ھەيرانباغ رۇس مەكتىپىدە ئېچىلغان مۇئەللىملەر كۇرسىغا ياسىن ئەپەندى، ئابدۇرېھىم ئەپەندى، داۋۇت ئەپەندى، توختى ئەپەندى، ئابدۇللا ئەپەندىلەرنى ئەۋەتىپ ئوقۇتتى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ كۇرسقا پېشقەدەم زىيالىيلاردىن ھاشىر ئەپەندى، يۇنۇس ئەپەندى، ئابدۇرېھىم ئەيسا، دامولا رازىيېۋ قاتارلىقلار دەرس ئۆتەتتى. بىرقانچە قېتىملىق كۇرس تەربىيىسى ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۇپىتى ئۆستۈرۈلگەنلىكتىن، مەكتەپنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىندى، مەكتەپتە دىنىي بىسىم ئاجىزلىشىپ، پەنلىشىشكە داغدام يول ئېچىلدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1936 ـ يىلى قىش پەسلىدىن باشلاپ ساۋات چىقىرىش كەچكۇرسلىرى كەڭ يولغا قويۇلدى، 1936 ـ يىلدىن 1942 ـ يىلغا قەدەر ھەر يىلى 100 دىن ئوشۇق كىشىنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى. بولۇپمۇ كۇرە دۇدۇ يامۇلىدا ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمنى بىلەن ھەمكارلىشىۋېلىپ، خەلقنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش، ئويۇن قويۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

«نۇرىيە» مەكتىپى يوقىلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، تەدرىجىي راۋاجلىنىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلار تەسىس قىلىندى. ئوقۇغۇچىلار سانىمۇ كۆپىيىپ 500 گە يەتتى. كۇچلۇك، قابىلىيەتلىك ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ۋۇجۇدقا كەلدى. مەكتەپتە مۇنتىزىم بارابان ئەترىتى، ئىزچىلار ئەترىتى تەشكىل قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنى بىر خىل كىيىندۇرىدىغان پائالىيەت

قانات يايدۇرۇلدى.

1942 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قەدەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە مەكتەپنىڭ تەرەققىياتى قاتتىق بوغۇلۇپ، كونا دەرس سىستېمىسى ئۆزگىرىپ، ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ناچارلاشتى. ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار ئازىيىپ كەتتى. بەختكە يارىشا 1945 ـ يىلى 1 ـ ئايدا كۈرە ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، شۇ يىلىلا مەكتەپ تولۇق ئەسلىگە كېلىپ دەرس باشلاندى. باھاۋۇدۇن ناسىرلار مۇئەللىملىككە كەلدى. مەكتەپنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەكتەپنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى مەسچىتكە يانداپ يەنە بەش ئېغىزلىق سىنىپ ۋە ئىشخانا سېلىندى. قىز ـ ئوغۇللار ئارىلاش ئوقۇدى.

يۇقىرىقى مەكتەپلەر كۈرە ھەرقايسى ناھىيە، ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە ئۆلكە ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى يېتىشتۇرۇپ بەردى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ نۇرغۇنلىغان تالانتلىق كوماندىر، جەڭچى، لېيۇتچىك، دوختۇرلىرىمۇ مۇشۇ مەكتەپتىن يېتىشىپ چىقتى. خېلى كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا بېرىپ، بىلىم ئاشۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن تېگىشلىك مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. مەسىلەن:

1) مۇھەممەت ئەخمىدى (ئاپتونوم رايونلۇق رەئىسلىك مېتال ئىدارىسىنىڭ باشلىقى).

2) ئوبۇلقاسىم كەرىموف (ئاپتونوم رايونلۇق مېتېئورولوگىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى).

3) توختى ئىبراھىم (ئوبلاستلىق مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى).

4) ياسىن ھەسەن (غۇلجا شەھەرلىك تۇرۇبا سۇيى شىركىتىنىڭ دىرېكتورى).

5) مۇمىن (سۇيدۇڭ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى).

6) موللاخۇن (سۇيدۇڭ ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ

باشلىقى).
7) سەيدۇللا (سۇيدۇك ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى).
8) تاھىر (يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇچقۇچى).
9) مۇھەممەت قاسىم (سۇيدۇك ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى).
10) مۇھەممەت ئاقباش (سۇيدۇك ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى).
11) ساۋۇت قاسىم (غۇلجا شەھەرلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى).
12) ئابدۇكېرىم كەرىموف (قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق دوختۇرخانا باشلىقى).
13) ئابدۇراخمان قاسىم («1 ـ ئىيۇل» توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ باشلىقى).

سۇيدۇك ناھىيە بازىرىدىكى مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ ئەھۋالى

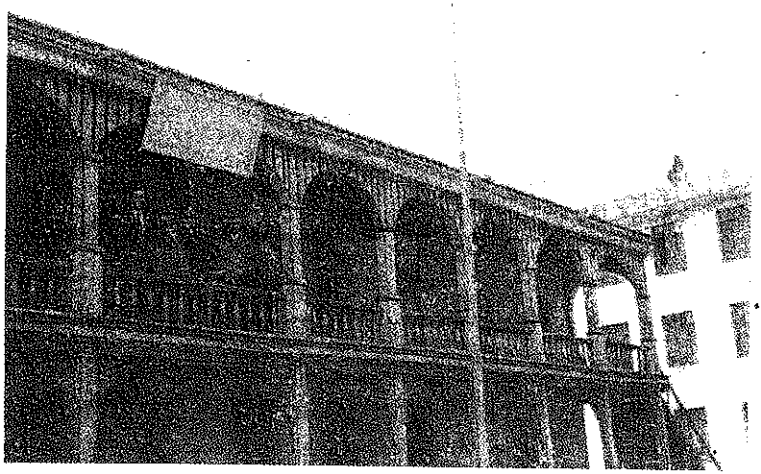
سۇيدۇك ناھىيىسى (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى) مەدەنىيەت، مائارىپ، ئاقارتىش ئىشلىرى ئەڭ بۇرۇن ژۇجۇدقا كېلىپ، مەرىپەت بۇلىقىغا ئايلانغان جايلارنىڭ بىرى.

1. 1927 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ياركەنت يېزىسىدىن قېچىپ كەلگەن تاھىر ئەپەندى بىلەن پىدا ئەپەندىلەر بىرلىشىپ، سۇيدۇك ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم پەننىي مەكتەپ ئاچتى. بۇ مەكتەپ خۇراپىي دىنىي كۇچ-لەرنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي قەد كۆتۈرۈپ سۇيدۇك ئاسمىنىنى يورۇتتى. مەكتەپ دەسلەپ ھازىرقى پاختا زاۋۇتى رېمونتخانىسىدىكى ئىككى ئېغىزلىق ئۆيدە ئېچىلدى. ئاز كەم 35 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى دىنىي مەكتەپ-لەردىكى خەلپىتىملەردىن دەرس ئېلىپ، بىرئاز ئىملا ساۋاتى چىقىپ قالغانلار ئىدى. بۇ مەكتەپتە ئاساسەن، ئانا تىلى، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە دەرسلىرى ئۆتۈلدى، دىنىي دەرس قوشۇمچە ئۆتۈلدى، ھەر كۈنى تۆت سائەت دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش بەدەل پۇلىدىن ھەل قىلىندى، ئوقۇغۇچىلار ھەر پەيشەنبە

كۇنى «پەيشەنبىلىك» تاپشۇراتتى. بۇ مەكتەپ 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر تۆت يىل داۋام قىلدى. نۇرغۇنلىغان ياشلار تەربىيىلەندى، بەزىلىرى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئېچىلغان مەكتەپلەردە مۇئەللىم بولدى. باھاۋۇدۇن، ياسىن خۇدا بەردى، ھاجى مۇھەممەت قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار 1937 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتەپلىرىگە بېرىپ بىلىم ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

2. «نەمۇنە» مەكتىپى. بۇ مەكتەپ ئەڭ دەسلەپ 1928 ـ يىلدىن 1930 ـ يىلغىچە تاھىر خەلپىتىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، ھەسەن قازىم مەسچىتىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى پاكار، كەڭ رەك بىر ھۇجرىغا ياسالغان، دىنىي دەرس ئاساس قىلىنىدىغان، بىر چوڭ سىنىپلىق مەكتەپ ئىدى. ئوقۇغۇچىلار يەرگە كۆمۈپ مىقلانغان ئورۇندۇق، ئۈستەلدە ئولتۇرۇپ دەرس ئالاتتى (بۇ مەكتەپتە مەنمۇ بىر يىل ئوقۇغانىدىم). 1931 ـ يىلى خەلقنىڭ مادىي ياردىمى ۋە قوللىشى بىلەن، كونا بىر ئويمانلىقنىڭ (دەڭنىڭ) ئېچىگە ئىككى قەۋەتلىك، سەككىز سىنىپلىق بىر مەكتەپ سېلىنىدى. دەسلەپتە 1 ـ قەۋەتتە ئوقۇش باشلاندى، كېيىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن 2 ـ قەۋەتتىمۇ دەرس ئۆتۈلدى. شۇ چاغدا مەكتەپنىڭ باش مۇئەللىملىكىنى مۇھەممەتخان ئەپەندى ئۈستىگە ئالدى، ئۇنىڭ ئايالى زەينەپ خانىممۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. كېيىن سەيدى ھەزرەت دېگەن كىشى شاگىرتلىرى ئابدۇماناپقارى (تاتار)، ئابلىكىمقارى (ئۆزبېك)لار كېلىپ ئوقۇتقۇچى بولدى. مەكتەپنىڭ نامى تارقالغاندىن كېيىن، غۇلجىدىن باقەم، تۇرسۇن ئەپەندىلەر، كېيىنچە ھۈسەيىن، مايى شېكەر (تاتار) ئەپەندىلەر كېلىپ دەرس بەردى. بۇ چاغدا مەكتەپتە 1 ـ سىنىپتىن ئىككىسى، 2 ـ سىنىپتىن ئىككىسى، 3 ـ سىنىپتىن ئۈچى، 4 ـ سىنىپتىن بىرى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 150 تىن ئاشاتتى. مۇھەممەتخان خەلپىتىم دىنىي دەرس بەردى، ئابلىز مۇھەممىدى باش مۇئەللىملىكنى ئۈستىگە ئالدى. ھېساب، ئانا تىلى، تەبىئەت، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. ھا-

زىرقى ئاتاقلىق زىيالىيلاردىن ئابدۇرېشىت ھەلىموف، ئىسمائىل ئەخمەت، مامۇت تېلىۋاي، ئابلىز مۇھەممەدى، ئابدۇخالىق، سا-بىت ئەخمەدى، ئىسمائىل سېيىت، ياسىن خۇدابەردى، مەتتىمىن



«خەيرىيە مەكتىپى» سۈرەتنى نۇرمۇھەممەت دۆلەتى تەمىنلىگەن

ئۆمەروف قاتارلىقلار دەسلەپتە مۇشۇ «نەمۇنە» مەكتىپىنى پۈتتۈ-رۈپ، ئاندىن «خەيرىيە» مەكتىپىدە ئوقۇپ يېتىشىپ چىقتى. «خەيرىيە» مەكتىپى قۇرۇلۇپ رەسمىي ئوقۇش باشلىغاندىن كې-يىن، «نەمۇنە» مەكتىپى شۆبە مەكتەپكە ئايلاندى.

3. «خەيرىيە» مەكتىپى. 1932 ـ يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ تىجەن دېگەن يېرىدىن كەلگەن ئابدۇرېھىم ئۇستام ئاكىسى توخ-تىئاخۇن ئۇستام بىلەن بىرلىشىپ، چىنەباغ مەھەللىسىدە ھە-شەمەتلىك مەسچىت سالدۇرۇپ، سۈيدۇڭ خەلقى ئارىسىدا ئالاھە-دە شۆھرەت قازاندى. چىنەباغ مەسچىتىنىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن سۈيدۇڭ خەلقى ھوشۇر مۇھەممەت ئاكىنىڭ يېتەكچىلە-كىدە بىر زامانىۋى مەكتەپ قۇرۇشقا ئاتلاندى. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن تۇنجى قېتىم موللا ھېلىم ئاكا ھاكىم بولغان چاغ ئىدى. موللا ھېلىم ئاكا، ھوشۇر مۇھەممەت، شايا‌خۇن، سەلەي

ئاخۇن، باھاۋۇدۇن ئابلا خوجايېف، ھەسەن قازى، توقسۇن ھاجى، كەنجىھاجى قاتارلىق يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەكـ
تەپ قۇرۇلۇشىغا ئىئانە توپلاش پائالىيىتى ۋە ماددىي تەييارلىق ئىشلىرى ئومۇميۈزلۈك باشلىنىپ كەتتى. 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئىمىن پەرھاڭ (بۇ كىشى ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىققان چاغلىرىدا بىناكارلىق ۋە نەقاشلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان) ئابدۇرېھىم ياغاچچى، توختىئاخۇن ئۇستام، ھەبىـ
بۇللا ۋە موللاق تامچىلار ۋە نەچچە ئون ئىشچىغا باشلامچىلىق قىلىپ، قۇرۇلۇشنى باشلىۋەتتى. ئۇلارنىڭ تاماق ۋە ئۇسسۇزلۇقـ
لىرىنى مەھەللىدىكى جامائەت ئۈستىگە ئالدى. 1935 ـ يىلى مەكتەپنىڭ ياغاچچىلىق، تامچىلىق قۇرۇلۇشى پۈتتى. ياز ئايلىـ
رىدا غوجىئاخۇن مەشچى سىرچىلىق ئىشىنى، توختى ياغاچچى ئەينەك قويۇش ئىشىنى پۈتتۈردى. پارتا ـ ئورۇندۇق، دوسكىلار 1934 ـ، 1935 ـ يىللىرى قىش پەسلىدە ياسىلىپ بولدى. ئىككى تارتمىلىق ئۈستەلدىن ئالتىسى، بىر كىشىلىك ئورۇنـ
دۇقتىن 15 ى، ئۆرە پۈتلۈق دوسكىدىن سەككىزى، تۆت كىشـ
لىك پارتىدىن 60 ى، ئۇچ كىشىلىك ئورۇندۇقتىن 60 ى، ئىشـ
كاپتىن ئىككىسى ياستىلدى. 9 ـ ئايدا سەككىز سىنىپ، بىر چوڭ زال، بىر ئىشخانىدىن تەركىب تاپقان ئىككى قەۋەتلىك مەكتەپ بىناسى قەد كۆتۈردى، ئەتراپىغا قورۇق تام سوقۇلدى.

1935 ـ يىل 9 ـ ئايدا مەكتەپنىڭ پۈتۈش، ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى تەنتەنە ۋە داغدۇغا ئىچىدە ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ ۋەكىللىرى قاتـ
ناشتى. ئوقۇش باشلىغان دەسلەپكى چاغلاردا 200 دىن ئوشۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، بەش سىنىپتا دەرس ئۆتۈلدى. ئو ـ قۇغۇچى قوبۇل قىلىش تەشۋىقاتىغا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يېتەكـ
چىلىك قىلدى. ياسىن خۇدابەردى، غەبى ھەسەنوف، ئابلىز مۇ ـ ھەممىدى، باھاۋۇدۇن ئابلا خوجايېف قاتارلىقلار تەشۋىقات خىز ـ مىتى ئىشلىدى. ئاباباكرى ئەپەندى مەكتەپنىڭ تۇنجى قېتىملىق مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. 36 ـ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپا ـ

قىدىن كەلگەن خەمىت ھەكىموف، ئاندىن كېيىن ياسىن خۇدا-بەردى، ھاجىيېف قاتارلىقلار ئۇستىگە ئالدى. ياسىن ھاجى، رو-زەم مۇھەممەدى، ياسىن موللا، مۇھەممەتخان، ئابدۇرېشىت ھەلە-موفلاردىن تەركىب تاپقان مەكتەپ باشقۇرۇش مەمۇرىي كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇردى. ئاباباكرى، خەمىت ھە-كىموف، سەيدىن ھەزرەت، قۇربان نىياز، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ئەۋەتىلگەن باقەم، تۇرسۇن مۇھەممەتخان قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچى-لىق قىلدى. شۇ چاغدا ئۆتۈلگەن دەرس تۈرى: 1) دىنىي بىلىم (قۇرئان، ھەدىس، ئېتىقاد، ئىبادەت، مۇئامىلەت). 2) ئانا تىلى بىلىمى (ئۇيغۇر تىلى، ئىملا، سەرف تۈركىي، نەھۋى تۈر-كىي، ئەدەبىيات). 3) چەت تىلى بىلىمى (رۇسچە، خەنزۇچە). 4) پەننىي بىلىملەر (ھېساب، كەسىر، سىياسەت، جۇغراپىيە، تەبە-ئەت). 5) تارىخ بىلىمى (تارىخى ئىسلام، تارىخ ئومۇمىي، ئۇيغۇر تارىخى). 6) باشقا دەرسلەر (مىللىي ئاھاڭ، قول ئىشى، ئەخلاق، گىمناستىكا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

1937 ـ، 1938 ـ يىللىرى يازلىق تەتىلدە مۇشۇ مەكتەپنىڭ 2 ـ قەۋىتىدە ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىپ، ھەرقايسى ۋىلايەت-ۋە ناھىيىلەردىكى شۆبە مەكتەپلەرگە ئاز كەم 40 ئوقۇتقۇچى تەر-بىيىلەپ بېرىلدى. بۇ كۇرسقا خەمىت ھەكىموف، ھۇسەين ئە-پەندى، مۇھەممەتخان ئەپەندى قاتارلىقلار دەرس بەردى. داۋۇت تۇ-رەخمەت، سۇلايمان تۇرەخمەت، يۇسۇپ ساقال، غەبى ھەسەنوف، خۇدا بەردى، ئابلاخان، ئايشەم ھاجى، زۆرەم يۇنۇس، پاتەم سادىق (يېتىم پاتەم)، خەلىپەم ئابدۇكېرىم قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار يې-تىشىپ چىقىپ، ھەرقايسى شۆبە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1939 ـ يىلى ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش ئۈچۈن ئايشەم ھاجى، پاتەم سادىق، خەلىپەملەر ئىلى مىللەتلەر گىمنازى-يىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى، ئۇلار ئۇچ يىل ئوقۇپ، ئوقۇشنى تولۇق پۈتتۈرۈپ سوۋېدۇڭگە قايتىپ كەلگەن چاغلاردا «خەيرىيە»، «نەمۇنە» مەكتەپلەردە ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى. ئوتتۇرا سىنىپ-تا ئالگېبرا، گېئومېتىرىيە، فىزىكا، خىمىيە پەنلىرى ئۆتۈلدى.

سۈيدۈك مائارىپ تارىخىدا بىرىنچى قەدەمدە ئاياللارنى تەربىيىلەش ئىشى باشلاندى. سەھنە ئەسەرلىرىدە ئاياللار رولىنى ئەرلەر ئويناپ چىقىشىنىڭ ئورنىغا، ئاياللار رولىنى ئاياللار ئېلىپ چىقىدىغان بولدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشەببۇسى ۋە ياردىمى بىلەن «خەيرىيە» مەكتىپىدە سانايى نەفىسە قۇرۇلۇپ، بىر مەھەل جىددىي تەييارلىقتىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرى ياسىن خۇدابەردىنىڭ بۇۋاستە رياسەتچىلىكى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ رولغا چىقىشى بىلەن، ناھىيىدە تۇنجى قېتىم «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان» درامىسى ئوينالدى؛ ئارقىدىنلا يەنە بىرقانچە كلاسسىك درامىلار ۋە كوزىسىرتلار ئوينىلىپ، قىزغىن ئالقىشقا سازاۋەر بولدى؛ خەلق ئارىسىدا سۈيدۈكدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت بۇلىقى ـــ «خەيرىيە» مەكتەپ، دېگەن گەپ تارقالدى.

1936 ـ ، 1937 ـ يىللىرى تۇنجى قېتىم مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومى (شاھادەتنامە) تارقىتىلدى. شاھادەتنامىلەر غۇلجىدىكى «يۇسۇپ تاش مەتبەسى»دە بېسىلدى.

1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سۈيدۈك ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ھېزىمخان تارانچى دېگەن كىشى باشلىق بولغاندىن كېيىن، مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى مائارىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدى. دەرس سېتكىسى ۋە دەرس پروگراممىلىرىنى مائارىپ ئىدارىسى سوۋېت پروگراممىلىرى بويىچە تۈزۈپ بەردى.

4. «يېڭى قەدەم» مەكتىپى. بۇ مەكتەپ خەلق تەرىپىدىن 1940 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا كونا لەڭگەر بازىرىنىڭ ئەتراپىغا قۇرۇلدى. مەكتەپتە بىرقانچە باشلانغۇچ سىنىپ ئېچىلدى، ئەممىگومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنگە قەدەر داۋام قىلىپ تارقاپ كەتتى.

5. لاستاي مەكتىپى. بۇ مەكتەپ قازاق قېرىنداشلارنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان بولۇپ، بىرلا قوش سىنىپتىن ئىبارەت ئىدى.

سۈيدۈك ناھىيىسىدىكى مەكتەپلەر قۇرۇلغاندىن تارتىپ

ئۆلكه ئازادلىقىغا قەدەر جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە ئۇچۇن نۇرغۇن-لىغان كەسىپ ئەھلى ۋە ياراملىق كىشىلەرنى يېتىشتۇرۇپ بەر-دى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ياسىن خۇدابەردى (ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سابىق رەئىسى).

2) ئابلىز رەخمۇف (خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى).

3) ئەخمەت ساقىيېف (ئاپتونوم رايونلۇق تاشيول ئىدارىسىنىڭ باشلىقى).

4) ياسىن كېرىم (ئاپتونوم رايونلۇق كۆمۈر سانائەت نازارىتىنىڭ نازىرى).

5) ۋاھاپ خېلىل (شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسورى).

6) ئابلىز مۇھەممەدى (ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى).

7) داۋۇت تۇرەخمەت (ئاتاقلىق يازغۇچى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋاپات بولدى).

8) مۇھەممەت ئىمىن ئۆمەروف (مىللىي ئارمىيىدە سىياسىي رەھبەر بولغان).

9) ئابدۇللا شاياخۇنوف (مىللىي ئارمىيىدە پولك دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار بولغان).

10) ئوسمانقارى (ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى).

12. ھەسەن داۋۇت (ئۇرۇمچى شەھىرى يېڭى شەھەر رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى).

سۈيدۈڭدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇپ ئازادلىقتىن كېيىن يېتەشىپ چىققان نۇرمۇھەممەت دۆلەتى، غوپۇر ھاپىز، مۇھەممەت قادىر، مىجىت ئەپەندى، مۇھەممەت رېھىم قاتارلىق نەچچە 100 لەگەن كادىر، زىيالىي، ئوقۇتقۇچىلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھېلىھەم ئۆز ئەجرىنى سىڭدۈرمەكتە.

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى سەنئەت ئىشلىرىغا نەزەر

غەيرەت ئەخمەت

تاھىر تاشباياۋ

تارباغاتاينىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلانغان يېڭىچە مائارىپى تارباغاتاينىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئويناندى. تارباغاتاينىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى چۆچەك شەھىرىنى ئاساس قىلىپ تەرەققىي قىلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغا كەلگەندە چۆچەك شەھىرىدە ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى ئائىلە ـ مەھەللىلەردىن سەھنىگە يۈزلەندى. 1925 ـ يىلى «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىنىڭ نەشر قىلىنىشى سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن يۈز كۆرۈشۈشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى.

1930 ـ يىللاردا چۆچەك شەھىرىدىكى ئوتۇن بازىرىدا ياغاچ سەھنە ياسىلىپ خەمىت ھېكمى، پەردە ئەلىيېۋا، قەمبەرخانىم، گۈلبەھرەم، نىياز ئىسھاقى، ئەبەيدۇللا باست، ئەخمەتجان سەيپۇللىن قاتارلىقلار تۇنجى قېتىم «بىرى سېنىڭ ـ بىرى مېنىڭ» ناملىق دراما سەھنىدە ئويناندى. 1934 ـ يىلى ئەتىيازدا چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك ياشلىرىدىن تەركىب تاپقان سەنئەت كۇرژۇكى تەشكىل قىلىندى. كۇرژۇكقا خەمىت ھېكمى رەھبەرلىك قىلدى. كۇرژۇك ئەبەيدۇللا باست يازغان «ئانارخان» دراما سەھنىدە ئويناندى. پەردە ئەلىيېۋا ئانارخان رولىنى، خەمىت ھېكمى يېگىت رولىنى ئالدى (خەمىت

هېكمى بىلەن پەردە ئەلىيېۋا چۆچەكتىكى تۇران مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، ئىككىسى ئەر - خوتۇن ئىدى). پەردە ئېلىـ-يېۋاتقان ئەسلىمسىدە: «شۇ چاغلاردا خەمىت هېكمى ماڭا تەر-بىيە بېرىپ: دراماننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەركىن نىكاھلىنىشى ۋە ئۇلارنى ئىنسانىي هوقۇققا ئىگە قىلىش ئۈچۈن بولغان كۈرەشتىن ئىبارەت. بىز خوتۇن - قىزلارنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز لازىم دەيتتى» دەپ يازىدۇ.

1936 - يىلغا كەلگەندە سەنئەت كۈرژۈكى تەرەققىي قىلىپ سانائىنەفىسە ئۈيۇشمىسى بولۇپ قۇرۇلدى. ئادەمى ئون نەچچە-دىن 40 — 50 كە يەتتى. ئۈيۇشما رەھبەرلىرى نىياز ئىسھاقى، ئاۋۇت هاجى، مىرتۆمۇر جامالى، ئابدۇخالىق ئەپەندىلەر بولۇپ، ئۇلار دراما ئىشلىرىغا بۇاستە قاتناشتى. شۇ يىللاردا چۆچەك سەھنىلىرىدە يەنە ئەبەيدۇللا باست يازغان، زالىم بەگ ۋە شاڭ-يولارنىڭ هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۇچ - تۆت خوتۇنلۇق بولۇۋا-لىدىغان زوراۋانلىقى تەسۋىرلەنگەن «پارىخور شاڭيو» ناملىق دراما سەھنىدە ئوينىلىپ خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىش-تى. نەتىجىدە ئارتىس، دراماتورگلار جانلىنىپ، خەمىت هېكمى يازغان «ئەخمەت سەررابى»، «سۆلەت»، «شەرمەندىلەر»، «جەلىگۇر» (يانچۇقچى)، «پىرىخون»، «ئانارخان» (قايتا ئىشلەنگەن) قاتارلىق ئوپېرا، دراما، كومېدىيىلەرنى سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچى زۇنۇن قادىر يازغان «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» قاتارلىق دراملارمۇ ئەينى زامانىدا چۆچەك سەھنىلىرىدە ئوينالدى.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش زۆرۈركى، سەيپىدىن ئەزىزى 1937 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوقۇشنى تاماملاپ چۆچەككە خىزمەتكە كەلدى. ئۇ چۆچەكتە ئىشلىگەن مەزگىلدە تارباغاتاينىڭ سەنئەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا نۇرغۇن تەشكىلاتچىلىق خىزمىتى ۋە جاپالىق ئەمەلىي خىزمەت-لەرنى ئىشلەپ، ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. بۇ يەردە سەي-پىدىن ئەزىزنىڭ «ئۆمۇر داستانى»دىن تۆۋەندىكى نەقىلنى بې-

ربپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق. بۇ ئۇنىڭ خىزمىتىنىڭ مەلۇم تەرە-پىنىلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ:

«چۆچەكتە خىزمەت قىلغان مەزگىلدە مېنىڭ كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ قاتناشقان بىر ئىشىم سەنئەت، مەدەنىي ئاقارتىش خىزمىتى بولدى. ئۇ ۋاقىتلاردا ئۆلكە ۋە ۋىلايەتلەردە، ناھىيىلەر-دە ھەر مىللەتنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى بولاتتى. بۇ ئۇيۇشمىلار ئۆشرە - زاكات كىرىمى بىلەن مەكتەپ باشقۇرغاندىن باشقا، كۇچىگە قاراپ سەنئەت ئىشلىرىنىمۇ قىلاتتى. مەن چۆ-چەككە بارسام سانايىنەفسە دېگەن بىر ئۆمەك بار ئىكەن، لېكىن كۇچى ئاجىز ئىكەن. بىزنىڭ بارغان ۋاقتىمىز دەل مۇشۇنداق ۋاقىتقا توغرا كەپتۇ. بىزنى كۆرۈپ ئۇيۇشمىنىڭ رەئىسىدىن تارتىپ ئامبارچىسىغىچە بىزگە يېقىنلاشتى، بولۇپمۇ ھەۋەسكار ئارتىسلار بىزگە تېخىمۇ يېپىشتى. ئۇ ۋاقىتتا سوۋېتتە ئوقۇپ كەلگەنلەرنىڭ «تاشكەنتچىلەر» دېگەن نامى بار ئىدى. چۆچەككە بارغان بىز ئۇچ تاشكەنتچىدىن ئۇلارنىڭ چوڭ ئۇمىد كۇتكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇزاق ئۆتمەي مېنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا باش كاتىپلىققا سايلىدى. رەئىس بىر چالا ساۋات ئادەم ئىكەن، ئۇ-نىڭغا جىقراق ياردەم قىلىشقا توغرا كەلدى. ئۇندىن باشقا مەن كۆچىلىكنىڭ ياردىمى بىلەن سانايىنەفسە ئىشلىرىغا قاتناشتىم.

ئۇيغۇر سەنئىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، چۆچەك سەھنە-سىدە باشقا مىللەتلەردىن ئۆتۈپ كېتىش، دېگەن قارارغا كەلدۇق. تاتارلاردىن ئۆتۈشمىز قىيىن ئىدى. ئۇزبېكلەر، تاتارلار خېلى مۇرەككەپ ئويۇنلارنى قويىدىكەن، بولۇپمۇ تاتارلار ئىچىدە ھە-ۋەسكار زىيالىيلار جىقكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەيپۇللىن دېگەن مەخسۇس ئوقۇغان بىر رېژىسسورى بار ئىكەن، ئۇنىڭ رولى چوڭ ئىكەن. بىز: «تاتارلارغا يېتىشىپ ئېشىپ كېتىش» دېگەنگە كۆ-زىمىز يەتمىسىمۇ، غەيرەت بىلەن مۇشۇ قارارنى قىلدۇق. ئاۋۋال ئادەم سانىنى كۆپەيتتۇق، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، ئاندىن قالسا موزدوزلار، ساتراشلار، سەيپۇڭلار ۋە ئائىلىدىكە-لەردىن سەنئەتتىن بىرئاز خەۋىرى بار، ئانچە - مۇنچە دۇتار -

راۋاپ چېلىپ ناخشا ئېيتالايدىغان، ئۇسسۇل ئويناپالايدىغانلارنى توپلىدۇق. ئۇلارنى مۇزىكىچى، كونسېرتچى قىلىپ ئىككىگە بۆلـ دۇق. كېيىنرەك بىزنىڭ ئۆمىكىمىز يالغۇز كونسېرتچى بولۇپلا قالماستىن، دراممۇ ئويناپىدىغان دەرىجىگە يەتتى. ھەممىمىز ھە ـ ۋەسكارلار بولغانلىقتىن، ئىشتىن تاشقىرى كەچقۇرۇن مەشغۇلات قىلاتتۇق. ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىنلا ئۇيۇشمىغا يىغىلىپ، سائەت 10 ـ 11 ـ گىچە، ئالدىراش ۋاقىتلاردا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق ئىشلەيتتۇق، گاھىدا يەكشەنبە كۈنلىرىمۇ دەم ئالمايتتۇق. ھە ـ ۋەسكار دېسە ھەۋەسكارنىڭ تازا ئۆزى بولدۇق. ھېچكىمگە تەشۋىق قىلىش ھاجەت ئەمەس ئىدى، ھەممەيلەندە دېگۈدەك بىر خىل ئاكتىپ، ھەربىرىتچان سەنئەتكە بېرىلىش كەيپىياتى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

كېيىنرەك ئايىمنىمۇ مەكتىپىدىن سوراپ كەچلىكى ھەرد ـ كىتىمىزگە قاتناشتۇردۇق. ئۇلارنىڭ گىمنازىيىسى مەكتەپ ئو ـ قۇغۇچىلىرىنىڭ كونسېرتلىرىنى قويۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭدا ئايىم ئۇسسۇل، ناخشىلارغا چىقاتتى، قارىساق ئۇلارنىڭ ماھارىتى يامان ئەمەس. كېيىن مەكتەپ رەھبەرلىكىنىڭ تەلىپى بويىچە مەن ئۇلارغا بىر پەردىلىك «18 ـ سېنتەبىر» ناملىق سەھنە كىتابى يېزىپ بەردىم ھەم ئۇنى قويۇشقا ياردەم قىلدىم، ئۇنىڭ مەزمۇنى ياپونغا قارشى ئۇرۇش ۋاقتىدا شەرقىي شىمال تاغلىرىدىكى ئايال پارتىزانلارنىڭ كۈرىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئايىم مۇھىمراق رولغا چىقىپ، خېلى تۈزۈك ئويناندى. شۇ ۋاقىتلاردا بىز «قانلىق داغ» ناملىق سەھنە كىتابىنى قويماقچى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئا ـ ساسىي رول روشەنگۈل ئۇچۇن ئارتىسكا تاپالمايۋاتاتتۇق، ئايىمنى مەكتىپىدىن سوراپ ئەكېلىپ شۇ رولغا قاتناشتۇردۇق. بىرىنچى قېتىم درامىغا قاتنىشىشقا قارىماستىن، ئۇ خېلى ياخشى ئويـ نىدى. شۇنىڭ بىلەن سانايىنەفەسىمىزگە قوشۇۋالدۇق.

سەنئەت ئىشلىرىمىز كۈندىن ـ كۈنگە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. 1938 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا كونسېرتتا خېلى ئىلگىرد ـ لەشتىن باشقا، بايىقى «قانلىق داغ» درامىسىنى قويدۇق. 1939 ـ

يىلىدىن باشلاپ بىرقانچە سەھنە كىتابلىرىنى قويدۇق. مەسىلەن: «شانلىق غەلىبە» (ياپونغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا)، «چىقىرىلمىغان مېھمانغا سوۋغا» (ياپونغا قارشى ئۇرۇش تېمىسىدا)، «باي ۋە مالاي» (ھەمزە ھېكمىزادىنىڭ ئەسىرى، بۇ ئەسەرنى مەن شىنجاڭ شائىتىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ بىرئاز ئۆزگەرتكەنىدىم)، «ئانارگۈل»، «ئارشىن مال ئالان» (تەييار قىلىپ قويالماي قالىدۇق) ۋە «ئىككى بايغا بىر مالاي» ھەم «خىيالىي دوختۇر» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى قويدۇق. 1941 ـ يىلىغا كەلگەندە خېلى تەرەققىي قىلىپ، باشقا مىللەت سانائىتىنىڤسەلىرىدىن ئۆتۈپ، تارلارغا يېتىشىپ قالدۇق. ئاخىرى 1942 ـ يىلى بولسا كېرەك، «ئىككى بايغا بىر مالاي» دېگەن ئەسەرنى (بۇ ئىتالىيىنىڭ مەشھۇر دراماتورگى كارلو گولدونىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، خېلى داڭقى چىققان ئەسەر ئىدى) قويغاندىن كېيىن بىز ئۆزىمىزنى تاتارلاردىن ئېشىپ كەتتۇق دەپ ھېسابلىدۇق. بۇنى بىزلا ئەمەس تاتار رېژىسسور سەيپۇللىنىڭ ئۆزى ئىقرار قىلغانىدى. چۆچەكتىكى سۇۋېتلىكلەر (كونسۇلخانا خادىملىرىدىن باشقا «ساۋسىن تورگ» دەپ ئاتالغان سودا ئورنىنىڭ خادىملىرى قوشۇلۇپ سۇۋېتلىكلەر خېلى جىق بولىدىغان)نىڭ تەلىپى بىلەن ئۇلارغا مەخسۇس قويۇپ بەردۇق. سۇۋېتلىكلەردىنمۇ خېلى ياخشى ئىنكاس چىقتى. ئۇلار چۆچەكتە بۇ ئەسەرنىڭ مۇشۇنچىلىك سەۋىيىدە قويۇلۇشىغا ئىشەنمەيتىكەنمىش.

مەن بۇلارنى ئېيتىش بىلەن ئۆزۈمنى، ئاشۇ بىزنىڭ ھەۋەسكار ئارتىسلىرىمىزنى ماختىۋالماقچى ئەمەس، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بىزنىڭ يازغان ۋە قويغان ئەسەرلىرىمىز، كونسېرتلىرىمىز ھازىرقى سەۋىيە بىلەن ئۆلچىگەندە خېلى تۆۋەنلىكىدە گەپ يوق، ئەمما ئاشۇ ۋاقىتتا، شۇ شارائىتتا، شۇ موزدوز، ساتراشلار ۋە ھەۋەسكار زىيالىيلاردىن تەركىب تاپقان ئىشتىن سىرتقى سەنئەتچىلەر بىلەن ئاشۇنداق خېلى چوڭ ـ چوڭ ئەسەرلەرنى شۇ سەۋىيىدە قويالىشىمىز ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاساسەن ئۆزىمىز يازغۇچى، ئۆزىمىز رېژىسسور،

ئۆزىمىز سەھنە دېكراتسىيىچى، ئۆزىمىز ئارتىس ھەم مۇزىكانت ھەم كونسېرتچى، ھەم دراماتچى، ھەم سەھنىدە قويالىغۇچى ئىدۇق. ئىش قىلىپ قولدىن كەلگەننى ئايماي قىلىدىغان بىر ئاكتىپ كوللېكتىپ ئىدۇق. بۇنداق قىلىشتىن ئالىدىغان چوڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت يوق. تاپقان كىرىمنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئارتىسلارغا بۆلۈپ بەرسەكمۇ بۇ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. پۇل ئۇچۇن دەپ سەنئەتكە قاتناشقان بىرەركىمنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. بۇ ئۆلىمىز راستى بىلەن ئېيتقاندا، ھەقىقىي ھەۋەسكار، چوڭ يۈرەك، كۆرەشچان بىر ئۆمەك ئىدى. ھازىرقى شارائىتنى تارازا قىلىپ ئەمەس، ئۆز ۋاقتىدىكى شارائىتتىن تۇرۇپ بۇ سانايىنەفسىگە ۋە ھەۋەسكار سەنئەت خادىملىرىغا يۇقىرى باھا بېرىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

چۆچەك ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ئاشۇنداق نەتىجىلىك پائالىيىتىنىڭ پۈتۈن ئۆلكىگە تەسىرى زور بولغان، شۇ ئۆمەكتە يېزىلىپ سەھنىگە قويۇلغان بىرنەچچە سەھنە كىتابى ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن بېسىلىپ ئۆلكە بويىچە تارقىتىلىپ بىرقانچە جايلاردا سەھنىگە قويۇلغانىدى.»

1936 ـ يىل 10 ـ ئايدا خەمىت ھېكىمى، پەرىزە خانىملار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يۆتكەلدى، بۇ چاغدا چۆچەك سەھنىلىرىنىڭ ئاساسلىق ئارتىسلىرى قەمبەرخان ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسى گۈلبەھرەملەر بولۇپ قالدى. 1940 ـ يىلى قەمبەر خانىم بىلەن گۈلبەھرەم ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا يۆتكەپ كېتىلدى.

تارباغاتاي ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ يەنە بىر گۈللىنىش دەۋرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى چۆچەكتە غەلىبە قىلغاندىن كېيىن باشلاندى. 1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى قارمىقىدا مەدەنىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، سۈلتان قاناپىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى مائارىپ ئىدارىسى 7 ـ نومۇرلۇق بۇيرۇق ئېلان قىلىپ، مىرئابدۇللانى چۆچەك خەلق كۆلۇبىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىدى. 10 ـ

ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار، رۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۇرژۇكلىرى قۇرۇلدى ھەمدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىرلەشكەن تىياتىر كۇرژۇكى تەشكىل قىلىندى، كۇرژۇكقا غابىتجان باشلىق، ھەر-قايسى سەنئەت كۇرژۇكلىرىنىڭ باشلىقلىرى مۇئاۋىن باشلىق بولدى. ئۇيغۇر كۇرژۇكىغا باھاۋۇدۇن نۇرى، قازاق كۇرژۇكىغا كەرىم سالىموف، ئۆزبېك كۇرژۇكىغا تاجى مەھمۇت، تاتار كۇر-ژۇكىغا ئابابەكرى ئوسمانى، رۇس كۇرژۇكىغا مىرويىدوۋنا باش-لىق بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا دۆربىلجىن، شىخو ناھىيىلىرىدىمۇ دراما، سەنئەت كۇرژۇكلىرى قۇرۇلدى. 1946 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئۇيغۇر كۇرژۇكىغا پاتىگۇل خانىم، قازاق كۇرژۇكىغا ئامىنا خۇسەينىۇۋا، ئۆزبېك كۇرژۇكىغا ھەمرايى خانىم، تاتار كۇرژۇكىغا مەغمۇرە خانىم، رۇس كۇرژۇكىغا ئا. مىۋىيشۇۋا مۇ-ئاۋىن باشلىق بولدى. شۇ كۈنى يەنە كىتاب يېزىقچىلىق ھەيئىتى تەسىس قىلىندى، ئابدۇقادىر زۇنۇنى باشلىق، پۈزەيىل ئىسلام، دۇبېك شالغىنبايېف، ئابابەكرى ئوسمانى مۇئاۋىن باشلىق بول-دى. شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى تارباغاتاي ۋالىي مەھكە-مىسى قارىمىقىدا ھەر مىللەت تىلىدىكى سەھنە ئەسەرلىرىنى تەكشۈرۈپ باھالاش ھەيئىتى تەسىس قىلىندى، پۈزەيىل ئىسلام، دۇبېك شالغىنبايېف، ئابدۇقادىر زۇنۇنى، ئابابەكرى ئوسمانى، مەھمۇتجان ئىلھامجانوف، خىسام باۋىن، تېلمۇھەممەت ئەخمەتوف قاتارلىقلار رەھبەر بولدى. ھەيئەت 10 باب، 33 ماددىلىق نىزام-نامە تۈزۈپ چىقتى. ئۇ مەزگىللەردە سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئەزالە-رى ئىشتىن سىرتقى خادىملار بولۇپ، مەخسۇس ئادەم ئورۇنلاش-تۇرۇلمىغان. چالغۇ ئەسۋابلىرى ۋە دېكىراتسىيە بۇيۇملىرى چۆچەك، دۆربىلجىن خەلق كۇلۇبلىرى ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەر-نىڭ مائارىپ ئىدارىلىرىدە بولۇپ، كۇرژۇكلار ئورتاق ئىشلىتە-تتى. سەھنە كىيىملىرىنى ئارتىسلار ئۆزلىرى تەييارلايتتى. تارىا-غاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسى چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تو-لۇقلاش ئۈچۈن 1948 ـ يىلى مالىيىدىن پۇل ئاجرىتىپ، سوۋېت

ئىتتىپاقىدىن بىر يۇرۇش دۇخوۋوي مۇزىكا (17 كىشىلىك)، 20 ماندالىن، 20 گىتار، 10 بالالايكا، 10 دۇتار، 10 دومبۇرا كىر-گۇزدى.

ئارتىس تەربىيىلەش ئىشى ئىشتىن سىرت ئېلىپ بېرىلدى. ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ سەنئەت بۆلۈمى 1946 - يىل 3 - ئايدا غۇلجىدىن مۇزىكا ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، چۆچەك شەھىرىدە ئۇچ ئايلىق ئۇيغۇر، ئۆزبېك مۇزىكانتلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى. 1947 - يىل 4 - ئايدا ۋىلايەتلىك ئايالالار جەمئىيىتى ئىككى ئايلىق ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار مىللىي ئۇسسۇلى كۇرسى ئاچتى. 1948 - يىلى ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ رۇس بۆلۈمچىسى بىر ئايلىق تانسا كۇرسى ئاچتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ۋىلايەتلىك ياشلار تەشكىلاتى ئىككى ئايلىق دۇخوۋوي مۇزىكا ۋە تارلىلىق چالغۇ كۇرسى ئاچتى. 1949 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن باشلاپ ۋىلايەتلىك «ئىتتىپاق» كومىتېتى باشچىلىقىدا ئۇچ ئايلىق ئۇيغۇرچە مۇزىكا، ئۇسسۇل كۇرسى ئاچتى. 1949 - يىل 6 - ئايدىن 1950 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە تۆت سىنىپ، 110 ئادەمگە ئۇچ ئايلىقتىن مىللىي مۇزىكا، تارلىلىق چالغۇ كۇرسى ئاچتى. كۇرس ۋاقتى جۇمە كۈنى كەچ سائەت 6 دىن 10 غىچە بولدى. كۇرسانتلاردىن ھەق ئېلىنمىدى، كۇرس خىراجىتىنى كۇرسنى تەشكىللىگۈچى ئورۇنلار ئۈستىگە ئالدى.

ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئارتىسلارنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن رىغبەتلەندۈرۈپ تۇردى. مەسىلەن: ۋالىي باسىباي بىر قېتىملىق كونسېرت كېچىلىكىدە تۇرانقىز ئىسىملىك ناخشىچىنىڭ «ئوقۇ - ئوقۇ ئالغا باس» دېگەن ناخشىسىنى ئاڭلاپ، «ياخشى ناخشا ئېيتتىڭ، نادانلىق بىز بىلەن كەتسۇن» دەپ، نەق مەيدانىدا 200 دوللار بىلەن مۇكاپاتلىدى. مۇئاۋىن ۋالىي مەنسۇر روزىيېف 1946 - يىل 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت كۇرژۇكىنىڭ «خىيالىي دوختۇر» ناملىق دراممىسىنى كۆرگەندىن كېيىن 28 - كۈنى «خەلق ئاۋازى» گېزىتىدە تەبرىكنامە ئېلان

قىلىپ، دىرامىنىڭ ياخشى ئورۇندالغانلىقىنى تەبرىكلەپ، ئار-تىسلارنى رىغبەتلەندۈردى. 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ۋالىي مەھكىمىسى 39 - نومۇرلۇق قارار چىقىرىپ، سەنئەت ئىشلىرىدا ئەمگەك سىڭدۈرگەن غابىتجان ھاكىمى، مىرتۆمۈر جامالى، مەغمۇرە ئابدۇلبىتىپىۋا، ئابدۇلئەزىز تىلالايىف، كەرىم ئەپەندى، سابىر مەخمىيتوف، زۇبەيدە ئاشماخۇن قىزى، بۇبىخان روزاخۇن قىزى، پاتاناش توتاش، خەببە سوپاخۇن قىزىدىن ئىبارەت 10 كىشىنىڭ ھەر بىرىنى 500 دوللار بىلەن مۇكاپاتلىدى. 1947 - يىل 5 - ئايدا يەنە 27 ئارتىس، مۇزىكانت، يازغۇچىنى تەقدىرلىدى. 1949 - يىل 9 - ئايدا ئۆلايەتلىك «ئىتتىپاق» كو-مىتېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ بىر يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 28 ئارتىس، مۇزىكانت ۋە يازغۇچى تەقدىرلەندى.

1945 - يىل 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تارباغاتاي ئۆلايىتى ئازاد بولغاندىن كېيىنكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى ھۆكۈ-مەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا تەشكىللىنىك راۋاجلاندى. 1945 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى «بىزنىڭ تا-ۋۇش» گېزىتى نەشر قىلىنغان كۈندىن باشلاپ مەخسۇس ئەدەبىيات بېتى تەسىس قىلىنىپ، ھەر مىللەت تىلىدىكى ئەدەبىي ئە-سەرلەر ئېلان قىلىندى. شۇ يىلى 12 - ئايدا ئۆلايەتلىك ماۋارىپ ئىدارىسى ئەسلىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇ-يۇشمىلىرىدىن ئۆتكۈزۈۋالغان كىتابلارنى رەتلەپ، ھەر مىللەت تىل - يېزىقىدىكى 82 دراما كىتابىنى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىگە ئۆتكۈزدى. 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ۋالىي مەھكىمىسى 22 كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرنى ھەر مىللەت سەنئەت كۈرژۈكلىرىنىڭ سەھنىلەشتۈرۈپ ئويناپ چە-قىشى ئۈچۈن تەستىقلىدى ھەمدە دۇببك شالغىنبايىف، يۈسۈپ-بېك مۇخلىسوف، تېلمۇھەممەت ئەخمەتوف، خەيرۇلبەشەر تۇي-كىن، ئابدۇقادىر زۇنۇنى، ئەخمەتقالى سېيىتبايىف قاتارلىق زىيا-لىيلارنى زامان تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان سەھنە ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلىشقا تەشكىللىدى. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى

قازاق سەنئەت كۇرژۇكى «قىز جىبەك» ئوپېراسىنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ تۇنجى سەھنە پەردىسىنى ئاچتى. 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۇيغۇر سەنئەت كۇرژۇكى «خىيالىي دوختۇر» درامىسىنى ئويناندى. 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۆزبېك سەنئەت كۇرژۇكى «تىكەنلى گۈللەر» تىياتىرىنى، 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شىخو ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر ـ قازاق سەنئەت ئۆمىكى قازاقچە «شوغا» درامىسىنى، ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تاتار كۇرژۇكى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى چۆچەك خەلق كۈلۈبىدا «شاتاشقانلار» (چېتىل ـ غانلار) تىياتىرىنى، 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى «ئۆز سۆزلى قىز» درامىسىنى ئويناندى. شۇ يىلى چۆچەك شەھىرىدە 32 مەيدان تە ـ ياتىر قويۇلدى، 5 مەيدان كونسېرت كېچىلىكى، 8 مەيدان تانسا كېچىلىكى ئۆتكۈزۈلدى. دۆربىلجىن ناھىيەسىدە 10 مەيدان، شىخو ناھىيەسىدە 2 مەيدان، ساۋەن ناھىيەسىدە 2 مەيدان، چا ـ غانتوقاي ناھىيەسىدە 3 مەيدان تىياتىر ۋە كونسېرت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈلدى. 1947 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 39 مەيدان تىياتىر، 13 مەيدان كونسېرت قويۇلدى. 1948 ـ يىلى ۋىلايەت بويىچە 150 مەيدان تىياتىر، 15 مەيدان كونسېرت قويۇلدى. 1946 ـ يىلدىن 1950 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە 312 مەيدان تىياتىر قويۇلدى، ئۇنى كۆرگۈچىلەر 176 مىڭ ئادەم (قېتىم)گە يەتتى. 210 مەيدان كونسېرت قويۇلدى، ئۇنى كۆرگۈچىلەر 147 مىڭ 650 مىڭ ئادەم (قېتىم)گە يەتتى.

بۇنىڭدىن سىرت مەخسۇس ئۆمەك تەشكىللىنىپ ماناس ئالدىنقى فرونتىغا، شىخو ـ ساۋەن ناھىيىلىرىدىكى مىللىي ئارمىيە قىسىملىرىغا ھال سوراش يۇزىسىدىن كونسېرت قويۇپ بېرىپ تۇرۇلدى. مەكتەپلەردە تەشكىللەنگەن سەنئەت ئۆمەكلىرى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا تەييارلىق قە ـ لىشقا دائىر ئىجتىمائىي تەشۋىقات ھەرىكەتلىرىدە «1 ـ مايى» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «8 ـ مارت» خەلقئارا ئاياللار بايرىمى، «1 ـ ئىيۇن» خەلقئارا بالىلار بايرىمى، «12 ـ نويا ـ بىر» مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى غالىبىيەت كۈنى قاتارلىق

بايرام، خاتىرە كۈنلىرىدە كوچىلاردا، مەكتەپلەردە ھەر خىل مەزمۇندىكى كونسېرت نومۇرلىرى كۆرسىتىپ تۇرۇلدى. شۇ يىللاردا ھەر يىلى بىر - ئىككى قېتىم مەكتەپلەر ئارا سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلۈپ باھالىنىپ تەقدىرلىنىپ تۇرۇلدى. 1946 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - 27 - كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق مەكتەپلەر ئارا سەنئەت كۆرىكىدە مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپىدىن مەريەم دېكلاماتسىيە قىلىپ، 89.4 نومۇر بىلەن 1 - ، گۈلەندەمىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى مەريەم ئومارىۋا 87.3 نومۇر بىلەن 2 - ، نەمۇنە مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تەلغەت خەسەنوف 87 نومۇر بىلەن 3 - بولدى.

باشلانغۇچ مەكتەپلەر بويىچە گۈلەندەمىيە مەكتىپى باشلانغۇچ سىنىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى خەمىدە 91.6 نومۇر بىلەن 1 - ، يېڭى قەدەم مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى نۇراخۇن 90.2 نومۇر بىلەن 2 - ، ئۇيغۇر ئوغۇللار مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىبراھىم 88.2 نومۇر بىلەن 3 - بولدى. ھەرقايسى مەكتەپلەردىن ناخشا مۇسابىقىسىگە 10 دىن ئوقۇغۇچى قاتناشتى، مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى 94.9 نومۇر بىلەن 1 - ، گۈلەندەمىيە مەكتىپى بىلەن ئۇيغۇر ئوغۇللار مەكتىپى 2 - ، مەرىپەت مەكتىپى 3 - بولدى.

كونسېرت مۇسابىقىسىدە مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى 95 نومۇر بىلەن 1 - ، مەرىپەت مەكتىپى 92.5 نومۇر بىلەن 2 - ، ئۇيغۇر ئوغۇللار مەكتىپى 90.8 نومۇر بىلەن 3 - بولدى. ھەرقايسى تۈرلەر بويىچە ماددىي مۇكاپات بېرىلدى.

1949 - يىل 3 - ئايدا «ئىتتىپاق» ۋىلايەتلىك كومىتېتى چۆچەكتىكى ھەرقايسى مىللەت سەنئەت كۈرژۈكلىرى، ۋىلايەتلىك ئاياللار جەمئىيىتى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قاتناشقان 3 - نۆۋەتلىك سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزدى. كۆرەكتە ۋىلايەتلىك ئاياللار جەمئىيىتى «ئارشىن مال ئالان» كومېدىيە-

سىنى، ئۇيغۇر سەنئەت كۇرژۇكى «نوزۇگۇم» ئوپېراسىنى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى «كۇن چىقتى» دىرامىسىنى، تاتار سەنئەت كۇرژۇكى «تاھىر ـ زۆھرە» ئوپېراسىنى، قازاق سەنئەت كۇرژۇكى «قوزى كۆرپەش ـ بايان سۇلۇ» دراماسىنى، ئۆزبېك سەنئەت كۇرژۇكى «تىكەنلى گۇللەر» دراماسىنى سەھنىگە ئېلىپ چىقتى. رۇس سەنئەت كۇرژۇكى ئويۇن تەييارلىمغانلىقتىن بىر قېتىم تانسا كېچىلىكى، بىر قېتىم كونسېرت كېچىلىكى ئۆتكۇزۇپ بەردى. باھالاشتا تاتار كۇرژۇكى بىرىنچى، ئۇيغۇر كۇرژۇكى ئىككىنچى، ئۆزبېك كۇرژۇكى بىلەن قازاق كۇرژۇكى ئۈچىنچى، ۋىلايەتلىك ئاياللار جەمئىيىتى تۆتىنچى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بەشىنچى بولدى.

ئارتىسلارنى باھالاشتا تاتار كۇرژۇكىدىن مەخسۇت مۇناسىپوف، رەفىخ مۇناسىپوف، مىرتۆمۇر جامالى، مۇنىرە بېكباسۇا، ئەخمەت كاباييف؛ ئۇيغۇر كۇرژۇكىدىن تۇرانقىز، ئابدۇرېھىم روزاجى، ئابدۇرېھىم ئەخمىدى، سەمەت ئىسمائىل، ساپۇرا مەھمۇدۇا؛ ئۆزبېك كۇرژۇكىدىن تاجى مۇھەممەت، غابىدجان خاكىموف، فاتىخا ھاكىمجانۇا، مىرئىسمائىل مىرزاھىتباييف؛ قازاق كۇرژۇكىدىن نۇرقاسىم، تىلېمىش شەرىپۇا، مىرزاسادىق، سېيىتقازى؛ ۋىلايەتلىك ئاياللار جەمئىيىتىدىن باغىزا بەكباسۇا، ئىسمائىل ئىبراھىموف، خەمىت ئارسلانوف؛ خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىن سونىيا خانىم، جاڭ جېچېك، نەن خېماڭ، ۋاڭ جىيى؛ رۇس كۇرژۇكىدىن سويتنىكوف، ت. بىيۇىنۇا، ۋىنوگراتوۋا قاتارلىقلار تۆت دەرىجە بويىچە تەقدىرلەندى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ھەرقايىسى ناھىيىلەردىكى ھەر مىللەتتىن تەركىب تاپقان سەنئەت ئۆمەكلىرى، ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ يەرلىك كومىتېتلىرى، مەكتەپلەر سەنئەت كۆرەكلىرىنى ئۆتكۇزۇپ تۇردى. 1947 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ چاغانتوقاي ناھىيىلىك كومىتېتى ناھىيىدىكى ئىدارە ـ ئورۇنلارنى، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ رايونلۇق ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى كومىتېتلىرىنى سەنئەت

كۆرىكى ئۆتكۈزۈشكە تەشكىللىدى. 1948 ـ يىل 2 ـ ئايدا دۆربىلجىن ناھىيىسىدىكى ئىدارە ـ ئورۇنلار، ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ رايونلۇق كومىتېتلىرى، شەھەر ئىچىدىكى مەكتەپلەر، مىللىي ئارمىيە ـ نىڭ دۆربىلجىنىدە تۇرۇشلۇق قىسىملىرى ۋە ئۇيغۇر ـ قازاق، ئۆزبېك، رۇس سەنئەت ئۆمەكلىرى قاتناشقان ئەدەبىيات ـ سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزدى. كۆرەكتە ناھىيىلىك 5 ـ رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى «غېرىپ ـ سەنەم» ئوپېراسىنى، ئۇيغۇر ـ ئۆزبېك سەنئەت ئۆمىكى «پەرھات ـ شېرىن» دراما ـ سىنى، قازاق سەنئەت ئۆمىكى «قاسقىرباي» كومېدىيەسىنى، مىللىي ئارمىيىنىڭ دۆربىلجىنىدە تۇرۇشلۇق « Ⅵ » پولكى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى ئەزالىرى «پارتىزان» دراماسىنى، ئۇيغۇر ـ ئوغۇللار مەكتىپى بىلەن ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى «نادانلىقنىڭ بالاسى» كومېدىيەسىنى، قازاق ئوغۇللار مەكتىپى بىلەن قازاق قىزلار مەكتىپى «سەلىقا ـ سەمەن» نى سەھنىگە ئېلىپ چىقتى.

ھازىر قولىمىزدا بار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا 1945 ـ يىلدىن 1950 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تارباغاتاي ۋىلايىتى تەۋەسىدە سەھنىدە قويۇلغان كونسېرت ۋە سەھنە ئەسىرى 52 بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار، رۇس، خەنزۇ تىل ـ لىرىدا ئورۇندالغان.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى قارىمىقىدا ئەدەبىيات ـ سەنئەت كۇرزۇكى تەشكىل قىلىنىپ، مەخسۇس تېمىلاردا ئەدە ـ بىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئىجاد قىلىنغان ئەسەرلەر «خەلق ئاۋازى» گېزىتىنىڭ «ئەدەبىيات سەھەرى» سەھىپىسىدە ۋە «ئىنقىلابچىل ياشلار»، «خەلقچى» گېزىتلىرىدە ۋە «بىرلىك» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىندى. 1945 ـ يىل 3 ـ ئايدا گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەر ئاساسىدا «ئەدەبىيات سە ـ

هەرى» ناملىق توپلام چىقىرىلدى، توپلامغا ئۇيغۇر، قازاق، ئۆز-بېك، تاتار تىللىرىدا يېزىلغان 70 نەچچە پارچە شېئىر ۋە ھېكايە كىرگۈزۈلدى.

ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى 1945 - يىل 1 - ئايدىن 4 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ۋىلايەت بويىچە دراما يېزىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى ھەمدە باھالاش كومىتېتى قۇرۇپ ئەسەرلەرنى باھالىدى، باھالاشتا ئىككى ئەسەر 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، 600 مىڭ دوللار بىلەن، ئۈچ ئەسەر 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، 400 مىڭ دوللار بىلەن، تۆت ئەسەر 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، 300 مىڭ دوللار بىلەن مۇكاپاتلىدى. دەرىجىگە توشمىغان ئەسەرلەرگە رىغبەتلەندۈرۈش يۈزىسىدىن قەلەم ھەققى بېرىلدى.

ئەينى يىللاردا تارباغاتاي ۋىلايىتىدە مەلۇم خاتىرە كۈنلەرنى خاتىرىلەشتىمۇ ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيەتلىرى ئۈيۇشتۇرۇپ تۇرۇلدى. مەسىلەن: 1946 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە ساۋەن ناھىيەسىنىڭ نېۋجۈنزى دېگەن يېرىدە ساۋەن ناھىيەسى ئېرەتقابىرغا تاغلىق رايونىنىڭ ئازاد بولغانلىقىنىڭ بىر يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى، پائالىيەتكە 3500 ئادەم قاتناشتى. ساۋەن ناھىيەسىنىڭ ئايال ئاقىنى ماغاۋىيا قاتارلىق بىر توپ ئاقىن ئۆلەڭ ئېيتىشتى. ئاخىرىدا گېنېرال پالىنوف، ساۋەن ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى قالىبېك ماغاۋىيا قاتارلىق ئۈچ ئاقىننى مۇكاپاتلىدى. بەزى چاغلاردا ھۆكۈمەت ئاقىنلارنى تەشكىللەپ مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ۋە ئالدىنقى سەپتىكى جەڭچىلەردىن ھال سوراش پائالىيىتى ئۆتكۈزدى.

ئاممىۋى باغ سەيلىسى

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ھەر خىل خاتىرە كۈنلەر،

هېيت ـ بايراملاردا ئاممـا تەشكىللىنىپ باغلاردا، دالىلاردا ئاممـ-
مىزى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى، بـۇ -
ئاممـىزى باغ سەيلىسى دەپ ئاتىلاتتى. 1946 ـ يىل 5 ـ ئاينىـڭ
1 ـ كۈنى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى چۆچەك، دۆربىلجىن،
شىخو، ساۋەن، چاغانتوقاي ناھىيىلىرىدە تۇنجى نۆۋەتلىك ئاممـ-
ۇى باغ سەيلىسى ئۆتكۈزدى. شۇ كۈنى چۆچەك خەلق باغچىسىغا
2000 دىن ئارتۇق ئاممـا يىغىلىپ كـۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتـى
ئۆتكۈزۈلدى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سەنئەت كۈرزۈكلىرى 21
مەيدان كونسېرت قويدى. خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى
ئۇچ مەيدان قونچاق ئويۇنى كۆرسەتتى. مەكتەپ يېشىغا توشمىغان
بالىلارنىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلۈپ، ساغلام بالىلار مۇكاپاتلان-
دى. بۇنداق پائالىيەتلەر ھەر يىلى يازدا تۆت ـ بەش قېتىم ئۆتـ-
كۈزۈپ تۇرۇلدى.

كارناۋال

كارناۋال ـــ نىقاپ ئويۇنى. بۇ غەرب ئەللىرىنىڭ بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇسلار ئارقىلىق چۆچەككە كىرگەن. بۇ ئويۇن ئاساسلىقى يېڭى يىل، روژدېستۋا، «8 ـ مارت» ئاياللار بايرىمى قاتارلىق بايرام كۈنلىرى ئوينىلىدىغان ئويۇندىن ئىبارەت. ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ۋىلايەتلىك كومىتېتى، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلار بۆلۈمى، ۋىلايەتلىك ئاياللار جەمئىيىتى بۇ ئويۇننى ھەر يىلى ئىككى ـ ئۇچ قېتىم تەشكىللەپ تۇردى. 1945 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلار بۆلۈمى تۇنجى قېتىم 500 ئادەم قاتناشقان كارناۋال كېچىلىكى ئۆتكۈزدى. كارناۋال كېچىلىكىدە ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكى دۇخوۋوي مۇزىكا ۋە تارلىلىق چالغۇلار ئارقىلىق ھەر خىل مۇزىكىلارنى ئورۇندىدى، ئويۇنغا قاتناشقۇچىلار بۇرە،

ئېيىق، يولۋاس، قوي، ئۆچكە، ئات، كالا، توشقان قىياپىتىدىكى نەقاپلارنى كىيىپ تانسا ۋە ئۇسسۇل ئويناندى.

ساما ئۇسسۇلى

ساما ئۇسسۇلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئەت تۈرى بولۇپ، ھېيت كۈنلىرىدە كوللېكتىپ ئويناندۇ، ساماغا ناغرا، سۇناي تەڭكەش قىلىنىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چۆچەكتىكى قەشقەر مەسچىتى قاتارلىق جايلارنىڭ ئالدىدىكى سەينادا ھېيت كۈنلىرى ساما ئۇسسۇلى ئوينىلىپ تۇردى. 1947 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلىرى چۆچەك شەھىرىگە خىزمەت تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەلدى، 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قۇربان ھېيت بولغاچقا، ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى، سەيپىدىن ئەزىزى ئاممىغا بىللە ساماغا چۈشتى.

مەشرەپ

مەشرەپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى، مەشرەپ چۆچەكتە ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە توي ـ تۆكۈن، ھېيت ـ بايرام كۈنلىرى ئاممىغا ئاساسىدا داۋاملىق مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. مەشرەپنى ھۆكۈمەتمۇ تەشكىللەپ تۇراتتى. مەسىلەن: 1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كەچتە چۆچەك خەلق باغچىسىدا مىللىي ئارمىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى باش قوماندانى پالىنوف چۆچەككە كەلگەندە ئۇنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن 200 ئادەم قاتناشقان مەشرەپ كەچىلىكى ئۆتكۈزۈلدى. كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى

رەھبەرلىرى چۆچەككە خىزمەت تەكشۈرۈپ كەلگەندىمۇ دائىم مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى.

شېخو

شېخو — خەنزۇلارنىڭ چاغان مەزگىلىدە ئوينايدىغان كول-لېكتىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. بۇ ئەسلىدە خەنزۇلارنىڭ ئوتقا چوقۇنۇش ئادىتىدىن قېلىپ قالغان. بۇ ئويۇن ياغاچ پۇت ئويۇنى، ئەجدىھا ئويۇنى، شىر ئويۇنى، كېمە ھەيدەش ئويۇنى قا-تارلىقلار بىرلەشتۈرۈلۈپ شېخو ئويۇنى دەپ ئاتالغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چۆچەكتىكى خەنزۇلار ھەر يىلى باھار بايرىمىنىڭ 15 - كۈنى شېخو ئويۇنى كۆرسىتىشتىن سىرت «1 - ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «12 - نويابىر» ئازادلىق كۈنى قاتارلىق بايرام كۈنلىرىدىمۇ شېخو ئويۇنى كۆرسىتىپ تۇردى.

قونچاق ئويۇنى

قونچاق ئويۇنى — خەنزۇلارنىڭ ياغاچ قونچاقنى ھەرىكەت-لەندۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم سەھنە ئەسىرىنى تەسۋىرلەپ كۆرسە-تىش ئويۇنىدۇر. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چۆچەك ۋىلا-يەتلىك خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ بىر قونچاق ئو-يۇنى ئۆمىكى بار ئىدى، بۇ ئۆمەك بايرام كۈنلىرى ئويۇن كۆر-سەتكەندىن سىرت، ئادەتتىكى چاغلاردىمۇ خەلق ئارىسىدا ئويۇن كۆرسىتىپ ئۇيۇشمىنىڭ خىراجەت مەسىلىسىنى ھەل قىلاتتى. 1949 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن بالىلار بايرىمىدا ئۇچ مەيدان قونچاق ئويۇنى قويۇلغان، ئويۇننى 1965 ئادەم (قېتىم) كۆرگەن.

تانسا

تانسا ــ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ چۆچەككە كەڭ تارقالغان ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە چۆچەكتىكى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى، ئايالار بىرلەشمىسى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئا-

1945 ـ 1949 ـ يىلىغچە تارباغاتاي سەھنىلىرىدە ئوينالغان سەھنە ئەسەرلىرى

	نامى	قويۇلغان ۋاقتى	تۈرى	ئورۇندىغان ئۆمەك	تىلى	كۆلىمى
1	قىزجىبېك	1946.2.4	ئوپېرا	چۆچەك قازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	تۆت پەردە
2	خىيالىي دوختۇر	1946.4.23	دراما	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
3	تىكەنلىك گۈللەر	1946.5.23	تىياتىر	چۆچەك ئۆزبېك سەنئەت ئۆمىكى	ئۆزبېكچە	
4	شوغا	1946.5.23	دراما	شىخو ئۆزبېك ـ قازاق دراما ئۆ-مىكى	«ئورتاق تىل»*	
5	شاتاش-قانلار	1946.9.6	تىياتىر	چۆچەك تاتار سەنئەت ئۆمىكى	تاتارچە	
6	ئۆز سۆز-لى قىز	1946.10.8	دراما	چۆچەك ئۆزبېك سەنئەت ئۆمىكى	ئۆزبېكچە	
7	بوزجىگىت	1947.2.2	ئوپېرا	چۆچەك قازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
8	يۈسۈپ ــ ئەخمەت	1947.2.27	ئوپېرا	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
9	سۆنگەن يۈلتۈزلار	1947.4.4	دراما	چۆچەك تاتار سەنئەت ئۆمىكى	تاتارچە	تۆت پەردە

10	تۇرمىنىڭ مىڭبىر كۆرۈنۈشى	1947.8.26	دراما	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
11	جامىلا	1947.12.16	مۇزىكىلىق كومېدىيە	چۆچەك 4 ـ رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	قازاقچە	ئۇچ پەردە
12	ئىسىق شامال	1947.12.7	دراما	چۆچەك رۇس سەنئەت ئۆمىكى	رۇسچە	
13	بۆگېنباي باتىر	1947.12.25	ئوپېرا	چۆچەك قازاق، تاتار سەنئەت ئۆمەكلىرى بىرلەشىپ ئورۇندىغان	«ئورتاق تىل»	ئون كۆرۈنۈش
14	قويچى كۆبپىن	1947.12.29	دراما	چاغانتوقاي 2 ـ رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	قازاقچە	
15	ئىككى بايغا بىر مالاي	1849.1.9	كومېدىيە	چۆچەك ئۇيغۇر، ئۆزبېك سەنئەت ئۆمەكلىرى بىرلەشىپ ئورۇندىغان	«ئورتاق تىل»	
16	يوشۇرۇن مۇھەببەت	1948.1.28	دراما	چۆچەك 4 ـ رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	ئۇيغۇرچە	
17	باشماغىم	1948.2.1	كومېدىيە	چۆچەك 6 ـ رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	تاتارچە	
18	ئاسىل يار	1948.2.3	دراما	چۆچەك 2 ـ رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	تاتارچە	

19	ئارشىن مال ئالان	1948.2.20	دراما	چۆچەك 5 - رايون ئىنقىلاب- چىل ياشلار تەشكىلاتى	ئۇيغۇرچە	
20	باي بىلەن گادای	1948.2.27	كومېدىيە	مىللىي ئارمىيىنىڭ چۆچەك «4 - پولكى»	قازاقچە	
21	سەت بو - لىدۇ قۇداغى	1948.5.29	كومېدىيە	ژىلايەتلىك ئايالار جەمئىيىتى	قازاقچە	
22	ئېرتار - غىن	1948.6.7	ئوپېرا	چۆچەك قازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
23	غۇنچەم	1948.6.30	مۇزىكىلىق دراما	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
24	ئۆيلە - نىش	1948.9.30	كومېدىيە	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
25	نۇزۇگۇم	1948.11.8	دراما	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
26	بىدنوس - نى پاروك (كەمبە - غەللىك ئەيىپ ئەمەس)	1948.12.16	دراما	چۆچەك رۇس سەنئەت ئۆمىكى	رۇسچە	
27	غېرىپ - سەنەم	1942.2.2	ئوپېرا	دۆربىلجىن 5 - رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	ئۇيغۇرچە	
28	تاھىر - زۆھرە	1948.2.3	ئوپېرا	دۆربىلجىن 3 - رايون ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	ئۇيغۇرچە	

29	پەرھات ـ شېرىن	1948.2.5	دراما	دۆربېلجىن ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئۇيۇشمىسى	«ئورتاق تىل»	
30	قاسقىر ـ باي	1948.2.6	كومېدىيە	دۆربېلجىن قازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
31	پارتىزان	1948.2.7	دراما	مىللىي ئارمىيە دۆربىلجىن «4 ـ» پولكى	ئۇيغۇرچە	
32	نادانلىق ـ نىڭ بـا ـ ھاسى	1948.5.2	كومېدىيە	دۆربىلجىن ئو ـ غۇللار ـ قىزلار مەكتىپى	ئۇيغۇرچە	
33	كۈن چىقتى	1949.3	دراما	چۆچەك خەنزۇ ئۇيۇشمىسى	خەنزۇچە	
34	قوزى كۆرپىش ـ بايان سۇلۇ	1949.3	دراما	چۆچەك قازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
35	تۆت تەنـ تەك	1946.10.13	كومېدىيە	چۆچەك ئۆزبېك سەنئەت ئۆمىكى	ئۆزبېكچە	
36	ئىككى ئاشىق	1948.1.30	دراما	چاغانتوقاي 1 ـ رايون ئىنقىلاب ـ چىل ياشلار تەشكىلاتى	قازاقچە	
37	قۇدىلىق ـ نىڭ ئاۋارىچى ـ لىقى	1948.1.29	دراما	چاغانتوقاي 2 ـ رايون ئىن ـ قىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى	قازاقچە	

38	يالـقـۇز-لـۇق ئوتلار	1948.3.12	دراما	چۆچەك 1 ـ رايون ئـنـقـىلابچـىل ياشلار تەشكىلاتى	ئۇيغۇرچە	
39	غاليابانۇ	1948.3.25	دراما	چـۆچەك ئۆزبـەك سەنئەت ئۆمىكى	ئۆزبەكچە	
40	زبـۇ-گـىرخان	1948.3.29	دراما	چاغـانتوقاي يـال-چاقتـال يېزىسـى ياشلار تەشكىلاتى	قازاقچە	
41	جالبـىر باتۇر	1948.4.29	دراما	چـۆچـەك قـازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
42	ئاي بـە-لـەن چولپان	1948.10.15	ئوپېرا	دۆربـىلجـىن ئـو-غۇللار ـ قـىزلار مەكتـىپى	ئۇيغۇرچە	
43	لەيلى ـ مەجنۇن	1949.10.20	دراما	دۆربـىلجـىن ئـو-غۇللار ـ قـىزلار مەكتـىپى	ئۇيغۇرچە	
44	نـەپـىسـى قۇربانى	1949.11.10	دراما	دۆربـىلجـىن ئـو-غۇللار ـ قـىزلار مەكتـىپى	ئۇيغۇرچە	
45	قـالـىـق مال	1949.10.8	دراما	چـۆچـەك قـازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
46	قـىزغـە-نـىش	1946.2.20	دراما	چـۆچەك ئۇيـغـۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
47	ئـاۋۇل سـۆۋۈى بويىدا	1946.2.12	دراما	چـۆچـەك تـاتـار سەنئەت ئۆمىكى	تاتارچە	

48	سەلىقا ـ سەمبن	1947.6.11	دراما	چۆچەك قازاق سەنئەت ئۆمىكى	قازاقچە	
49	شاڭخەي قىزى	1947.6.12	دراما	چۆچەك ئۇيغۇر سەنئەت ئۆمىكى	ئۇيغۇرچە	
50	قونچاق ئويۇنى	1948.5.1		چۆچەك خەنزۇ جەمئىيىتى	خەنزۇچە	

قارتىش ئۇيۇشمىلىرى دائىم تانسا تەشكىللەپ تۇراتتى. 1946 ـ 1949 ـ يىلغىچە چۆچەك، دۆربىلجىن، چاغانتوقاي ناھىيىلىرى. ھەر رۇس مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولۇپ ھەر يىلى بىر ـ ئىككى ئايلىق ئىشتىن سىرتقى تانسا كۇرسى ئاچقان. ھەر قېتىملىق كۇرسقا 100 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان.

«ئورتاق تىل» ـــ ئەينى دەۋردە چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي ئالاقىسى داۋامىدا شەكىللەنگەن ۋە قوللىنىلغان، شۇ مىللەتلەر ئورتاق چۈشىنەلەيدىغان «چۆچەك ئورتاق تىلى»نى كۆرسىتىدۇ. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 ـ يىللىق 2 ـ سانىدىكى «چۆچەك ئورتاق تىلى توغرىسىدا»غا قارالسۇن (57 ـ بەت).

تارباغاتاينىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مەتبۇئات ئىشلىرى

تاھىر تاشبايېۋ

تارباغاتاي ژىلايىتىنىڭ مەتبۇئات ئىشلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن ئاۋۋال ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخى، جۈملىدىن مائارىپ-پېنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا چوڭچەك شەھىرىدە بىرمۇنچە يېڭىچە مەكتەپلەر ئېچىلىپ، يېڭىچە مائارىپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. 1911 ـ يىل 20 ـ سېنتەبىردە گۈلەندەم ئاۋۇلىدىكى ھەبىبۇللىنا چوڭچەكتە تۇنجى قىزلار مەكتىپىنى ئېچىپ، شىنجاڭدا ئايالىلار مائارىپىنىڭ تۇنجى ئىشكىنى ئاچقانىدى. ئەمما ئەينى يىللاردا تارباغاتايدا مەتبۇئاتنىڭ بولماسلىقى يېڭىچە مائارىپنىڭ ئومۇملىشىپ تەرەققىي قىلىشىغا زور توسقۇنلۇق قىلدى. مۇشۇ قېتىنچىلىقنى ھەل قىلىپ، ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىنى ئۆزلىرى بېسىش ئۈچۈن، «تۇران» مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ھېسام باۋېن، نىياز ئىسھاقي قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ باشچىلىقىدا، 1925 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازان شەھىرىدىن بىر يۈرۈش تاش مەتبەئە سايمانلىرى كىرگۈزۈلۈپ، مەكتەپلەرگە كىرەكلىك ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى بېسىپ تارقىتىلىپ، ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرى مەسلىسى ھەل قىلىندى. مانا بۇ مەتبۇئات ئىشلىرىنىڭ تارباغاتايدا باشلىنىشى ئىدى. «تۇران» مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى نىياز ئىسھاقىنىڭ باشچىلىقىدا تاش مەتبەئەدىن پايدىلىنىپ ئەدەبىي ۋە سىياسىي ماقالىلەرنى بېسىپ زىيالىيلار ئىچىدە تارقىتىپ، ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرـ

دى. كېيىن ئۇلار مۇشۇ قەرەلسىز نەشر ئەپكارىنى «بىزنىڭ تا-ۋۇش» نامىدىكى ئۇيغۇرچە ھەپتىلىك گېزىتكە ئۆزگەرتىپ، ئۇنى قەرەللىك گېزىت دەرىجىسىگە كۆتۈردى. گېزىتكە نىياز ئىسھا-قىي مەسئۇل مۇھەررىر، مىرىۋسۇپ ئەپەندى مۇھەررىر، فۇئات ئابدۇرېشىت خەت يازغۇچى بولدى. گېزىتتە ئۇيغۇر تىلى ئاسا-سىدىكى چۆچەك يەرلىك ئورتاق تىلى قوللىنىلدى.

«بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى ـــ شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان قەرەللىك گېزىت. 1930 ـــ 1931 ـ يىللىرى «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان «سارتمۇ ياكى ئۇيغۇرمۇ؟» سەرلەۋھىلىك ماقالىدە ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى-نىڭ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئېزىشىگە ۋە مىللىي كەمسىتىشىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەسلىدىكى ھەقىقىي نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنغان. «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىدە قازاق ۋە باشقا قېرىنداش مىللەت زىيالىيلە-رىمۇ ئۆز تىلىدا ماقالە يېزىپ، گېزىتنىڭ ياخشى نەشر قىلىنە-شى ئۈچۈن ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان. شۇڭلاشقا «بىزنىڭ تا-ۋۇش» گېزىتنىڭ تەسىرى كېڭىيىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قول-دىن ـ قولغا ئېلىپ ئوقۇيدىغان كۈچلۈك مەنىۋى ئوزۇقىغا ئايلانغان. خەلقنى «نادان تۇتۇش» سىياسىتىنى قوللانغان جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى 1932 ـ يىلىنىڭ بېشىدا «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىنى مەجبۇرىي توختىتىۋېتىدۇ.

1933 ـ يىلى «12 ـ ئاپرېل» ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شېڭ شىسەي ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئاتالمىش «ئالتە سىياسەت»نى يولغا قويىدۇ، شۇنداقلا ئۇ «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىت ئىدارىسى ۋە «بىزنىڭ مەتبەئە» شىركىتىنى قۇرۇپ، «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنى ھەپتىلىك گېزىت قىلىدۇ. 1934 ـ يىل 21 ـ مايدىن باشلاپ جەمئىيەتكە ئوچۇق تارقىتىدۇ. تارباغاتاي ۋىلايىتىدە تۇنجى يېڭىلىق بولغان «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى شەھەر ۋە يېزىلاردا كەڭ تارقىتىلىپ،

هەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىدۇ. نە-
يىاز ئىسھاقىي، ھىسام باۋىن، مىريۇسۇپ مىرزاھىت قاتارلىق زە-
يالىيلار خەلق ئاممىسىنى يېڭىلىققا يېتەكلەش، ئىنقىلابقا، كۇ-
رەشكە چاقىرىشتا گېزىتتىن ئىبارەت مۇشۇ بىر جانلىق قورال-
دىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىدۇ.

«بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى ئايالار ماۋارىپىنىڭ ئومۇملىشى-
شى ئۈچۈن جامائەت پىكرى ھازىرلاپ، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ خۇراپىي
كۆز قاراشتىن ئازاد بولۇپ، قىزلىرىنى مەكتەپتە ئوقۇتۇشىنى
تەشەببۇس قىلىپ، ئۇلارغا يېڭىچە ماۋارىپنىڭ ئەۋزەللىكىنى،
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ساھەسىدىكى پەن ـ تېخنىكا نەتىجە-
لىرىنى تارباغاتايدا ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى جانلىق
مىساللار بىلەن چۈشەندۈرىدۇ.

«بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتى كۆتۈرۈپ چىققان سىياسىي كۆز
قاراش ۋە ئۇنىڭ رولىدىن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي تەسىردىن
بىئارام بولغان شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى گېزىتنى يوقىتىشنىڭ
غېمىگە چۈشىدۇ ـ دە، 1935 ـ يىلى چەت ئەلدىن مىق مەتبەئە
ئۈسكۇنىلىرىنى كىرگۈزۈپ، چۆچەك شەھىرىدە گېزىت ئىدارىسى
قۇرۇپ، خەنزۇچە ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ «چۆچەك بە-
تى»نى نەشر قىلىپ، «بىزنىڭ تاۋۇش» گېزىتىنى قىرقىپ
تاشلايدۇ. تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار نىياز ئىسھاقىينىڭ باشچە-
لىقىدا ئۈسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، «چۆچەك ئۈيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش
ئۈيۇشمىسى» تارمىقىدا 1935 ـ يىلى ئىيۇلدىن باشلاپ «يېڭى
شىنجاڭ» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ تارقىتىدۇ.

1937 ـ يىلى چۆچەك «موڭغۇل ـ قازاق مەدەنىي ئاقارتىش
ئۈيۇشمىسى»نىڭ قارمىقىدا داشجاپ قاتارلىق موڭغۇل زىيالىيە-
لىرىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن شىنجاڭدىكى تۇنجى
موڭغۇلچە گېزىت نەشر قىلىنىپ، شاپىگراپتا بېسىلىپ تارقە-
تىلىدۇ.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت 1938 ـ يىل 20 ـ مارت كۈنى نە-

ياز ئىسھاقىينى قولغا ئېلىپ ۋەھشىيلىك بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. «يېڭى شىنجاڭ» ژۇرنىلىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىپ، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ «چۆچەك بېتى»نى بىر مەزگىل شېڭ شىسەينىڭ سىياسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ.

1943 ـ يىل 1 ـ يانۋار كۈنى چۆچەك شەھىرىدە گومىنداڭ چۆچەك ناھىيەلىك پىرقىسىنى قۇرۇش بىلەن تەڭ تېررورلۇق ھۆكۈم سۈرۈپ، خەلق ئاممىسى مەتبۇئات ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

1945 ـ يىل 31 ـ ئىيۇل كۈنى چۆچەك شەھىرى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسى ۋ پارتىزانلار تەرىپىدىن تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىدۇ ۋە ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى 4 ـ ئاۋغۇست دەرھال گېزىت ئىدارىسى قۇرۇپ، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى ـــ «خەلق ئاۋازى» گېزىتىنى نەشر قىلىدۇ.

«خەلق ئاۋازى» گېزىتىدە چۆچەك يەرلىك ئورتاق تىلى ئاساس قىلىنىپ، قازاقچە، تاتارچە، ئۇزبېكچە تىللاردا يېزىلغان ماقالىلەر ئېلان قىلىنىدۇ. خەلق ئاممىسى مەدەنىيەت ـ مائارىپ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، گېزىتتە ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم مەخسۇس «ئوقۇتقۇچى» سەھىپىسى، كۈندە بىر قېتىم «ئەدەبىيات تېڭى» سەھىپىسى، ئاياللارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى تىكلەش، خۇراپىي ئىللەتلەرنى يوقىتىش مەقسىتىدە 15 كۈندە بىر قېتىم «تارباغاتاي ئاياللىرى» سەھىپىسى ئېچىلىدۇ.

1945 ـ يىلى تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى «خەلق ئاۋازى» گېزىتىنى نەشر قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇل خەلقىنىڭ مەتبۇئات تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن گېزىت ئىدارىسىدە موڭغۇلچە گېزىت تەھرىر بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، موڭغۇل تىلىدا گېزىت نەشر قىلىپ، شافىگراپتا بېسىپ تارقاتتى.

1949 ـ يىلى مارت، ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئىنقىلابىي

ياشلار تەشكىلاتىنىڭ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. كومىتېت تەشۋىقات خىزمىتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن شۇ يىلى 21 ـ سېنتەبىردىن باشلاپ ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ نەشر ئەپكارى ـــ «ئىنقىلابچىل ياشلار» گېزىتىنى نەشر قىلدى. «ئىنقىلابچىل ياشلار» گېزىتى ھەپتىدە بىر سان چىقىرىلدى. گېزىتنىڭ 4 ـ بېتى مەخسۇس رۇس تىلىدا، قالغان بەتلىرى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چوڭچەك يەرلىك ئورتاق تىلى ئاساسىدا نەشر قىلىندى.

«ئىنقىلابچىل ياشلار» گېزىتىدە ئەينى ۋاقىتتا ئابدۇكېرىم ئاباباسوفنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇرۇلغان «خەلق ئىنقىلابى پارتىيەسى» (H I P) نىڭ پروگراممىلىرىنى ھەر مىللەت ياشلىرى ئىچىدە تەشۋىق قىلىش قوشۇمچە ۋەزىپە قىلىنىپ، ياشلارغا ماركسىزم پرىنسىپلىرى، كوممۇنىستىك ئىدىيە ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ مەقسىتى تونۇشتۇرۇلدۇ. 1948 ـ يىلى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى گېزىت كېچىك بولغاچقا، ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ تەلەپىنى قاندۇرالمايۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، شۇ يىلى ئىيۇندىن باشلاپ گېزىتنى «ئىنقىلابچىل ياشلار» ژۇرنىلىغا ئۆزگەرتىدۇ ۋە ژۇرنالغا مەخسۇس تەھرىر ھەيئىتى قۇرىدۇ. «ئىنقىلابچىل ياشلار» ژۇرنىلى ئايلىق ژۇرنال بولۇپ، 16 فورماتلىق، ھەر بىر سانى 50 ـ 60 بەت ئەتراپىدا چىقىدۇ.

1945 ـ يىل 8 ـ ئۆكتەبىردە قازاق خەلقى قازاق تىلىدا گېزىت چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. «خەلق ئاۋازى» گېزىتىنىڭ ئىدارىسى بۇ ھەقتە ۋالىي مەھكىمىسىگە دوكلات يازىدۇ، مۇئاۋىن ۋالى قاسىماخۇن ئىسمايىلوف 9 ـ ئۆكتەبىردە ئۇشبۇ ئالاقىگە: «قازاق تىلىدا گېزىت چىقىرىش ئۇرۇشتىن كېيىن ھەل بولىدۇ. ھازىرقى ئورتاق تىلدىكى گېزىتىمىز ھەممىگە قولايلىق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. 1946 ـ يىلى بېتىم ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمە تارباغاتايدىكى

قازاق خەلقىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن قازاق تىلىدا «دۆربىلجىن خەۋەرلىرى» ناملىق ھەپتىلىك گېزىتنى نەشر قىلىدۇ. بۇ، تار-باغاتاي ۋىلايىتىنىڭ تارىخىدا تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان قازاق تىلىدىكى گېزىت بولۇپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قار-شى ئېلىشىغا ئىگە بولىدۇ.

1948 ـ يىل 1 ـ ئاۋغۇستتا يولداش ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ رەھبەرلىكىدە غۇلجا شەھىرىدە «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىل-لىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «ئىت-تىپاق» دېيىلىدۇ) قۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى 9 ـ سېنتەبىردە «ئىتتىپاق»نىڭ تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تەشكىلىي ھەيئىتى قۇرۇلىدۇ. 21 ـ سېنتەبىردە «ئىتتىپاق» تارباغاتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى-نىڭ ئورگان گېزىتى ـــ «خەلقچى» گېزىتىنى نەشر قىلىدۇ. گېزىتتە تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى مەتبۇئات ئىشلىرىنىڭ ئەنئە-نىسى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چۆچەك يەرلىك ئورتاق تىلى ئاساس قىلىنىپ، ھەر مىللەت تىلىدىكى ماقالىلەر ئارىلاش بېسىلىدۇ.

«ئىتتىپاق» تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تەشكىلىي ھەيئىتى پەقەت «خەلقچى» گېزىتىگىلا تايانغاندا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، 1949 ـ يىل 17 ـ فېۋرالدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ ئايلىق نەشر ئەپكارى بولغان سىيا-سىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي ژۇرنال ـــ «بىرلىك» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىدۇ. تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمە رۇس خەلقىنىڭ مەتبۇئات تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن رۇس تى-لىدىكى ھەپتىلىك نەشر ئەپكارى ـــ «دېموكرات» گېزىتىنى نەشر قىلىدۇ. 1945 ـ يىلى چۆچەك ئازاد بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ۋىلايەت ھۆكۈمىتى مەركىزىي ھۆكۈمەت نامىدا خەنزۇ تىلىدا گېزىت چىقىرىش ئۈچۈن چۆچەكتىكى خەنزۇچە مەتبەئە سايمازى-لىرىنى غۇلجا شەھىرىگە يۆتكەپ كەتكەچكە، تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسى خەنزۇ تىلىدا گېزىت ـ ژۇرنال نەشر قىلالمىغانى-

دى. 1949 ـ يىلى 1 ـ سېنتەبىردە ئېچىلغان «ئىتتىپاق» تارباـ
غاتاي ۋىلايەتلىك تەشكىلىي ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ يىغىندا، تارـ
باغاتايدىكى خەنزۇ قېرىنداشلارنىڭ مەتبۇئات تەلىپىنى قاندۇرۇش
ئۈچۈن، ۋىلايەتلىك تەشكىلىي ھەيئەتنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ھەپـ
تىلىك نەشر ئەپكارى ـــ «报团结» (بىرلىك گېزىتى)نى ماي
مەتبەئەدە نەشر قىلىشقا قارار قىلىندۇ، «بىرلىك گېزىتى» 9 ـ
سېنتەبىر «ئىتتىپاق» ۋىلايەتلىك تەشكىلىي ھەيئەت قۇرۇلغانلىـ
قىنىڭ بىر يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن رەسمىي
نەشر قىلىنىپ، تارقىتىلىدۇ.

دېمەك، ئەينى ۋاقىتتا تارباغاتاي ۋىلايىتىدە بەش خىل تىلدا
ئالتە گېزىت «خەلقچى»، «خەلق ئاۋازى»، «دېموكرات»، «دۆربىلـ
جىن خەۋەرلىرى»، موڭغۇلچە گېزىت ۋە «بىرلىك گېزىتى»نىڭ
نەشر قىلىنغانلىقى تارباغاتايدا مەتبۇئات ئىشلىرىنىڭ خېلى تەـ
رەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارباغاتاي ۋىلايەتلىك «خەلق ئاۋازى» مەتبەئەسى ھەر خىل
زاكازلارنى قوبۇل قىلغاندىن باشقا، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇـ
رۇش ئۈچۈن مەكتەپلەرگە لازىملىق ئوقۇتۇش قوراللىرىنىمۇ
نەشر قىلىپ دەرسلىك مەسلىسىنى ھەل قىلغان.

1949 ـ يىلدىن بۇرۇنقى ئۇچتۇرپان ماۋارىپى

تۇرسۇن بارات

20 ـ ئەسىر دۇنيادا ئىلىم ـ پەن پارتلىغان دەۋر بولۇپ، ئۇ ئاتوم دەۋرى دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ جۇملىدىن ئۇچتۇرپان تېخى سوت ئۇيقۇسىدا بولۇپ، ھېچ نەرسىدىن خەۋەرسىز ئىدى. جۇڭگودا پادىشاھلىق تۈزۈمگە قارشى قوزغالغان 1911 ـ يىلدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئۇچۇتۇرپاندا يېڭى ماۋارىپ دولقۇنى قوزغالدى. شۇ يىللاردا ھەر خىل يەرلىك مەنسەپدار، تەرجىمان يېتىشتۇرۇش ئۇچۇن ئۇچۇتۇرپان بازىرى، ئاقيار، ئاچىتاغ، ئىمامىلىرىم، ياركۆۋرۈك، ئۇتبېشى، يامانسۇ قاتارلىق سەككىز ئورۇندا ھۆكۈمەت راسخوتى بىلەن ئوقۇيدىغان سەككىز سىنىپلىق شۆتاڭ قۇرۇلدى. شۆتاڭدا ھەربىر سىنىپتا 30 دىن جەمئىي 240 بالا ئوقۇدى. دەرس خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلگەن بولۇپ، ئوقۇش مۇددىتى 3 ~ 5 يىلغىچە بولدى. بۇ خىل شۆتاڭدا ئوقۇش 1930 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى.

1917 ـ يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازى سوۋېت قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىگە قوشنا بولغان ئۇچتۇرپان خەلقىنىمۇ ئويغاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن قىرغىزستاندىكى ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ زور بولدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن 1920 ـ يىلى تۇنجى قېتىم مۇسا مولام ئاچقان دىنىي مەكتەپتە سودىگەر، ھۇنەرۋەنلەرنى ئاساس قىلغان يېڭىچە ساۋات چىقىرىش سىنىپى ئېچىلدى. بۇ سىنىپقا 103 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ھەر كۇنى

بامدات نامىزىدىن يېنىپ ئىككى سائەت ئوقۇغان. كېيىنچە ئاب-دۇقادىر ئاقساقال قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنىڭ مەبلەغ توپلىشى ئارقىلىق ئابدۇقادىر ئاقساقالنىڭ شەھەردىكى ھويلا-سىدا تۆت سىنىپلىق پەننىي ئىپتىدائىي مەكتەپ قۇرۇلدى. ئۇ مەكتەپكە دەسلەپتە 150 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، شۇ دەۋردە ئۇچتۇرپاندا بىلىملىك ھېسابلانغان كىشىلەردىن زۇنۇن ھاجىم، ئاباباكرى خەلپىتىم، سوۋېتتىن كەلگەن قارىۋاي موللا دېگەن كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى. بۇ مەكتەپ قۇرۇ-لۇپ ئۆزۈن ئۆتمەي يەتتە قىزلىرىم مائارىنىڭ يېنىدا، قىرغىز زىيالى ئابلا موللىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئابلا موللا مەكتىپى، ئاقيار يېزىسىنىڭ قازغان كەنتىدە ياقۇپ دامولا مەكتىپى دەپ ئاتالغان خۇسۇسىيلار باشقۇرغان پەننىي مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپتە دىن دەرسى، تۆت ئەمەل، ئانا تىل، چوت، شېئىر، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلدى. خۇسۇسىيلار باشقۇرغان بۇ مەكتەپلەر تاكى 1930 ـ يىلغىچە داۋاملاشتى.

1933 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شېڭ شىسەي تو-پىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. شۇنىڭ-دىن كېيىن ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. شېڭ شىسەينىڭ بۇ ئالتە بۈيۈك سىياستى ئەينى يىللاردا شېڭ شىسەينى نىقابلاش رولىنى ئويناغاندىن باشقا ئەسىرلەر بويى ئۇيقۇدا ياتقان ئۇچتۇرپان خەلقىنى ئويغىتىش، مائارىپقا، يېڭى ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشقا ئۇندەش رولىنىمۇ ئويناندى. 1933 ـ يىلنىڭ 7 ـ، 8 ـ ئايلىرىدا ھاشىم ئاقساقال، تۇردا-خۇن خەلپىتىم، ئىلى ئەھمەدى، ياقۇپ سەئىدى رەئىسلىكىدە-كى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇش-ما ھازىرقى ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىغا خىزمەت بىناسى، كۈلۈپ سىلىپ ھەر خىل مەدەنىي پا-ئالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى. يۇرت مۆتىۋەرلىرى بىلەن مەسلە-ھەتلىشىپ، شۇ كەمگىچە ھېچكىم قىلىشقا پېتىنالمىغان مازار، مەسچىت، مەدرىسە ـ جامەلەرنىڭ ۋەخپە يەر كىرىمىنى ئۆشرە ـ

زاكات، قۇربانلىق ئۇچۇن سويۇلغان قويلارنىڭ تېرىسىنى يىغىپ باشقۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كىرىمنى مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى ئۇچۇن سەرپ قىلىشنى قارار قىلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1933 ـ يىل 9 ـ ئايدا بۇرۇنقى خۇسۇسىيلار ئاچقان مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ياخشىلىرىنى تاللاپ، ھازىرقى تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا بىر سىنىپلىق يېڭىچە پەدىنىي مەكتەپ قۇردى. مەكتەپنىڭ نامىنى «سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەكتىپى» دەپ ئاتىدى. بۇ مەكتەپ قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئاتاقلىق پېداگوگ، شائىر مەتتىمىن قارى ھاجى (سوپى زادە) ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىبراھىم سامى (سامى ئەپەندى)، ئىبراھىم ئىدرىس، ئەمەتخان، مىركېرەم، ھاجى ياقۇپ قاتارلىقلار بىلەن بىرگە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەكتىپىگە كېلىپ، داغدۇغىلىق ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق، 28 ئوقۇغۇچىنى تاللاپ شۇ مەكتەپنىڭ ئىچىدە ئۇچ ئايلىق دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ئېچىپ ئوقۇتقۇچى تەربىيىلىدى. بۇ مەكتەپنىڭ نامى «تۇرانىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالدى. دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 1933 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئوقۇش پۈتتۈرۈپ يېزىلاردا يېڭى مەكتەپ قۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى.

1933 ـ يىلدىن 1936 ـ يىلغىچە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەكتىپى (كېيىن سۇبويى مەكتىپى دەپ ئاتالغان) ئىچىدىكى دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىدا تۆت قاتاردا ئوقۇغۇچى تەربىيىلىنىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىينىچىلىقىغا ھەل قىلىندى.

ئومۇمەن 30 ـ، 40 ـ يىللاردا ئۇچتۇرپاننىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان ئىشلىرى خېلى يۇكسەلدى. بىلارلا مەكتەپتە ئوقۇپ قالماستىن بەلكى مەكتەپ قارىسى كۆرمىگەن ساۋاتسىزلارمۇ كەچلىك ساۋات چىقىرىش كۇرسىغا قاتناشتۇرۇلدى. بۇ دەۋردە ئۇچتۇرپاننىڭ ئاقيار، يامانسۇ، ئوتبېشى، باشئايماق، ناھىيە بازىرىدىن ئىبارەت بەش ئورۇندا

ھۆكۈمەت مەكتىپى قۇرۇلۇپ، سىنىپ 20 گە، ئوقۇتقۇچى 30 غا، ئوقۇغۇچى 1000 غا يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ناھىيە بويىچە 37 ئورۇندا خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ قۇرۇلۇپ، سىنىپى 100 گە، ئوقۇتقۇچىسى 127 گە، ئوقۇغۇچى 3000 غا يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا ناھىيە بازىرىدا يېتىم بالىلار ئۈچۈن ئىككى سىنىپلىق دارىلئېتام قۇرۇلۇپ، 60 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ بالىلارنىڭ ئوقۇش، تاماق، كىيىم ـ كېچىكىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش، تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرى ناھايىتى جانلىق بولۇپ، ناھىيە بويىچە باشقا مەكتەپلەرگە ئۈلگە بولدى.

شېۋىڭ شىسەي دەۋرىدە ئۇچتۇرپاندا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپى راۋاجلىنىپلا قالماستىن بەلكى 1936 ـ يىلى قىرغىز ـ قازاق ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، قىرغىز مىللىي مائارىپىمۇ زور كۆلەمدە تەرەققىي قىلدى. قىرغىز ـ قازاق ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا رەئىس، كاتىبات، مەدەنىيەت ـ تەشۋىقات، تەشكىلات، مالىيە بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنىپ، 30 غا يېقىن ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى. 1936 ـ يىلى قىرغىز ـ قازاق ئۇيۇشمىسى باشچىلىقىدا قاقشالدا تۆت مەركىزىي مەكتەپ قۇرۇلۇپ، يېڭى ئىلىمگە يۈرۈش قىلىندى. بۇ مەكتەپلەرگە بۇرۇن دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى. 1937 ـ يىلى ئۇچتۇرپان، قاقشال، ئاقسۇ كونىشەھەردىكى تاغلاق، بوزدۆڭ قاتارلىق جايلاردىكى 30 ئورۇندا مەكتەپ قۇرۇلۇپ قىرغىز يېڭى مائارىپى تازا گۈللەنگەن. بۇ مەكتەپلەرگە سوۋېت قىرغىزستانىدىن ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن قايتىپ كەلگەن قىرغىز زىيالىيلار، يەرلىكتىكى بىلىملىك كىشىلەر ۋە ئەلا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى. 1938 ـ يىلدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 13 ئورۇندا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى قىرغىزچە مەكتەپ، 17 ئورۇندا ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قىرغىزچە مەكتەپ قۇرۇلغان.

ئۇچتۇرپاندا قۇرۇلغان ھۆكۈمەت ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىد-

كى بارلىق مەكتەپلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە تۇزۇلگەن ئانا تىلى، ھېسساب، ئوقۇش كىتابى، ئېلىپبە، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ھۆسنىخەت، بوتانىكا، زوئولوگىيە، ئاناتومىيە، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم قاتارلىق دەرسلىكلەر ئاساس قىلىنىپ ئۆتۈلدى.

شېئىر شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتى ھەم ستالىننىڭ 1925 ـ 1937 ـ يىلغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزگەن سىياسىتىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى شىنجاڭغا جۇملىدىن ئۆچتۇرپانغا قېچىپ كەلدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېڭى تېخنىكا، يېڭى مەدەنىيەت ئېلىپ كەلدى. قىسقىسى بۇ زىيالىيلار كەلگەندىن كېيىن ئۆچتۇرپاننىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى ناھايىتى يۇكسەلدى. مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىمۇ جانلاندى.

ئىنقىلابىي قۇربان لىن جىلۇ 1942 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىغىچە ئۆچتۇرپاندا ھاكىم بولۇپ تۇرغاندا مائارىپ ۋە ساۋاتسىزلىقنى توگىتىش ئىشلىرىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى. بىرقىسىم ئوقۇغۇچىلارنى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنگە، بىرقىسىم كادىرلارنى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلىرىغا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر، قازغىز، خەنزۇ، خۇيزۇ ئۇيۇشمىسى، ساقچى ئىدارىسى، قازىخانا، دېھقانلار جەمئىيىتى، ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردىن 13 ئادەم ئاجرىتىپ ناھىيىلىك ساۋات چىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش كومىتېتى قۇردى. بۇ كومىتېت 46 تەشۋىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇپ كەڭ كۆلەمدە تەشۋىقات ئېلىپ باردى. 1942 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 50 ئورۇندا ساۋات چىقىرىش مەكتىپى قۇرۇلۇپ، سىنىپى 114 كە، ئوقۇغۇچىسى 6437 گە يەتكەن، 46 مۇئەللىم ۋە ئاسما ئىچىدىن 86 ئادەم بۇ كەچ كۇرسنىڭ ئوقۇتۇش ئىشىنى ئۈستىگە ئالغان. 1944 ـ يىلىغا كەلگەندە قىشلىق ساۋات

چىقىرىش پائالىيىتى تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ كۆرسلارنىڭ راسخوتىنى ئۈيۇشما چىقىرىش، كۆرسانتلار ئىشانە توپلاش ئۇ- سۇلى بىلەن ھەل قىلغان.

30 ـ، 40 ـ يىللاردا ئۇچتۇرپاندا سوۋېت ئىتتىپاقى بـ- لەن بولغان سودا ـ سېتىق خېلى راۋاجلانغان بولۇپ، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ بولۇپ 23 چوڭ شىركەت بار ئىدى. بۇنىڭغا ماسلىشىپ ئىدارىلەرمۇ كۆپەيدى. يېزا ۋە ئىدارە ـ شىركەتلەر- نىڭ بوغالتىرغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، 1939 ـ يىلى ۋە 1940 ـ يىلى ئىككى قارار بوغالتىرلىق كۆرسى ئېـ- چىلىپ 30 ئادەم تەربىيىلەندى. پېشقەدەم بوغالتىر مەمتىمىن خالىق بۇ كۆرسقا دەرس بەردى. بۇنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولغاچقا جامائەتچىلىكنىڭ ۋە ئىدارىلەرنىڭ ياخشى بـا- ھاسىغا ئېرىشكەن.

1943 ـ يىل 7 ـ ئايدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتتىن چۈ- شۈپ گومىنداڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ 1949 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىگىچە بولغان ئالتە يىلدا ئۇچتۇرپاننىڭ مـا- ئارىپى زور دەرىجىدە چېكىندى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەن دەرسلىكلەرنى ئىشلىتىش بىردەك چەكلەندى. مەلۇم كەسىپـي بىلىمگە ئىگە ئىلغار پىكىرلىك ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپلەردىن ھەيدەپ چىقىرىلىپ گومىنداڭنىڭ ئادەملىرى ئوقۇتقۇچى بـول- دى. 1945 ـ يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى «ياش ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى»نىڭ ئۇچتۇرپاندىكى ئەزالىرىنى قەتلى قىلىپ، مەشھۇر «19 ـ سېنتەبىر قانلىق ۋەقەسى»نى پەيدا قىلدى. بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇچتۇرپاندىكى بىرقىسىم ئوقۇتقۇ- چىلار تەرەپ ـ تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ، خېلى كۆپ مەكتەپ تاقالدى. 1949 ـ يىلىنىڭ بېشىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ۋە ئۈيۇشما باشقۇرۇ- شىدىكى مەكتەپ 12 گە، سىنىپ 69 غا، ئوقۇغۇچى 2237 گە، ئوقۇتقۇچى 77 گە چۈشۈپ قالغان. مائارىپ يوقىلىش گىردابـ- غا كېلىپ قالغان.

ئۇچتۇرپان گەرچە كىچىك ناھىيە بولسىمۇ، 1949 ـ يىل-دىن ئىلگىرى جەمئىي 100 ئورۇندا دىنىي مەكتەپ بار بولۇپ، بۇنىڭدا 2000 تالىپ، 120 دىن ئارتۇق مۇدەررىس (مۇئەللىم) بولغان.

1949 ـ يىلىدىن بۇرۇن ئۇچتۇرپاندىكى مەكتەپلەر يىل دەۋرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ دىنىي مەكتەپ، «شۆتاك»، «ئىپتىدائىي خۇسۇسىي پەننىي مەكتەپ»، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇ-شىدىكى مەكتەپ»، «دۆلەت خەلق مەكتىپى»، «ئۇيۇشما باشقۇ-رۇشىدىكى مەكتەپ» دەپ بىرقانچە خىل نام بىلەن ئاتالغان. «شۆتاك»، «دۆلەت خەلق مەكتىپى»، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ»لەر خاراكتېر جەھەتتىن بىر مەكتەپ بولۇپ، ئوخشى-مىغان دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل نام بىلەن ئاتال-غان، لېكىن خەلق ئىچىدە بولسا شەنلى مەكتەپ دېگەن نام بە-لەن ئومۇملاشقان.

ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان دىنىي مەكتەپلەرگە موللىلار خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆيلىرى، مەسچىت، مەدرىسىلەردە بالا ئوقۇتقان. بۇ خىل مەكتەپلەر ۋە موللاملارنىڭ چىقىمىنى ئەل ـ جامائەت ئۆشرە ـ زاكات، ۋەخ-پە يەر كىرىمى، ھەر خىل سەدىقىلەردىن بەھرىمەن قىلىش ھەمدە تالىپ، تالىبەلەردىن پەيشەنبىلىك يىغىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلغان. شۆتاك ۋە شەنلى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش راسخوتى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئال-غان. خۇيلى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى، مەكتەپ راسخوتىنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالغان. بۇ ئۇسۇل تاكى 1950 ـ يىلغىچە داۋاملاشقان.

قومۇل ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى

ئەخمەت ئىمىن ھاجى جۇبەيرى

قۇمۇلنىڭ ئىپتىدائىي مائارىپى

لېنىن ئېيتقاندەك، «ئىنسانىيەت ئەۋلادىنى تەربىيىلەش ــ ئومۇمىي ۋە مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە». شۇڭا، تەلىم ـ تەربىيە تارىخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىنلا باشلانغان. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەمەلىيىتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. جۇملىدىن ئۇيغۇر مائارىپىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

1408 ـ 1410 ـ يىللىرى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مائارىپى شەكىللىنىشكە باشلىغان. شەھەر، يېزىلاردا مەسچىت، مەدرىسە ۋە خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپلەر ئېچىلغان. «تارىخى ئەمنىيە»دە: «بېشىرۋاڭ ئىلىم ـ بىلىم ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مەكتەپ، مەدرىسىلەر بىنا قىلىپ، تالىپلارنى يېتىشتۇرۇپ، تېبابەتچىلىككە كۆڭۈل بۆلۈپ، مىللىي تېبابەتچىلىكنى يولغا قويغان. داۋالاش جەھەتتە ئادەتتىن تاشقىرى كۈچ چىقارغان. قومۇل خەلقى ئىچىدە ئالىملار، موللىلار، ساۋاتلىقلار كۆپ، ساۋاتسىزلار كەمدىن ـ كەم ئىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

1813 ـ 1866 ـ يىللىرى قومۇلنىڭ مەدەنىيەت مائارىپى ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان ھالدا راۋاجلانغان. قومۇلنىڭ چاھارباغ، راھەتباغ، ئاستانە، قارا دۆۋە قاتارلىق چوڭراق يېزىلىرىدىكى دىنىي مەكتەپلەر بىرقەدەر داڭلىق ئىدى. ئۇلاردا دىن

ۋە ھېساب قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. 1940 ـ يىللارغىچە چاھارباغدا توختى ئاخۇن خەلپەت ئاچقان مەكتەپتە ناھايىتى كۆپ بالا ئوقۇغان. قۇمۇلنىڭ ھازىرقى ئۆلىمالىرىدىن ئوسماڭ شاھ ھاجى، ئەيسا قارى ھاجى، ئۆمەر قارىلار توختى ئاخۇن خەلپەتتىن تەلىم ئالغان. كېيىن توختى ئاخۇن خەلپەتنىڭ ئوغلى ئابلىز دامۇللام 1950 ـ يىللارغىچە بۇ مەكتەپتە ئوقۇ- تۇشنى داۋاملاشتۇرغان.

قومۇل شەھەر ئىچى (قومۇلنىڭ كونا شەھىرى)دىكى چوڭ مەدرىسەردە يۇزلىگەن تالىپلار ئىلىم تەھسىل قىلغان. داڭلىق ئالىم، ئۆلىما، مۇدەررىسلەر ھەر خىل ئىلىملەردىن دەرس بەر- گەن. ۋاڭ ئوردىسىدا كۇتۇپخانا بولۇپ، نۇرغۇن كىتابلار كۆچۈ- رۈپ ساقلانغان.

دىنىي مەكتەپلەردىكى موللا ـ خەلپەت، مۇدەررىسلەرنىڭ ئىش ھەققى تۇراقلىق ئەمەس ئىدى. بەزىلىرى ئوقۇغۇچىلار ئې- لىپ كەلگەن پەيشەنبىلىك، ئازنىلىق... سوۋغا ـ سالاملار (ئو- تۇن، نان، ئۇن، گۈرۈچ، ياغ، گۆش قاتارلىقلار) بىلەن ۋە ئاتا ـ ئا- نىلار ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلار بىلەن رازى بولاتتى. چوڭراق مەكتەپلەرگە شۇ مەھەللە جامائىتى ياكى شۇ يەرلىك يۇرت چوڭلىرى، بايلار مەلۇم كۆلەمدە يەر ـ زېمىننى مەسچىت بىلەن مەكتەپكە بىرلىكتە ۋەخپە قىلىپ بېرەتتى. موللا ـ خەلپەتلەر شۇ يەرلەرنى تېرىپ، ھوسۇلنى تۇرمۇشىغا ۋە مەكتەپنىڭ ئوقۇ- تۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئىشلىتەتتى. مەدرىسىلەرگە بولسا ۋاڭلىقتىن تېرىلغۇ يەر، باغ ـ ۋاران ۋەخپە قىلىپ بېرىلەتتى، يەنە ۋاقتى ـ ۋاقتىدا مەدرىسىنىڭ بەزى خىراجەتلىرى ئۈچۈن خەزىنىدىن چىقىم قىلىنىپ تۇراتتى.

قومۇلدىكى ئىسلام مائارىپى ئوچىقى بولغان چوڭ مەدرە- سىلەردىن ئىككىسى ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ بىرى قۇمۇل كونا مەدرىسە. بۇ مەدرىسە قومۇل شەھەر ئىچىنىڭ ئوتتۇرىسى بولغان ئازنا بازار مەھەللىسىگە جايلاشقان. ئۇ ھە-

جىرىيە 1252 ـ يىلى (مىلادىيە 1831 ـ يىلى) مۇھەممەت بېـ
شىرۋاڭ تەرىپىدىن سالدۇرۇلغان. ھازىرغىچە 163 يىللىق تا
رىخقا ئىگە. مەدرىسە ئۇلى يەردىن بىرەر مېتىرىدەك ئېگىز كۆ
تۇرۇلۇپ سېلىنغان. ئۇنىڭ ئىچىدە چوڭ ـ كىچىك مەسچىت،
ئىككى تەرىپىدە دەرسخانا ۋە تالىپلار تۇرىدىغان ھۇجرىلار بار.
مەدرىسە ئىشىكىنىڭ ئالدىغا مەدرىسەنىڭ بىنا قىلىنىشى ھەق
قىدىكى تاش پۈتۈك ئورنىتىلغان. بۇ تاش پۈتۈك ھازىر مەزكۇر
مەدرىسىدە ئىبراھىم ئاخۇنۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدا ساقلانماقتا. «مە
دەنىيەت ئىنقىلابى» ۋە «داجەيدىن ئۆچمەنلىك» دولقۇنلىرىدا مەد
رىسىنىڭ بىرقىسمى چېقىۋېتىلگەن. ھازىر ئۇنىڭ ئاساسلىق
قىسمى ساقلىنىپ تۇرىۋاتىدۇ. ئەينى زامانلاردا بۇ مەدرىسىدە
بىلىملىك موللا، ئالىم ـ ئۆلىمالارنىڭ يېتەكچىلىكىدە يىلدا
300 دەك تالىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، ئوقۇتۇش ئىش
لىرى ئالاھىدە رونىق تاپقان. تالىپلار يىراق ـ يىراقلاردىن كې
لىپ، ھۇجرىلاردا تۇرۇپ ئوقۇغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇ
شۇ مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىرىدىن بىرى بولغان سەدەنشاھ ئا
خۇنۇم دەرس ئۆتكەندە قومۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇتمۇ كېلىپ
تىڭشىغان. شاھ مەخسۇت سەدەنشاھ ئاخۇنۇمنىڭ پاساھىتىدىن
زوقلىنىپ مەدرىسىدىن قايتىپ چىقىپلا شەھەر سىرتىدىكى
ئامراق باغنى مەدرىسىگە ۋەخپە قىلىپ بەرگەن ئىدى. بۇ باغ
ھازىرقى ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ شەھەر ئىچى باشلا
غۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

1905 ـ يىلى (ھىجرىيە 1341 ـ يىلى) شەھەر مەركىز
دىكى كونا مەدرىسە كونىراپ كەتكەنلىكتىن شامەخسۇت ۋاڭ
يېڭىدىن بىر مەدرىسە بىنا قىلماقچى بولىدۇ. ۋاڭنىڭ بۇيرۇقى
بىلەن يۈسۈپ تەيجى مەسئۇل بولۇپ، ئابدۇلباست ھاجى، ئاب
دۇلھاپىز ھاجى، سوپى ھاجىلارنى تەشكىللەپ، لايىھىلەپ شەھەر
ئىچىنىڭ غەربى جەنۇبىي سىڭىرى (بۇرجىكى)دىكى ئورداخىي

مەھەللىسىگە يېڭى مەدرىسىنى سالدۇرغان. مەدرىسە ئىچىدە مەسچىت، چوڭ دەرسخانا، تالىپلار ئۈچۈن 20 دىن ئارتۇق ھوجرا، مەدرىسىگە يانداش مۇدەررىس، شەيخ ئۆلىمالار ھەم پاراج (ئاشپەز)، باغۋەن، خىزمەتچى خادىملار ئۈچۈنمۇ يېتەرلىك ئۆي ـ ئىمارەت، داشخانا (ئاشخانا)لار سېلىنغان. مەدرىس دەرۋازىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە مۇنار شەكىللىك ئېگىز پەشتاق سېلىنغان. پەشتاقنىڭ ئىچى ئايلانما پەلەمپەي بولۇپ، پەلەمپەي ئارقىلىق ئەڭ ئۈستىگە چىقىلى بولىدۇ. بۇرۇن مەزىنلەر پەشتاقتا ئەزان ئېيتاتتى. مەدرىسىنىڭ ئىچى، ھۇجرىلارنىڭ ئالدى بىرقانچە تۈۋرۈكلەر بىلەن پېشايۋانلىق قىلىپ ياسالغان. يۇسۇپ تەيجى ئۈستا خەتتات ھەم سىرچىلىق، نەقاشلىقتىن خېلى خەۋىرى بولغاچقا، ئۈستىلار بىلەن بىرلىكتە ئۆزىمۇ قول سېلىپ، مەدرىسە ئىمارەتلىرىنى سىرلاش، نەقىشلەش ئىشلىرىغا قاتناشقان. مەدرىسە كەينىدىكى 50 مو ئەتراپىدىكى يەردە باغ بىنا قىلىنىپ، ئوردا تەرىپىدىن مەدرىسىگە ۋەخپە قىلىپ بېرىلگەن. مۇدەررىس، تالىپلارنىڭ خىراجىتى مۇشۇ باغنىڭ كىرىمى بىلەن تەمىن ئېتىلگەن. قومۇل يېڭى مەدرىسە پۈتكەندىن كېيىن داڭلىق ئالىم، مولىلار مۇدەررىس بولۇپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەن. شۇ چاغدا مەدرىسىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن بىرى مەدرىسىنى مۇبارەكلەپ نامە ئەۋەتكەن. نامىدە: «جاھان جام كۈللى زى جانغا، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقى، ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات تائەبەت باقى» دەپ يېزىلغان. بۇ نەزمىنى يۇسۇپ تەيجى مەدرىس دەرۋازىسىنىڭ ئىچى تەرىپىنىڭ ماڭلىيىغا ھۆسنخەت بىلەن يېزىپ قويغانكەن.

قومۇل مەدرىسلىرىدە يېقىنقى زامانلاردا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ناسىر ئەلەم، غىياسىدىن ئەلەم، يارمۇھەممەت ئەلەم، سەدەنشاھ ئەلەم ئاخۇنۇم، يۇنۇس ئەلەم، ھوشۇر قازى ئا-

خۇنۇم، نامان قازى ئاخۇنۇم، ئارسلان شاھ ھاجى، سۇلايمان قا-زىبەگ، توختى ئاخۇن خەلپەت، شاۋان ئاخۇن، ئابدۇۋاھىت ھا-جى ئەلەم ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر مۇدەررىس بولغان. ئۇلارنىڭ نەتىجىسىگە قاراپ ئالدىغا بەش دادەن، كەينىگە بىر دادەندىن ئاشلىق ھەق بېرىلگەن.

قومۇل مەدرىسلىرىدە قۇرئان (ئىلمى تەجۇد)، ھەدىس، فىقھە (دىنىي قانۇن)، ئىلمى نەھۋى (مورفولوگىيە، سىنتاك-سىس)، ئىلمى سەرپ، ئىلمى نۇجۇم (ئاسترونومىيە) قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىنغان. يەنە ناۋايى، خوجاھاپىز، سوپى ئاللايار، شامەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىيات دەرسى سۇپىتىدە ئوقۇلغان.

شۇ زامانلاردا قومۇلدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ نۇرغۇن موللا، ئالىملار، جامائەت ئەربابلىرى، ئابىد قومۇلى، ھاپىز ھا-جى، يۇسۇپ غېرىبى قاتارلىق شائىرلار، ئېلىشاھبەگ، ھاپىز نىيازغا ئوخشاش تارىخچىلار ۋە زامانىمىزدىكى ئابدۇرېھىم ئۆتە-كۇر، ئابدۇكېرىم خوجايېف قاتارلىق شائىر، ئالىم، تەرجىمانلار چىققان.

قومۇل كونا - يېڭى مەدرىسلىرىدە تاكى 1956 - يىللار-غىچىلا ئوقۇش داۋاملاشقان.

قومۇلدا يېڭى مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى

1930 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى قومۇل دېھقانلار قوزغى-لىڭى ۋە «12 - ئاپرېل سىياسى ئۆزگىرىشى»نىڭ تۇرتكىسىدە پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە يېڭى مائارىپ دولقۇنى ئەۋجىگە كۆ-تۇرۇلدى. بۇ دولقۇن قومۇل دىيارىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى.

1922 - يىلدىن 1927 - يىلغىچە ئىككى قارار شۆتاك سىنىپ ئېچىلىپ، 60 نەپەر ئۇيغۇر بالىسى خەنزۇ تىلىنى ئۆ-گەنگەن.

1935 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭدىكى مەدەنىي ئاقارتىش دول-

قۇنىغا ئەگىشىپ، قومۇلدىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1935 ـ يىلى قومۇل بازار 1 ـ باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلدى. ھىندىستان قاتارلىق ئەللەردە ئوقۇپ كەلگەن دىنىي ئۆلىما ئابدۇراخمان قارى ھاجى بازار يېڭى مەكتەپكە مۇدىر بولدى. ئۇچ سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. تازا ئوقۇتقۇچى يېتىشمەي تۇرغاندا ئۇرۇمچىدە تېز پۈتكۈزۈش كۇرسىدا تەربىيلەنگەن ئادىل جامال، غوپۇرجان، مۇھەممەتجان قاتارلىق مۇئەللىملەر قومۇلغا ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ كېيىنىدىنلا 1936 ـ يىلى قومۇل شەھەر ئىچىدىكى ساڭخىي مەھەللىسىدە شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلدى. ئاقسۇلۇق ئادىل جامال مەكتەپ مۇدىرى بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇرېھىم ئابلايېف، ئابلا تۇرسۇن، ئىمىن ئەخمەدى قاتارلىق كىشىلەر مۇدىر بولدى. 1936 ـ يىلى بىرىنچى تۇركۇمدە تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن ياشلاردىن يۇنۇس ئىمىن، سوپى تۇرانوف، تاھىر بوساقوف، ئابدۇرېھىم ئابلايېف، ھەبىبۇللا ئابلايېف، سۇۋۇر ئاخۇن، سەدەنشاھ، ئابلا تۇرسۇن، ھەمدۇللا قۇربان، مىجىت شاھىدىن، ئابلىمىت ئەزىموفلار قومۇلغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى تۇركۇمدە 1937 ـ يىلى ئابدۇراخمان سەئىدى، ئابلىز قادىر، ئىسمائىل سەئىدى، ئىمىن ئەخمەدى، ئابلا قارىلار تاشكەنتتىن ئوقۇش پۈتكۈزۈپ كەلدى. شۇ مەزگىللەردە قومۇلنىڭ ئاتاقلىق مائارىپچىسى ئېلى ھامۇتمۇ ئۇرۇمچىدىن ئوقۇش پۈتكۈزۈپ كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلار سىپىگە قوشۇلدى، يەنە 1936 ـ، 1937 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىدىن مۇھەممەت نىياز، ئەمەت روزى، پەتتاخان، ئىمىن مەخسۇدى، نۇردىن ئېلى، ئابلا نوھى، توختايېف قاتارلىق مائارىپچىلار قومۇلغا ئەۋەتىلدى. ھىدايەتخان، ساھىپجامال، ئايشەمخان، خەيرىنىساخان، چىنتاشخان قادىر قاتارلىق قىز ـ جۇۋانلار كونا ئەنئە-

نىلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، يۇزلىرىنى ئېچىۋېتىپ مائارىپچىلار سېپىگە كىرىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن قومۇلنىڭ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى كۆچىيىپ، يېڭى مائارىپ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئوقۇتقۇچىلار تەرەققىي قىلىۋاتقان يېڭى مائارىپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايۋ، 1936 ـ يىلى قو- مۇل كونا مەدرىسىدە بىر قارار ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇر- سى ئېچىلىپ، 40 ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇلدى. ئادىل جامال كۇرسقا مەسئۇل بولدى. كۇرسانتلار ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كې- يىن، يېزىلارغا يۇزلەندۇرۇلۇپ، يېزىلاردىمۇ يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلدى.

1937 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا مائارىپ ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاستانە، راھاتباغ، سۇمقاغا، توغۇچى، جىگدە، لاپچۇق، قارادۆۋە، دۇربە- جىن يېزىلىرىدا مەكتەپ ئېچىلدى. يەھيا ئېلىم، مەھمۇت ئە- ھەدى، ئابلىمىت نىياز، ئابدۇراخمان خامۇش قاتارلىق ئوقۇتقۇ- چىلار يېزىلارغا ئەۋەتىلدى. شۇ يىلى ئاراتۇرۇك، نوم، ئاداق، نېرىنكىر، تۇزكۆل، باركۆللەردىمۇ مەكتەپ ئېچىلدى. ئوقۇت- قۇچىلار قۇمۇلدىن ئەۋەتىپ بېرىلدى. قومۇلنىڭ تاغلىق يېزە- لىرىدىمۇ مەكتەپلەر ئېچىلدى. ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى سانى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. شۇ يىل ئۇيۇشما قارىمىقىدا 36 مەك- تەپ، 120 مۇئەللىم، 3000دەك ئوقۇغۇچى بار ئىدى. يېڭى ما- ئارىپ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 1942 ـ يىلى، 1948 ـ يىلى ئىككى قارار قىسقا كۇرس ئېچىلىپ داۋاملىق ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇلدى.

1947 ـ يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىملەر قۇرۇلۇپ، 35 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. قدىر، ئېلى ھامۇت، ئابدۇۋاھىت گالىلار ئو- قۇتقۇچى بولدى. شۇ يىلى ئابدۇراخمان سەئىدى ئۆلكىلىك ما-

ئارىپ نازارىتى تەرىپىدىن دارىلمۇئەللىمىنگە مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1949 ـ يىلى 75 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇچ سىنىپ بولدى.

بۇ مەكتەپلەردە ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا ئاساسەن، دىنىي سىنىپلار يولغا قويۇلۇپ موللىلار تەكلىپ قىلىنىپ، تۇنجى يىلى مەخسۇس ياكى قوشۇمچە دىنىي دەرسلەر ئۆتۈلگەن. كېيىنكى يىللىرى تەدرىجىي هالدا پۈتۈنلەي پەننىي دەرسلەر ئۆتۈلگەن. دەرسلىكلەر ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگەن دەرسلىكلەر ئىشلىتىلگەن. يەنە بىرقىسىم دەرسلىكلەر ئۇرۇمچىدە تۈزۈلگەن.

1935 ـ ، 1936 ـ يىللىرى ئۈيغۇشما قارىمقىدىكى مەكتەپلەر

ناهىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر

مەكتەپلەر	سىنىپ			ئوقۇغۇچى سانى	مەكتەپلەر	سىنىپ			ئوقۇغۇچى سانى
	سانى	دىنىي	پەننىي			سانى	دىنىي	پەننىي	
بازار 1 ـ باشلانغۇچ	1		1	35	ئالا تۇرك	4		4	90
بازار قىزلار مەكتىپى	1		1	35	باركۆل	1		1	30
شەهەر ئىچى مەكتىپى	5	1	4	150					
جەمئىي مەكتەپ			5	جەمئىي سىنىپ				12	ئوقۇغۇچى				340

يېزىلاردىكى مەكتەپلەر

مەكتەپلەر	سىنىپ			ئوقۇغۇچى سانى	مەكتەپلەر	سىنىپ			ئوقۇغۇچى سانى
	سانى	دىنىي	پەنىي			سانى	دىنىي	پەنىي	
بوغاز مەكتەپ	2	1	1	60	سۇمقاغا مەكتەپ	2	1	1	60
قاراتال مەكتەپ	3	1	2	90	شوپۇل مەكتەپ	2	1	1	55
چۆلتۇر مەكتەپ	3	1	2	90	خوتۇنتام مەكتەپ	2	1	1	60
دۆشتۇر مەكتەپ	2	1	1	60	باغداش مەكتەپ	1		1	30
شامال چاھار-باغ	3	1	2	90	ئېدىر مەكتەپ	2	1	1	55
راھەتباغ مەكتەپ	4	1	3	160	تۆمۈرتى مەكتەپ	2	1	1	55
ئاقبەر مەكتەپ	2	1	1	80	نېرناسى مەكتەپ	1		1	40
لەڭگەر مەكتەپ	2	1	1	80	قوراي مەكتەپ	2		2	65
دۆربەجىن	4	1	3	160	نېرىن مەكتەپ	1		1	30
ساقا مەكتەپ	2	1	1	60	قۇرلۇق مەكتەپ	1		1	30
تاشار مەكتەپ	2	1	1	60	تاراتى مەكتەپ	1		1	35
قارا دۆۋە مەكتەپ	4	1	3	160	نېرىنكەر مەكتەپ	1		1	35

لاپچۇق مەكتەپ	3	1	1	120	تۈركۈل مەكتەپ	1		1	35
توغۇچى مەكتەپ	2	1	1	60	نوم مەكتەپ	2	1	1	50
جىگدە مەكتەپ	2	1	1	60	باي مەكتەپ	2	1	1	50
ئاستانە مەكتەپ	4	1	1	160	ئاداق	1		1	30
جەمئىي مەكتەپ	32				سىنىپ	66	ئوقۇغۇچى		2652

قومۇل ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى تەرەققىياتى

ئازادلىقتىن كېيىن ئەۋزەل ئىجتىمائىي شارائىت ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسىدە، قومۇلدا ئۇيغۇر مائارىپى مىسلىسىز زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. قومۇل ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تۇنجى بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولغان شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپىگىلا نەزەر سالساق، بۇ مەكتەپ 1936 - يىلدىن ھازىرغا قەدەر 58 يىللىق جاپالىق ھەم شانلىق مۇسا-پىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭ 13 يىلى ئازادلىقتىن ئىلگىرى بېسىلغان مۇساپە بولۇپ، ئاران 11 سىنىپ، 390 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، 240 ئوقۇغۇچى پۈتكۈزگەنىدى. ئازادلىقتىن كېيىن مەخمۇت ناماندىن تارتىپ، ئابدۇرېھىم ھاشىم، ياقۇپ پەتتۇل، قادىر تالىپلارغىچە كۆپلىگەن مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە 58 يىل داۋامىدا 154 نەپەر ئوقۇتقۇچى بۇ مەرىپەت بۆشۈكىگە يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلغان، ھازىر بۇ مەكتەپتە 1000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى، 80 گە يېقىن ئوقۇتقۇچى بار. مەكتەپنىڭ ھازىرقى ئورنىنىڭ كۆلىمى 20 مو بولۇپ، 55 ئېغىزلىق سىنىپ، ئىشخانا، تەجرىبىخانىلارنى ئۆزئىچىگە ئالغان ئوقۇتۇش بىناسى بار. تەجرىبە ۋە كۆرسەتمىلىك ئوقۇتۇش قوراللىرى

مۇكەممەل. بۇ مەكتەپ 58 يىللىق تارىخىدا بىرقانچە مىڭ ئو-قۇغۇچىنى تەربىيىلەپ چىقاردى. ئۇلاردا ئوقۇغانلاردىن 35 كە-شى مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە ئۇرۇمچى شەھىرى، قېرىنداش ۋىلايەت، ئوبلاستلاردا پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كەسپىي ئورۇنلار ۋە ئالىي مەكتەپلەردە مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئىشلەۋا-تىدۇ. 155 كىشى پروفېسسور، دوتسېنت، لېكتور دەرىجىلىك ئۇنۇانلار بىلەن ھەرقايسى ساھەلەردە ئىشلەۋاتىدۇ، 225 كىشى ھەرقايسى ساھەلەردە بۆلۈم، باشقارما دەرىجىلىك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەۋاتىدۇ.

ھازىر قومۇلدا باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى ۋىلايەت بويىچە ئومۇملىشىپ بولدى. ناھىيە (شەھەر)، يېزىلارنىڭ ھەممىسىدە (تاغلىق يېزىلاردىن باشقا) تولۇق ئوت-تۇرا مەكتەپلەر بار. ۋىلايەتتە بىر مەركىزىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بار. ئۇنىڭدا 30 سىنىپ، 1500 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى، 180 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار. ئوقۇ-تۇش، خىزمەت ۋە تەجرىبىخانا ئۈچۈن مەخسۇس سېلىنغان ئۈچ بىناسى بار. تەجرىبە ۋە ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلە-رى مۇكەممەل بولۇپ، ھەر يىلى 300 گە يېقىن ئوقۇغۇچى پۈتكۈزۈپ چىقىدۇ.

قومۇلدا يەنە 1936 ـ يىلدىكى دارىلمۇئەللىمىن ئاساسىدا (1960 ـ يىلى ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەل-لىمىن بولۇپ ئايرىلغان) تەرەققىي قىلغانِ مۇكەممەل بىر سە-ھەن مەكتەپ ۋە مائارىپ ئىنستىتۇتى، تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسە-تېتىنىڭ شۆبىسى، سەھىيە مەكتىپى، يېزا ئىگىلىك مەكتە-پى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىسازلىق مەكتىپى، تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى قاتارلىق ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەر بار.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «قومۇل شەھىرى تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 ـ، 2 ـ قىسىم.

2. «قومۇل»، ئايشەم ئەخمەت تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان.

3. ئابدۇۋاھىت ھاجى ئەلەم ئاخۇنىڭ قول يازمىلىرىغا ئاساسەن ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن تەمىنلىگەن ماتېرىياللار.

4. پېشقەدەم مائارىپچى، سەنئەتكار مەرھۇم ئىبراھىم شاھى ساقلىغان قول يازمىلار.

5. «بوستاندىكى بۇلاق» ژۇرنىلى (قومۇل شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن مەخسۇس ئىشلەنگەن)

6. ئابلىز دامۇللامنىڭ ئەسلىمىسى.

مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى

تاھىر تاشباياپ

20 ـ ئەسىر چۆچەككە يېڭىچە مائارىپنى ئېلىپ كىردى. 1901 ـ يىلى چۆچەكتىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ «ئۆمەرىيە مەكتىپى» قۇرۇلغاندىن باشلاپ، ھەر مىللەت تىلىدىكى يېڭىچە مەكتەپلەر كەينى ـ كەينىدىن ئېچىلىشقا باشلىدى. 30 ـ يىللارغا كەلگەندە شەھەر، يېزىلاردا بولۇپ 40 تىن ئارتۇق مەكتەپ بارلىققا كەلدى.

مەرىپەتپەرۋەر ئۇيغۇر خەلقىمۇ باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن تەڭ ئۆزلىرىنىڭ يېڭىچە مائارىپىنى بارلىققا كەلتۈردى. 1932 ـ يىلى چۆچەك ھاكىمى مەنسۇر ھاجى، چۆچەك «تۇران» مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ھېسام باۋىن، ئوقۇتقۇچى ۋە چۆچەك «نەشر ـ مائارىپ جەمئىيىتى»نىڭ رەئىسى نىياز ئىسھاقىي قاتارلىقلار مۇزاكىرىلىشىپ، چۆچەكتىكى ئۇيغۇر مەھەللىسىدە بىر قىزلار مەكتىپى ئېچىشقا كېلىشىدۇ. مەكتەپ نامىنى نۇر ـ غۇن غۇلغۇلا ئارقىلىق ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نامىدا ئاتاش قارار قىلىنغان بولسىمۇ، جىن شۇرىپىنىڭ مائارىپتىكى تېررورلۇق سىياسىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مەكتەپ نامى قىسقارتىلىپ «مەھمۇد ـ يە ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى چۆچەك توما كوچىسىدىكى مەھمۇد ھاجىنىڭ قورۇسىدىن ئۈچ ئېغىرلىق ئۆي ئىجارىگە ئېلىنىپ، ئىككى سىنىپلىق ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى ئېچىلىدۇ.

نىياز ئىسھاقىينىڭ چوڭ قىزى ماھىيە ئىسھاقىي تۇنجى بولۇپ مەكتەپ مۇدىرلىقىغا تەينىلىنىدۇ. مەكتەپ خىراجىتى ئاممىدىن ئىئانە توپلاش ۋە «نەشر ـ مائارىپ جەمئىيىتى»نىڭ كىرىمىدىن ئاجرىتىش ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى.

ئەينى ۋاقىتتا قىزلار مەكتىپىنى ئېچىش مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ يېڭىچە مائارىپقا بولغان ئىنتىلىشى ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ باراۋەر تەرەققىي قىلىش ئارزۇسى مۇتەئەسسىپ كۇچلەر ئۇستىدىن غەلبە قىلىدۇ. نەتىجىدە خەلق ئۆز پەرزەنتلىرىنى بەس ـ بەستە يېڭىچە مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇتىدۇ. مەكتەپ-تىكى ئوقۇغۇچىلار سانى تېز كۆپىيىپ، ئىجارىگە ئالغان سىنىپلارغا پاتماي قالغاچقا، 1934 ـ يىلى خەلقتىن توپلانغان ئىئانە بىلەن ئايرىم بىر مەكتەپ سېلىنىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا «نەشر ـ مائارىپ جەمئىيىتى» تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «بىز-نىڭ تاۋۇش» گىزىتىنىڭ 1934 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈ-نىدىكى سانىدا مەكتەپ سېلىشقا ئالاھىدە ئىقتىسادىي يارىدەم بەرگەن ھاكىم مەنسۇر ھاجى ۋە ئىگەمبەردى خەلپەت قاتارلىق كىشىلەرگە گىزىت يۈزىدە رەھمەت ئېيتىلغان. مەكتەپ قۇرۇ-لۇشى شۇ يىلى پۈتۈپ ئوقۇش باشلانغان. بۇ چاغدا مەكتەپ كۆ-لىمى تېخىمۇ كېڭىيىپ، ئوقۇغۇچىلار سانى ئاشقانلىقتىن، ئو-قۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى كېلىپ چىققان. شۇڭا «نەشر ـ مائارىپ جەمئىيىتى» 1934 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تۇران مەكتىپىدە يىغىن ئېچىپ، «مەھمۇدىيە ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى»نىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىينىچىلىقى-نى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تۇران مەكتىپىدە ئىككى ئايلىق ئو-قۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىش، كۇرستا تۇران مەكتە-پىنىڭ دەرس پروگراممىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش، كۇرسنىڭ دەرس پروگراممىسىغا قوشۇمچە پسىخولوگىيە، مېتودىكا دەر-سىنى قوشۇپ ئۆتۈش قارار قىلىنىدۇ. بۇ دەرسلەرنى ئۆتۈشكە

نىياز ئىسھاقىي، تىل ـ ئەدەبىيات دەرسىنى ئۆتۈشكە ھېسام باۋېن، ماتېماتىكا دەرسىنى ئۆتۈشكە ئىبراھىم بېكبولات، تارىخ ۋە جۇغراپىيە دەرسىنى ئۆتۈشكە خېلىل، دىن دەرسى ۋە قىرائەت ئۇچۇن سالىھ ھەزرەتلەر تەيىنلەنگەندىن سىرت، خەنزۇ تىلى دەرسىگە مۇۋاپىق ئادەم تېپىش قارار قىلىنىدۇ. ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش خىراجىتىنى ھاكىم مەنسۇر ھاجى ئۆز يېنىدىن تەمىنلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. دەرسلىكلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلۈپ، «بىزنىڭ تاۋۇش» نەشرىياتى شىركىتىدە كۆپەيتىپ بېسىلغان. بىرقىسىم دەرسلىكلەرنى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى تۈزۈپ باستۇرغان.



مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپىنىڭ بىرقىسىم ئوقۇتقۇچىلىرى. تارتىلغان يىلى ئېنىق ئەمەس. ئالدىنقى رەت ئوڭدىن: 1. مۇنىرە ئابدۇلېتىپۇا، 2. سەيپىدىن ئەزىزى، 3. ماھىيە ئىسھاقىي، 4. مائارىپ مۇپەتتىشى، ئىسمى ئېنىق ئەمەس، 5. مېھرى مىرئىسمائىلوۋا، 2 ـ رەت ئوڭدىن: 1، مۇقەددەس غۇلامقارى؟، 2. مۇرشىدە جامالى، 3. بەھرى رېھىمقان قىزى، 4. ئابدۇقادىر ئىمىنى، 5. مېرا، 6. پاتىمە ئىمىنجان قىزى، 7. ؟؟

1935 ـ 1936 ـ يىللىرى تاراباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى مەكتەپلەرنى نومۇر تەرتىپى بويىچە ئاتاشنى يولغا قو- يۇپ، «مەھمۇدىيە ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى»نى «تارباغاتاي ۋىلا- يەتلىك ئىپتىدائىي قىزلار مەكتىپى» دەپ ئاتىغان.

ئوقۇغۇچىلار سانى يىلسېرى كۆپەيىپ، ئەسلىدىكى مەك- تەپكە سىغمىغاچقا، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلا- يەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالي- مەھكىمىسى مەكتەپ ئورنىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىتتىپاق يولى 149 ـ قورۇدىكى چىڭخۇاڭمياڭ بۇتخانىسىغا يۆتكەشنى قارار قىلغان. مەكتەپ ئورنىنىڭ كۆلىمى 6720 كۋادرات مېتىر بو- لۇپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ پۇل ھېسابى بويە- چە 1 مىليون 600 مىڭ دوللار خىراجەت بىلەن مەكتەپ قىلىپ چىقىلغان.

ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى 1946 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ۋالي مەھكىمىنىڭ تەستىقى بويىچە «مەھمۇدىيە مەكتىپى»نىڭ نامىنى «مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپ ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشـ- غەرىينىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تۇنجى مەكتەپ بولۇپ قالغان.

1946 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى بۇ مەكتەپنى كۆزدىن كەچۈرگەن. ئۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئۆز- كۆزگەن سۆھبىتىدە: «كىشىلىك جەمئىيىتىتە، ئوقۇتقۇچىنىڭ مېھنىتىدىن پەخرلىكرەك مېھنەت يوقتۇر. چۈنكى ئالىم، مۇ- تەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت، دۆلەت ئەربابلىرى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلـ- دۇر... ياش ئۆسمۈرلەرگە بېرىلىدىغان تەربىيىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداشقا قارىتىلغان بولۇشى، ئوقۇتقۇچىلىرىمىز تەلىم ـ تەربىيىنىڭ سىياسىي يۆ- نىلىشىنى چۈشەنگەن بولۇشى لازىم» دېگەن. بۇ سۆز ئوقۇتقۇ- چىلار ئەمگىكىگە بېرىلگەن يۇقىرى باھا بولۇپلا قالماستىن،

بەلكى ئەينى ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مائارىپ يۆنىلىشىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەرگەن. شۇڭا «مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى» ۋە باشقا مەكتەپلەر بۇ سۆزنى چوڭ پىلاكاتلارغا يېزىپ مەكتەپ زالىنىڭ سەھنىسىگە ئېسىپ قويغان.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلغان. چۈنكى ئازادلىققا ئېرىشكەن ھەر مىللەت خەلقى نادانلىق سىرتمىقىدىن قۇتۇلۇشقا تەقەززا بولۇپ، ئىختىيارىي ھالدا ئاكتىپلىق بىلەن مائارىپ ئۇچۇن ئىئانە توپلىغان. ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئۆشرە ـ زاكات كىرىمىنىڭ بىرقىسمى مالىيە ئارقىلىق مائارىپقا ئاجرىتىپ بېرىلگەندىن سىرت، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مالىيە كىرىمىنىڭ 23.5 % ى مائارىپقا ئاجرىتىپ تۇرۇلغان. بولۇپمۇ ئەينى يىللاردا ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ قارىمىقىدا ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتى قۇرۇلغان، بۇ كومىتېت مەكتەپنىڭ تۇرلۇك قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن 1945 ـ يىل 12 ـ ئايدا شەھەر ۋە يېزا مەكتەپلىرى قارىمىقىدا قۇرۇلغان ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتى ئۇچۇن ئايرىم ـ ئايرىم خىزمەت قوللانمىسى تۇزۇپ ئېلان قىلدى.

مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى 30 ـ يىللاردىكى ئىپتىدائىي مەكتەپتىن تەرەققىي قىلىپ 40 ـ يىللارغا كەلگەندە مۇنتىزىملاشقان ئوتتۇرا مەكتەپ دەرىجىسىگە كۆتۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچى 200 دىن ئاشقان، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى مۇنتىزىم مەكتەپلەر قاتارىدا، پىلان بويىچە پروگراممىلار تولۇق ئورۇندىلىپ تۇرغان. ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ جەمئىيەتنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ كەلگەن. 1946 ـ يىل 8 ـ ئايدا چۆچەكتە ئېچىلغان تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ئوقۇتقۇچىلار يىغىنىدا، ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك مائارىپ

بۆلۈملىرىنىڭ 1945 ـ 1946 ـ ئوقۇش يىلىدىكى خىزمەتلىـ
رىنى باھالاشتا «مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى» 2 ـ بولۇپ بـا
ھالانغان.



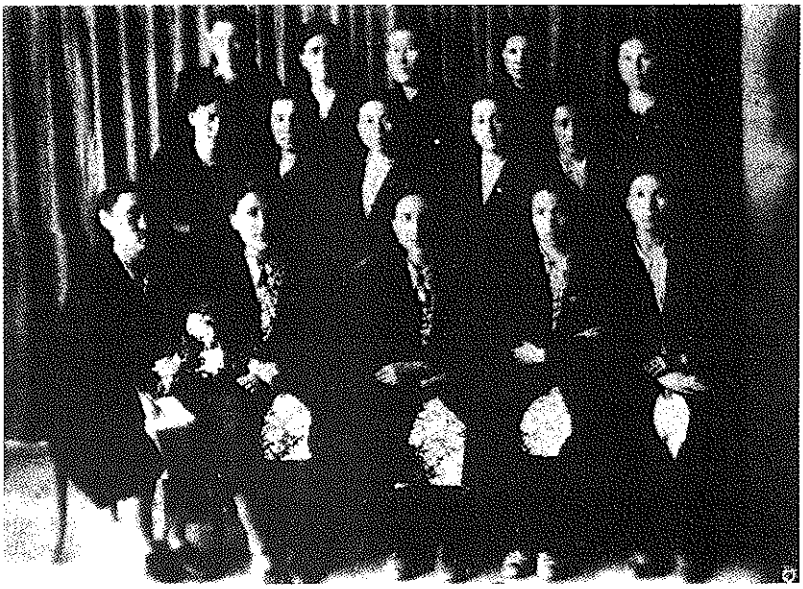
مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى (چۆچەك ۋىلايەتلىك 1 ـ ئىپتىدائىي قىزلار مەكتىپى)نىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى. 1939 ـ يىلى تارتىلغان.
ئالدىنقى رەت ئوڭدىن: 1. مەكەن، 2. مۇنىرە ئابدۇلھېتىپۇلا، 3. ئامىنە ئاپـ
پاي، 4. ماھىيە ئىسھاقىي، 5. تابىئە ئىسھاقىي، 6. مۇرشىدە جامالى، 2. رەت ئوڭـ
دىن: 1. نەسىمە، 2. پاتىمە ئىمىنجان، 3. ببىي غىما تۇنوۋا، 4. ؟؟، 5. ئۆلمەس.

1948 ـ يىل 8 ـ ئايدا 3 ـ قېتىملىق ئوقۇتقۇچىلار يىـ
غىنى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەرقايسى ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمـ
لىرى بىلەن چۆچەك شەھەر ئىچى مەكتەپلىرى قاتناشقان كۆر-
گەزمە چۆچەكتە ئېچىلغان. «كۆرگەزمىگە ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقـۇ-
چىلار ئۆزلىرى ئىشلىگەن دىئاگرامما، خەرىتە، رەسىم، كارىكا-
تۇرا ۋە تام گېزىتلىرى قويۇلغاندىن سىرت، سۆيۈملۈك رەھبـ-
رىمىز ئەخمەت ئەپەندى، خەلق قەھرىمانلىرى ۋە بۇيۇك پەن ئا-
لىملىرىنىڭ ئالاھىدە ئۇستىلىق بىلەن سىزىلغان رەسىملىرى-

مۇ قويۇلغان بولۇپ، كۆرگۈچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىنى باھالاشتا مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى قىزلار مەكتىپىمۇ باشقا مەكتەپلەر قاتاردا ئەلا باھالانغان. ئۇ- قۇتقۇچىلارنى باھالاشتا مەزكۇر مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن نا- جىيە خانبابايېۋا ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەقدىرنامىسى بىلەن، ساپۇرا مەخمۇدىۋا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تەقدىرنامە- سى بىلەن مۇكاپاتلانغان. 1946 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلگەن مەكتەپلەر ئارا سەنئەت كۆرىكىدە مەزكۇر مەكتەپ مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى مەريەم 1 ـ بولدى، ساپۇرا مەخمۇدىۋا مۇنەۋۋەر ئارتىستكا بولدى. 1948 ـ يىلى يازدا ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە، «مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى» ئەينى ۋاقىتتا چۆچەكتە تۇرۇشلۇق ئاتاق- لىق كومپوزىتور ئابدۇرېھىم ئەخمەدىگە مۇزىكا ئىشلىتىپ، ئۇ- قۇغۇچىلارنى ئايروپىلان شەكلىدە تىزىپ، مەلۇم ھەرىكەت كۆرسىتىپ مەيدانغا كىرگەندە پۈتكۈل مەيدان ئەھلى ھاڭ ـ تاڭ قالغان. مۇشۇ قېتىملىق مۇسابىقىدە «مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى» 1 ـ بولغان. 1949 ـ يىلى مەكتەپلەرنى باھالاشتا «مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى» 1 ـ بولۇپ باھالىنىپ، مۇدىرى مەريەم تۇردىباېۋاغا «ساداقەت» مېدالى بېرىلگەن.

ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپ ئەدەبىيات ـ سەنئەت، تەنتەربىيە تۈرلىرى بويىچە ئالدىنقى قاتاردىكى مەكتەپ بولۇپلا قالماستىن يەنە بۇ مەكتەپنىڭ ۋالىبول كوماندىسى 50 ـ يىللارنىڭ ئال- دىنقى يېرىمىدا شىنجاڭ بويىچە ئەڭ كۈچلۈك ئاياللار كومانده- لىرىنىڭ بىرى بولغان. بۇ مەكتەپنىڭ سەنئەت كۈرزۈكىدا يې- تىشىپ چىققان ئارتىسلاردىن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ داڭلىق ناخشىچىسى كامال، قازاقستان خەلق ئارتىسى پەرىدە شەرىپوۋالارنى ئاتاپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇپ كېيىنكى چاغلاردا ھەرقايسى ساھەلەردە خىزمەت قىلىۋاتقان زىيالىيلاردىن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولغان ئايشەم ئىمىنۇۋا، شۇ

مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مەيمۇنە ئىسھاقىي، بىئولوگىيە فا-كۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى مەريەم مەھمۇدۇا، ئامىنە قاسىم، تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مۇختەبەر، پېداگوگىكا ئۇ-نۇۋېرسىتېتى تارىخ ـ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى رەيھان قاسىم قاتارلىقلارنى «مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپى» ئۆز قوينىدىن ئۇچۇرغان لاچىنلار دېيىشكە بولىدۇ.



مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئوقۇتقۇچىلىرى. 1951 ـ يى-لى تارتىلغان.

ئالدىنقى رەت ئوڭدىن: 1. نۇرنىسا سېيىتھاجىيېۋا، 2. مەريەم تۇردىباېۋا، 3. مەرھەمەت بۇۋى ئاخۇنوۋا، 4. ساپۇرا سەئىدۇا، 5. خالىدە ھەنەپى. 2 ـ رەت ئوڭدىن: 1. مەكەن، 2. مۇقەددەس ئوسمانوۋا، 3. سارا مەمتىلى، 4. زۆھرە ئىبرا-ھىموۋا، 5. زويا، 3 ـ رەت ئوڭدىن: 1. پەۋزىيە بېرىشۋا، 2. XX، 3. بەھرى خو-جائەخمەت قىزى، 4. ئوليا ساخارىستوۋا، 5. رەيھان ئوسمانوۋا.

مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى ئۇي-غۇر يېڭىچە مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇ-رۇشتا، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللار مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇ-

رۇشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ بىر ئىپتىدائىي قىزلار مەكتىپىدىن تەرەققىي قىلىپ ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەيدىغان مەكتەپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

1947 ـ يىلى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى چۆچەك شەھىرىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئېچىشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىي مەكتىپىدە 22 كىشىلىك ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچقان. 1947 ــ 1948 ـ ئوقۇش يىلىدا بۇ مەكتەپتە ئۈچ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ (ئۇيغۇر ئوغۇللار 6 ـ سىنىپى، ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقا مىللەت بالىلىرى ئارىلاش قىزلار 6 ـ سىنىپى، قازاق ئوغۇللار 6 ـ سىنىپى) ئېچىلغان. بۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن 1948 ـ 1949 ـ ئوقۇش يىلىدا باشقا مەكتەپلەردە ئېچىلغان تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ چۆچەك گىمنازىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

مەزكۇر مەكتەپ ئەينى يىللاردا ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى ياخشى بولماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يۇقىرى سەۋىيىلىك باشقا زىيالىيلارنى مەكتەپكە تەكلىپ قىلىپ دەرس ئۆتكۈزگەن. شۇ يىللاردا چۆچەك ۋە پۈتۈن شىنجاڭغا داڭلىق زىيالىيلاردىن سەيپىدىن ئەزىزى، نىياز ئىسھاقى، ھېسام باۋدۇن، خەمىت ۋاكىلى، مىر تۆمۈر جامالى قاتارلىق زىيالىيلار ھەر دائىم مەھمۇد مەكتىپىگە كېلىپ مۇناسىۋەتلىك دەرسلەرنى ئۆتۈپ تۇرغان.

بۇ مەكتەپكە 1932 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلغىچە ماھىيە ئىسھاقى، 1943 ـ يىلدىن 1944 ـ يىلغىچە مۇھەببەت نەزەرىۋا، 1944 ـ يىلدىن 1945 ـ يىلغىچە مۇقەددەس غۇلامقارى، 1946 ـ يىلدىن 1947 ـ يىلغىچە مەرزىيە ئەخمەتىۋا، 1947 ـ يىلدىن 1952 ـ يىلغىچە مەريەم تۇردىباييۋا، 1952 ـ يىل 5 ـ

ئايدىن 9 ـ ئايغىچە ساپۇرا مەخمۇدىۋالار مۇدىر بولغان.

1950 ـ يىلى غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە بويىچە شـ-ـئەن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 3 ـ قېتىملىق ياشلار يىغىنىـدا تارباغاتاي ۋىلايىتىدىن بارغان ئوچ ۋەكىلىنىڭ ئىككىسى مەھمۇد كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپىدىن سايلانغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا مەكتەپ مۇدىرى مەريەم تۇردىباييۋا بىلەن ئـو-قۇغۇچىلار ۋەكىلى پەردە شەرىپىۋا تارباغاتايدىكى ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ ئومىدىنى ئېلىپ شىئەن شەھىرىگە ئاتلىنىدۇ. ئا-مەت كەلسە قوشلاپ كەپتۇ دېگەندەك ۋەكىللەر دەل شىئەنگە جەم بولۇپ قۇرۇلتاي ئېچىۋاتقان مەزگىلدە، چېخسلوۋاكىيىنىڭ پايتەختى پىراگا شەھىرىدە ئېچىلماقچى بولغان دۇنيا ياشلار فېستىۋالىغا ۋەكىل تاللاش ئىشىمۇ تەڭ ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇ چاغدىكى ۋەكىل تەقسىماتى بويىچە غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكىدىن تۇڭگان ياشلىرىغا ۋاكالىتەن بىر ۋەكىل تاللاش بە-كىتىلگەن، قۇرۇلتايغا قاتناشقان تۇڭگان ياشلىرىنىڭ بىر ئە-غىزدىن ماقۇللىشى بىلەن كاشغەرىي نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپىنىڭ پەخرى پەردە شەرىپىۋا بۇ فېستىۋالىغا قاتنىشىش شەرىپىگە ئېرىشىدۇ.

1952 ـ يىلى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسى چۆچەكتىكى مەكتەپلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەرقايسى مىللەت مەكتەپلىرىدىكى ئوغۇللار سىنىپلىرىنى يىغىپ ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىدۇ ۋە يېڭىدىن مەكتەپ بىناسى سالىدۇ. ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى قىزلار ئوتتۇرا سى-نىپلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ ۋىلايەتلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنى قۇرۇپ چىقىدۇ. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىمۇ بىرلەشتۇرۇپ رەت نومۇرى بويىچە ئاتاشنى يولغا قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەر مائارىپى ئۇچۇن 20 يىل تۆھپە قوشقان بۇ مەكتەپ ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى تاماملايدۇ.

بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ ۋە ئىشلەپ جەمئىيەتكە تۆھپە قوشقان ۋە ھېلىھەم تىنىمسىز مېھنەت قىلىۋاتقان تۆھپىكارلار ئاز ئەمەس. شۇڭا ماقالىدا ھەر خىل يېتىشسىزلىك ۋە سەۋەنلىكلەر بولسا كەسىپداشلار ۋە شاھىتلارنىڭ تەنقىدي پىكىر بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمەن.

بۇ ماقالىنى يېزىشتا مېنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن ۋە ماتېريال بىلەن تەمىنلىگەن ھۆرمەتلىك ئۇستاز مەريەم ئاپپاي تۇردىباييۋاغا چىن كۆڭلۈمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

روسيده ساقلىنىۋاتقان بىرقىسىم كۇسەنچە پۇتۇكلەر

تەلئەت ئوبۇلقاسىم

مەمەت ساۋۇت

قەدىمكى كۇسەن بەگلىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ئەڭ قەدىمىي بەگلىكلەرنىڭ بىرى، ئۇ يىپەك يولىنىڭ تۇڭۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم.

كۇسەن بەگلىكى ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ھەر خىل مەدەنىيەتلەر مانا مۇشۇ زېمىندا ئۇچرىشىپ، يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ئۆزگىچە مەدەنىيەت شەكىللەنگەن. بۇ ھال ئۇنىڭ كۇچىنى زورايتىپ، شۆھرىتىنى ئاشۇرغان. بۇ بەگلىك 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەردە كۇچىيىپ، تەسىر دائىرىسىنى قۇم (ئاقسۇ)، ئۇچ (ئۇچتۇرپان)، سەپەرباي (ئاقچى)، بۇگۇر قاتارلىق جايلارغا يەتكۇزگەن[1].

بۇددا دىنى كۇسەنگە تارقالغاندىن كېيىن، بۇ دىن بەگلىك ھۆكۇمرانلىرىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشكەن، كۇسەن يىپەك يولىنىڭ شىمالىي بۆلىكىدىكى ئەڭ چوڭ بۇددا دىنى مەركىزىگە ئايلانغان. كۇسەنلىكلەر بۇددىزم سەنئىتىنىڭ يۇكسەك ئىپادىسى بولغان تام رەسىملىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزم سەنئىتىدىكى ئالاھىدە بولغان كۇسەن ئۇسلۇبىنى يارىتقان. بۇددىزم قۇرۇلۇش سەنئىتى جەھەتتە كۇسەن ئۇسلۇبىدىكى چايىتىيا (caitya) غارلىرىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرغان. كېيىن بۇ خىل قۇرۇلۇش سەنـ

ئىتى شەرققە كېڭىيىپ، قاراشەھەر، تۇرپان، دۇنخۇاڭلاردىكى مىڭئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

گۇللەنگەن كۇسەن مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىسى بولغان كۇ-سەن بۇددىزمى 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلامىيەتنىڭ بۇ يەرگە تارقىلىشى بىلەن ئۆتمۇشكە ئايلىنىپ، ئاستا - ئاستا ئۇنۇتۇلۇپ خارابىلىككە ئايلاندى ۋە مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتتى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قوزغالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى بۇ خارابىلىكلەرنى ئۇيقۇدىن ئويغاتتى.

كۇچا تارىم ئويمانلىقىدىن تېپىلغان قەدىمكى ھۆججەتلەردە ئەڭ بۇرۇن تىلغا ئېلىنغان جاي بولۇپلا قالماي، ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى پەيدا قىلغان ئوتلۇق ماكانىدۇر. بۇ يەردىكى ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن مىڭئۆي ۋە باشقا خارا-بىلىكلەر 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان مەيدانغا ئايلىنىپ قالدى. روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، شې-ۋېتسىيە ھەتتا ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ئارخېئولوگلار، تەۋەككۇلچىلەر، دىن تارقاتقۇچىلار، جۇغراپىيەشۇناسلار ۋە سەي-ياھلار ھەر خىل ناملار بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بۇ يەرگە كېلىپ، زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە مەدەنىي مىراسلارنى ئېلىپ كەتتى.

روسىيە بۇ قېتىمقى دولقۇندا ئەڭ كۆپ «ئولجا»غا ئېرىشكەن دۆلەت ھېسابلىنىدۇ. روسىيە شىنجاڭ بىلەن قوشنا بولغاچقا، ئۇزاقتىن بېرى شىنجاڭغا كۆز تىكىپ يۈرگەن ھەم ھەر خىل ناملاردا شىنجاڭغا كۆپ قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى، تەكشۈرۈش ئەترىتى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ۋە قېزىلما بايلىقلىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرگەن. ئۇلار-نىڭ بىرقىسمى شىنجاڭدىكى جۇملىدىن كۇچادىكى بىرقىسىم قەدىمىي خارابىلەرنى تەكشۈرۈشنى ئۆز خىزمىتىنىڭ مۇھىم كۇنتەرتىپىگە قويغان، بولۇپمۇ كۇسەنچە ھۆججەتلەرنى قېزىش،

يىغىۋېلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن.

رۇسلارنىڭ كۇچاغا قاچان قەدەم باسقانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق، لېكىن قىزىل مىڭئۆي 38 ـ غار سول تەرەپ كارىدورىنىڭ تورۇسىغا يېزىلغان رۇسچە بېغىشلىمىدىكى «1873 ـ يىلى» دېگەن يىلنامە ـ مەزمۇنلارغا ھەم قىزىلقاغا مىڭئۆي 16 ـ غارنىڭ ئوڭ تەرەپ كارىدور ئىچكى تامنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئويۇپ يېزىلغان «1879 ـ يىلى سىبرگىي» دېگەن رۇسچە بېغىشلىمىلار ـ غا قاراپ، رۇسلار ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ 1873 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۇچادا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش بىلەن شۇغۇللانغان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولىدۇ.

ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرى خاملتون بوۋېر 1890 ـ يىلى ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، شوتلاندىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى ئاندرېۋ داگلىشنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنى ئىز ـ دەپ كۇچاغا كېلىدۇ ۋە تاسادىپىي پۈرسەتتە سۇبېشى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىدىن تېپىلغان، قېيىن دەرىخىنىڭ قوۋزىقىغا يېزىلغان قەدىمكى كۇسەن يېزىقىدىكى 51 بەتلىك قول يازمىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. كېيىن بۇ قول يازمىنى نېمىس نەسلىدىن بولغان ئەنگلىيىلىك شەرقشۇناس، دوكتور ئاۋگۇستوس رودولوف خورنل ئوقۇپ چىقىپ، بۇ ھەقتىكى نەتىجىلىرىنى «بېنگال ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى خەۋەرلىرى» (1890 ـ يىلى)دە ۋە «بېنگال ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنىلى»نىڭ 1891 ـ يىلدىكى 60 ـ سانىدا ئېلان قىلىدۇ. كۇسەن يېزىقىدىكى بۇ قول يازمىنىڭ مەزمۇنى دورىگەرلىك ۋە پېرىخونلۇققا ئائىت بولۇپ، دەۋرى مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ قول يازما ھازىر «بوۋېر قول يازمىلىرى» دېگەن نامدا ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بودلېيان كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

1891 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك دىن تارقاتقۇچى ۋېبېر كۇچادەكى مەلۇم مىڭئۆي خارابىسىدىن تېپىلغان قول يازمىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. 1892 ـ يىل 7 ـ ئايدا بۇ قول يازمىنى دوكتور

خورنلىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. بۇ قوليازما «ۋېۋېر كىتابى» دەپ ئاتىلىدۇ. خورنلىنىڭ «ۋېۋېر كىتابى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان بىر تۈركۈم قەدىمكى ۋەسىقىلەر» دېگەن ماقالىسى «بېگال ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى ژۇرنلى»نىڭ 1893 - يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنىدۇ. خورنلىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قوليازما ئوخشاش بولمىغان توققۇز پارچە ئەسەردىن تۈپلەنگەن، جەمئىي 76 ۋاراق بولۇپ، دەۋرى مىلادىيە 7 - ئەسىردىن ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن ئىكەن②.

بۇ ئىككى ئەسەر بايقالغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەللەر، بولۇپمۇ رۇسلار كۈچادىكى مىڭئۆيلەرگە، ئەڭ مۇھىمى قەدىمكى قوليازمىلارنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. بۇ ھەرىكەتتە ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا چۈشكىنى روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى F.N. پېتروۋسكىي (1837 — 1908) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پېتروۋسكىي 1880 - يىللىرى ئەتراپىدا روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق قەدىمكى قول يازمىلارنى قولغا چۈشۈرۈشكە باشلىدى. بولۇپمۇ «بۇ ۋېر قول يازمىلىرى» بىلەن «ۋېۋېر كىتابى» بايقالغاندىن كېيىن، پېتروۋسكىي دىققەت نەزىرىنى كۆچاغا مەركەزلەشتۈردى. بۇ جەريانداكى كۆچادىكى غۇلام قادىرخان، ئەيسا جان، ساھىپ ئەلى قاتارلىقلار مىڭئۆيلەردە قاتراپ يۈرۈپ يىغقان يازما يادىكارلىق ۋە باشقا بۇيۇملارنى قەشقەردىكى پېتروۋسكىيغا ئەۋەتىپ بېرىپ لايىقىدا پۇل تاپتى. 1892 — 1893 - يىللىرى پېتروۋسكىي روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى ئولدېنبۇرگقا 100 پارچىدىن ئارتۇق كۈسەنچە ھۆججەتنى ئەۋەتىپ بەردى. ئولدېنبۇرگ 1893 - 1903 - يىلغىچە «ئىمپېرىيە ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى شەرقشۇناسلىق بۆلۈمى خاتىرىسى»دە بۇ ھۆججەتلەرنىڭ فوتو سۈرىتى، ئوقۇلۇشى ۋە رۇسچە تەرجىمىلىرىنى ئېلان قىلدى.

پېتروۋسكي 1903 ـ يىلى قەشقەردىن ئايرىلغىچە شىنجاڭدىن يىغىۋېلىپ روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ئەۋەتىپ بەرگەن ھۆججەت 582 پارچە بولۇپ، ئۇلاردىن 251 ى سانسكرىتچە ھۆججەت (كۆپىنچىسى كۆچا بىلەن خوتەندىن تېپىلغان)، 297 سى ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەت (ئۇنىڭ 59 ى بۇددا دىنىغا ئائىت ھۆججەت، 238ى دىندىن خالىي ھۆججەت)، ئۇچى كۇسەن تىلىدىكى كەمتۈك ئەسەر، تۆتى تىبەتچە ھۆججەت، تۆتىنىڭ تىلى نامەلۇم[3].

بۇ ھۆججەتلەر روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، ئولدېنبۇرگ روسىيە ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتىدىن شىنجاڭ رايونىغا بىر تەكشۈرۈش ئەترىتى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە بۇ جەمئىيەت 1906 ـ يىلى ئاكا ـ ئۇكا بېرېزوۋسكىيلاردىن تەشكىللەنگەن ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتى. ئۇلار قۇمتۇرا، قىزىل، قىزىلقاغا مىڭئۆيلىرىدە تەكشۈرۈشتە بولدى. قىزىلقاغا مىڭئۆيىنىڭ 27 ـ غار كارىدورىنىڭ سول تەرىپىدىكى تامغا يېزىلغان «بېرېزوۋسكي 1906 ـ يىلى» دېگەن بېغىشلىمىدىن ئۇلارنىڭ مۇشۇ مىڭئۆيدە تەكشۈرۈشتە بولغانلىقىنى ھەم بۇ يەردىن بىرقىسىم نەپىس تام رەسىملىرىنى كەسكىنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئۇلار بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە كۇچا رايونىدىن 31 پارچە ھۆججەت بايقىغان، ئۇنىڭ 24 ى سانسكرىتچە ھۆججەت، بىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە قوش تىللىق ھۆججەت، بىرى خەنزۇچە باسما ھۆججەت، بىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ـ بىراھمىچە قوش تىللىق ھۆججەت، بىرى بىراھما يېزىقىدا يېزىلغان خەنزۇچە ھۆججەت. ئۇلار بۇلاردىن باشقا يەنە سانى ئازراق، لېكىن تارىخىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان كۇسەنچە دىندىن خالىي ھۆججەتلەرنى بايقىغان[4].

پېتروۋسكي ۋە ئاكا ـ ئۇكا بېرېزوۋسكىيلار كۇچا رايونىدىن توپلىغان ۋە تېپىپ چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپ قىسمى روسىيىدىكى ئاسىيا مۇزېيىدا ساقلانماقتا. 1913 ـ

يىلى فرانسىيىلىك سۇلۇڭايىن لېۋى مۇزېيدىكى بىرقىسىم كۆ-سەنچە ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلدى ۋە رەتلەپ چىقتى. ئۇ ھۆج-جەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دىنىي ھۆججەتلەر بولۇپ، نوقۇل ھالدا بۇددىزم ئەقىدىلىرى تەرغىب قىلىنغان بولماستىن، يەنە مانى دىنىغا ئائىت بىر پارچە ھۆججەت بولۇپ، ئۇمۇ بۇددىزم پرىنسىپى ئاساسىدا يېزىلغان. ھۆججەتلەر ئۇزۇن، كەڭرى يەر-لىك قەغەزگە ياكى توغراق قوۋزىقىغا يېزىلغان.

1998 ـ يىلى فرانسىيە ئىنستىتۇتىنىڭ مەشھۇر توخار تىللىرى مۇتەخەسسىسى، ھىندىشۇناس ئالىم فىئورگىي پىنائۇلت ئاسىيا مۇزېيىدىكى كۇسەن تىلى (توخار تىلىنىڭ B دىيالېك-تى)دىكى ھۆججەتلەرنى رەتلەۋېتىپ تاسادىپىي كۇسەن يېزىقىدا يېزىلغان بەش پارچە دىندىن خالىي ھۆججەتنى بايقاپ قالدۇ. بۇ بەش پارچە ھۆججەتنىڭ تۆت پارچىسىنى بېرېزوۋسكىي كۇچادىن تاپقان، يەنە بىر پارچىسىنى كۇچالىق ئۇيغۇرلار بۇددىزم خارابە-لىرىدىن بايقاپ، قەشقەردىكى پېتروۋسكىيغا سېتىپ بەرگەن. بۇ ھۆججەتلەر بۇتخانا خاتىرىسى، سودا ـ سېتىق، مەمۇرىي دوكلات، بۇتخانىلارغا سەدىقە قىلىنغان مال ـ چارۋا تىزىملىكى، كارۋانلارنىڭ يول خېتى قاتارلىق مەزمۇنلاردا ئىدى. بۇ ھۆججەت-لەر كۇسەننىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەتقىق قە-لىشتا كەم بولسا بولمايدىغان تارىخىي ھۆججەتلەر بولۇپ، پىنا-ئۇلتنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. شۇنىڭ بىلەن پىنائۇلت بۇ ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى 1998 ـ يىل 10 ـ ئايدا سانكت پېتېربورگدا چىقىدىغان «شەرق ھۆججەتلىرى» دېگەن توپلامنىڭ 4 ـ توم 4 ـ نومۇرلۇق خات-رىسىدە ئېلان قىلدى[5].

بۇ بەش پارچە ھۆججەتنىڭ قاچان، كىملەر تەرىپىدىن يې-زىلغانلىقىنى بېكىتىش ناھايىتى قىيىن، لېكىن ئۇلاردا ئىلگە-رىكى خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە كۆرۈلمىگەن كۇسەن بەگلە-كىنىڭ ئۇچ قاغانى ۋە ئۇلارنىڭ يىلنامىلىرى تىلغا ئېلىنغان.

بىز مۇشۇلارغا ئاساسەن، بۇ ھۆججەتلەرنى ھېچ بولمىغاندا مىلادىيە 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا يېزىلغان دەپ پەرەز قىلىمىز.

تۆۋەندە بۇ بەش پارچە ھۆججەتنىڭ فوتو نۇسخىسى، ئوقۇلۇشى، ئىزاھاتى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنىدۇق.

1 ـ ھۆججەت: كەڭلىكى 28.7 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 36.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان قەغەزگە قارا سىياھتا 14 قۇر قەلەم بىلەن يېزىلغان.

ئىزاھ: 1) ksumntsa بۇ ئادەتتە ksum دەپمۇ يېزىلىدۇ، كۇسەن جەمەتىنىڭ خان جەمەت يىلنامىسى. بۇ سۆز يەنە قىزىل قاغا مىڭئۆيىنىڭ 25 ـ غارىغا يېزىلغان بېغىشلىمىدىمۇ ئۇچرايدۇ. بەزىلەر بۇ يىلنامىنى تاڭ سۇلالىسى خانى تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن يىلنامىسىنىڭ كۇسەن تىلىدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىغان. بىراق لېۋى، پېللىئوت قاتارلىقلار كۇچانىڭ شالدىراڭ كېچىكىدىن ئېلىپ كەتكەن ھۆججەت، تارشا پۈتۈك قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىپ، ksum يىلنامىسىنىڭ كۇسەن ھۆججەتلىرىدە كۆرۈلگەن ۋاقتىنىڭ تاڭ تەيزۇڭ 627 ـ 649 ـ يىلغىچە قوللانغان جېنگۇەن يىلنامىسىدىن بۇرۇن ئەكەلىكىنى بايقاپ، بۇ قاراشنى ئىلمىي ئاساستا رەت قىلىدۇ⑥.

2) ksemarcune كىشىمار جۇنا، كۇسەن خانلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ئىسمى سانسكرىتچىدىن كۇسەن تىلىغا ئۆزلەشكەن بولۇپ، بۇ ھۆججەتتىن باشقا گېرمانىيىلىكلەر قىزىل مىڭئۆيدىكى نوم ساقلايدىغان غار (ھازىرقى 67 ـ غارنى كۆرسىتىدۇ، گېرمانىيىلىكلەر بۇ غارنى قىزىل تورۇسلۇق غار دەپ ئاتىغان)دىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن ھۆججەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سۇبېشى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكى غارنىڭ تېمىغا يېزىلغان بېغىشلىمىدىمۇ ئۇچرايدۇ⑦.

كىشىمارجۇنا دېگەن بۇ سۆزنىڭ قۇرۇلمىسىغا قارىغاندا بۇ خان كۇسەننىڭ ئەنئەنىۋى خان جەمەتىگە تەۋە ئەمەستەك قىلىدۇ، چۈنكى بۇ ئىسىمدىكى arcun قارا شەھەرنىڭ قەدىمكى نامى

Agni بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەكمۇ قىلىدۇ. بۇ خان ئىلگىرىكى خانلاردەك مەشھۇر بولمىغانمۇ ياكى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەپ ئۆتمىگەنمۇ، تاڭ سۇلالىسى يىلنامىلىرىدە تىلغا ئېلىنمىغان. مۇشۇنىڭغا قاراپ بۇ خاننى كۆك تۈركلەر تەختكە چىقارغان خان بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىشقىمۇ بولىدۇ. بۇ خاننىڭ كۈسەنگە قاچان ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى ئېنىقلاشمۇ ناھايىتى قىيىن.

ھۆججەتنىڭ تىلى ھەمدە سۈبېشى بۈددا خارابىسىدىكى بېغىشلىمىلارغا قاراپ، بۇ خان كۈسەنگە مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەپ ئېيتالايمىز.

3) mewyai pikulne بۇ بارس يىلى دېگەنلىك بولىدۇ (mewya بارس، يولۋاس). كۈسەن تەۋەسىدىن تېپىلغان كۈسەنچە ھۆججەتلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، كۈسەن خەلقى ناھايىتى بۈرۈنلا 12 مۆچەل كالېندارىنى ئىشلەتكەن. بۇ ھۆججەتلەردە بارس يىلى كۆرۈلگەن بولسا، كېيىنكى ھۆججەتلەردە قوي يىلى (sayye قوي) كۆرۈلىدۇ. دۇلدۇل ئوقۇر خارابىلىكى (قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ جەنۇبىدىكى بۈددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى، ئۆگەن دەرياسى بۇ خارابىلىكنى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. دەريانىڭ غەربىدىكى خارابىلىكلەر يەرلىكلەر شاھتۇر دەپ ئاتايدۇ، ئۇ ھازىر توقسۇ ناھىيىسىگە تەۋە؛ شەرقىدىكى خارابىلىكنى ئۇچتۇر دەپ ئاتايدۇ، ئۇ كۆچا ناھىيىسىگە تەۋە)دىكى غار تېمىغا يېزىلغان بېغىشلىمىدا ئىت يىلى، سۈبېشى بۈددا ئىبادەتخانىسى خارابىلىكىدىكى ۋېھارا غارلىرىنىڭ تېمىغا يېزىلغان بېغىشلىمىدا ئات يىلى (yakwi ئات)، مايمۇن يىلى (moko skai مايمۇن)، كالا يىلى (okso كالا)، ئىت يىلى (wace ئىت) دېگەندەك مۆچەل نامىلىرى ئۇچرايدۇ.

4) sanka ~ sankam بۇ كۈسەن تەۋەسىدە قوللىنىلغان ئېغىزلىق ئۆلچەم بىرلىكى، ئەنگلىيىلىك ئالىم بەيلېي بۇنى سانسكرىتچە samga دىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ.

5) moko ، ypay بۇلار كۈسەن تىلىدىكى ھۆججەتلەردە كۆپ

ئۇچرايدىغان ئەھۋال ـ مەنسەپ نامى. بۇ يەردىكى moko بىر مە-مۇربي رايون ياكى خانىلىققا قاراشلىق مەلۇم سۇيۇرغال جايىنى باشقۇرغۇچى ئاقساقال دېگەنلىك. باشقا ھۆججەتلەردە mokom، mokon ۋە mokonta شەكىللىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ypay يەنە yapok ، yakone دېگەن شەكىللەردە ئۇچرايدۇ. بۇ كۆك تۇرك مەنبەلىرىدىكى يابغۇ دېگەن نامغا يېقىنلىشىدۇ. كۇسەن بەگلىكى ناھايىتى بۇرۇنلا شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان، بولۇپمۇ غەربىي تۇركلەر دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خىل مۇناسىۋەت كۇچەيگەن ھەم غەربىي تۇركلەر ھامىيلىقىدىكى چوڭ بەگلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۇسەن خانى سۇۋارنا پۇسپا غەربىي تۇركلەرگە بېقىنغان ھەم تۇركچە ئىشكەم باغا ئېلتەبىر دېگەن مەنسەپنى قوللانغان[8].

تەرجىمىسى:

ئۇلۇغ كۇسەن خانى كىسىمارجۇنانىڭ 2 ـ يىلى يولۋاس يىلى 9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۇنى خەلق ئىچىدىكى ئۇششاق چارۋىلارنىڭ سانى ئېلىندى. بۇنىڭغا دائىر ئەھۋال مۇنداق: پېشقەدەم يابغۇلار-دىن ساڭخاداسا (sanghadasa)، چاككارې (ccakkare) ۋە نۇۋې-تاككلې (nwetakkle) قاتارلىقلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك مال ـ چار-ۋىلىرى ئازايغان يەنى ساڭخاداسا كۇانپې (kwanpe) غا قىرقىل-غان بىر تېكىنى 250 شانكام ئاشلىققا ساتقان. ساڭخاداسا يەنە كامىل لېستان (camil lestane) غا ئىككى قېتىم قىرقىلغان بىر تېكىنى 250 شانكام ئاشلىققا ساتقان. ساڭخاداسا بىلەن چاككارې ئاۋال چاتلې (catile) غا بىر قوچقار بەرگەن. ۋامسى (wamssi) ساڭخاداساغا 200 شانكام ئاشلىققا بىر قوچقار تېگىشكەن. نۇبتاككلې ئىككى قوچقار سېتىۋالغان.

10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۇنى چاككارې بۇ يۇرتنىڭ يابغۇسى راكتاكۇلى (raktakule) غا چىرايلىق تارالغان قوچقاردىن بىرنى بەرگەن. يەنە شۇ كۇنى ئىشلەمچىلەر، قېرى ـ چۇرلەر ئۆزلىرى-نىڭ قوي يۇڭى ۋە ئۆچكىسىنىمۇ ئۇنىڭغا بەرگەن. كىسىمارجۇنا-نىڭ 3 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نۇبتاككۇلې كىپپا (kippa) غا بىر تې-

كه بەرگەن. راكـتاكۇلى بـۇ چارۇنلارنى تـۆلەم ھېسـابىدا قەرزگـە بەرگەن. ساڭخـاداسا ليـىۋا (lyiwa) غا بىر قـوچقىرىـنى ئۇنـاڭ ساغلىقىغا قويۇش ئۈچۈن ئارىيەت بېرىپ تۇرغان.

2 ـ ھۆججەت: كەڭلىكى 15.2 سانتىمېتىر، ئېگىـزلىكى 28.3 سانتىمېتىر كېلىدىغان قەغەزگـە قارا سىيـاھتا بەش قـۇر قىلىپ يېزىلغان.

ئىزاھ:

1) بۇ ھۆججەتمۇ كۈسەن خانى كسېمارجۇنانىڭ ksum يىلى 11 ـ ئاي، 2 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يېزىلغان بولۇپ، ئىككى ھۆججەت بىر قەغەزگە يېزىلغاندەك قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ھۆججەتتىكى مەزمۇنلارمۇ سۈچىلىق قۇرۇلۇشى بىلەن تېرىقچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان.

2) muryesa دەريا، ئۆستەڭ دېگەن مەنىدە، ئادەتتە يەنە mury دېگەن قىسقارتىلغان شەكلىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ سۆز سوغدى تىلىدىن كۈسەن تىلىغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى سوغدى تىلىدىكى mwryy دېگەن سۆزنىڭمۇ قانال، ئۆستەڭ دېگەن مەنىسى بار.

3) war سۇ دېگەن مەنىدە.

4) swara تۆت دېگەن مەنىدە.

تەرجىمىسى:

11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى چاككارى ئۆستەڭگە سۇ باشلىماقچى بولىدۇ. شۇڭا چاككارى يابغۇ راكـتاكۇلىغا سۇ ئىنشائاتى ھەققى ئۈچۈن سېمىز ساغلىقتىن بىرنى بېرىدۇ. كسېمارجۇنانىڭ 2 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يابغۇ ـ ئاقسۆڭەكلەر تېرىقچىلىق ئۈچۈن ئۇرۇق بۇيرۇتتى. ساڭخاداسا پوھلالارايىسى (pohlalaraiyse) غا [ئۇرۇقلۇق ئۈچۈن] تۆت قوي يەنى ئىككى چىشلىق قويدىن ئىككىنى، ساغلىقتىن بىرنى، قوچقاردىن بىرنى بېرىدۇ.

3 ـ ھۆججەت: كەڭلىكى 27.5 سانتىمېتىر، ئېگىـزلىكى 40 سانتىمېتىر كېلىدىغان قەغەزگە قارا سىياھتا 17 قۇر قىلىپ يېزىلغان.

ئىزاھ:

1) yshkwa كۆسەن خانلىرىدىن بىرى، بۇ خانىنىڭ نامى بۇ ھۆججەتتىن باشقا قىزىل مىڭئۆي 95 ـ غار ئۈدۈل تامىنىڭ ئوتـ تۇرا قىسمىغا ياغاچ كۆمۈر بىلەن يېزىلغان كۆسەن يېزىقىدىكى بېغىشلىمىدا ئۇچرايدۇ[9].

2) cak چاك، كۆسەندە قوللىنىلغان ئۇزۇنلۇق بىرلىكى. ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى چىغ سۆزى بىلەن سېلىشتۇـ رۇشقا بولىدۇ. بۇ سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىكى 尺 دېگەن سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلى بارمۇ، بۇنى يەنمۇ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

3) santa كۆسەن تىلىدىكى sankram دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلمىسى، سانسكرىتچە ئىبادەتخانا دېگەن مەنىنى بىلدۈـ رىدىغان sangharama دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.

4) kenek پاختا رەخت دېگەن مەنىدە. بۇ خىل رەخت قەـ دىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردىكى كاناپ، بۆز دېيىلگەن رەختنىڭ ئۆزى.

تەرجىمىسى:

كۆسەن خانى yshkwa نىڭ ksum 14 ـ يىلى، قوي يىلى 9 ـ ئايدىكى كىرىم ـ چىقىم ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: ئۇششاق چارـ ۋىلارنىڭ سانىنى ئازايتتىم. بۇ ئايلىق ساندا ئۇۋاسى (uwasi) بىر چىشلىق ساغلىق قوي ۋە ئىككى قوچقار، بىر ئۆچكە ئەكەلـ گەن. پائىيتى (paiyti) بىر چىشلىق ساغلىق قوي بىلەن بىر پاقلاننى قەرز ھېسابىغا ئەكەلگەن. تېپكۆۋام (tepkwam) نىڭ ئارزۇسى بويىچە، مەن ئېرىنىڭ قويدىن بىرنى يەتتە چى پاختـا رەختكە تېگىشتىم. 12 ـ ئايغا كەلگەندە بىر ساغلىق ئۆلۈپ قالـ دى. چائۇسى (causi) تۆت ئۇششاق چارۋا ئېلىپ كەلدى. شانكى (sanke) ئۇششاق چارۋىلارنىڭ سانىنى ئالغىلى كەلدى. [ئۇـ نىڭغا] ئىككى قىرقىلغان مال يەنى بىر قوي، بىر تېكە بەردۇق. ساكۋاكى (sakwake) بىلەن شانكى ئىككى تېكە ئەكەلگەنىكەن، ئۇنىڭدىن بىرنى سويۇپ يېدۇق. ئاقساقال (يابغۇ)نىڭ بۇيرۇتىشى

بىلەن ئۇچ قوي يەنى قېرى ساغلىقتىن بىرنى، پاقلاندىن ئىككىنى ئەكەلگەن. سىما (sima) ئىككى تېكە ئېلىپ كەلدى. كىپپا (kippa) بىر تېكە ئېلىپ كەلدى. چائۇنكۇئى (caunkwi) ئېرىك قويدىن ئىككىنى ئېلىپ كەلگەن. جىناسېنا (cinasene) بىر تېكە ئەكەلگەن. يۇرت ئاقساقىلى بىر تېكە، ستېمپېنكۇلې (stwmpenkule) بىر ساغلىق ئەكەلگەن. ئۇششاق چارۋىلاردىن 13 ى ئۆلۈپ، يەتتىسى ئامان قالغان.

4 ـ ھۆججەت كەتكىلى 29.2 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 39.8 سانتىمېتىر كېلىدىغان قەغەزگە قارا سىياھتا 12 قۇر قىلىپ يېزىلغان.

ئىزاھ:

1) yase ياشى كۇسەن خانلىرىدىن بىرى بۇ ھۆججەتتىن باشقا قىزىلقاغا مىكئۆيى 25 ـ غارنىك كارىدورىغا يېزىلغان كۇسەن تىلىدىكى بېغىشلىمىدىمۇ بۇ قاغاننىك نامى ئۇچرايدۇ[10]. ئۇنىك ئۇستىگە بۇ بېغىشلىما كۇسەن خانى ياشىنىك ksum 22 ـ يىلى يەنى ھۆججەت يېزىلىپ بىر يىلدىن كېيىن يېزىلغان.

2) patpikul بۇت يىلى دېگەن مەنىدە بولۇپ، ستۇپا (بۇددا مۇنارى) يىلى دەپ قوللىنىلىدۇ. بۇ يىل نامى يەنە قىزىل مىكئۆينىك 22 ـ غارىغا يېزىلغان بېغىشلىمىدىمۇ ئۇچرايدۇ. كۇسەن تىلىدا بۇتنى pat دەپ ئاتىغان. ئەمەلىيەتتە ستۇپا يىلىنىك كۇسەن رايونىدىكى ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنىشى بۇ خانلىقتا ئون ئىككى مۆچەل كالېندارىدىن باشقا بۇددا دىنى كالېندارىنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

3) puwar ئوت دېگەن مەنىدە، يەنى pwara دېگەن شەكىلىدىمۇ ئۇچرايدۇ. كۆچمە مەنىسى تۇر، قارغۇ دېگەنلىك بولۇپ، ئۇنىك ھېچقانداق دىنىي مەنىسى يوق. بەلكى ھەربىي ئىشلاردا، يۇرت ئامانلىقىنى قوغداشتا بىر تۇردىن يەنە بىر تۇرغا خەۋەر يەتكۈزۈشتە يېقىلغان ئوتنى ۋە تۇرا، قارغۇنى كۆرسىتىدۇ.

4) arta چېگرا، چەك، پاسىل دېگەن مەنىدە.

تەرجىمىسى:

كۈسەن خانى ياشىنىڭ ksum 21 ـ يىلى، ستۈپا يىلى 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى يابغۇ ژرائۇ (wrau) خانلىق چېگرىسىنى بويلاپ تۇرلارغا ئوت يېقىش ئۈچۈن توّت بوّلۈك كىشىنى ئەۋەتتى. موكساراما (moksarama) تۇرىغا ئوت ياقىدىغانلار: شامنا (ş amna)، كېرىنتسىلى (kerant ş ile)، پاتامپارا (patampare)، چاتىلى (catile)، مىككىشونې (mikkisone)، شانكالې (ş ankale)، كېرچاپىشكې (kercapi ş ke)، كېپائۇ ـ تىلې (kepautile)، پۇتتامىترا (puttamitre) سوتاركانى (sotarkane)، مىترايىشا (mitraiy ş e)، ئوكتالې (oktale)، تارماسېنې (tarmasene)، كومپانتىشكې (kumpantiske) قاتار ـ لىقلاردۇر؛ كۋانيې (kwanye) تۇرىغا ئوت ياققۇچىلار بولسا، چا ـ ئۇكىلې (caukile)، پۇلۇشكې (puluske)، مالاككې (malakke)، ژرائۇ (wrau)، كولتى (kolti)، پالامىتتې (palamtte)، شىنـ ـ كىشكې (ş inki ş ke)، ئورتوناكشكې (ortonak ş ke)، ما ـ شۇتا (ma ş uta)، ئاپارشا ژرائۇ (apar ş a wrau)، لاروتتى (larutti)، كوپپې شالې (koppe ş ale)، چامىل (camil) قاتار ـ لىقلاردىن ئىبارەت.

5 ـ ھۆججەت كەڭلىكى 29 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 19.6 سانتىمېتىر كېلىدىغان قەغەزگە سەككىز قۇر قىلىپ قارا سىـ ياھتا يېزىلغان.

ئىزاھ:

بۇ ھۆججەت مەلۇم شەھەر ياكى رايوننىڭ نوپۇس تىزىمى بو ـ لۇپ، ئۇنىڭدا 50 تىن ئارتۇق كۈسەنلىكنىڭ قايسىسىنىڭ شە ـ ھەردە تۇرىدىغانلىقى، قايسىسىنىڭ يېزىدا تۇرىدىغانلىقى تەپسى ـ لىي خاتىرىلەنگەن.

تەرجىمىسى:

قالانقۇ (kalanku)، كەتسۇتايسى (ketsutaise)، كەرچاپىش ـ كې (kercapi ş ke)، ساقۇنې (tsakune)، ساتيا ژارما (warme satya)، چىترارا پاشكا (citrarapa ş ka)، جىناپتا (cinaupte)،



چارروسيمنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكي (سولدا)

شىنكىشكې (sinki ş ke)، جالايىشكې (calai ş ke)، تارماتتا (tarmatte)، ئېتتۇكانا (ettukane)، كوراككا (korakke)، راكتاتاسې (raktatase)، مىكىچاندرې (mikicandre)، ئەركاڭ-چىشكا (arkanci ş ke) قاتارلىقلار يېڭى شەھەر كىشىلىرىدۇر. ياتىشكې (yati ş ke)، ياتايشى (yatai ş e)، تۇركانې (turkane)، كۇمپانتې (kumpante)، شتوئىلې (tuile ş)، ساۋامىترې (sawamitre)، قالانقۇ (kalanko)، چاسېنې (casene) سۇمىترې (sumitre)، راكتات (raktat) قاتارلىق كىشىلەر يېزىدا ئولتۇرىدىغان كىشىلەردۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① خاتانى لىيۇتكې: «غەربىي يۇرت بۇددىزمى»، 1999 ـ يىل سودا نەشرىياتى 180 ـ بەت.

② «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، ئۇيغۇرچە 2004 ـ يىلـ لىق 1 ـ سان، 81 ـ، 82 ـ بەتلەر.

③④ روك شىنجياك: «چەت ئەللەردىكى دۇنخۇاك، تۇرپان ھۆججەتلىرى ھەققىدە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىم» جياڭشى خەلق نەشرىياتى 1996 ـ يىل 6 ـ ئاي نەشرى، 116 ـ ، 118 ـ بەتلەر.

⑤ بۇ ماقالىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ ئوقۇلۇشى ۋە تەرجىمىسى ژۇرنىلىنىڭ « Manuseripta orientalia . VOL . 4 NO . 4» 1998 ـ يىللىق 4 ـ توم 4 ـ نومۇرىغا ئاساسەن ئىشلەندى.

⑥ ⑩ گېئورگىي پىنائۇلت قاتارلىقلار تۇزگەن «پائۇل پېللىئوت-نىڭ كۇچا رايونىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى. 8 ـ جىلد»تىكى 50 ـ سۈرەتكە، سۆزىشى ـ 34 ـ ھۆججەتكە قاراڭ، 1987 ـ يىلى فرانسىيە ئىنستىتۇتى نەشرى.

⑦ لېۋى، پېللىئوت: «توخار تىلى ئۇستىدە تەتقىقات»، فېڭ چېڭ-جۇن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1957 ـ يىلى، 14 ـ بەت.

⑧ سۇڭتىيەن شۇنەن: «قەدىمكى تەڭرىتاغنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيە-سى ئۇستىدە تەتقىقات» (چىن جۇنمۇ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان) مەر-كىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1987 ـ يىل 4 ـ ئاي، 328 ـ بەت.

⑨ گېئورگىي پىنائۇلت 1994 ـ يىل 9 ـ ئايدا قىزىل مىڭئۆيدە-كى كۆسەن يېزىقى يېزىلغان غارلارنى تەكشۈرۈپ، بۇ بېغىشلىمىلارنىڭ ئوقۇلۇشى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئىدارىمىزنىڭ ماتېرىيال بۆلۈ-مىگە بىر نۇسخىدىن تەقدىم قىلغانىدى. بۇ يەردە شۇ ماتېرىياللاردىن پاي-دىلاندىم.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىگە نەزەر

خوجائەخمەت يۇنۇس

11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئىنسانلار مەدەنىيىتىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى بولغان «تۇركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرى تىلشۇناسلىققا دائىر ئۆلمەس ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ھاكىمىيەت ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئوقۇرمەنلەرگە ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق بىلىم بېرىدىغان مۇكەممەل قامۇس، مۇئەللىپنىڭ گېپىي بويىچە ئېيتقاندا، «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگەمەس بىر بايلىق» (1 ـ توم 3 ـ بەت) ھېسابلىنىدۇ. جۈملىدىن 10 ـ ئەسىردىن 12 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن ئىقتىسادى ۋە يۇكسەك مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئاساسلىنىدىغان مۇھىم مەنبە سانىلىدۇ.

بۇ ماقالىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان ۋە 11 ـ ئەسىردىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئۈستىدە تۆۋەندىكى بەش جەھەتتە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلىدۇ.

1. يېمەك ـ ئىچمەك مەنبەسى

«تۇركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنغان يېمەك ـ ئىچمەك تۆۋەندىكى يەتتە مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) تارىخ

(بۇغداي)، ئارپا، توتۇرقان (گۈرۈچ)، تۆگى (تېرىق)، قوناق (چۈزگۈن قوناق)، سۇ ياغ، قاغۇن (قوغۇن)، شېكەر قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلاردىن ئىشلىنىدىغان يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرى؛ 2) ياغ، ئەت (گۆش)، سۈت، باغىر (جىگەر)، قارىن (قېرىن)، ئۇچەي، باش قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئۇلاردىن ئىشلىنىدىغان يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرى؛ 3) ئالما، تۇلۇگ ئەرۈك (شاپتۇل)، سارىغ ئەرۈك (ئۆرۈك)، قارا ئەرۈك (قارا ئۆرۈك)، ئۈزۈم، ياغاق (ياڭاق)، ئارمۇت (ئامۇت)، ئامۇي (ئالگىرات)، ئۈژمە، ئەرۈك قاقى (ئۆرۈك قېقى)، ئارمۇت قاقى (ئامۇت قېقى)، قاق (شاپتۇل قېقى)، چىپقان (چىلان)، يىگدە (جىگدە)، پىستىك (پىستە)، چەنىشتۇرۇك (جىنىستە)، بادام، شوغلۇ (ئىت ئۈزۈم) قاتارلىق ھۆل ـ قۇرۇق مېۋىلەر؛ 4) يۇنىد (ئات، ئۆد (كالا)، قوي، ئەچكۇ (ئۆچكە)، تاقاغۇ (توخۇ)، ئۆردەك، قاز (غاز)، بالىق (بېلىق)، يۇمۇرتقا (تۇخۇم)، بال (ھەسەل) قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرى، سۇ مەھسۇلاتلىرى ۋە شىرنە مەھسۇلاتلىرى؛ 5) سارمۇساق (سامساق)، ئوغلى (ئاق سەۋزە)، مۇرچ (قارامۇچ)، سىپۈت (يۇمغاقسۇت)، سوغۇن (پىياز، ياۋا پىياز)، تۇرما (تۇرۇپ)، چاغمۇر (چامغۇر)، تارماز (تەرخەمەك)، بۇرچاق (پۇرچاق)، يارپۇز (يالپۇز)، سۇنۇ (سەدىيادان)، بۇتۇگە (پىدىگەن)، ئىگلاچ (كاۋاپ بىلەن يېيىلىدىغان تاغ ئوتى) قاتارلىق تېرىپ (تىكىپ) ئۆستۈرۈلىدىغان كۆكتاتلار ۋە ياۋا كۆكتاتلار؛ 6) ئوقيا، نەيزە ئېتىش ياكى تايغان، لاچىن، بۇركۈتلەر ئارقىلىق ئوۋلىنىدىغان ئارقار (ياۋا قوينىكى چىشسى)، كېيىك، توشقان قاتارلىق ياۋا ھايۋانلار گۆشى؛ 7) تۈز، يەم (تېتىقۇ) قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر.

2. يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرى

كىتابقا ئۇزلۇگ مۇن (ياغلىق شورپا)، ئۇغۇت (بۇغداي شارابى ئېچىتقۇسى)، ئۇۋا (قاينىتىلغان گۈرۈچكە شېكەر ۋە مۇز سېلىپ تەييارلىنىدىغان سوغۇقلۇق غىزا) (1 ـ توم 121 ـ بەت)،

ئىپرۇك (قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى)، ئىگىدۈك (سۈزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك) (2 ـ توم 142 ـ بەت)، ئايران (قېتىق)، ئۇخاق (ئۆرۈك قېقىنىڭ شىرنىسى) (1 ـ توم 165 ـ بەت)، ئۇگرە، ئۇسپۈرى (قوقاستا پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك)، ئۇزتما (ئۇيۇتما، يەنى قېتىق)، ئاۋزۇرى (بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنىدىن پىشۇرۇلىدىغان قوشۇقلۇق نان)، (1 ـ توم 197 ـ بەت)، توپ (بۇغداي ۋە ئارپىدىن تەييارلىنىدىغان بولدۇرۇلغان يېمەكلىك) (1 ـ توم 417 ـ بەت)، چۆپ (كەسمە)، سوغۇت (پىشلاق)، سوغۇت (ھېسسپ)، قۇرۇت، توقاچ، كۆمەچ، قىمىز، سۇرۇش (چۇرۇش)، قاغۇت (تېرىقتىن ئېتىلگەن تاماق)، سوقتۇ (ھېسپىنىڭ بىر خىلى) (1 ـ توم 543 ـ بەت)، سىنچۇ (بىر خىل نان)، ماندۇ (بىر خىل تۇرك سىركىسى) (بىرىنچى توم 548 ـ بەت)، بۇخسى (ئېچىتىلغان يېمەكلىك)، تۇزغۇ (يوللۇق يېمەكلىك) (بىرىنچى توم 553 ـ بەت)، سىركە (ئۇزۇم سىركىسى)، سۇزمە، قاتما (قاتلىما)، بەگنى (بۇغداي، تېرىق، ئارپىدىن ئىشلەنگەن ئىچىملىك) (1 ـ توم 565 ـ بەت)، تالقان، چۇقمىن (ھورنان)، كۆزمەن (كۆمەچ)، پۇسكەچ (كاكچا)، تۇتماچ (چۆپ)، تۇتغۇچ (ئىشتەي غىزاسى)، بەكمەس (شىرنە) تۇرمەك (تۇرمەل)، كۇرشەك (سۆك ۋە ياغدىن پىشۇرۇلىدىغان تاماق) (بىرىنچى توم 625 ـ بەت)، پۆشكەل (پوشكال)، توغرىل (قېزا)، بۇخسۇم (بوزا)، بۇلغاما (ياغسىز بۇلماق)، بۇلدۇنى (ئىچىگە ئۇزۇم سېلىنىپ تەييارلىنىدىغان يېمەكلىك) (1 ـ توم 640 ـ بەت)، قوغۇرماچ (قوماچ)، قاتۇرغان (قاتلىما)، سارماچۇق (قۇشقاچ تىلى ئاش)، يۇغا (قاتلىما نان)، يۇرگەمەچ (بىر خىل ھېسسپ)، قور (كۆنەلگە)، سىم سىمراق (باشتىن تەييارلىنىدىغان يېمەكلىك)، ساغ ياغ (سېرىق مايى)، قۇۋۇت (قورۇلغان تېرىق ئۇنىدىن تەييارلىنىدىغان تاماق)، قاياق (قايماق)، قىيما ئۇگرە (سۇيۇقئاشنىڭ بىر خىلى)، قۇيما (قۇيماق)، تو (بۇلماققا ئوخشاش پىشۇرۇلىدىغان بىر خىل ئۇن تاماق) (3 ـ توم 287 ـ بەت)، قارا ئەتمەك (ناننىڭ بىر خىلى)، قازى (قېزا)، لەتۇ (بىر خىل سۇيۇق تاماق) (3 ـ توم 426 ـ، 327 ـ بەتلەر)، سۆگلۈن

چۇ (كاۋاپ)، ئاغارتقۇ (بۇغداي يارمىسىدىن ياسالغان بوزىغا ئوخ-شاش ئىچىملىك) (3 ـ تۇم 600 ـ بەت) قاتارلىق قەدىمكى زامانىدىكى ۋە 11 ـ ئەسىردىكى يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرى كىر-گۈزۈلگەن.

3. يېمەك ـ ئىچمەك خام ئەشياسىنى هازىرلاش جەريانى ۋە ساقلاش، قاچىلاش ئۇرۇن سايمانلىرى

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بايان قىلىنىشىچە، ئەجدادلىرى-مىز بوز يەر ئېچىپ، ئارىق (ئېرىق ـ ئۆستەك) چېپىپ، ئاتىز (ئېتىز) بىنا قىلغان، يەرنى ئاماچ (بوقۇسا)، ساپان ئارقىلىق ھەيدەپ ۋە كەتمەن بىلەن چاناپ (1 ـ تۇم 73 ـ، 523 ـ، 579 ـ بەتلەر)، تارىغ (ئاشلىق) تېرىغان، ئاشلىق پىشقاندىن كېيىن، باشتار (ئورغاق) بىلەن ئورۇپ، ئۇد (ئۆكۈز) ئارقىلىق خامان تەپكەن (1 ـ تۇم (48 ـ، 594 ـ بەتلەر)، ئاشلىقنى تاغار، يەمە-چۇك (كىچىك قاپ)لەرگە قاچىلاپ، بۇغداينى ئورۇ (ئورا)غا، تې-رىقنى ئۇگۇرلۇككە (تېرىق قويۇلىدىغان يەرگە)، باشقا ئاشلىقلار-نى تارىغلىققا (ئاشلىق ئامبىرىغا) قويۇپ ساقلىغان (1 ـ تۇم 205 ـ، 535 ـ، 654 ـ بەتلەر، 3 ـ تۇم 64 ـ بەت)، بۇغداينى ئەسكۇ (ئۆتكەرمە)دە تاسقاپ تازىلاپ، ئۇگىتچى (تۇگمەنچى)گە ئا-پىرىپ ئۇن تارتقان (1 ـ تۇم 72 ـ، 174 ـ بەتلەر)، يارماش ئۇن (يۇمشاق تارتىلغان ئۇن)نى كەندۇك (كۆندۇك)، ساسىق (ساپال قاچا)، كەستەر (تەشتەك)لەرگە سېلىپ ساقلىغان (1 ـ تۇم 495 ـ، 597 ـ، 627 ـ بەتلەر، 3 ـ تۇم 54 ـ بەت)؛ بالىق (بېلىق)نى ئىزدەك (ئىزدەم، يەنى چۈقىتىن ياسالغان بېلىق تۇتىدىغان تور)، ئارغاغ (قارماق) ئارقىلىق تۇتقان (1 ـ تۇم 157 ـ، 191 ـ بەتلەر)؛ تۇزنى چاناق (ياغاچ تۇزلۇق)، تۇزلۇق (تۇز قاچىسى)قا قاچىلىغان (1 ـ تۇم 495 ـ، 611 ـ بەتلەر).

4. يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلاش ۋە ئىستېمال قىلىشقا كېرەكلىك قازان-قومۇچ، ئەسۋاب ـ سايمان، قاچا ـ قۇچىلار

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى-گە ئائىت بايانلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، 11 ـ ئەسىردە قاراخا-

نىلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ مېتالچىلىق سانائىتى خېلى تەرەققىي قىلغان. بۇنى «ئەگىش» (ئەگۈش) دېگەن سۆزگە «داشقال، يەنى مەدەنلەرنى ئېرىتكەندە قېپقالغان چىقىرىندا» (1 ـ توم 165 ـ بەت) دەپ بېرىلگەن ئىزاھاتتىن ۋە قۇرچ (قۇيۇچ، يەنى پولات)، تەمۇر (تۆمۇر)، ئالتۇن، باقىر (مىس) قاتارلىق مەدەنلەر ھەم بۇلاردىن ياسالغان ئۆچكۈچ (ئۇچ ئاياغ، يەنى تۆمۇر ئوچاق) (1 ـ توم 129 ـ بەت)، ئاشىچ (قازان)، ئەگدۇ (قىلىچ قىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئويۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئۇچى ئەگرى پىچاق)، قىلىچ، باشاق (ئوقيانىڭ ئوقى ۋە نەيزە ئۇچىدىكى تۆمۇر)، كەتمەن، بالدۇ (پالتا)، كەركى (كەكە)، پىچەك (پىچاق) (1 ـ توم 73 ـ، 168 ـ، 465 ـ، 490 ـ، 499 ـ، 5 ـ 54 ـ، 560 ـ، 579 ـ بەتلەر)، سىبەك (سۆزەك، يەنى تۇگمەنىڭ كېنى، تۇگمەن تېشىنى چۆگىلىتىدىغان تۆمۇر)، تەنگۈچ (تۆمۇر ئوچاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يېرىم گەز ئېگىزلىكتىكى ھەرقانداق نەرسە)، باشتار (ئورغاق)، قىرغاق (گۆش ۋە خېمىر كېسىدىغان قىغراق) (1 ـ توم 505 ـ، 594 ـ بەتلەر، 3 ـ توم 520 ـ، 522 ـ بەتلەر)، ئۇچلۇچ (ئۇچلىرى بىر تۆمۇرگە بېكىتىلگەن ئۇچ تال چۇنقتىن قۇرۇلغان توشقان توزىقى) (1 ـ توم 128 ـ بەت) قاتارلىق ئۇرۇش، ئوۋچىلىق قوراللىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز يېمەك ـ ئىچمەك تەييارلاشتا سۇنى سۇسىق (سوغا، يەنى ياغاچ چېلەك)، چۆگەك (ماتال، يەنى ياغاچ چېلەك) بىلەن توشۇپ، سۇسغاق (ئۇسقاق) بىلەن ئۇسقان (1 ـ توم 495 ـ، 615 ـ بەتلەر، 2 ـ توم 424 ـ بەت)، سوت ۋە قىمىزغا ئوخشاش نەرسىلەرنى قاسۇق (تورسۇق، يەنى ئات تېرىسىدىن قىلىنغان تولۇم)قا قاچىلىغان (1 ـ توم 497 ـ بەت)، گۆشنى ئەتلىككە (كانارا‌غا) ئاسقان (1 ـ توم 137 ـ بەت)، ئۇننى تاڭ (ئەلگەك) بىلەن تاسقاپ، تەگنە (تەڭنە)گە بېسىپ خېمىر يۇغۇرغان، يۇغۇرۇلغان خېمىرنى چانچۇ (نوغۇچ)، يۇغۇرغۇچ (يايغۇچ) ئارقىلىق ياسىغاچتا (يېسى تاختا، يەنى ئاشتاختىدا) يايغان (1 ـ توم 544 ـ،

566 ـ، 642 ـ بەتلەر، 3 ـ توم 50 ـ، 485 ـ بەتلەر)، دورا ـ دەرمەكلەرنى سوقۇ (سوقا، يەنى ھاۋانچا)دا سوققان (3 ـ توم 313 ـ بەت)، قازاندا پىشۇرۇلغان تۇتماچ (چۆپ)نى سۇزۇشتە چوڭلى (ھۆل چىۋىقلاردىن چۆموچ شەكلىدە توقۇلغان چويلا) ئىشلەتكەن (3 ـ توم 599 ـ بەت)؛ قامچ (ساپلىق)، چۆمچە (چۆموچ) ئارقـ لىق ئاياق (قاچا)، لاغۇن (ئىچى چۆچەككە ئوخشاش ئويۇلغان، سۇت، قېتىق ئىچىلىدىغان ياغاچ ئاياق)، كۆركە (ياغاچ تاۋاق)، ساغراق (سۇ ئىچىلىدىغان قاچا)، چەلەك (پارچۇر، چىنە)لارغا ئۇسۇلۇپ (1 ـ توم 114 ـ، 466 ـ، 534 ـ، 544 ـ، 560 ـ، 615 ـ بەتلەر، ئۇچىنچى توم 506 ـ بەت)، ئىشكۇم (خانتاختا، يەنى تاماق ۋاقتىدا خانىمالار ئالدىغا شىرە ئورنىدا قويۇلىدىغان چوڭ ياغاچ شىرە)، تەۋسى (داستىخان، شىرە)لەرگە (1 ـ توم 145 ـ، 551 ـ بەتلەر) قويۇلغان تاماق، يېمەكلىكلەر ۋە ئىچىملىكلەرنى شىش (تۇتماچ يېيىلىدىغان زىققچە، يەنى چوكا)، قاشۇق (قوشۇق) بىلەن يېگەن ۋە ئىچكەن (1 ـ توم 497 ـ بەت، 2 ـ توم 411 ـ بەت.

5. ئاساسلىق يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

«تۈركىي تىللار دىۋانى»د 11 ـ ئەسىردە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگـ رى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى جايلاردا ياشايدىغان ئۇيـ غۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئىستېمال قىلىدىغان ھەر خىل تاماق ۋە يېمەك ـ ئىچمەك تۈرىدىن 80 نەچچىسى تىلغا ئېلىنـ غان. تۆۋەندە بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھازىرمۇ كۈندىلىك تۇرمۇشىـ مىزدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان ئەتمەك (نان)، چۇقمىن (ھور ـ نان)، قاتما (قاتلىما)، توقاچ، كۆزمەن (كۆمەچ)، پۇسكەچ (كاكـ چا)، تۇرمەك (تۇرمەل)، پۆشكەل (پوشكال)، قوغۇرماچ (قوماچ)، قۇيما (قۇيماق)، ئۇگرە، تالقان، مۇن (شورپا)، قازى (قېزا)، ئايران (قېتىق)، سوغۇت (ھېسىپ)، قۇرۇت، قايا (قايماق)، سۇز ـ مە، بۇلغاما (بۇلماق)، بۇخسۇم (بوزا)، سۆگلۈنچۇ (كاۋاپ)، قـ مىز قاتارلىق تاماق ۋە يېمەك ـ ئىچمەك تۈرلىرىدىن سىرت، ئۆزگىچىلىككە ئىگە، تارىخىي قىممىتى بار 10 تۈر قىسقىچە تو ـ

نۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى.

1) تۇتماچ

چۆپ، تۈركىلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا پەيدا بولغانكەن. ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەيىن قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان. ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەينگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بىزنى تۇتما ئاچ» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتلىرىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەيىن دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىرى مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۇزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شور-پىسەنمۇ ئىچىدۇ. تۈركىلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ، ئۇنى «تۇتماچ» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تۇتما ئاچ» بولۇپ، ئىككى «ئې-لىق»نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «تۇتماچ» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۆزۈڭنى ئاچ تۇتما، مۇشۇ تاماقنى قە-لىپ يە» دېمەكتۇر. (1 ـ توم 590 ـ، 591 ـ بەتلەر)

2) قارا ئەتمەك

نانىڭ بىر خىلى، بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۇ-چە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۇستىگە سېرىق ياغ، شېكەر قۇيۇپ ئا-رىلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغىچە قاينىتىلىدۇ، ئاندىن يېيىلىدۇ. (3 ـ توم 307 ـ بەت)

3) قاغۇت

تېرىقتىن قىلىنىدىغان بىر خىل تاماق. ئۇنى قىلىش ئۇ-سۇلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۇال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ، ئاندىن تۇگمەندە تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ (1 ـ توم 528 ـ بەت).

4) بۇخسى

بىر خىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەي-

يارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىـ
زى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى
قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغاندا بۇغدىيى يېيىلـ
ىدۇ، سۈيى ئىچىلىدۇ (1 ـ توم 551 ـ بەت).

5) سارماچۇق

قۇشقاچ تىلى ئاش، سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى
نوقۇت چوڭلۇقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش
كىشىلەرگە بېرىلىدۇ (1 ـ توم 683 ـ بەت).

6) سىم سىمراق

بىر خىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغـ
رىلىپ، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قاچىغا سېلىنىدۇ
ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قويۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يې
يىلىدۇ (3 ـ توم 187 ـ بەت).

7) قۇۋۇت

«قاغۇت» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ. تۇغۇتتا خۇنسىرىغان خوتۇنلارغا
بېرىلىدىغان تاماق. قورۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە
ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ (3 ـ توم 223 ـ بەت).

8) ئۈسپۈرى

قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياغقا سېـ
لىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك (1ـ
توم 192 ـ بەت).

9) ئۇغۇت

بۇغداي شارابى تەييارلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئېـ
چىتقۇ. بۇ ئېچىتقۇ بىرمۇنچە دورا ـ دەرمەكلەردىن ئىبارەت بو ـ
لۇپ، بۇ دورىلار ئارپا ئۇندۇرمىسىنىڭ ئۇنى بىلەن ئارىلاشتۇرۇـ
لۇپ خېمىر قىلىنىدۇ، بۇ خېمىر كېسىپ كۈمىلاچ قىلىنىدۇ ۋە
قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇغداي بىلەن ئارپا قاينىتىلىدۇ،
ئاندىن ھېلىقى قۇرۇتۇلغان كۈمىلاچتىن بىر دانىسى ئوبدان يا ـ
چىلىپ، قاينىتىلغان بۇغدايغا تەكشى سېپىلىدۇ، ئاندىن كېيىن،

بۇ بۇغداي پاكىز بىرنەرسىگە ئورىلىپ، ئۇچ كۈنگىچە دۈملەپ قويۇلىدۇ. ئۇچ كۈن توشقاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئوبدان دۈملەنىپ يېتىلىشى ئۈچۈن كۈپكە سېلىنىپ، ئون كۈن ساقلىنىدۇ. ئېچىپ يېتىلگەندە، ئوستىگە سۇ قويۇلىدۇ. تىرىپى سۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن قالغان سۈيۈقلۇق «بۇغداي شارابى» بولىدۇ (1 ـ توم 70 ـ 71 ـ بەتلەر).

10) ئىپرۈك

قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئېزىپ ئىچكەندىكىتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۇردۇرۇش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ (1 ـ توم 137 ـ بەت).

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز 11 ـ ئەسىردە، ھەتتا ئۇنىڭدىن كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرىدىن تارتىپلا ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە ھەر خىل كۆكتاتلارنى تېرىپ، مېۋىلىك كۆچەتلەرنى تىكىپ ئۆستۈرۈپ، ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاپ ۋە ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي قۇشلىرىنى بېقىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى يېمەك ـ ئىچمەك مەھسۇلاتىگە مول مەنبە ھازىرلىغان. ئۇلار تۇجۇپىلەپ تەييارلىغان ھەر خىل تاماقلار ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلەر مول ئوزۇقلۇق قىممىتى ۋە بەھىنى قۇۋۋەتلەندۈرۈش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، سوغۇقلۇق ۋە دورىلىق رولىنىمۇ ئوينىغان. بۇ تاماقلار ۋە يېمەك ـ ئىچمەكلەر ھازىر تۇرى نەچچە يۈزگە يەتكەن ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە پۇختا ئاساس سېلىپ بەرگەن.

پائۇل پېللىئوتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسىگە دائىر پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى

تەلئەت ئوبۇلقاسىم



پائۇل پېللىئوت

پائۇل پېللىئوت دۇنيا بىردەك ئېتىراپ قىلغان خەنزۇشۇناس، شەرق تىللىرى مۇتەخەسسىسى، ئارخېئولوگ، شۇنداقلا دۇنخۇاڭشۇ ناسلىق ئىلمىگە ئاساس سالغۇچى ئالىم.

پائۇل پېللىئوت 1878 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى پارىژدا بىر سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، فرانسىيە دۆلەتلىك شەرق تىللىرى ئىنستىتۇتىغا كىرىپ خەنزۇ تىلى ئۆگىنىگەن. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئېدۇارد چاۋاننېس، سۈلۋائىن لېۋى، ھېنرى كوردىئور قاتارلىق ئالىملاردىن سانسكرىت تىلى، تۈرك تىلى، تىبەت تىلى ۋە قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆگەنگەن.

1898 ـ يىلى 20 ياشلىق پېللىئوت فرانسىيەدىن ئايرىلىپ، ئاسىيادىكى فرانسىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان ۋىيېتنامغا بېرىپ، شۇيەردە يېڭىدىن قۇرۇلغان ھىندىچىنى قەدىمىي خارابىلىرىنى تەكشۈرۈش جەمئىيىتىدە ئىشلەيدۇ. 1900 ـ يى-

لى بۇ جەمئىيەت خانويدا فرانسىيە يىراق شەرق ئىنستىتۇتى قىلىپ تەشكىللىنىدۇ. پىللىئوت مۇشۇ ئىنستىتۇتنىڭ ئەڭ ياش تەتقىقاتچىسى بولۇپ قالىدۇ.

1900 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى فرانسىيە ھىندە-چىنى باش ۋالىيسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، فرانسىيە يىراق شەرق ئىنستىتۇتىنىڭ تۇنجى تۇركۈمدىكى تەكشۈرۈش ئۆمىكە-نى باشلاپ بېيجىڭغا بارىدۇ. بۇ ئەترەتنىڭ مەقسىتى خەنزۇ تە-لى ئۆگىنىشتىن باشقا، يىراق شەرق ئىنستىتۇتى كۈتۈپخانىسى ۋە مۇزېيى ئۈچۈن كىتاب ۋە يادىكارلىق سىتۇۋېلىش ئىدى. ئۇلار سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى بېيجىڭغا كىرگەن-دىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، خەنزۇ، تىبەت، موڭغۇل يېزىقىدىكى قول يازما ۋە رەسىملەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ.

1901 ـ يىلى پىللىئوت خانويغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى فرانسىيە يىراق شەرق ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورلۇقىغا كۆتۈرۈلىدۇ. 1902 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىن 8 ـ كۈنگىچە خانويدا يىراق شەرق تەتقىقاتى بويىچە 1 ـ قېتىملىق خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلـ-غاندا پىللىئوت يىغىنىڭ كاتىبات باشلىقلىقىنى ئۆتەيدۇ. پىل-لىئوت 1904 ـ يىلى ھىندىچىنىدىن ئايرىلىشتىن بۇرۇن ۋېيتنام ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىگە دائىر خېلى كۆپ تەتقىقاتلارنى ئىشلەپ ئېلان قىلىدۇ (بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىسى قىس-قارتىلدى).

1904 ـ يىل 7 ـ ئايدا پىللىئوت ھىندىچىنى يېرىم ئا-رىلىدىن فرانسىيىگە قايتىپ كېلىدۇ. بۇ فرانسىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بۇلاپ ـ تالاش نېسىۋىسىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن ئۇ جايلارغا بىر تەكشۈرۈش ئەترىتى ئەۋەتىشنى ئويلىشىۋاتقان چاغ ئىدى. پىل-لىئوتنىڭ فرانسىيىگە قايتىپ كېلىشى فرانسىيە ھۆكۈمىتى-نىڭ بۇ ئەترەت ئۈچۈن مۇۋاپىق، ھەرقايسى جەھەتلەردىن يې-تىلگەن ئەترەت باشلىقى تاللاش ئەندىشىسىنى ھەل قىلىدۇ. بۇ

ئەترەت پىللىئوت، جۇغراپىيىلىك ئۆلچەش، ئاسترونومىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە تەبىئەت تارىخى جەھەتتىكى خىزمەتلەرگە مەسئۇل لۇئىس ۋايلانت، كەسپىي فوتوگراف چارلىز نۇئۇتتىدىن ئىبارەت ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلار بىر يىلغا يېقىن تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1906 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يولغا چىقىدۇ. ئۇلار پويىزغا ئولتۇرۇپ 10 كۈندىن كېيىن تاشكەنتكە يېتىپ كېلىدۇ، تاشكەنتتە يۈك - تاقىلىرىنى ساقلاپ تۇرۇپ قالىدۇ. پىللىئوت مۇشۇ پۇرسەتتە شەرقىي تۈركىستانىنى تېخىمۇ پىششىقلايدۇ. يۈك - تاقىلىرى كەلگەندىن كېيىن يەنە پويىزغا ئولتۇرۇپ، 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئەنجانغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوشقا يېتىپ كېلىدۇ ۋە ئۇ يەردىن ئاتلىق قەشقەرگە ئاتلىنىدۇ. ئۇلار 74 ئاتتىن تەركىب تاپقان كارۋان بىلەن يولغا چىقىپ، تالدۇق داۋاندىن ئۆتۈپ، 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ.

قەشقەر پىللىئوتنىڭ قېزىش پائالىيىتىدىكى 1 - نىشانى ئىدى. ئۇلار قەشقەردە ئالتە ھەپتە تۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇلار قەشقەرنى جۇغراپىيە، ئارخېئولوگىيە ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇلار تۇنجى قېتىم ئۇچ مىرىۋان غارىنى تەكشۈرىدۇ[1].

پىللىئوت قاتارلىقلار مىڭبىر مۇشەققەتتە غارغا كىرگەندە غارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى لاي يۇزىگە سىزىلغان تام رەسىملىرىنىڭ سۈيۈپ ئېلىۋېتىلىپ، يېڭىدىن سامانلىق لاي بېرىلىپ قايتىدىن رەسىم سىزىلغانلىقىنى بايقايدۇ. پىللىئوت بۇ ۋەقەنىڭ 1815 - يىللىرى ئەتراپىدا بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ[2]. نۇئۇتتى رەسىملەرنى پۈتۈنلەي سۈرەتكە تارتىۋالىدۇ. پىللىئوت بىلەن ۋايلانت غارنىڭ ئېغىزى، ئوتتۇرا، ئارقا قىسىملىرى بىلەن سول، ئوڭ قىسىملىرىنىڭ ئېگىزلىكى، كەڭلىكى ۋە ئۇزۇنلۇقىنى، تام رەسىملىرىدىكى بېغىشلىمىلارنى تەپسىلىي خاتىرىلەيدۇ.

ئۇلار ئۇچ مىرىۋان خارابىسىنى تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇچ مىرىۋاننىڭ ئىككى كىلومېتىرچە شەرقىدىكى چاقماق دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۇگمەن خارابىسىنى تەكشۈردۇ. پېللىئوت بۇ خارابىلىكنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقاندا تاسادىپىيلا بىراھىمى يېزىقى يېزىلغان بىر دانە ياغاچ قوزۇق تېپىۋالىدۇ. بۇ پېللىئوتنىڭ قەشقەرگە قەدەم باسقاندىن بۇيان ئۇچرىتقان ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىقى ھېسابلىنىتتى. پېللىئوت بۇ يەردىن تېخىمۇ كۆپ يادىكارلىق تېپىش مەقسىتىدە 10 نەچچە ئادەم يالالاپ قازىدۇ. بىراق نەتىجە پېللىئوت ئويلىغاندەك بولمايدۇ، ئۇلار بۇ يەردىن نۇرغۇن ساپال بۇيۇم ۋە بىر دانە مىس كۇلدۇرما تاپىدۇ.

قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خانئۆي قەشقەردىكى ئەڭ مەشھۇر خارابىلىكنىڭ بىرى بولۇپ، پېللىئوت بۇيەرنى نۇقتىلىق قازىدۇ. بولۇپمۇ خانئۆي خارابىسىدىكى كەپتەرخانا، ساقالىتام، ھاساتام، توقۇزھۇجرا خارابىلىرىدىن نۇرغۇن قەدىمىي پۇل، تارشا پۈتۈك ۋە لاي بۇتلارنى قېزىۋالىدۇ. 1906 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى خانئۆيدىكى قېزىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مورىتىم، توپاتىم، توڭكۆل، ئاققاش قاتارلىق جايلارنى تەكشۈرىدۇ. مورىتىمنى ئىككى كۈن قېزىش ئارقىلىق قۇلقى ناھايىتى يوغان بىر ھەيكەل بىلەن نۇرغۇن ساپال بۇيۇم تاپىدۇ. ئاققاشتىكى قىزىلتىم، قاغاتىم بۇددا مۇنارى خارابىسىنىمۇ قازىدۇ. پېللىئوتنىڭ قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى بۇددىزم خارابىلىرىدىن تاپقان بۇيۇملىرى ھازىر پارىژدىكى گۈيمېت مۇزېيىمدا ساقلانماقتا.

پائۇل پېللىئوت ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى 1906 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى قەشقەردىن ئاتلىنىپ، ئۆردەكلىككە كېلىپ، بۇ يەردىن ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان قاشتېشى بۇيۇملارنى يىغۋالىدۇ. 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى مارالبېشىغا، 29 ـ كۈنى تۇمشۇقتا كېلىدۇ. تۇمشۇق خارابىسىنى ئىلگىرى سۈرۈن ھېدىن تەكشۈرۈپ، ئۇنى ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى خارابىلىك دەپ قاراپ

تاشلاپ كەتكەندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم بۇ يەرگە قەدەم باسمىغانىدى. پېللىئوتمۇ بىر تاسادىپىي پۇرسەتتە، ئۇ يەردە ئازغىنە توختىغان چاغدىلا بۇ خارابلىكنى ئۇچرىتىپ قالغانىدى. ئۇ قامچىسىنىڭ سېپىدا ئانچە - مۇنچە كوچىلاپ بېقىش بىلەنلا ھەقىقىي قەدىمىي ئۇسلۇبدىكى كىچىك بۇتتىن بىرنى تېپىۋالىدۇ[3]. بۇ تاسادىپىي بايقاش ئۇنى ناھايىتى خۇش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۇچاغا قاراپ يولغا چىققان پېللىئوت يۈك - تاقلىرىنى چۈشۈرۈپ، تۇمشۇقتا رەسمىي قېزىشنى باشلايدۇ. بۇ خارابلىك تۇمشۇق كەنتىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدا بولۇپ، يەرلىك خەلقلەر توققۇز ساراي دەپ ئاتايتتى، بىراق پېللىئوت بۇ خارابلىكنى تۇمشۇق كەنتىنىڭ نامى بىلەن خەلقئاراغا تونۇشتۇرىدۇ.

تۇمشۇقتىكى قېزىشقا 25 — 30 ئادەم يالليندۇ. پېللىئوت خارابلىكنىڭ تەكشىلىكتىكى كۆرۈنۈش خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىدۇ. تۇمشۇقتىن تېپىلغان بۇيۇملار ئاساسەن لاي ھەيكەل، تام رەسمى، ساپال بۇيۇم، قورال - سايمانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، سانى كۆپ، تۈرى ھەر خىل ئىدى. لاي ھەيكەللەر شىنجاڭدىكى ئەڭ نادىر ھەيكەللەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بۇت ھەيكىلى، بۇتساتۇا، ئىلاھ، يەرلىك خانلار ۋە پۇقرالارنىڭ ھەيكىلى بار ئىدى. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى پارىزدىكى گۈيمېت مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

ئەترەت 1906 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۇمشۇقتىن ئايرىلىپ، 1907 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كۇچاغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ كۇچادىكى مىڭئۆيلەرنىڭ گېرمانىيە، روسىيە، ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن قۇرۇقدىلىپ بولغانلىقىنى بىلىپ، قېزىش نۇقتىسىنى ئۇلارنىڭ دىققىتى چۈشمىگەن خارابىلەرگە قارىتىدۇ. ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، كۇچادىكى تەكشۈرۈش پائالىيىتىنى 4 - ئايدا باشلاشنى ئويلىشىدۇ. ئۇ بۇ ۋاقىتلاردا قىزىل مىڭئۆيىنى كۆز-

دىن كەچۈرىدۇ. قىزىل مىڭئۆي كېلىشتە شالدىراق ئېقىنغا جايلاشقان قىزىل مىڭئۆيىدىن قەدىمكى كۈسەن يېزىقى يېزىلغان 200 دىن ئارتۇق تارشا پۈتۈك تېپىۋالىدۇ④.

پېللىئوت قىزىل مىڭئۆي بىلەن قىزىلقاغا مىڭئۆيىدىكى تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، كۆپچىلىك قېزىش نۇقتىسىنىڭ ئۆگەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دۆلدۈل ئوقۇر بىلەن كۈچانىڭ شىمالىدىكى سۇببىشى خارابىسى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

دۆلدۈل ئوقۇر خارابىسى (ھازىر بۇ خارابىلىكنى يەرلىك خەلق شاھتۇر، ئۇچتۇر دەپمۇ ئاتىشىدۇ ـ ئاپتور) ئۆگەن دەر-ياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان، ئۆگەن دەرياسى بۇ خارابە-لىكنى غەرب ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىۋەتە-كەن. خارابىلىك قەدىمكى كۈسەن دۆلىتىنىڭ بۈددا ئىبادەتخا-نىسى بولۇپ، 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە خارابلاشقان. ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى بۇ خارابىلىك-كە كېلىپ، قېزىش سۈرئىتى ۋە ئىش مىقدارىغا ئاساسەن، ھەر كۈنى يەرلىك كىشىلەردىن 25 كىشىنى يالالاپ ئىشلىتىدۇ. ئۇلار 1 ـ كۈنلا لىققىدە بىراھما يېزىقى يېزىلغان بىر پارچە تاختاي، خەنزۇچە ئانچە تولۇق بولمىغان بىر ئەسەر ۋە بىر دانە ۋۇجۇ يارمىقى تاپىدۇ. 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سۈزۈكلۈك دە-رىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان كۆك رەڭلىك ئەينەك پارچە-سى، خەنزۇچە يېزىلغان بىر ھېسابات دەپتىرىنى، ئەتىسى راھىبلارنىڭ ياتاق ئۆيىدىن نۇرغۇن ياغاچ ئويما، تام رەسىمى ۋە يازما ھۆججەتلەرنى بايقايدۇ. 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى بىر نوم ساقلايدىغان ئۆينى تېپىپ، بۇ ئۆيدىن ناھايىتى ياخشى ساقلانغان 718 پارچە قەدىمكى بىراھمى يېزىقىدىكى ئەسەرنى قېزىپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا كەمتۈك ئەسەرلەر ۋە ياغاچ قۇلۇپنىڭ ئاچقۇچىغا يېزىلغان تارشا پۈتۈكلەرنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ ئە-دى. بۇ ھۆججەتلەر بىراھمى يېزىقىدا يېزىلغىنى بىلەن بەت

سانی قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانىدى[5]. ئۇلار 4 ـ ئاي-
نىڭ 26 ـ كۈنى بىر ئەخلەت دۆۋىسىدىن بىر دانە مىس كۆر-
گۈ، ئۇچ دانە تۆمۈر تامغا، شىر سۈرىتى ۋە بۆكەن سۈرىتى
چۈشۈرۈلگەن قاشتېشى تامغا تاپىدۇ. 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى
ھەجمى چوڭ ھەم ياخشى ساقلانغان بىراھمى يېزىقىدىكى بىر
ئەسەرنى تاپىدۇ. يەنە بىر خارابىلىكتىن قاتار ئولتۇرغان بۇد-
نىڭ ھەيكىلى قاپارتما قىلىپ ئويۇلغان تۆت چاسا تاختاينى
تېپىۋالىدۇ. پېللىئوت بۇ بۇيۇمنى بۇددا ھەيكەللىرىنى كۆپەي-
تىپ باسىدىغان بۇيۇم ئىكەن دەيدۇ[6].

پېللىئوت 1907 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى دۇلدۇل
ئوقۇرىدىكى قېزىش پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، سۇ بېشى
خارابىسىگە ئاتلىنىدۇ. سۇبېشى بۇددا خارابىسى كۆچا ناھىيە-
سىنىڭ 16 كىلومېتر شىمالىدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان
بولۇپ، كۆچا دەرياسى بۇ خارابىلىكنى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. بۇ
خارابىلىككە ئىلگىرى نۇرغۇن چەت ئەللىكلەر كەلگەن بولسە-
مۇ، لېكىن كەڭ كۆلەمدە قېزىلمىغان. پېللىئوت 6 ـ ئاينىڭ
6 ـ كۈنى سۇبېشى خارابىسىنى قېزىشنى باشلايدۇ. ئۇلار كۈ-
نىگە يەرلىك ئالتە كىشىنى يالاپ قېزىشقا سالىدۇ. پېللىئوت
سۇبېشى خارابىسىنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسىنى سىزىپ چىقە-
دۇ ھەم خارابىلىكتىكى غارلارنىڭ تاملىرىغا يېزىلغان كۈسەن
يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلارنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن كۆ-
سىۋالىدۇ. 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى بىر مۇنارنىڭ ئاستىدىن
نەپىس رەسىملەر سىزىلغان، چېدىر شەكىللىك جەسەت كۆلى
قۇتىسىدىن 30 نى تېپىۋالىدۇ. يەنە بىر ئىبادەتخانا خارابىسە-
دىن بىر تەرىپىگە بىراھمى يېزىقى، يەنە بىر تەرىپىگە قەدىمكى
ئۇيغۇر يېزىقى يېزىلغان بىر ئەسەر، بىراھمى يېزىقىدا يېزىلغان
ئىككى پارچە ئەسەر، بىراھمى يېزىقى چۈشۈرۈلگەن نۇرغۇن
تارشا پۈتۈك تېپىۋالىدۇ[7]. پېللىئوت ھەر كۈنى دېگۈدەك ئار-
خېئولوگىيىلىك قېزىش ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ قويىدۇ. نوئۇتتى

سۇبېشى مىڭئۆيىدە نۇرغۇن سۈرەت تارتىدۇ. سۇبېشى مىڭئۆيىدىكى تام رەسىملىرى ھازىر يامغۇر ۋە كۈن نۇرى سەۋەبىدىن بۇزۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت نۇرغۇنلىرى تارتقان سۈرەتلەرلا ئارخىپ سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

سۇبېشى خارابىسىدىكى قېزىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار كۇچانىڭ شىمالىدىكى تاغلىقتا تەكشۈرۈشتە بولىدۇ. ئۇلار 1907 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىگىچە كۇچانىڭ شىمالىدىكى مىس كان، كۆمۈر كانلارنى تەكشۈرىدۇ. پېللىئوت ئۆزى كۇچادىن يۈلتۇز ۋادىسىدىكى موڭغۇللار تەرەپكە بارىدىغان يولنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇ 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى تەڭرىتاغدىكى يوللارنى تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ كۇچاغا قايتىپ كېلىدۇ. ئەتىرەت 1907 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى كۇچادىن ئايرىلىپ، 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇرۇمچىدىكى بەزى ئۇقۇمۇشلۇق زاتلار پېللىئوتقا دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان رەسىم، قول يازمىلارنى سوۋغا قىلىدۇ. پېللىئوت ئوتتۇرا ئەسىرگە ئائىت بۇ قول يازمىلارنى كۆرۈپ، ئۈرۈمچىدە ئۈزۈن تۇرۇشنى خالىماي، 12ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدىن دۇنخۇاڭغا ئاتلىنىدۇ. تۇرپان، قومۇل، شاجۇلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، 1908 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى دۇنخۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىكى 182 غارغا نومۇر سېلىپ چىقىدۇ. غارلارىدىكى قەدىمكى يېزىقتا يېزىلغان بېغىشلىمىلارنى كۆچۈرۈۋالىدۇ. نوئۇتتى 2000 پارچىدىن ئارتۇق سۈرەت تارتىدۇ. پېللىئوت ۋاڭ راھىبنى قايىل قىلىپ، 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى دۇنخۇاڭدىكى نوم ساقلاش غارىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭ مۆلچەرلىشىچە غاردىكى قول يازما 15 ــ 20 مىڭ پارچە ئەتراپىدا كېلەتتى. پېللىئوت شام يورۇقىدىن پايدىلىنىپ، كىچىككىنە بىر يەردە ئۇچ ھەپتە ۋاقىتنى خۇددى نەزەربەندكە چۈشۈپ قالغان ئادەمدەك قورقۇنچلۇق كەيپىيات ئىچىدە چاڭ ـ توزان ئاستىدا قالغان

قول يازمىلارنى كۆرۈش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ[8]. ئۇ خەنزۇ تىلىدىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەر تىل - يېزىقىدا يېزىلغان ھەرقانداق نەرسىنى قويۇۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئالدىم، دەيدۇ[9]. ئۇ شۇ غاردا ساقلىنىۋاتقان 500 كىلوگرام كېلىدىغان تەبەتچە ھۆججەتنىڭ ھەممىسىنى يۆتكەپ كېتىشكە ئامال قىلالمايدۇ، لېكىن شۇ ھۆججەتلەر ئىچىدىكى ئەڭ نادىرلىرىنى ۋە 11 تومлۇق «گەنجۇر» نومىنى ئېلىپ كېتىدۇ. پېللىئوت غاردىكى ھۆججەت ئىچىدىن 6000 پارچىدىن كۆپرەك ھۆججەتنى، ئۇلاردىن باشقا تاڭ دەۋرىگە ئائىت رەسىم، توغ - ئەلەملەرگە سىزىلغان رەسىم، توقۇلما بۇيۇم، ياغاچ بۇيۇمدىن 200 نەچچىنى تاللىۋالىدۇ.

پېللىئوت قاتارلىقلار 1908 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى نوم ساقلاش غارىدىكى پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىنى قايتا تەكشۈرۈشكە كىرىشىدۇ، 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خىزمىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، شاجۇدىن ئايرىلىپ، بېيجىڭغا ئارقىلىق فرانسىيىگە قايتىدۇ.

ئۇلار قىسقىغىنە ئىككى يىلدا شىنجاڭ ۋە دۇنخۇاڭدا كۆشىلەر تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان دەرىجىدە نەتىجىگە ئېرىشىپ، ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، پېللىئوتنىڭ تەتقىقات ھاياتىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ئۇنىڭ تەتقىقات نىشانى بولۇپ قالىدۇ.

1911 - يىلى فرانسىيە دۆلەتلىك شەرق تىللىرى ئىنستىتۇتى پېللىئوتنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تىل، تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيىسىدىن لېكسىيە سۆزلىگۈچى پروفېسسورلۇققا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا 33 ياشقا كىرگەنىدى. بىراق 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۇنىڭ تەتقىقاتى توختاشقا مەجبۇر بولىدۇ، چۈنكى 1914 - يىلى پېللىئوت ئەسكەرلىككە يىغىۋېلىنىپ، فرانسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ ھەر - بىي ئەمەلدارى قىلىپ ئەۋەتىلىدۇ. 1918 - يىلى سىبىرىيىنى

تەكشۈرۈشكە قاتنىشىدۇ. 1921 ـ يىللا فرانسىيە شەرق تىل-
لىرى ئىنستىتۇتىغا قايتىپ كېلىپ تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇر-
دۇ. ئۇ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە شەرقشۇناس-
لىق ساھەسىدىكى مەشھۇر ژۇرنال «تۇڭباۋ»[10] (Tong — pao)
نىڭ باش مۇھەررلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

پائۇل پېللىئوت 1945 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى
راك كېسىلى بىلەن 67 يېشىدا پارىژدا ۋاپات بولدى. غەرب ئە-
لىم ساھەسىدىكى ئەربابلارنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن باھاسى كۈندىن
كۈنگە ئېشىپ باردى. ئۇ 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ جۇڭ-
گوشۇناس، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ تالانتلىق شەرق تىل-
لىرى مۇتەخەسسىسى دېگەن ھۆرمەتلىك نامغا سازاۋەر بولىدۇ.
چۈنكى ئۇ ياۋروپادىكى ئاساسلىق تىللارغا پۈختا بولغاندىن
سىرت، يەنە خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، تىبەت تىلى، تۈرك
تىلى، موڭغۇل تىلى، پارس تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، سوغ-
دى تىلى، كۇسەن تىلى، تاڭغۇت تىلى ۋە ھىندى تىللىرىنى
پىششىق بىلەتتى. دوۋىندا پېللىئوتنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ «تۇڭ-
باۋ»نىڭ 1948 ـ يىللىق سانىدا ئېلان قىلغان «پائۇل پېللى-
ئوت» دېگەن ماقالىسىدە: «2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى كەلتۈرۈپ چە-
قارغان بالايى ـ ئاپەتلەرگە سۈكدىشىپ پائۇل پېللىئوتنىڭ ئا-
لەمدىن ئۆتۈشى يىراق شەرق تەتقىقات ساھەسىدىكى ئەڭ چوڭ
يوقىتىش بولدى. ئۇ دائىرىسى كەڭ بولغان جۇڭگوشۇناسلىقنىڭ
ھەربىر ساھەسىدە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۈستاز ئە-
دى...»[11] دەيدۇ.

پائۇل پېللىئوتنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى تەتقىقات ساھەلىرى
ھىندىچىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ،
كۆپلىگەن تەتقىقاتى ماقالە شەكلىدە ئېلان قىلىنغان.

1. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلىرى

1) «ئىدىقۇت، خېجۇ (和州)، قوچو (火州) ۋە قاراخوجا ئۇستىدە تەتقىقات»، «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1912 ـ يىللىق سانى.

2) «تاڭ، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى خرىستىيان مۇرتلىرى» («تۇڭباۋ»، 1910 ـ يىلى).

3) «شاجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ خەرىتىسى ۋە پۇچاڭ-خەيدكى كانجۇت خەلقى»، «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1916 ـ يىل.

4) «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى توغرىسىدا تەتقىقات» (چاۋاننېس بىلەن بىرلىكتە يازغان)، «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1911 ــ 1913 ـ يىللىرى.

5) «خەنزۇچە مەنبەلەردىن تۈرك نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇستىدە ئىزدىنىش»، «تۇڭباۋ» 1915 ـ يىلى.

6) «كۇمانلار»، «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1920 ـ يىلى، 1 ـ توم.

7) «ۋېي سۇلالىسى تەپسىراتى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە»دىكى دانا تۇتۇق تۇڭ جىنۇ»، «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» 1920 ـ يىلى.

8) «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمىي مىللەت ــ سۇبى»، «تۇڭباۋ» 1921 ـ يىلى.

9) «تۇيغۇنلار مۇڭغۇل تىللىق خەلق دېگەن قاراش ھەققىدە»، «تۇڭباۋ 1923 ـ يىلى.

10) «كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانلارنىڭ قەدىمكى نامى توغرىسىدا»، «تۇڭباۋ» 1923 ـ يىلى.

11) «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ ـ جۇغراپىيىسى توغرىسىدا ئومۇمىي تەتقىقات»، «تۇڭباۋ» 1928 ــ 1929 ـ يىللار.

12) «جۇڭگو ۋەسىقىلىرىدىكى بامىيان («بامياندىكى بۇددىزم خارابىلىرى» دېگەن مەجمۇئەگە بېسىلغان)، 1928 ـ يىلى.

13) «بامىيان تەتقىقاتىغا قوشۇمچە ئىزاھ»، «تۇڭباۋ» 1929 ـ يىلى.

14) «شۇەنزاڭ خاتىرىسىدىكى مىڭبۇلاق»، «تۇڭباۋ» 1930 ـ يىلى.

15) «ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەردە كۆرۈلگەن غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، «تۇڭباۋ» 1931 ـ يىلى.

16) «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردە كۆرۈلگەن يەر نام-لىرى»، «تۇڭباۋ» 1931 ـ يىلى.

17) «توخار تىلى ۋە كۇچا تىلى»، «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنە-لى» 1934 ـ يىلى.

18) «توخار تىلى تەتقىقاتى»، «تۇڭباۋ» 1936 ـ يىلى.

2. پائۇل پېللىئوتنىڭ 1906 ــ 1909 ـ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسيا ئېكسپېدىتسىيىسى توغرىسىدا يازغان خاتىرىلىرى[12]

1) «ئېگىزلىك ئاسىيادىكى ئۇچ يىللىق ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، «فرانسىيىگە قاراشلىق ئاسىيا كومىتېتى ژۇرنە-لى» 1910 ـ يىلى.

2) «شىنجاڭنىڭ ئاھالىسى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، «فرانسىيە سودا جۇغراپىيىسى ئىلمىي جەمئىيىتى ھىندىچىنى شۆبىسىنىڭ يىللىق مەجمۇئەسى» 1909 ـ يىلى.

3) «ئېگىزلىك ئاسىيانىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»، پائۇل پېللىئوتنىڭ 1930 ـ يىل نەشر قىلىنغان «ئېگىزلىكتىكى ئاسىيا» دېگەن ئەسىرنىگە كىرگۈزۈلگەن.

4) «قەشقەر ۋە تۇمشۇقتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى»، بۇ ئەسەر 1964 ـ يىل پارىژدا نەشر قىلىنغان «تۇمشۇق» دېگەن ئەسەرنىڭ 2 ـ تومىغا كىرگۈزۈلگەن.

5) «قەشقەردىكى ئۇچ مىڭ خارابىسىنى تەكشۈرۈش خا-تىرىسى»، 1906 ـ يىلى قەشقەردە يېزىلغان.

6) «كۇچادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى»، بۇ ماقالە 1982 ـ يىلى فرانسىيە ئىنستىتۇتى نەشر قىلغان «دۇلدۇل ئوقۇر ۋە سۇبېشى» دېگەن ئەسەرنىڭ 2 ـ تومىغا بې-سىلغان.

7) «قۇم دېڭىزىدىكى سەپەر خاتىرىسى ـ قومۇلدىن دۇذ-خۇاڭغا بېرىش»، «جۇغراپىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 17 ـ جىلد، 1908 ـ يىل 6 ـ ئاي.

8) «دۇنخۇاڭ نوم غارىنى زىيارەت قىلىش خاتىرىسى»، فرانسىيە يىراق شەرق ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1908 ـ يىل.

3. جۇڭگو ـ چەت ئەل مۇناسىۋەت تارىخىغا دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى (18 پارچە، قىسقارتىلدى)

4. موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتلىرى (سەككىز پارچە، قىسقارتىلدى)

5. پائۇل پېللىئوت ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانىمى گۈيمېت مۇزېيىغا تەقدىم قىلغان ئەسەرلەر[13]

(27 پارچە، 11 پارچىسى قىسقارتىلدى)

1) «شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن هازىرغىچە بولغان جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىغا دائىر خاتىرە»، 69 بەت، فرانسىيە يىراق شەرق ئىنستىتۇتىدا يېزىلغان.

2) «تىبەت»، 187 بەت.

3) «تاڭ دەۋرىدىكى تۇرپان رايونىدىكى يوللار»، 168 بەت، 2000 ـ يىلى فرانسىيە ئىنستىتۇتى نەشرى.

4) «بۇتساتۇا ۋە ئاۋالوكسوۋارا ئىسىملىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تىرانسكرىپسىيىسى»، 11 بەت.

5) «ئاسىيانىڭ كىندىكى، دېگەن ئەسەردىكى غەربىي يۇرتلىنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»، 92 بەت.

6) «جۇڭگو مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 181 بەت، 1953 ـ يىلى فرانسىيە ئىنستىتۇتى نەشرى.

7) «بىرقانچە كىشى ۋە خەلق نامىنىڭ تۈركچە ئاتىلىشى»، 50 بەت.

8) «سانسكرىت تىلىدىكى Arya ۋە Arje»، تۆت بەت.

9) «هۇنلاردىكى بىر ئەمەل نامى توغرىسىدا» سەككىز بەت.

10) «كۇسەن، قاراشەھەر، رائۇرۇكا (Rauruka)»، بۇ ئەسەرنىڭ بەت سانى 1 ـ 5، 39 ـ 182 بەت دېيىلگەن.

11) «14 ـ ئەسىرگە دائىر ئەرەبچە ـ موڭغۇلچە ۋە خەنزۇچە ـ موڭغۇلچە سۆزلۈك»، 287 ـ بەت.

12) «تارىخىي رەشىدىنىڭ تەرجىمىسى»، 105 بەت.
13) «ئالتۇن ئوردا خانلىقى تارىخىدىن خاتىرىلەر»، 151 بەت، توققۇز بەت ئىزاھات بار، 1953 ـ يىلى فرانسىيە ئىنىستىتۇتى نەشرى.
14) «قالماق تارىخىنىڭ شەرھىيسى»، 1919 ـ يىلى بادې-لىسىنىڭ ئەسىرىگە يازغان باھاسى، 746 بەت، قوشۇمچە ئىزاھات، يەتتە پارچە رەسىم ۋە جەدۋەل بار. 1960 ـ يىلى فرانسىيە ئىنىستىتۇتى نەشرى.
15) «موڭغۇل تىلىدىكى ـــ bagul kokul، تۈرك تىلىدىكى ـــ bo gtaq boqta ، توي قىلغان خانملارنىڭ بانتىلىۋالغان چې-چىنى كۆرسىتىدۇ»، 29 بەت، قوشۇمچە ئىزاھات بار.
16) «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، خەنزۇچە تەلەپپۇزىغا ئاساسەن موڭغۇل تىلىغا ئايلاندۇرۇلغان نۇسخىسى، فرانسىيە يىراق شەرق ئىنىستىتۇتى، 1949 ـ يىلى نەشرى.
ئۇ پۈتۈن ھاياتىدا دۇنيا ئىلىم ساھەسىنى ھەيران قالدۇر-غۇدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى، ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخ، مەدەنىيەت، تىل، ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ، كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن يېڭىچە ئۇسۇل ۋە ئاساس ھازىرلاپ بەردى. ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى، بىلىم قا-بىلىيىتى ۋە مەسىلىلەرگە تۇتقان ئەستايىدىل پوزىتسىيىسى تەتقىقاتچىلارغا ئىلھام بولغۇسى.

قوشۇمچە:

پائۇل پېللىئوتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىلىرىنىڭ رەتلىنىش ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى

پائۇل پېللىئوتنىڭ غەربىي يۈرت ۋە دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم تۆھپىلىرى ۋە يېزىپ ئېلان قىلغان ئەسەرلىرى بولماستىن، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئېلىپ كەتكەن نادىر سەنئەت بۇيۇملىرى، دىنىي بۇيۇملار، قول يازما ۋە ئۇنىڭ

ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھايات چېغىدا بۇلارنى ئىلىم ساھەسىگە بىلدۈرۈشكە ئۇلگۈرمىگەنىدى. شۇڭا ئۇلارنى رەتلەش، ئېلان قىلىش ئىشلىرى ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ زېممىسىگە يۈكلەنگەن بولغاچقا، بۇ خىزمەت تا ھازىرغىچە ئىشلەنمەكتە. بىرقىسمى نەشر قىلىنىپ دۇنيا جامائەتچىلىكى بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ خىزمەتلەرنى تۆۋەندىكى ئىككى باسقۇچقا ئايرىشقا بولىدۇ.

1. پائۇل پېللىئوت ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ ماتېرىياللىرى بىلەن ئارخېئولوگىيە بۇيۇملىرىنى رەتلەش باسقۇچى.

2. دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، پېللىئوت ئوتتۇرا ئاسىيادىن يىغىپ كەلگەن يادىكارلىقلار ساقلىنىۋاتقان گۇيمېت مۇزېيىنىڭ مۇدىرى گېئورگى سار بۇ يادىكارلىقلارنى رەتلەش، ئۇلارغا دائىر ماتېرىياللارنى نەشر قىلىش ئىشلىرىنى پېللىئوتنىڭ يېتۇك شاگىرتى لۇئىس ھامبىسقا ھاۋالە قىلغان. بۇ خىزمەت فرانسىيە دۆلەتلىك پەن تەتقىقات مەركىزى بىلەن فرانسىيە شەرق ئىنستىتوتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات مەركىزىنىڭ يارىدەمگە ئېرىشتى. ھازىر «پائۇل پېللىئوت ئارخېئولوگىيە مەجمۇئەسى» دېگەن نامدا ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىنىڭ ئوچتىن بىرقىسمى ئېلان قىلىندى. «مەجمۇئە» 27 تومغا ئايرىلغان، ئۇلارنىڭ نامى تۆۋەندىكىچە[14] (بىرقىسملىرىنىڭ نەشر قىلىنغان ۋاقتى كۆرسىتىلدى):

1 ـ تۇم: «تۇمشۇق. رەسىم قىسمى» فرانسىيە ئىنستىتوتى، 1961 ـ يىل نەشرى.

2 ـ تۇم: «تۇمشۇق. يېزىق قىسمى» فرانسىيە ئىنستىتوتى، 1964 ـ يىل نەشرى.

3 ـ تۇم: «كۆچادىكى خارابىلىك ـ دۇلدۇل ئوقۇر ۋە سۇبېشى» (رەسىم قىسمى)، فرانسىيە ئىنستىتوتى، 1967 ـ يىل نەشرى.

4 ـ تۇم: «كۆچادىكى ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشى: دۇلدۇل ئو-قۇر ۋە سۇبېشى» (يېزىق قىسمى)، فرانسىيە ئىنستىتۇتى، 1982 ـ يىل نەشرى.

5 ـ تۇم: «كۆچا مىڭئۆيلىرى» (رەسىم قىسمى).

6 ـ تۇم: «كۆچا مىڭئۆيلىرى» (يېزىق قىسمى).

7 ـ تۇم: «كۆچا سۇرەتلىرى ۋە نەقىش بېزەكلىرى».

8 ـ تۇم: «كۆچادا بايقالغان قەدىمكى كۆسەن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر (ئاساسلىقى ياغاچ تارشا پۈتۈك) ۋە تامغا يېزىلغان بېغىشلىمىلار»، فرانسىيە ئىنستىتۇتى، 1987 ـ يىل نەشرى.

9 ـ تۇم: «كۆچا رەسىمچىلىكى».

10 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ مىڭئۆي خاتىرىلىرى: بېغىشلىما ۋە تام رەسىمى» (بۇ ئەسەر ئالتە قىسىمغا ئايرىلىپ ئايرىم ـ ئايرىم نەشر قىلىنغان).

12 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ تەزكىرىسى ۋە ئابىدىلەر».

13 ـ تۇم: «گۇيمېت مۇزېيى ۋە دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانغان دۇنخۇاڭ يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى» فرانسىيە ئىنستىتۇتى، 1970 ـ يىل نەشرى.

14) ـ تۇم: «گۇيمېت مۇزېيىدا ساقلانغان دۇنخۇاڭ كىمخاپ تۇغ ـ ئەلەمگە سىزىلغان رەسىملەر» (يېزىق قىسمى)، فرانسىيە ئىنستىتۇتى، 1974 ـ يىل نەشرى.

15 ـ تۇم: «گۇيمېت مۇزېيىدا ساقلانغان دۇنخۇاڭ كىمخاپ تۇغ ـ ئەلەمگە سىزىلغان رەسىملەر» (رەسىم قىسمى) فرانسىيە ئىنستىتۇتى، 1976 ـ يىل نەشرى.

16 ـ تۇم: «گۇيمېت مۇزېيىدا ساقلانغان دۇنخۇاڭ كىمخاپ تۇغ ـ ئەلەمگە سىزىلغان رەسىملەر: بېغىشلىما ۋە خەرىتە».

17 ـ تۇم: «گۇيمېت مۇزېيىدا ساقلانغان دۇنخۇاڭ كىمخاپ تۇغ ـ ئەلەمگە سىزىلغان رەسىملەر: ھەيكەللەر».

18 ـ تۇم: «گۇيمېت مۇزېيىدا ساقلانغان دۇنخۇاڭ كىمخاپ تۇغ ـ ئەلەمگە سىزىلغان رەسىملەرنىڭ ئۇسلۇبى».

19 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ تاش ئويما رەسىملىرى».
20 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ ھەيكەلتاراشلىقى».
21 ـ ، 22 ـ ، 23 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ تام رەسىملىرى» (رەسىم قىسمى).
24 ـ ، 25 ـ ، 26 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ تام رەسىملىرى» (يېزىق قىسمى).
27 ـ تۇم: «دۇنخۇاڭ توقۇلما بۇيۇملىرى» (رەسىم قىسمى).
2. پائۇل پېللىئوت ئېلىپ كەتكەن قەدىمكى قول يازمىلار-نى رەتلەش.
پېللىئوت ئېلىپ كەتكەن قەدىمكى قول يازمىلار ھازىر فرانسىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانا شەرق قول يازمىلىرى بۆلۈمىدە ساقلانماقتا.
1) خەنزۇ تىلىدىكى قول يازمىلار. قول يازمىلار ئىچىدە خەنزۇ تىلىدىكىسى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى دۇن-خۇاڭدىن ئېلىپ كېتىلگەن. بۇ ھەقتىكى تەتقىقات 1955 ـ يى-لى باشلانغان. فرانسىيە ئىنستىتۇتى «فرانسىيە دۆلەتلىك كۈ-تۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان پائۇل پېللىئوت دۇنخۇاڭ خەنزۇچە قولىيازمىلار كاتالوگى» دېگەن نامدا بەش تومۇق قىلىپ نەشر قىلدى، ئۇنىڭدا جەمئىي 4040 پارچە قولىيازما بار.
2) دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كېتىلگەن تىبەتچە قولىيازمىلار. بۇلارنى ماركېللىي لالۇ خانىم «فرانسىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان پائۇل پېللىئوت دۇنخۇاڭ تىبەتچە قولىيازمىلار كاتالوگى» دېگەن نامدا ئۈچ تومۇق قىلىپ 1961 يىلى نەشر قىلدۇردى، ئۇنىڭدا جەمئىي 2216 پارچە تىبەتچە ھۆججەت بار.
3) قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار. پېللىئوت ئېلىپ كەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلارغا جەمئىي 25 نومۇر سېلىنغان بولۇپ، بۇ ۋەسىقىلەرنى خاملىتون رەتلەپ تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدۇرغان. 1986 ـ يىلى فرانسىيە پېتىر نەشـ-رىياتى ئىككى تومۇق «9 ـ ، 10 ـ ئەسىرلەردىكى دۇنخۇاڭ

قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر توپلىمى»نى نەشر قىلدى. بۇ توپلامغا پېللىئوت دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن 24 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقە بىلەن سىتەيىن دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن 12 پارچە ھۆججەتمۇ كىرگۈزۈلگەن.

4) پېللىئوت دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن سوغدىچە ھۆججەت 30 پارچە بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى خامىلتون بەلەن ئەنگلىيىلىك شىمىس ۋىليام ئېلان قىلدى.

5) پېللىئوت دۇلدۇل ئوقۇر ۋە سۇبېشىدىن ئېلىپ كەتكەن سانسكرىتچە ھۆججەتلەرنىڭ بىرقىسمىنى فرانسىيىلىك ئالىم ب. پائۇلى سىستېمىلىق رەتلەپ، «پائۇل پېللىئوت غەربىي يۇرتتىن تاپقان سانسكرىتچە ۋەسىقىلەر» دېگەن نامدا ئېلان قىلدى (بۇ ماقالە «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1957 — 1966 ـ يىلغىچە بولغان سانلىرىدا ئۇلاپ ئېلان قىلىندى).

6) پېللىئوت دۇلدۇل ئوقۇردىن ئېلىپ كەتكەن كۇسەن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى فرانسىيىلىك كۇسەن تىلى مۇتەخەسسىسى گېئورگىي پىنائۇلتىنىڭ رەتلىشىچە 2000 پارچىدىن ئاشىدىكەن.

ئىزاھلار:

① پېللىئوت 1906 ـ يىلى قەشقەردە تۇرغان چاغلىرىدا مەددىاھلاردىن ئۇچ مىرىۋان ھەققىدىكى رىۋايەتنى ئاڭلاپ خاتىرىلىۋالغان. بۇ رىۋايەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: «رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھارۇن بۇغراخان پالچىلارغا پال سالدۇرسا، قىزىنىڭ دۆ چېقىپ ئۆلەدىغانلىقى مەلۇم بوپتۇ. ھارۇن بۇغراخان [بۇ بەختسىزلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن] چىندىن تاشچى كەلتۈرۈپ، ئۇلارغا تاغ قىياسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تاش ئۆي قېزىشنى ئەمىر قىپتۇ. تاشچىلار ئۇچ مىرىۋانىڭ ئىچىگە بىر ـ بىرىگە تۇتىشىدىغان 41 ئېغىز ئۆي ساپتۇ. قاغان مەلىكىنى ئۇ يەرگە ئاپىرىپ قويۇپتۇ. مەلىكىنىڭ ئۇزۇم يېگۈسى كەپتۇ. قاغان قول ئاستىدىكىلەرگە ئۇچ مىرىۋاندىن بەشكېرەمدىكى خانچالاغنىچە ئۇزۇن بىر سەپ بولۇپ، قولىدا ئۇزۇم يەتكۈزۈپ بېرىشكە

بۇيرۇپتۇ. مەلىكە كېنىزەكلىرى بىلەن ئۈچ مىرىۋاندا ئارام ئېلىۋاتقاندا بىر كىشى بىر سېۋەت ئۈزۈمنى ئۇلارغا سۇنۇپتۇ. مەلىكە ئۈزۈمنى ئاپەتۇ ۋە كېنىزەكلىرىگە: قىزلار ئۈزۈم يەڭلەر، دەپتۇ. ئۆزى بىر تال ئۈزۈمنى ئاغزىغا ساپتۇ، بىراق ئۈزۈم ئىچىگە يوشۇرۇنىۋالغان بىر دۆمەلىكنىڭ تىلىنى چېقىۋاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن مەلىكە ۋاپات بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۈچ مىرىۋان خەلقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپتۇ ھەم ھەرقانداق بىر كىشى ئۇ يەرگە كېلىشكە پېتىنالماپتۇ. ھارۇن بۇغراخان دەۋرىدە ئۇ يەرگە چېقىپ چۈشىدىغان شوتا بار بولۇپ، تەپپۇنەم زامانىدا ئۇستۇن ئاتۇشتىكىلەر شوتىنى ئېلىپ كېتىپ، ئۇ يەرگە ئوت قويۇۋېتىپتۇ. شوتا ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئاياغ باسماپتۇ» (پېللىئوت: «ئۈچ مىرىۋان غارى، تۇڭمەن خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، 1906 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى).

بۇ رىۋايەتنىڭ باشقا بىر ۋارىيانتىنى 1894 ـ يىلى قەشقەردە دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان شۋېتسىيەلىك ئېرىك لارس خوگبېرگ تۇنجى قېتىم خاتىرىلىگەن. شىنجاڭدا بۇنىڭغا ئوخشاش رىۋايەتلەر خېلى كۆپ.

② ⑨ گېئىك شېئىك: «پائۇل پېللىئوتنىڭ غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيىسى ۋە جۇڭگو يادىكارلىقلىرىنىڭ سىرتقا ئېقىشى» (دۇنخۇاڭدا چاقىرىلغان نوم ساقلاش ئۆيى بايقالغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى توغرىسىدىكى خەلقئارالىق يىغىندا ئوقۇلغان ماقالە)، 4 ـ، 13 ـ بەتلەر.

③ ⑧ پېتىر خوپكېرك: «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۈيغۇرچە نەشرى، 1993 ـ يىل 11 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى، 289 ـ، 292 ـ بەتلەر.

④ بۇ تارشا پۈتۈك ۋە قىسمەن قول يازمىلارنىڭ تەتقىقاتى ئۈچۈن گېئورگى پىنائۇلت قاتارلىقلار تۈزگەن «پائۇل پېللىئوتنىڭ كۆچا رايونىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى»نىڭ 8 ـ تومىغا قارالسۇن. 1987 ـ يىل پارىژ.

⑤⑥⑦⑫ پائۇل پېللىئوت: «پائۇل پېللىئوت غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى»، گېئىك شېئىك خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، يۇننەن خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىل نەشرى، 232 ـ، 243 ـ، 245 ـ بەتلەر.

⑩ «تۇڭباۋ» ژۇرنىلى 1890 ـ يىلى گوللاندىيە لىدىن ئۇنىۋېر-

سىتېتىنىڭ تۇنجى خەنزۇشۇناس ئالىمى گۇستاۋ سكلېگېل بىلەن فرانسىيىلىك خەنزۇشۇناس ھېنرى كوردىئېر چىقارغان نوپۇزلۇق ژۇر-نال. پائۇل پېللىئوت ۋاپات بولغاندىن كېيىن توّت يىل چىقىشتىن توختاپ، 1948 ـ يىلى ئاندىن يەنە چىقىشقا باشلىغان. ھازىرغا قەدەر 100 يىلدىن ئارتۇق تارىخنى بېشىدىن كەچۈردى.

⑪⑭ لۇ فۇچېڭ، گو فېڭ: «جۇڭگو ـ چەت ئەللەردىكى مەشھۇر دۇنخۇاڭشۇناسلارنىڭ تەرجىمھالى» گەنسۇ مائارىپ نەشرىياتى 1989 ـ يىل نەشرى، 27 ـ بەت.

⑬ لوئىس ھامبىس: «فرانسىيە موڭغۇلشۇناسلىقىنىڭ پېشۋاسى ـــ پائۇل پېللىئوت»، 456 ـ، 457 ـ بەتلەر.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

ئابدۇرېشىت سابىت

هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا كۆپ قېتىم تۈزىتىش، تولۇقلاش، ئۆزگەرتىش، مۇستەھكەملەش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇنلاشقان، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، هەر جەهەتتىن مۇكەممەل بولغان ئىجتىمائىي ئالاقە قورالىغا ئايلاندى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېزىق قوللانغان تارىخى 2000 يىل ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ هەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە هەر خىل ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن هەر خىل سىستېمىدىكى يېزىقلارنى قوللانغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر ئۇزۇن هەم ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىرىدىن سوغدى يېزىقى، ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى (سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا 1947 ـ يىلدىن هازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا 1956 ـ يىلدىن 1958 ـ يىلغىچە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغان)، لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى (ئاپتونوم رايونىمىزدا 1960 ـ يىلدىن 1964 ـ يىلغىچە سىناق قىلىنىپ، 1965 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1982 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان)، هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت بىرقانچە خىل يېزىق بار. مەن

بۇ ماقالەمدە پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىش دائىرىسى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن.

§1. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى

1920 ـ يىلى 9 ـ ئايدا غۇلجىدا ئابدۇلھاتەئالى كامال دېگەن كىشى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ھۈسەيىن يۇنۇس مەتبەسىدە بېسىلغان «ئەملى نماز» (ناماز ئەمەللىرى) دېگەن كىتابچە چاغلىتاي يېزىقىدا نەشر قىلىنغان، 1936 ـ يىلى ھاشىم گۆھەر باقى دېگەن كىشى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، غۇلجىدا ھۈسەيىن يۇنۇس مەتبەئەسىدە بېسىلغان، ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان «ئېلىپبە» دەرسلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىنغان، ئۇنىڭدا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەرپلەر قوللىنىلمىغان. 1935 ـ يىلدىن باشلاپ «شىنجاڭ گېزىتى» نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەرەبچە سۆز ـ ئاتالغۇلاردىلا يېزىلىدىغان « ث، ح، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع » ھەرپلىرى قوللىنىلغاندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە ئۇيغۇر ئېلىپبەسى قوللىنىلغان. 1946 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، غۇلجا شەھىرىدە بېسىلغان باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1 ـ يىللىق سىنىپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئېلىپبەدە ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئۈچۈن «ئا، ب، پ، ت، د، ر، ز، ژ، و (ۋ)، ئو (ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ)، م، ن، ل، س، ش، غ، ق، ك، (ئې، ئى)، ك، گ، ج، چ، خ، ئە، ھ، ي، ڭ»دىن ئىبارەت 27 ھەرپ قوللىنىلغان.

مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ 1951 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ماقۇللانغان مىللىي ئىشلار توغرىسىدىكى بىرقانچە قارارىنىڭ 5 ـ ماددىسىدا

مۇنداق بەلگىلەنگەنىدى: «مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ كومىتېتىدا مىللەتلەر تىل ـ يېزىق تەتقىقاتىغا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى تەسىس قىلىنىدۇ. بۇ كومىتېت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىق تەتقىقات خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ ۋە ئۇنى تەشكىللەيدۇ. يېزىقى يوق مىللەتلەرنىڭ يېزىق يارىتىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. يېزىقى مۇكەممەل بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆز يېزىقىنى پەيدىنپەي تولۇقلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ».

مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ بۇ قارارىغا ئاساسەن، 1951 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىي ـ مائارىپ ھەيئىتى يېنىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. 1952 ـ يىلى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 10 ـ قېتىملىق ھەيئەتلەر مەجلىسىدە «شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى»نى قۇرۇپ چىقىش قارار قىلىنىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى، باش كاتىپ، مۇئاۋىن باش كاتىپلارغا ئۇقتۇرۇلدى. ئۇقتۇرۇشنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

«شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەربىر ھەيئەت ئەزالىرى، باش كاتىپ ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپلارغا ئۇقتۇرۇش:

ئۆلكىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 10 ـ قېتىملىق ھەيئەتلەر مەجلىسىدە شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى تەشكىل قىلىپ قۇرۇپ چىقىش قارار قىلىندى. ھەيئەتنىڭ مۇدىرلىقىغا دېڭ لىچۈن، مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا ئابدۇللا زاكىروف، قۇرمانئەلىلەر بەلگىلەندى. ھەيئەت ئەزالىقىغا ئەنۋەر خانبابا، سادىروف، داشجاپ، ماشياۋيۇڭ، ئابدۇقادىر، يۇ-

جەنلىك، كەي يىلى، فۇۋېن، زىيا سەمەت، ئەنۋەر لوقمان، جاۋ دېلىن، تۇرەخمەتوف قاتارلىقلار بەلگىلەندى. تۇرەخمەتوف ھەيئەتنىڭ باش كاتىپلىقىنى، لېۋسىخەن مۇئاۋېن باش كاتىپلىقىنى قوشۇمچە ئېلىپ باردۇ. ۋاقىپ بولۇشىڭىزلارنى سورايمىز. 1952 ـ يىل».

يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھەيئەت ئەزالىرى يىغىن ئېچىپ، يېڭى قۇرۇلغان ھەيئەتنىڭ خىزمەتلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى. مۇشۇ يىغىندا ئالمۇتىدا ئىشلەپچىقىرىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىي تەلىنىڭ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى»نى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىش قارار قىلىندى.

ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارىمىقىدا شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ھەيئەت خىزمەتىنى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشتىن باشلاپ، ئۇرۇمچىدىكى مەتبۇئات ـ نەشرىيات خادىملىرى، تىل ـ يېزىق خادىملىرى، ئالىي، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كۆپ قېتىم تەتقىق قىلىشى ۋە مۇھاكىمە قىلىشى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرىنىڭ لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، 1953 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋەكىللەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشقان مەخسۇس تىل ـ ئىملا مەجلىسىنىڭ مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزدى. 1954 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ، 18 ـ كۈنلىرى شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇپ چاقىرغان تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى لايىھىسىنى ئاخىر-

قى قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىدى. بۇ لايىھە سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي يىغىنىدا ماقۇللىنىپ، 1954 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش قارار قىلىندى.

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ ئېلىپبە جەدۋىلىدە ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل فونېما سۈپىتىدە قوللىنىلمايدىغان، پەقەت ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان « ث، ح، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع »دىن ئىبارەت سەككىز ھەرپ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىن چىقىرىپ تاشلاندى، شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغان، ئۇيغۇر يېزىقىدا كەم بولسا بولمايدىغان سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان سەككىز فونېما ئۈچۈن ئالتە ھەرپ - «ئا ئە ئې ئى ئو (ө ، o) ئۇ (ü ، u)» قوشۇلدى ھەم ئاتالغۇلارنى توغرا ئىشلىتىش ھەققىدە بەزى پرىنسىپلار بېكىتىلدى. بۇ ئېلىپبە بىلەن ئىملا قائىدىسى سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارى بىلەن ئېلان قىلىندى. بۇ ئېلىپبە ھۆكۈمەتنىڭ قارارىغا ئاساسەن 1954 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بارلىق ئاخبارات، مەتبۇئات، نەشرىيات ئورۇنلىرىدا، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ خەت - ئالاقە، ھۆججەتلىرىدە، مەدەنىيەت، مائارىپ ساھەلىرىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلدى.

1954 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى 21 - سانلىق ھەيئەتلەر مەجلىسى بەلەن 125 - سانلىق مەمۇرىي مەجلىسىدە قوبۇل قىلىنغان ھەم خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارى ئارقىلىق ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى تۆۋەندىكىچە:

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملەشتۈرۈش مەسىلىسى مۇ-

هەم كۈنتەرتىپكە قويۇلـدى، بۇ جەدىدىي ۋەزىپىگە مۇۋاپىقلىشىش ئۈچۈن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارار قىلىشى بىلەن 1956 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق تەتقىقات كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي خىزمەت ئورگىنىغا ئايلاندى. بۇ ئورگان قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى ساھەسىدە نۇر ـ غۇن ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق ئەينى ۋاقىتتىكى رەھبىرلىرى ۋە ئىلىم ـ پەن ساھەسىدىكى زاتلار ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن يېتەرسىز لىكلىرىنى تۈزىتىش ئۈچۈن، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە مىللەتلىرىنىڭ يېزىقىنى سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاسا ـ

№	ئايرىم شەكلى	ماددىكى	ياشتىن قوشۇلۇدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلۇدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلۇدىغان شەكلى	روس گرافىكىسى ئاساسىدىكى ھەرىپلەر
1	ا	ئا	ـا	ـا	ـا	А а
2	ب	ب	ـبـ	ـب	ـب	Б б
3	پ	پ	ـپـ	ـپ	ـپ	П п
4	ت	ت	ـتـ	ـت	ـت	Т т
5	ج	د	ـجـ	ـج	ـج	Д д
6	ئە ە	ە	ـەـ	ـە	ـە	Э э
7	ج	ج	ـجـ	ـج	ـج	Ж ж
8	چ	چ	ـچـ	ـچ	ـچ	Ч ч
9	خ	خ	ـخـ	ـخ	ـخ	Х х
10	ھ	ھ	ـھـ	ـھ	ـھ	Һ һ
11	ئو ۇ	و	ـو	ـو	ـو	О о – ее
12	س	س	ـسـ	ـس	ـس	С с
13	ش	ش	ـشـ	ـش	ـش	Ш ш
14	ر	ر	ـر	ـر	ـر	Р р
15	ز	ز	ـز	ـز	ـز	З з
16	ژ	ژ	ـژ	ـژ	ـژ	Ж ж
17	ۋ	ۋ	ـۋ	ـۋ	ـۋ	В в
18	ئو ۇ	ۇ	ـۇ	ـۇ	ـۇ	Уу – Уу
19	ف	ف	ـفـ	ـف	ـف	Ф ф
20	ق	ق	ـقـ	ـق	ـق	К к
21	ك	ك	ـكـ	ـك	ـك	К к
22	ھ ە	ە	ـھـ	ـھ	ـھ	Н н
23	ئې ې	ې	ـېـ	ـې	ـې	Е е
24	ئى ى	ى	ـىـ	ـى	ـى	И и
25	ى	ى	ـى	ـى	ـى	Й й
26	غ	غ	ـغـ	ـغ	ـغ	Ғ ғ
27	گ	گ	ـگـ	ـگ	ـگ	Г г
28	ل	ل	ـلـ	ـل	ـل	Л л
29	م	م	ـمـ	ـم	ـم	М м
30	ن	ن	ـنـ	ـن	ـن	Н н

سەدىكى يېزىقتا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ، لايىھە، تەشەب-بۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ تەكلىپ، لايىھىلەرنى ئاپتو-نوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەخسۇس يىغىن ئېچىپ مۇزا-كىرە قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ قارارغا ئاساسەن 1956 - يىل 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 22 - كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق 1 - قېتىملىق مىللەتلەر تىل - يېزىق ئىلمىي مۇ-ھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا تەكلىپ بويىچە مەملىكەت-لىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، جۇڭگوپەنلەر ئاكادېمىيە-سى تىل تەتقىقات ئورنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قا-تارلىق ئورۇنلاردىن بىرقىسىم ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر قاتـ-ناشتى، شۇنداقلا قازاقستاننىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت ۋەكىللەر ئۆمىكى تەكلىپ بويىچە كېلىپ قاتناشتى. يىغىنغا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، مۇناسىۋەتلىك ئىدارە - جەمئىيەت، ئاممىۋى تەشكىلات، ئاخبارات، مەتبۇئات، نەشرىيات ئورۇنلىرى، ھەرقايسى ئاپتونوم ئوبلاست، ۋىلايەت، شەھەر، ئاپتونوم ناھىيە ۋەكىللىرى ۋ ھەر مىللەت زىيالىيلە-رى، بىرلىكسەپ خادىملىرىدىن بولۇپ 300 گە يېقىن رەسمىي ۋەكىل ھەم ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىندا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ تەبرىك سۆزى سۆزلىدى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مە-دەنىي - ماۋارىپ باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، جۇڭگو پەنلەر ئاكا-دېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يىڭ يۈرېن «مىللەتلەر تىل - يې-زىق خىزمىتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە بۇ ھەقتە بىرنەچچە پىكىر»، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى پرو-فېسسور فۇماۋجى «يېزىق لايىھىسى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملاسىنى تۈزىتىش توغرىسىدا بىرنەچچە پىكىر»، جۇڭگو پەن-

لەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل ئىشلىرى بويىچە مەسلىھەتچىسى، سوۋېت مۇتەخەسسىسى پروفېسسور گ. سېردىيۇچىنكو «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە يېزىقلىرى ھەققىدە»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق تەتقىقات كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئەلقەم ئەختەم «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق تەتقىقات كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» قاتارلىق تېمىلاردا دوكلات بەردى. يىغىننىڭ يېپىلىش مۇراسىمىدا ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى تىل - يېزىق مەسىلىلىرى توغرىسىدا سۆز قىلدى.

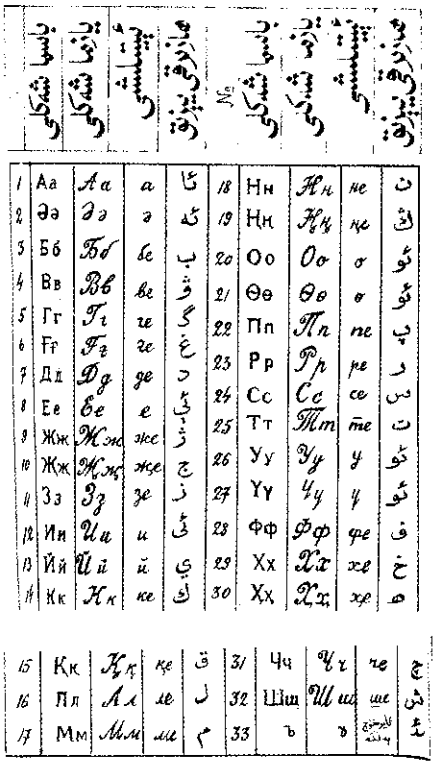
يىغىن جەريانىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە مىللەتلىرىنىڭ كونا يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىپ، سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىققا كۆچۈش مەسىلىسى، مىللەتلەر تىللىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئالغۇلىرىنى ئىشلەش مەسىلىسى، شۇنداقلا تىل ساھەسىدە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر، قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، ئىشلەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

يىغىن ئاخىرىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىق ئىلمىي يىغىنىنىڭ قارارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە ماقۇللاندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى ئۆزگەرتىش ۋە يېزىقى يوق مىللەتلەرنىڭ يېزىق يارىتىۋېلىشىغا ياردەم بېرىش توغرىسىدا تۆت ماددىلىق قارار (1956 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كومىتېت ئەزالىرىنىڭ 13 - سانلىق مەجلىسىدە ماقۇللانغان)نى ئېلان قىلدى.

سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى بۇ بەش مىللەت يېزىق لايىھىلىرى ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى ساھەلەر بويىچە سىناق قىلىنىپ، سىناق نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەش ئاساسىدا

يەتتە يىلدىن ئون يىلغىچە قەدەمۇ قەدەم ئومۇملاشتۇرۇش قارار قىلىندى. 1956 ـ يىلى قوبۇل قىلىنغان سلاۋيان ئېـ لىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھىسى تۆۋەندىكىچە:

ئەسكەرتىش: ماقالـ



№	پەيدا شەكلى	ئارقا شەكلى	يېيىلىشى	ھەرپنىڭ نامى	№	پەيدا شەكلى	ئارقا شەكلى	يېيىلىشى	ھەرپنىڭ نامى
1	Аа	*Аа*	а	ئا	18	Нн	*Нн*	не	ن
2	Әә	*Әә*	э	ئە	19	Нң	*Нң*	ңе	ڭ
3	Бб	*Бб*	бе	ب	20	Оо	*Оо*	о	ئو
4	Вв	*Вв*	ве	ۋ	21	Өө	*Өө*	ө	ئۆ
5	Гг	*Гг*	ге	گ	22	Пп	*Пп*	пе	پ
6	Ғғ	*Ғғ*	ге	غ	23	Рр	*Рр*	ре	ر
7	Дд	*Дд*	де	د	24	Сс	*Сс*	се	س
8	Ее	*Ее*	е	ې	25	Тт	*Тт*	те	ت
9	Жж	*Жж*	жее	ژ	26	Уу	*Уу*	у	ۇ
10	Жж	*Жж*	же	ج	27	Үү	*Үү*	ү	ئۈ
11	Зз	*Зз*	зе	ز	28	Фф	*Фф*	фе	ف
12	Ии	*Ии*	и	ى	29	Хх	*Хх*	хе	خ
13	Йй	*Йй*	й	ي	30	Хх	*Хх*	хе	ھ
14	Кк	*Кк*	ке	ك					
15	Кк	*Кк*	ке	ق	31	Чч	*Чч*	че	چ
16	Лл	*Лл*	ле	ل	32	Шш	*Шш*	ше	ش
17	Мм	*Мм*	ме	م	33	ъ	ъ		ئ

ـنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھىسى بېرىلىپ، قالغان تۆت مىللەت يېزىقىنىڭ لايىھىسى بېرىلمىدى.

يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن يۇقىرىدىكى بەش مىللەتنىڭ يېزىق لايىھىلىرى مەلۇم دائىرىدە سىناق قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە 1957 ـ يىلى گوۋۇيۈەن لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھىسىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇئېنلەي زۇڭلىنىڭ «نۆۋەتتىكى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن نۇتقى ئېلان قىلىنـ دى. 1958 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بېيجىڭدا مەملىكەتلىك مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا «مەملـ كىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىق يارىتىلىشى بولسا ياكى يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتمەكچى بولسا، پرىنسىپ جەھەتتىن لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېـ لىپبە لايىھىسىنى ئاساس قىلىشى كېرەك» دېگەن پرىنسىپ

بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن سلاۋيان يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىق لايىھىلىرىنى سىناق قىلىش خىزمىتى ئۆزلۈكىدىن توختىدى.

1959 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ قېتىملىق تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھىسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھىسى بىلەن قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھىسى ھەم ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشنىڭ پرىنسىپلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ يېزىق لايىھىسىنى ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈش ماقۇللاندى. تۆت يىل سىناق قىلىنغاندىن كېيىن 1964 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ سانلىق يىغىنى ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقلىرىنىڭ لايىھىلىرىنى ماقۇللاپ، گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلاپ بېرىشىگە يوللىدى. بۇ لايىھىنى گوۋۇيۈەن 1964 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى تەستىقلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1965 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىش ھەققىدە بۇيرۇق ئېلان قىلدى. گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى 1965 ـ يىلدىن 1982 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 17 يىل ھەممە ساھەلەر بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك يۈرگۈزۈلدى. بۇ مەزگىللەردە يۈرگۈزۈلگەن ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى تۆۋەندىكىچە:

يۇقىرىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھىسى سىناق قىلىنغان ۋاقىتتىن ھېسابلىغاندا 20 يىلدىن ئارتۇق قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىش، يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرىنى مۇلچەرلەشنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، «سول»چىل خاتا لۇشيەننىڭ تەسىرى، يېزىق لايىھىلەشنىڭ ئۆزىدە بەزى مەسىلىلەرنىڭ ساقلانغانلىقى، شۇنىڭدەك ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرى سەۋەبلىك ئۇيغۇر

يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، مەددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ناھايىتى زور كۈچ چىقىرىلغان بولسىمۇ، خەلق ئۇنى قوبۇل قىلمىدى، جەمئىيەتتە ئومۇملاشمىدى. ھەر ساھەدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ يېزىقنى نىسبەتەن پىكىر ـ تەلەپ لىرى كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىپ، ھەرقايسى ساھەنىڭ خىزمەتلىرىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتمەكتە. نەتىجىدە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، خەلق ئاممىسىدىن پىكىر ئېلىش ئاساسىدا، ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1982 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى 17 ـ سانلىق يىغىنىنىڭ قارارى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1982 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى «ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلات»نى تارقاتقانلىق ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى» (ش ھ (1982) 283 ـ نومۇرلۇق)غا ئاساسەن، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقنى قوللىنىش توختىتىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

20 يىلغا يېقىن قوللىنىشتىن توختاپ قالغان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەسلىگە كېلىپ، ئو-

1. Hərflər

§1. Uyqur yengi yeziqining eliphəsi tərəwəndikiqə:

basma xəkli	Aa	Bb	Cc	Dd	Ee	Ff	Gg
yazma xəkli	*Aa*	*Bb*	*Cc*	*Dd*	*Ee*	*Ff*	*Gg*
nami	a	be	ce	de	e	ef	ge
basma xəkli	Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm	Nn
yazma xəkli	*Hh*	*Ii*	*Jj*	*Kk*	*Ll*	*Mm*	*Nn*
nami	ha	i	je	ke	el	em	ne
basma xəkli	Oo	Pp	Qq	Rr	Ss	Tt	
yazma xəkli	*Oo*	*Pp*	*Qq*	*Rr*	*Ss*	*Tt*	
nami	o	pe	qiu	ar	es	te	
basma xəkli	Uu	Vv	Ww	Xx	Yy	Zz	
yazma xəkli	*Uu*	*Vv*	*Ww*	*Xx*	*Yy*	*Zz*	
nami	u	ve	wa	xi	ya	ze	
basma xəkli	Əə	Ee	Ää	Öö	Üü		
yazma xəkli	*Əə*	*Ee*	*Ää*	*Öö*	*Üü*		
nami	ə	e	ä	ö	ü		

قۇش، ئوقۇتۇش، مەتبۇئات، نەشرىيات ۋە خەت ـ ئالاقە، ھۆججەتلەردە قايتىدىن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئىملادا بۇ يېزىقنىڭ بۇرۇن ھەل قىلىنمىغان ئېلىپبە جەدۋىلىگە ۋە ئىملا قائىدىسىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى يېتەرسىزلىكلىرى گەۋدىلىك كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1983 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، كەڭ كۆلەمدە مۇھاكىمە قىلىش، پىكىر ئېلىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭدا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى شەكىللەنگەندىن تارتىپ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە بولمىغان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئىپادىلەشتە كەم بولۇۋاتقان «ئۆ، ئۈ» ھەرپلىرى تولۇقلاندى، ئېلىپبە تەرتىپى يېڭىدىن بېكىتىلدى، ھەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى مۇقىملاشتۇرۇلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ بۇ ئېلىپبەسى ئاتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا ماقۇللىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1983 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى تەستىق ۋە 1984 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ھەققىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشى بىلەن رەسمىي ئېلان قىلىندى. ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش تۆۋەندىكىچە:

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئېلان قىلىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشى

(ئايرىم ھۆججەت تارقىتىلمايدۇ)

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش توغرىسىدىكى قارارى» (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كو-

مىتېتىنىڭ (1983) 44 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتى، 1982 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ماقۇللانغان)غا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئالاقىدار تەرەپلەردىكى مۇتەخەسسىسلەر، ئىلمىي خادىملار ۋە مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنىڭ ئېلىپبەسىنى يېڭىباشتىن مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتى. ھازىر ئۇنى ئېلان قىلىمىز.

بارلىق ئىدارە، مەكتەپ، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلار ۋە ئاخبارات، نەشرىيات، مەتبۇئات تارماقلىرى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كونا يېزىقلىرىدا نەشر قىلىنىدىغان خەت ـ ئالاقە، گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلاردا 1984 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ بىردەك مۇشۇ ئېلىپبەنى ئۆلچەم قىلىدۇ.

ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تىللىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى ئايرىم تەييارلاپ ئېلان قىلىش خىزمىتى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىغا تاپشۇرۇلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى

1983 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى

ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

1. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن تۈزۈلدى.

2. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى 32 ھەرپتىن تەركىب تاپتى. بۇ ھەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى ۋە تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان شەكلى	نامى
1	ا، ئا			ا	ئا
2	ە، ئە			ە	ئە
3	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
4	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
9	د			ـد	دې
10	ر			ـر	رې
11	ز			ـز	زې
12	ژ			ـژ	ژې
13	س	سـ	ـسـ	ـس	سې

3. سوزۇق تاۋۇش ھەرپ-لىرىنىڭ ئۆز تەلەپپۇزى شۇ ھەرپلەرگە نام قىلىندى. ئۇ-زۇك تاۋۇش ھەرپلىرىگە شۇ ھەرپ ۋەكىللىك قىلغان تا-ۋۇشنىڭ ئاخىرىغا «ئې» قوشۇپ نام قىلىندى.

4. بۇرۇن ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنگەن تۆت لەۋ-لەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۇچۇن «ئو، ئۇ» ھەرپلىرىدىن باشقا «ئۆ، ئۈ» ھەرپلىرى قوشۇل-دى.

ئۇلار: ئوي (oy)، ئۇن (un)

ئۆي (ö y)، ئۈن (ün)

5. «ف، ژ» ھەرپلىرى پەقەت ئىملىقلار ھەم باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ۋە كىشى ئىـ-سىملىرى، يەر ناملىرىنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدۇ.

مەسىلەن: تۇف، سۇف، فاكۇلتېت، فابرىكا، فاك يى، فېـ-يېرباخ، فۇجىيەن، فرانسىيە، پاژ ـ پۇژ، ۋېژىلداش، ژۇرنال، بۇرژۇئازىيە، پارىژ، ژدانوف.

6. سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بوغۇمنى ئالدىنقى بو-غۇمغا قوشۇپ يازغاندا، سوزۇق تاۋۇشقا ھەمزە (ئ) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىنئالا، ئىنئام، تەلئەت، مەسئۇل، مەلئۇن، قەتئىي، سۇنئىي، بىئارام، رىئايە، تەبىئەت، ئىئانە، پېئىل، فېئودال، گېئولوگىيە، پاجىئە.

بۇ ئېلىپبە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ھەرقايسى ساھەنىڭ

تەرتىپ	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلۇپ مىڭان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلۇپ شۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلۇپ مىڭان شەكلى	نامى
14	ش	ـشـ	ـش	ـش	شې
15	غ	ـغـ	ـغ	ـغ	غې
16	ف	ـفـ	ـف	ـف	فې
17	ق	ـقـ	ـق	ـق	قې
18	ك	ـكـ	ـك	ـك	كې
19	گ	ـگـ	ـگ	ـگ	گې
20	ڭ	ـڭـ	ـڭ	ـڭ	ڭې
21	ل	ـلـ	ـل	ـل	لې
22	م	ـمـ	ـم	ـم	مې
23	ن	ـنـ	ـن	ـن	نې
24	ھ	ـھـ	ـھ	ـھ	ھې
25	ئو، و			و	ئو (o)
26	ئۇ، ۇ			ۇ	ئۇ (u)
27	ئۆ، ۆ			ۆ	ئۆ (ö)
28	ئۈ، ۈ			ۈ	ئۈ (ü)
29	ۋ			ۋ	ۋې
30	ئې، ې	ـېـ	ـې	ې	ئې
31	ى، ـى	ـىـ	ـى	ى	ئى
32	ي	ـيـ	ـي	ي	يې

كەڭ قوللىشىغا، خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا ئىملاغا مۇناسىۋەتلىك پرىنسىپلار ۋە بەزى كونكرېت قائىدىلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىلمىيلاشتۇرۇش، ئاممىۋىلاشتۇرۇش، تىل - يېزىقىمىزنى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدۇرۇشقا زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تىل - يېزىق خادىملىرى، مەتبۇئات - نەشرىيات خادىملىرى، ئالىي، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىلىرى بىرقىسىم ئىجابىي پىكىر - لەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ پىكىر - تەكلىپلەرگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق شەكلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قېلىپلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەش، ئىملادىكى ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەسىلىلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىلمىيلىك بىلەن ئاممىۋىلىقنى تولۇق ئېتىبارغا ئالغان ھالدا سىستېمىلىق ھەل قىلىش ئۈچۈن، مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى، ئىملا قائىدىسى، ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسىنى تەشكىللىدى. بۇ گۇرۇپپا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى، ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتىنىڭ تۈزىتىلگەن لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لايىھە 1984 - يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى. ئۇنى ئۇيغۇر تىل - يېزىقى بىلەن خىزمەت يۈرگۈزىدىغان بارلىق ئورۇنلار 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىش قارار قىلىندى. مەزكۇر ئېلىپبە تۆۋەندىكىچە:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 32 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ ھەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى ۋە تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

تەرتىپى	يەككە شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى
1	ئا، ا			ا (ـا)	ئا
2	ئە، ە			ە (ـە)	ئە
3	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
4	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
9	د			ـد	دې
10	ر			ـر	رې
11	ز			ـز	زې
12	ژ			ـژ	ژې
13	س	سـ	ـسـ	ـس	سې
14	ش	شـ	ـشـ	ـش	شې
15	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غې
16	ف	فـ	ـفـ	ـف	فې
17	ق	قـ	ـقـ	ـق	قې
18	ك	كـ	ـكـ	ـك	كې
19	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گې
20	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭې
21	ل	لـ	ـلـ	ـل	لې
22	م	مـ	ـمـ	ـم	مې
23	ن	نـ	ـنـ	ـن	نې
24	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ	ھې
25	ئو، و			و (ـۇ)	ئو
26	ئۇ، ۇ			ۇ (ـۇ)	ئۇ
27	ئۆ، ۆ			ۆ (ـۇ)	ئۆ
28	ئۈ، ۈ			ۈ (ـۇ)	ئۈ
29	ۋ			ۋ	ۋې
30	ئې، ې	ئېـ، ېـ	ـئې، ـې	ې (ـى)	ئې
31	ئى، ى	ئىـ، ىـ	ـئىـ، ـىـ	ى (ـى)	ئى
32	ي	يـ	ـيـ	ـي	يې

ئەسكەرتىش:

(1) سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ئۆز تەلەپپۇزى شۇ ھەرپلەرگە نام قىلىندى. ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىگە شۇ ھەرپ ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشنىڭ ئاخىرىغا بىر «ئې» تاۋۇشىنى قوشۇش بىلەن نام بېرىلدى.

(2) سوزۇق تاۋۇشلار سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەندە، ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىنىڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنغىنى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىنئالا، ئىنئام، بىئارام، ئىئانە، تەلئەت، تەبىئەت، پاجىئە، مەسئۇل، مەلئۇن، گېئولوگىيە، فىزىئودال، قەتئىي، سۇنئىي، پېئىل.

(3) «ف، ژ» ھەرپلىرى ئىملىقلارنى ھەم باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ۋە كىشى ئىسىملىرى، يەر ـ جاي ناملىرىنى يېزىشتا قوللىنىلىدۇ.

مەسىلەن: تۇف، سۇف، فابرىكا، فرانسىيە، فېيېبرباخ، فاڭجېن، فاك يى، پاژ ـ پۇژ، ۋىزىلدا، ژۇرنال، بۇرژۇئازىيە، پارىژ، ژدانوف.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن باشقا تۈركىي مىللەتلەر بىلەن بىر قاتاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىۋاتقان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا يېزىقنى تۈزىتىش، تولۇقلاش، ئۆزگەرتىش تەدبىرلىرى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن 1925 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئالمۇتىدا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 1 ـ قېتىملىق تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، شۇ ۋاقىتقا قەدەر قوللىنىلىپ كەلگەن ئەرەب ئېلىپبەسى قىسمەن ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە دەسلەپكى قەدەمدە لايىقلاشقان 27 ھەرپتىن ئىبارەت ئېلىپبە قوللىنىلغان. مۇشۇ ئېلىپبە بىلەن 1 ـ سىنىپتىن 5 ـ سىنىپقىچە بولغان ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكلىرى نەشر قىلىنغان. بۇ ئېلىپبە ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىشتا مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىغان.

1926 ـ يىلدىن باشلاپ قازاقىستان، ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستاندا تۇرۇشلۇق بىر تۈركۈم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ ـ پىكىرلەرنى ۋە ھەر خىل لايىھىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىرقانچە قېتىم مۇھاكىمە قىلىشقان.

1928 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ئۆزبېكىستانىنىڭ شۇ چاغدىكى پايتەختى سەمەرقەنت شەھىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم قازاقىستانىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 1 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلغان. يىغىندا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئاتالغۇلار مەسىلىسى نۇقتىلىق

مۇزاكىرە قىلىنغان. 1930 - يىلى 5 - ئايدا ئالمۇتا شەھىرىدە 2 - قېتىملىق ئۇيغۇر تىل - يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلغان. يىغىندا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئاتالغۇلار مەسىلىسى نۇقتىلىق مۇزاكىرە قىلىنغان. 1930 - يىلى 5 - ئايدا ئالمۇتا شەھىرىدە 2 - قېتىملىق ئۇيغۇر تىل - يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلىپ، 1 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىققا كۆچۈش مەقسىدىكى قارارى ماقۇللانغان. بۇ ۋاقىتتا قوبۇل قىلىنغان لاتىن ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى تۆۋەندىكىچە:

a b c ç d e ə t g ƣ h
i j k l m n ŋ o θ p
q r s ş u v x ɣ z ƶ f

بۇ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 1946 - يىلغىچە قوللىنىلغان، ئۇ ئەرەب ئېلىپبەسىگە نىسبەتەن بەزى ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە بولسىمۇ، تېز سۈرئەتتە ساۋات چىقىرىپ خەلقنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سۆزلىرىنى توغرا يېزىپ، توغرا تەلەپپۇز قىلىشتا مەلۇم يېتەرسىزلىكلەردىن خالىي بولالمىغان.

1947 - يىل 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي سوۋېتىنىڭ قارارى بويىچە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى سلاۋىيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئېلىپبەگە كۆچۈرۈلدى. رۇس ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلگەن سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېلىپبەسى 41 ھەرپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا رۇس ئالفاۋىتىدىكى 33 ھەرپ تولۇق

قوبۇل قىلىنغاندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېـ-
مىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سەككىز ھەرپ قوبۇل قىلىنغان.
ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

Уйғур алфавити ва ҳарипларнинг атлари.

Басма түри	Язма түрк	Харип-ларнинг аты	Басма түри	Язма түрк	Харипларнинг аты
Аа	*Аа*	а	Оо	*Оо*	о
Әә	*Әә*	ә	Өө	*Өө*	ө
Бб	*Бб*	бе	Пп	*Пп*	пе
Вв	*Вв*	ве	Рр	*Рр*	эр
Гг	*Гг*	ге	Сс	*Сс*	эс
Ғғ	*Ғғ*	ге	Тт	*Тт*	те
Дд	*Дд*	де	Уу	*Уу*	у
Ее	*Ее*	йе	Үү	*Үү*	ү
Ёё	*Ёё*	йо	Фф	*Фф*	эф
Жж	*Жж*	же	Хх	*Хх*	хә
Жж	*Жж*	же	Һһ	*Һһ*	һа
Зз	*Зз*	зе	Цц	*Цц*	це
Ии	*Ии*	и	Чч	*Чч*	че
Ий	*Ий*	киска и	Шш	*Шш*	ша
Кк	*Кк*	ка	Щщ	*Щщ*	ща
Кқ	*Кқ*	ка	Ъъ	*ъ*	кескинлик белгиси
Лл	*Лл*	эл	Ыы	*Ыы*	ы
Мм	*Мм*	эм	Ьь	*ь*	йөшәңәнлик белгиси
Нн	*Нн*	эн	Ээ	*Ээ*	э
Ңң	*Ңң*	эң	Юю	*Юю*	йу
			Яя	*Яя*	йа

بۇ ئېلىپبە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا.

2. ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى

ئىملا قائىدىسى «توغرا يېزىش قائىدىسى» دېگەن سۆز بولۇپ، مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەم شۇ تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ توغرا يېزىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ يېزىقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر.

شىنجاڭدا پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، زامانىۋى مەتبۇئات-چىلىق تەرەققىي قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىنلا يېزىقنىڭ رولى كۈندىن ـ كۈنگە جارى قىلىنىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملاسىنى مۇ-قىملاشتۇرۇش يولىدا نۇرغۇنلىغان ئىلمىي خىزمەتلەر ئىشلەندى.

مەملىكىتىمىزدە، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملا قائىدىلىرى ئۇستىدىكى سىستېمىلىق تەتقىقات 40 ـ يىللاردا باشلاندى، بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىن رەسمىي قولغا ئېلىندى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا بولسا 20 ـ يىللاردىن باشلاپ قولغا ئېـ-لىنغان. 1925 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى باكۇ شەھـرـ-

ده 1 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملا قائىدىسى ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. 1930 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئالمۇتا شەھىرىدە 2 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسى بىلەن ئاتالغۇلار مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى. 1960 ـ يىلى غوجەخمەت سەدۋاقاسوۋ تەرىپىدىن تۇزۇلگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى» قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئىجرائىيە ھەيئىتى بىلەن قازاقىستان مائارىپ مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتىدە ئېلان قىلىندى. ھازىرغىچە بارلىق ئۇيغۇر مەتبۇئاتلىرى شۇ ئىملا قائىدىسىنى ئىجرا قىلىۋاتىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزدا 40 ـ يىللاردىن بۇيان تىل ـ يېزىق ئورگانلىرى ۋە شەخسلەر تەرىپىدىن ئالتە قېتىم ئىملا قائىدىسى تۇزۇپ ئېلان قىلىندى.

1 ـ قېتىملىق ئىملا قائىدىسى ـــ ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندىم تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ، تولۇقلىنىش ۋە بېكىتىلىش ئارقىلىق 1948 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋە 1949 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ ئىككى سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭدا دەسلەپكى قەدەمدە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى، ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلار، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار مۇقىملاشتۇرۇلغان. بۇ ئىملا قائىدىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقى: ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنى ئەرەب، پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ھەر كىشى ئۆزى بىلگەنچە ھەر خىل يازىدىغان باشباشتاقلىق تۇگىتىلىپ، ئىملا دەسلەپكى قەدەمدە بىر نورمىغا سېلىنغان؛ كەمچىلىكى: ئەرەب ئېلىپبەسى ئۆز تەرتىپى بويىچە تولۇق قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ئايرىم ھەرپ بەلگىلەنمىگەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىملاسى، ئاھاڭداشلىقى، ئاجىز

لىشىشى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى، نۆۋەتلىشىشى، مۇستە-قىل سۆز ۋە يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، خەنزۇ تىلىدىن، رۇس تىلى ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە ئايرىم قائىدىلەر بېرىلمىگەن.

2 ـ قېتىملىق ئىملا قائىدىسى ـــ سابىق شىنجاڭ مىل-لەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى تەرىپىدىن 1953 ـ يىلى تۇزۇلۇپ، سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ قارارى بىلەن 1954 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلە-رى» بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى، سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى، لەۋلەشكەن بوغۇملارنىڭ تەسىرى، ئۇزۇك تاۋۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىملاسى، ئايرىم تاۋۇشلارنىڭ توغرا يېزىلىشى، بەزى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتـ-لىشىشى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى، بـە-رىككەن ھەم قوش سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى، ئىسىملارغا ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش ۋە پېئىللارنىڭ يېزىلىشى، پېئىللارنىڭ زامان ھەم شەخسلەر بىلەن تۇرلىنىشى، قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىشى، قوشما پېئىل ھەم يارىدەمچى پېئىللارنىڭ يېزىلىشى، بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش قائىدىلەر بېرىلگەن.

ئارتۇقچىلىقى: ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە مۇۋاپىقلاشقان ئىلمىي قائىدىلەر دەسلەپكى قە-دەمدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ئاتالغۇلارنى توغرا ئىشلىتىشنىڭ بىر يۈرۈش تىل ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلاشقان پرىنسىپلىرى، باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى توغرا يېزىشنىڭ دەسلەپكى قائىدىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ كەمچىلىكى: ئېلىپ-بە قىسمىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى تۆت لەۋلەشكەن مۇستەقىل فو-نېما ئۇچۇن ئىككى ھەرپ «ئو» («ئو» ھەم «ئۆ» ئۇچۇن)، «ئۇ» («ئۇ» ھەم «ئۈ» ئۇچۇن) بەلگىلەنگەچكە يېزىلىشىغا قاراپ ئاي-رىم سۆز مەنىلىرىنى پەرقلەندۈرۈشكە، تېز ساۋات چىقىرىشقا،

باشقا مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىشىگە مەلۇم قىيىنچىلىق تۇغۇلغان. مەسىلەن: ئوت بىلەن ئۆت، ئولتۇرۇش بىلەن ئۆلتۇرۇش، ئۇن بىلەن ئۇن، ئۇچ بىلەن ئۈچ پەرقسىز يېزىلغان، ئىملا پرىنسىپلىرىدا فونېتىكىلىق پرىنسىپ ھەددىدىن ئارتۇق ئالغا سۈرۈلۈپ، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپقا سەل قارالغان.

3 ـ قېتىملىق ئىملا قائىدىسى ـــ سابىق ئاپتونوم رايون لۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1965 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى». بۇ قېتىمقى تۈزۈل گەن ئىملا قائىدىسىدە مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بىرقەدەر ئالغا سۈرۈلگەن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى مەسىلىسى ئىلمىي ئاساستا قائىدىلىك ھەل قىلىنغان، قوشۇمچىلاردىن ئىخچاملاشقا بولىدىغانلىرى ئىخچاملانغان؛ كەمچىلىكى: «سول»چىللىقنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىدىكى فونې مىلارنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە، بوغۇم تۈزۈلۈش قانۇنىيى تىگە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن بول مىغان بەزى ھەرپلەر ۋە قائىدىلەر زورلاپ كىرگۈزۈلگەن، يېزىق لايىھىسىدىمۇ خېلى مەسىلىلەر ساقلانغان.

4 ـ قېتىملىق ئىملا قائىدىسى ـــ سابىق ئاپتونوم رايون لۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تەرىپىدىن 1973 ـ يىلى تۈزۈلۈپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى». قائىدىنىڭ ئارتۇق چىلىقى: يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلارغا ئاساسەن، 1965 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسى دىكى بەزى قائىدىلەرگە مەلۇم ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن، خەت نۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتىكى ئايرىم قائىدىلەر ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە مەلۇم دەرىجە ده يېقىنلاشتۇرۇلغان، تىلىمىزدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار مۇقىملاشتۇرۇلغان؛ كەمچىلىكى: خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن

سۆزلەرنى يېزىش ئۇچۇن بېرىلگەن قائىدىلەر مۇرەككەپ بو-لۇپ، ئەمەلىي قوللىنىشتا بىرمۇنچە قىيىنچىلىقلارنى پەيدا قىلغان، خەنزۇ تىلىدىن باشقا چەت تىللاردىن كىرگەن سۆز-لەرنى قانداق يېزىش ھەققىدە قائىدىلەر بېرىلمىگەن، تىنىش بەلگىلىرىدىمۇ خەنزۇ تىلىدىكىگە ئوخشاش بولۇشى كۆزدە تۇتۇ-لۇپ، سانى 16 گە كۆپەيتىلىپ، بەزى ھاجەتسىز بەلگىلەرمۇ كىرگۈزۈلگەن، ئەمەلىي قوللىنىش ئۇنۇمىگە سەل قارالغان.

5 ـ قېتىملىق ئىملا قائىدىسى ـــ ئەرەب ئېلىپبەسى ئا-ساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قايتا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن 1983 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تەرىپىدىن تۇزۇ-لۇپ، ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇي-غۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى». ئۇنىڭ ئېلىپبە قىس-مىدا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنىڭ شەكلى، تەرتىپى، نامى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن قايتىدىن بېكىتىلگەن، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇزۇندىن بۇيان ھەل قىلىنماي كەلگەن تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشنى ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلەش مەسىلىسى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىنىپ، بۇرۇنقى ئىككى بەلگىنى «ۆ، ۈ» ھەرپلىرى ئىجاد قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى 32 تا-ۋۇشنىڭ ھەربىرىگە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان 32 ھەرپ بەلگىلىنىپ، يېزىقىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى يەنمۇ ئۆس-تۇرۇلگەن. بۇ ئىملا قائىدىسى تىلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاسا-سەن فونېتىكىلىق پرىنسىپ، مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ ۋە ئەنئەنىۋى پرىنسىپنى ئاساس، ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى نورما قە-لىپ تۇزۇپ چىقىلغان. تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئىملانى بىر-لىككە كەلتۇرۇش مەقسىتىدە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن كەڭ پىكىر ئېلىنىپ، تىل ـ يېزىق خادىملىرى، مەتبۇئات ـ نەشر-ىيات خادىملىرى، ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچە-

لىرى ھەم مۇناسىۋەتلىك ساھەلەرنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىنىپ، 1983 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ماقۇللانغان. كەمچىلىكى: ئەنئەنە كۆپرەك تەكىتلىنىپ، يەنىلا فونېتىكىلىق پرىنسىپ ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، قوشما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، چەتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ـ نىڭ ئىملاسى قاتارلىق بىرقىسىم مەسىلىلەردە ئوخشاش خاراكتېردىكى مەسىلىلەر بىر خىل قانۇنىيەت بويىچە ھەل قە ـ لىنمىغان، قائىدىگە بويسۇنمايدىغان مەسىلىلەر نىسبەتەن كۆ ـ پىيىپ كەتكەن.

6 ـ قېتىملىق ئىملا قائىدىسى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى تېخىمۇ ياخشى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىملادا ساقلىنىۋاتقان زىددىيەتلىك مەسىلىلەرنى ياخشى ھەل قىلىپ، تىلىمىزنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، ئىسلاھات، ئېچىۋې ـ تىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا، پەن ـ تېخنىكىنى يۈكسەلدۈرۈش ئېھتىياجىغا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرۇش، ئۇچقاندەك تەرەققي قىلىۋاتقان ئېلىكترونلۇق مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈ ـ چۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقىغا ئا ـ ساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تەتقىقات باشقارمىسى ئۇيغۇر تىلى ساھەسى بويىچە ئىشلەۋاتقان ئالىملار، تىلشۇناسلار، ئاخبارات، مەتبۇئات، نەشـ ـرىيات خادىملىرى، ئوقۇتقۇچىلاردىن ئىملا قائىدىسىنى ئومۇم ـ يۈزلۈك تۈزىتىش، تولۇقلاش ھەققىدە كەڭ پىكىر ئالدى. تۈزۈ ـ لىدىغان ئىملا قائىدىسىنىڭ ئىلمىيلىكىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئاممىبابلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بىرلىگەن پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىلىپ، ئاپتونوم رايونـ ـلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئورۇنلار ـ

دىن مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت، غەنىزات غەيۇرانى، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، ئەنۋەر جاپپار قاتارلىق مۇتەخەسسىلەر قاتناشقان بىر گۇرۇپپا تەشكىللىنىپ، ئىملا قائىدىسىنى تۈزىتىش، تولۇقلاش ئىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈش خىزمىتى بىلەن بىر لەشتۇرۇپ ئىشلەندى ۋە بۇ ئىملا قائىدىسىنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىغا سوۋغا قىلىش قارار قىلىندى. بۇ گۇرۇپپا بىر يىلغا يېقىن جاپالىق ئىشلەپ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قائىدىسى» ۋە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»نى تۈزۈش ۋەزىپىسىنى بەلگىلەنگەن مۇددەتتە غەلىبىلىك تاماملىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتە مەلۇم يەرلىك شېۋىنىڭ تىل ئادىتى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىئالېكت، يېتەكچى تەلەپپۇز ئۆلچىمى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانى تولۇق نەزەرگە ئېلىندى، بۇرۇن تۈزۈلگەن بىرقانچە قېتىملىق ئىملا قائىدىلىرىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ئاساسىدا قېلىپلىشىپ قالغان، تىلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان قائىدىلەر مۇقىملاشتۇرۇلدى، تۈزىتىش، تولۇقلاش، ئۆزگەرتىش كە تېگىشلىك قائىدىلەر تۈزىتىلدى، تولۇقلاندى ۋە ئۆزگەرتىلدى. بۇ تۈزۈلگەن لايىھە 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ماقۇللىنىپ، 1985 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىدى.

3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ـــ مەملىكەت بويىچە كەڭ قوللىنىلىدىغان يېزىقلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسىي قانۇنىدا ۋە ئاپتونومىيە قانۇنىدا بەلگىلەنگەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە هاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئاساسىي ۋاستىلىرىدىن بىرى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىسلاهات، ئىچىۋېتىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئۇنۇملۇك قورالى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، خەلق تۈرمۇشىنىڭ هەممە ساهەلىرىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

1) هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ـــ مەملىكەت بويىچە قوللىنىلىدىغان چوڭ يېزىقلارنىڭ بىرى. ئۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەملىكەت بويىچە ئورتاق ئىشلىتىدىغان، جۇڭگو خەلق بانكىسى تەرىپىدىن باستۇرۇپ، تارقىتىلغان خەلق پۇلىدا قوللىنىلغان بەش خىل يېزىق (خەنزۇ، زاڭزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، جۇاڭزۇ يېزىقلىرى)نىڭ بىرى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەملىكەتلىك يىغىنى قاتارلىق چوڭ يىغىنلاردا تەرجىمە قىلىنىدىغان يەتتە خىل تىل ـ يېزىقنىڭ بىرى. ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا مەملىكەت ئىچىگە هەم مەملىكەت سىرتىغا تارقىتىلىدىغان ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى هەم پرولېتارىيات داهىلىرىنىڭ ئەسەرلىرى، هەر خىل لۇغەت، سىياسىي، ئەدەبىي، كەسپىي كىتابلار، «مىللەتلەر» قاتارلىق رەسىملىك ژۇرناللار مەركىزىي مىللەتلەر تەرجىمە ئىدارىسى هەم مىللەتلەر نەشرىياتىدا ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىنىپ مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش تارقىتىلىدۇ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1951 ـ يىلى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە تىل ـ يېزىقىدا كىتاب چىقىرىشنى ئۆزىگە ئاساسىي ۋەزىپە

قىلغان. ئۇنىڭ 1990 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە يۇقىرىدىكى مىللەتلەر تىل - يېزىقىدا نەشر قىلغان كىتاب - ژۇرناللىرى 16 مىڭ 125 خىل بولۇپ، ئومۇمىي تىراژى 428 مىليون 402 مىڭ 400 نۇسخىغا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا نەشر قىلغىنى 6030 خىل بولۇپ، پۈتۈن نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ 37.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ ئومۇمىي تىراژى 143 مىليون 599 مىڭ نۇسخا بولۇپ، پۈتۈن نەشر قىلىنغان كىتاب تىراژىنىڭ 32% كە يېقىنىنى تەشكىل قىلىدۇ.[1]

2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى — ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدە ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان قانۇنىي يېزىقى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىن تارتىپ ھەرقايسى يېزا - كەنت ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغىچە ئۆزلىرىنىڭ قانۇن، نىزام، ئەمىر - پەرمانلىرى، تامغا، ۋېۋىسكا، مالىلارنىڭ ماركىلىرى، ئىش قەغەزلىرى، ھەر خىل ھۇججەت، ئۇقتۇرۇش، خەت - ئالاقىلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر يېزىقى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئوخشاش قوللىنىلىدۇ.

3) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى سىياسەت ھەم قانۇننى يۈرگۈزۈش، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا كەڭ قوللىنىلىدۇ. ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى، ئەدلىيە، تەپتىش مەھكىمىلىرى سوت قىلىش، ئەرز قوبۇل قىلىش، ئېلان چىقىرىش، ھۆكۈم ئېلان قىلىش، كېسىم قىلىش ئىشلىرىدا، جىنايى ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلاشتا ئاپتونوم رايون دائىرىسىدە ئۇيغۇر يېزىقى خەنزۇ يېزىقى بىلەن باراۋەر يۈرگۈزۈلىدۇ، پۇقرالارنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئەرز، شىكايەتلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە يېزىلغانلىرى ئوخشاشلا قوبۇل قىلىنىدۇ.

4) هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ماتارىپتا كەڭ قوللىنىلىدۇ. ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش، ساۋات چىقىرىش، بىلىم ئاشۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر يېزىقى كەڭ قوللىنىلىدۇ. بالىلار باغچىسىدىن تارتىپ ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغىچە، ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر ـ نىڭ تەبىئىي، ئىجتىمائىي، تېخنىكا پەنلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلۈپ، دەرسلىك قوللانمىلىرىمۇ (ئايرىم مەخسۇس پەنلەردىن باشقىلىرىنىڭ) ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىنغاچقا، خەلقىمىزنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى، كەسپىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىماقتا.

5) هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ. خەلق ئاممىسىنىڭ پېرېزۇت، پوسۇلكا، تېلېگرامما، خەت ـ ئالاقىلىرىدە ئۇيغۇر يېزىقى ئاپتونوم رايون دائىرىسىدە ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىماستىن كەڭ قوللىنىلىدۇ.

6) هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى تەشۋىقات، تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىدا كەڭ قوللىنىلىدۇ. پارتىيىمىزنىڭ فاكچېن ـ سىياسەتلىرى، خەلق ھۆكۈمىتىمىزنىڭ قانۇن، ئەمر ـ پەرمانلىرى، گېزىت ـ تېلېۋىزىيە، رادىئو تەشۋىقاتى، سىياسىي، نەزەرىيىۋى ژۇرناللار ۋە باشقا تەلىم ـ تەربىيە ۋاستىلىرى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا تەشۋىق، تەلىم ـ تەربىيە ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ.

هازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا ھەر قايسى ساھەگە ئائىت كىتاب، ژۇرنال، دەرسلىك قوللانمىلارنى نەشر قىلىدىغان نەشرىيات ئورنى توققۇز، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا نەشر قىلىنىپ ئاشكارا تارقىتىلىدىغان گېزىت 21 خىل، ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان گېزىت 25 خىل، ئاشكارا تار ـ

قىتىلىدىغان ژۇرنال 44 خىل، ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان ژۇرنال 64 خىل[2].

① بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن سانلىق مەلۇماتلار شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا بېغىشلاپ چىقىرىلغان رەسىملىك توپلامدىن ئېلىندى.

② بۇ يەردىكى گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تىزىمى 1992 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق نەشرىيات ئىدارىسىدىن ئېلىندى.

تۇرپان ئاستانىدە يېڭى مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

مەخمۇت ئىلياس

ئاستانە يېزىسى تۇرپان بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىگە، يالقۇنتاغنىڭ بەش كىلومېتىر جەنۇبىغا قايلاشقان، شەرق تەرىپى ئىدىقۇت خارابىسىگە تۇتىشىدۇ. يېزا ئاھالىسى ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان. 1950 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە يېزىدا 1000 ئائىلىلىك، 5500 نوپۇس بولغان. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى ئاستانە يېزىسى ئەتراپتىكى قوشنا يېزىلاردىن پەرقلىق ھالدا بىر مەمۇرىي بازار ھېسابلىناتتى، ئاھالىسى ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن.

ئاستانىنىڭ يېڭىچە مائارىپى 1910 - يىلدىن كېيىن باشلانغان.

ئەينى يىللاردىكى يېزا بايلىرىدىن بولغان مۇھتىلار جەمەتىنىڭ 2 - ئوغلى مەخسۇت مۇھىتى 1910 - يىلدىن باشلاپ تىجارەت ئىشى بىلەن چارروسىيەنىڭ شەمەي، قازان شەھەرلىرىگە بارىدۇ، ئۇ يەرلەردە يەرلىك زىيالىيلار بىلەن تونۇشىدۇ؛ ئۇلارنىڭ مەسلىھەت ۋە ئىلھام بېرىشى بىلەن مەخسۇت مۇھىتى ئۆز يۇرتىدا مەكتەپ ئېچىپ، ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش قارارىغا كېلىدۇ. 1913 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى قازانلىق تاتار زىيالىي ھەيدەر ئەپەندى سايراننى تەكلىپ قىلىپ ئاستانىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە تېزدىن تۇتۇش قىلىپ بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپ «مەكتەبى مەخسۇدىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ شەرقىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان تۇنجى پەننىي مەكتەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ مەكتەپتە ئاستانە، قاراغوجا يېزىلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا يەنە تۇرپان بازىرى، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، پىچان، لۈكچۇن قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارمۇ تەلىم ئالغان. بۇلار ئۇچ يىل ئوقۇپ 1917 ـ يىلى 1 ـ تۇركۈمدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن.

بۇ ئۇچ يىل جەريانىدا مەخسۇت مۇھىتى ۋە ھەيدەر ئەپەندى يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا، «جەدىت» نامى بىلەن قىلغان تۆھمەت ـ ھاقارەتلىرىگە قارىماي، زور غەيرەت بىلەن ئىزچىل تىرىشىپ ئىشلىگەن. مەكتەپتە ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ئەسىرى سائادەت (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمىھالى)، تەنتەربىيە، ناخشا قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. مەكتەپتە ئابدۇروسۇل قەييۇمى، دۇگامەت خۇدىيارى، قۇربان سەئىدى، ئابدۇللا پەرسا، ئابباس نەجىبى قاتارلىق 40 ئوقۇغۇچى تەلىم ئالغان.

1917 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، مەخسۇت مۇھىتى تىجارەت ۋە زىيارەت ئىشلىرى بىلەن موسكۋاغىچە بېرىپ ئۇ يەرلەردە يەنە بىر قىسىم زىيالىيلار بىلەن تونۇشقان. بۇ ۋاقىت دەل موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان بىر تۇركۈم قازانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مەزگىلى ئىدى، مەخسۇت مۇھىتى ئۇلارغا شىنجاڭغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش تەكلىپىنى بەرگەن. ئۇلاردىن مۇھەببۇللا ھۇببۇلى، ئەلى ئىبراھىم، ھېسام باۋدۇن، شاھى شەرەپ، فەھمى ۋە گۇلەندەمدىن ئىبارەت ئالتە زىيالىي ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ خىراجىتى بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن. مەخسۇت مۇھىتى ئۇلاردىن ئۇچ كىشىنى ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ ۋە چۆچەكلەرگە ئورۇنلاشتۇرغاندىن باشقا، ئەلى ئىبراھىمنى تۇرپان بازىرىغا، مۇھەببۇللا بىلەن گۇلەندەمنى ئاستانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، 2 ـ قېتىملىق مەخسۇدىيە مەكتىپىنى تەشكىل قىلغان. مەخسۇت مۇھىتى مۇھەببۇللا ئەپەندى بىلەن گۇلەندەم ئاۋستاينىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆل-

گەن، ئۇلارنى تۇرمۇش خىراجىتى بىلەن تەمىنلىگەن ھەمدە ئۇلارغا ئۆز ھويلىسىدا مەخسۇس ھۇجرا ئۆي جابدۇپ بەرگەن.

مەخسۇت مۇھىتى شۇ قېتىم يەنە ئاستانىدە بىر قىزلار سىنىپى تەشكىل قىلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، يەرلىك خەلقنىڭ قىزلىرىنى مەكتەپكە بېرىشنى خالىمىغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغان. نەتىجىدە گۇلەندەم ئاۋىستاي كىچىك ھۇجرىدا مۇھىتلار جەمەتىنىڭ قىز ۋە كېلىن - كوتىلىرىنىلا ئوقۇتۇش بىلەن چەكلەنگەن.

2 - قېتىملىق مەخسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇتقۇچىغا ھەر ئايدا بىر سەر تەڭگە تۆلەپ تۇرغان، مەكتەپكە كېرەكلىك باشقا خىراجەتلەرنى مەخسۇت مۇھىتى ئۆز يېنىدىن چىقىم قىلغان.

مۇھىببۇللا ئەپەندى 1921 - يىلى كېسەل بىلەن ئاستانە-دە ۋاپات بولغان (قەبرىسى ھازىر ئاستانە يېزىسىدىكى ئەلپەتتاخان غوجام چوڭ قەبرىستانلىقىدا)، گۇلەندەم ئاۋىستاي ئوغلى پاتىخ بىلەن تۇل قالغاندىن كېيىن، يەنە بىر مەزگىل ئىشلەپ، 1922 - يىلى ئۇرۇمچى ئارقىلىق چۆچەككە كەتكەن، چۆچەكتە تاكى 1955 - يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

مۇھىببۇللا ئەپەندىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، يەنى 1923 - يىلى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئاغىسى موسۇل ھاجى ئۇرۇمچىدە تۇرۇۋاتقان مەخسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئاستانىلىق تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىسى ئاببىاس نەجمىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىپ، ئاستانىدە بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان. ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ مەكتەپ تاقىلىپ كەتكەن.

ئايىرىم كىشىلەرنىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، ئەڭ دەسلەپ 1911 - يىلى ھۆكۈمەت تەرەپ ئاستانىدە خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتۇلىدىغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەشكىل قىلغانىكەن. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ مەكتەپ «شۆتاڭ» دەپ ئاتالغان، ھەر بىر مەھەللىدىن بىردىن بالا مەجبۇرىي ئوقۇغۇچىلىققا قوبۇل قىلىنغان؛ مەشىق (مەڭلىك شېيخ) ئاكا دېگەن كىشى ئوقۇتقۇ-

چى بولغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى پۈتۈنلەي خەنزۇچە پاسوندا بولۇپ، ئۇلارغا ئۆزۈن بىر تال چاچ قويدۇرۇ- لۇپ بېشىغا پۈپۈكلۈك قارا دوپپا، ئۇچىسىغا ئۇزۇن قارا چاپان كىيدۈرۈلگەن. مەكتەپ تۆتچى (تەرجىمان) يېتىشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. بۇ مەكتەپتە كېرەمشاھ تۆتچى، ئابدۇل بو- ساق، ھوشۇر پۇرچاق، روزى شېيخ، مۇخپۇل خەلىپە قاتارلىق 40 ئوقۇغۇچى ئىككى يىل ئوقۇپ ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتە- كەن. بەزى كىشىلەر بۇ مەكتەپنى تۇرپان بازىرىدا ئېچىلغان دېيىشىدۇ؛ ئۇندىن باشقا بۇ مەكتەپنى دەسلەپ ئاستانىدە ئېچە- لىپ كېيىن تۇرپان بازىرىغا يۆتكەپ كېتىلگەن دېگۈچىلەرمۇ بار.

1930 ـ يىللىرى ئاستانىدە مائارىپ ئىشلىرى ئومۇملە- شىشقا قاراپ يۈزلەنگەن.

1931 ـ يىلى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۇنجى قارار مەخسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولغان ئاستانىلىق كىشىلەردىن ئابدۇروسۇل قەييۇمى، دۇگامەت خۇدە- يارىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا ئاستانىدە بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاستانىدە سىرتتىن ئوقۇتقۇچى تەك- لىپ قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلگەن. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار 1950 ـ يىللاردىن كېيىن شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. بۇ مەكتەپتە ئابلىز شېرىپى، ئىسمائىل ھېۋزۇللا، ئەيسا نىياز، ئابلىمىت مۇھىتى، ئابدۇراھمان مۇھىتى، قادىر ھەسەن قاتارلىقلار ئوقۇغان.

1931 ـ يىلى مەخسۇت مۇھىتى ئۆز ئوغلى ئەنۋەر بىلەن قېيىنئىنىسى قاسىم پەرسانى تۆگە كارۋىنىغا قوشۇپ تېخنىكا ئوقۇشقا ماڭدۇرغان. بۇ ئىككىيلەننى بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئاستانىدىن تۇنجى بولۇپ چوڭ شەھەرلەرگە ماڭغان كىشى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. لېكىن ئۇلار تېخنىكا يېتىپ بارالمىغان، لەنجۇغا يېتىپ بارغاندا ماجۇڭيىڭ ئۇلارنى سارايدىن ئىزدەپ تېپىپ ئۆزىنىڭ شىنجاڭغا چىقىش سەپىرىدە قومۇلغا قايتۇرۇپ

كېلىپ خوجىنىياز ھاجىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

1932 ـ يىلى ئاستانىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە مەخسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئاخىرقى قارار (1931 ـ يىللىق) ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى مەھمۇت مۇھىتىغا ئەگىشىپ قەشقەرگە كەتكەن، 1934 ـ يىلى بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن 20 سى تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت دارىلفۇنۇنىغا ۋە باشقا مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بارغان.

ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، 1934 ـ يىلى مەھمۇت مۇھىتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستانىدە قايتىدىن بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەشكىل قىلىنغان؛ ئوقۇتقۇچىلىقنى دۇگامەت خۇدىيارى ئۇستىگە ئالغان. بۇ چاغدا مەخسۇت مۇھىتى ۋاپات بولغان، مەھمۇت مۇھىتى بىلەن موسۇل ھاجى مۇھىتلار قەشقەردە تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، مەكتەپ خىراجىتىنى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى مۇھىتلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرغۇچىسى ئابدۇللا پەرسا (مەخسۇت مۇھىتنىڭ قېيىنئىنىسى) تەمىنلەپ تۇرغان؛ شۇ چاغدا يەنە ئاستانىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن 1935 ـ يىلى تەشكىل قىلىنغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ بار ئىدى، 1935 ـ يىلنىڭ ئاخىرى 1936 ـ يىلنىڭ بېشىدا دۇگامەت ئەپەندىنىڭ سىنىپى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاستانىدە ئالتە يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان (ئالتە يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە 1 ـ سىنىپتىن 4 ـ سىنىپقىچە «ئىپتىدائىي سىنىپ»، 5 ـ، 6 ـ سىنىپلار «رۇشتى سىنىپ» دەپ ئاتالغان). مۇشۇ چاغدا ئىمىر خوجا، تۇرسۇن ۋاھىدى قاتارلىق بىرقىسىم ئوقۇتقۇچىلار يېڭىدىن سەپكە قوشۇلغان.

1934 ـ يىلى ئاستانىدە بەش قېتىملىق بۇۋاستە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سېلىنغان، ئالتە يىللىق تۈزۈمدىكى مەكتەپنىڭ سىنىپ سانى تەدرىجىي كۆپەيتىپ بارغان. 1936 ـ يىلى ئاستانىدە ئىككى سىنىپلىق تۈنجى قىزلار مەكتىپى تەشـ

كىل قىلىنىپ، قىزلار مەكتەپتە ئوقۇمايدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلگەن. قىزلار مەكتىپىنىڭ ئورنى ئابدۇروسۇل قەيىۇمنىڭ قورۇسىدا بولۇپ، ئۇلارغا گۇلەندەم ئاۋىستاينىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولغان مەخسۇت مۇھتىنىڭ قىزى پاتەمخان، ئابدۇرو-سۇل قەيىۇمنىڭ ئايالى ئايشەمخانلار ئوقۇتقۇچى بولغان؛ ئوقۇ-غۇچىسى 60 قا يەتكەن.

ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئاستانە، جۇملىدىن تۇرپان تەۋەسىدە ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك جىددىي مەسىلە بولۇپ قالغان. 1937 - يىلى تۇرپان ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاستانە بىۋاستە تارماق ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن ئاستانىدە قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلغان. كۇرسقا تۇرپان، پىچان، توقسۇندىن بولۇپ 50 ئوقۇغۇچى قاتناشقان. كۇرس ئوقۇتقۇچىلىقىنى دۇگامەت خۇدىيارى، ئابدۇ-روسۇل قەيىۇمى، ئابدۇرېھىم توخنىياز ئەپەندىلەر ئۇستىگە ئالغان. كۇرس خىراجىتى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ راسخوتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەمىنلىگەن، كۇرس تاماملانغاندا كۇرسانتلار تۇر-پان، توقسۇن، پىچاندىن ئىبارەت ئۇچ يۇرتقا تەقسىملىنىپ ئو-قۇتقۇچىلىق قىلغان.

ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ھەل قىلىنغاندىن كېيىن، ئاستانە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بەش قىشلاق تەۋە-سىدە تارقاق ھالدا مەكتەپ ئاچقان. شۇ چاغدا سىنىپ سانى تەدرىجىي كۆپىيىپ 32 گە يەتكەن. مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئوچۇن ھەر ئايدا ئىككى - ئۇچ كۇرە بۇغداي ۋە مەلۇم ئۆلچەمدە پۇل بېرىلگەن.

1935 - يىلى خوجىنىياز ھاجىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستانىدە بىر خەنزۇچە ئوقۇتۇش سىنىپى ئېچىلغان، پىچان تۇيۇقلۇق ساۋۇت شاڭپۇرى دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان (كىشىلەر بۇ ئادەمنى «ساۋۇت لوسى» دەپ ئاتاشقانىكەن، ئۇ تۇ-

يۇقتا ئۆيلۇك ـ ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالغان شاڭ فامىلـ
لىك گۆرۈكەش خەنزۇ كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاپىسى تۇيۇقـ
لۇق ئۇيغۇر ئايال). خەنزۇچە ئوقۇتۇش سىنىپىنىڭ خىراجىتـ
نى بىر يىلغىچە خوجانىياز ھاجى ئۆز يېنىدىن بېرىپ تۇرغان،
كېيىن بۇ سىنىپ ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكەن. 1939 ـ يىلغا
كەلگەندە خەنزۇچە ئوقۇتۇش توختىتىلىپ، بۇ سىنىپنىڭ ئوـ
قۇغۇچىلىرى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان سىنىپقا قوشۇـ
ۋېتىلگەن. 1936 ـ يىلدىن كېيىن ئاستانىدە شەخسلەرنىڭ
مەكتەپ ئېچىش ئىشى ئاخىرلاشقان.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مەكتەپتە ئوقۇغان تۇنجى
قارار ئوقۇغۇچىلار 1940 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېـ
يىن، ئۇلارنىڭ 1 ـ تۇركۇمى ئۇرۇمچىگە ئوقۇشقا ماڭغان. بۇ
مەكتەپتە ئوقۇغان يېشى چوڭراق ئوقۇغۇچىلار 1940 ـ يىلدىن
بۇرۇنلا ئۇرۇمچىدىكى تېخنىكوم، دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق
مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغان. شۇ چاغدا ئابلىمىت شېرىپى،
رەجەپ توختى، كارامەت ئىسلام، ئەيسا يۇسۇپ، يۇسۇپ ئىلياس
قاتارلىقلار ئوقۇغان.

1935 ـ يىلدىن كېيىن ئېچىلغان سىنىپلاردا ئاساسلىقى
قازان ۋە ئۇفالاردا بېسىلغان پەننىي ۋە دىنىي كىتابلار دەرسـ
لىك قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، تىل ـ ئەدەبىيات، ئىلمى
ھال (دىن دەرسى)، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ناباتات (بوتاـ
نىكا)، تارىخ، ئەسىرى سائادەت، ئەشىشىپائىيە (ئەرەب تىلى
دەرسى)، تەنتەربىيە، ناخشا ۋە رەسىم قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلـ
گەن. مەكتەپلەردە يىللىق ئىمتىھان ئاتا ـ ئانىلارنىڭ قاتنـ
شىشى بىلەن ئېغىزچە ئېلىنغان. ئوقۇغۇچىلار يېزا مۇتىۋەرلـ
رى قاتناشقان ئوچۇق سورۇندا چەك تارتىپ چەكتىكى سوـ
ئاللارغا ئوقۇتقۇچى ۋە ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئالدىدا جاۋاب بەرگەن.
نەتىجىسى ياخشى ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيۇشما مۇكاپات بەرگەندىن
باشقا يەنە سودىگەر، بايلارمۇ سوۋغا تەقدىم قىلغان. ئىمتىھان
مەزگىلىدە ئاتا ـ ئانىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا

قاراپ ئوقۇتقۇچىلارغا ھەر خىل كىيىملىك رەختىلەرنى سوۋغا قىلغان.

1937 ـ يىلغىچە ئېچىلغان مەكتەپ ئۆيلىرى، ئاساسلىقى شەخسىلەرنىڭ قورۇلىرىدا بولغان. مەخمۇت مۇھىتىنىڭ قورۇسى يېنىدا ئىككى قەۋەتلىك كۆپ ھۇجرىلىق مۇكەممەل بىر مەدرەسە مەكتىپىنىڭ ئۆيلىرى بار ئىدى. بۇ مەكتەپنى تاشكەنتتىن شىنجاڭغا كېلىپ تىجارەت بىلەن بېيىغان مەرىپەتپەرۋەر زات ــ مەنسۇرجان باي 1922 ـ يىللىرى سالدۇرغان بولسىمۇ، مەدرەسە مەكتىپى بىلەن مەسچىت بىر تۇتاش ھالدا بىر قورشاۋ تامنىڭ ئىچىدە بولغانلىقتىن، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۇچۇن ئىشلەتىلمەي كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ مەدرىسىدە مەيدان بولمىغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت بولمىغان.

1937 ـ يىلى ئاستانە ساقچىخانىسىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە ئۇيۇشما رەئىسى ھەسەن ئەلىيېفنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستانىدە (ھازىرقى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا) سەككىز سىنىپلىق مۇنتىزىم مەكتەپ قۇرۇلغان. مۇشۇ چاغدا سىنىپلارنى سېلىشتا بىر باي بىر سىنىپ سېلىپ بېرىش چارىسى قوللىنىلغان. مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن مۇنتىزىم مەكتەپ تۇزۇمى شەكىللەنگەن. شۇ چاغدا قۇرۇلغان بۇ مەكتەپ ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئۆي ـ مۇئەسسەسلىرى تاكى 1982 ـ يىلغىچە، يەنى سىنىپ تاملىرىغا دەز كەتكەنگە قەدەر ئىزچىل ئىشلىتىپ كېلىنگەن (1982 ــ 1984 ـ يىللىرى بۇ مەكتەپ خىشتىن قايتا سېلىندى).

1940 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا مائارىپ ئىشلىرى رونىق تاپقان، ئوقۇغۇچى سانىمۇ بارغانسېرى كۆپەيگەن. ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپتە كۇندۇزى بالىلارنى تەربىيىلىسە، كەچلىكى چوڭلارنىڭ ساۋاتىنى چىقارغان. مەكتەپ قورۇسى ئىچىدە مۇقىم ۋاسكېت-بول گارى ۋە تورنىك قاتارلىق تەنتەربىيە مۇئەسسەسلىرى بولۇپ، بۇ جاي ئوقۇغۇچىلار ھەم چوڭلارنىڭ ھەر خىل تەنتەربە-

يه پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەركىزىي سورۇنى بولۇپ قالغان. بۇ مەكتەپتە يەنە ئەپچىل بىر تىياتىر سەھنىسى ياسالغان، بۇ سەھنە ئۆزىنىڭ گىرىمخانىسى ۋە سىنىپ ئۆيلىرى بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئوستى ئوچۇق كۇلۇب شەكلىنى ئالغان. بۇ سەھنىدە ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئۇيۇشما خادىملىرىدىن تەشكىللەنگەن «سانايى نەفىسە» ھەر خىل كونسېرت، كومېدىيە، دراملارنى ئويناپ تۇرغان. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادەتتە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولۇپ تەشكىللىگەن، مائارىپ ۋە مەدەنىي پائالىيەت چىقمىلىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى خەلقىنىڭ ئۆشرە ـ زاكات يىغىش، ئىئانە توپلاش، قۇربانلىق قوينىڭ ئوچەي، تېرىلىرىنى يىغىش قاتارلىق ئوسۇللار ئارقىلىق ھەل قىلغان.

ئەينى يىللاردا مەكتەپتە ئىشلىتىلىدىغان بورنى ئوقۇتقۇچىلار تاغدىن سىگىرتاش ئەكەلدۇرۇپ ئۆزلىرى ياسىغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش قوراللىرى ساماندا قەغەز، تاشتاختا، قېرىنداش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان.

مەدەنىيەت ـ ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئوچۇن ئاستانىدە كۇلوب سېلىشقا توغرا كەلگەچكە، ئاستانە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەستىقى بىلەن كۇلوب سېلىش ئوچۇن، مەكتەپكە ئاراتام بولغان ئاستانە مەركىزىي مەدرىسىنىڭ چەتتىكى كونا ئۆيلىرىنى چېقىشقا كىرىشكەن. ئەمما تۇرپان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى گونىڭ قوتراتىشى بىلەن ئاستانىدىكى بىر نەچچە كىشى بىرلىشىپ ئاستانە ئاخۇنىنىڭ مۇھۇرىنى باستۇرۇپ يوقىرىغا ئەرز سۇنغان. نەتىجىدە شېڭ شىسەينىڭ كۆر-سەتمىسى بىلەن گوجۇيجاڭ 1940 ـ يىلى ئاۋغۇستتا ئۇيۇشما رەئىسى ھەسەن ئەلىيېۋ، باش كاتىپ ئابدۇلېتىپ باقى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۇمىنىڭ باشلىقى قاسىم ھابىللارنى قولغا ئالغان، ئۇلار شۇ كەتكەنچە شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە يوقالغان.

شۇ چاغدا ئاستانىدە ئەسلىدىكى قىزلار سىنىپى ئاساسىدا قۇرۇلغان بىر مۇنتىزىم قىزلار مەكتىپى بار بولۇپ، بۇ مەكتەپكە 1944 - يىلى ئۇرۇمچىدىن ئەخلىمە، مۇنەۋۋەر، مۇبارەك قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەلگەن. ئۇلار قىز ئوقۇغۇچىلارغا رەشىلىيە ئىشلەش، كەشتە بېسىش، تور توقۇش، تىككۈچىلىك قاتارلىق قول ئىشلىرىنى ئۆگەتكەن. قول ئىشلىرىنى ئۆگىتىش ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا يەنە شۇ چاغلاردا ئاستانىدە تۇرۇۋاتقان رەشىدە خانىم (بۇرھان شەھىدىنىڭ ئايالى)مۇ يېقىندىن ياردەمدە بولغان.

1944 - يىلى ۋۇ جۇڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن بازار باھاسى قالايمىقانلىشىپ پۇل پاخاللىقى ئېغىرلىشىپ كەتكەن، خىيانەتچىلىك كۈچىيىپ، ئوقۇتقۇچىلار ئۆز ئىش ھەققى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن: بىتىم يىللىرى يەكەن گارنىزونىنىڭ قوماندانى جۇ فاڭگاڭ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان، ل. مۇتەللىپنىڭ ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىندىكى ساۋاقدىشى ئەنۋەر يۈسۈپ ئەينى چاغدا ئاستانىدە ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ، ئەتىگەندە مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، چۈشتىن كېيىن تويلاردا ناغرا چېلىپ، كاۋاپ سېتىپ، كەچتە بۆز توقۇپ كۈننى تەستە ئۆتكۈزگەن. مائارىپ ئىشلىرى چېكىنىشكە باشلىغان. ۋۇجۇڭشىن دەۋرىدىكى پۇل پاخاللىقى مەسئۇت سەبرى رەئىس بولغان چاغلاردىمۇ داۋام قىلغان. ئوقۇتقۇچىلار بىرنەچچە ئايدا بىر قېتىم ئىش ھەققى ئالالىغان. ئاستانە مەكتەپنىڭ كاسسىرى ئابدۇرازاق نىيازى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە توققۇز نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۇچ ئايلىق ئىش ھەققىنى ئالغىلى بېرىپ، بانكىدىن پۇل ئالغاندىن كېيىن، پۇلنى كۆتۈرەلمەي مەپە كىرا قىلىپ تۇرپان بازىرى يېڭىشەھەردىن كونىشەھەرگە ئېلىپ كەلگەن، كىرا ھەققىنى تۆلەپ بولغاندىن كېيىن ئاشقان پۇلغا خورجۇنىڭ بىر تەرىپىگە سوپۇن، يەنە بىر تەرىپىگە پىنتوزا ئېلىپ

كىلىپ ئوقۇتقۇچىلارغا تارقىتىپ بەرگەن. مەكتەپ ئىشچىسى تاشپولاتنىڭ ئوچ ئايلىق ئىش ھەققى 30 مىليون دوللارغا ئاران بىر بولاق سەرەڭگە كەلگەن. ئوقۇتقۇچى سايمتقا بىر ئاي-لىق ئىش ھەققى ئۇچۇن بىر سۇگەن (ئېشەككە ئارتىلىدىغان قوش سېۋەت) پۇل كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ پۇلغا بىر سۇگەن كۆمۈر كەلمىگەن (كۆمۈرچىگە بىر سۇگەن پۇلنى بەرگەندە كۆ-مۈرچى پۇلنى ئالماي كۆمۈرنى قايتۇرۇۋالغان).

1949 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاستانىدە ئوغۇللار ۋە قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ ھەربىرىدە يەتتىدىن سىنىپ بار بولۇپ، ئوغۇل ئوقۇغۇچى 290 گە، قىز ئوقۇغۇچى 270 كە يەتكەن. 1952 ـ يىلىغا كەلگەندە قىز ـ ئوغۇللار بىر مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بول-غان، مەكتەپ «ئاستانە مەركىزىي مەكتەپ» دەپ ئاتالغان.

بۇ ماقالىنى يېزىشتا پېشقەدەم مائارىپچى، ئۇستازىم مۇ-قىيىت شېرىپى مېنى ئاساسىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. مۇقىيىت شېرىپى 1939 ـ يىلدىن بېرى ئاستانىدە ئۇيغۇر ئۇ-يۇشمىسى ۋە مەكتەپلەردە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى بىلەن تاكى 1983 ـ يىلغىچە شۇغۇللانغان، 10 نەچچە يىل ئاستانە مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولغان.

«تارىخى شاھروُخى»دىكى شىنجاڭغا دائىر مەلۇماتلار

قۇربان تۇران

چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئىسيانى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، مەركىزىي ئاسىيا سەھنىسىدە چىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزۇنگە سوقۇشتۇرغىنى قوقان خانلىقى بولدى. قوقان خانلىقى ئۆزىنىڭ پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، شۇنداقلا سىياسىي،ئىقتىسادىي، ھەربىي كۈچىنىڭ زورىيىشى بىلەن ھەدەپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆز تىكىپ كەلدى. بولۇپمۇ ئالىمخاندىن كېيىن قوقان تەختىگە چىققان ھەر قايسى خانلار پۈرسەت بىلەن قوشۇن تارتىپ قەشقەرنى تالان ـ تاراج قىلدى. مانا مۇشۇ سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى تاريخشۇناس نىياز مۇھەممەد قوقاندىينىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخىي شاھروُخىي» ناملىق ئەسىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. قوقان خانلىقى بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ۋە ئەينى دەۋردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ جاڭ ۋەزىيىتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مەزكۇر ئەسەر ئالاھىدە ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. مەن ئەسەرنىڭ پاتۇسوف تەرىپىدىن قازاندا نەشر قىلىنغان پارسچە ۋە رۇسچە تەرجىمە نۇسخىلىرىغا ئاساسلىنىپ كىتابتىكى شىنجاڭغا دائىر بەزى مەلۇماتلارنى تونۇشتۇرىمەن.

ئەسەردە قوقان ھۆكۈمرانى ئالىمخان (مۇھەممەد ئەلىخان، ئۆمەرخان، مەدەلىخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ 1810 ـ يىلى جەنۇبىي قازاق دالاسىغا ھەربىي يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى بايان قىلىنىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: «... ئەۋلادىن ئەۋلادقا چىن خانى ۋە ماچىن خانىغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن قەشقەرىيىدىكى

يەتتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ باستۇرۇپ كېلىدىگەنلىكىنى ئۇنتۇپ، ئالىمخانىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا باش ئەگكىنىچە قول قوشتۇرۇپ تۇردى: قۇللارغا ئوخشاش (ئالىمخانىنىڭ) قاتتىق بۇيرۇقىدىن باش تارتمىدى؛ شۇنداقلا بارلىق ئەنجانلىقلار بىلەن قەشقەرىيەدىكى بارلىق ئاھالىلەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى (ئالىمخانغا) ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇندىن سىرت، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھەر يىلى دېگۈدەك ئەشۇ شەھەرلەرنىڭ ۋالىيلىرى بىلەن بىللە ۋەكالەتچىلىرىنى قوشۇپ ئەۋەتىپ، يەتتە شەھەرنىڭ تۆلىگەن خىراجلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇردى... كەشمىر چېگرىسىدىن ئۆرگەنچ ۋادىسىغىچە ۋە ئۇ يەردىن قومۇلغىچە بولغان زېمىندا ئالىمخانىنىڭ دۈشمەنلىرى قالمىدى».[1]

ئالىمخانىنىڭ 8 ـ يىلى (1830 ـ يىلى) ئەيسابەگ ئەنجانى قوقانىنىڭ مختارى[2] بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بەتلەردە مۇنداق دېيىلىدۇ: «... جاھانگىر خوجىنىڭ نەچچە مىڭ قەشقەرلىك ۋە قوقانلىق كىشىلەر بىلەن قەشقەرىيىگە چىقىشى مۇشۇ يىلى يۈز بەردى[3]. ئالىمخانىنىڭ 9 ـ يىلى ئەيسابەگ مختارىنىڭ قەشقەرىيىگە قېچىش ۋەقەسى يۈز بەردى. جاھانگىر خوجا قەشقەر ئەتراپىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، دىنسىزلار شەھىرىنى ئىلىش ئۈچۈن مۇھاسىرە ئىلىپ بېرىۋاتقاندا، ئالىمخانىنىڭ غەيرىتى ئۆرلەپ، تومۇرى قاينىپ دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن غازات ئۇرۇشى ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزدى ۋە مۇنداق دېدى: سۈلتانلىق سەلتەنىتىمىز ۋە خانلىق شان ـ شەۋكىتىمىز بىلەن (قەشقەرىيەدىكى ۋەقەلەرگە قارىتا) سۈسلۈق ۋە غەپلەتتە بولساق، قەشقەرىيەدىكى شان ـ شەرەپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قولدىن كېتىدۇ. ئابرۇيسىز بىر خوجىنىڭ تۆت توك ـ توك كاللا كېسەرلەر بىلەن قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، شەھەر ئالماق دەۋاسى قىلمىشى تولىمۇ مۇشكۈلدۇر. قېنى سىلەر دانا پىكرىڭلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بېقىڭلار. ئۇلار ئېيتتىكى: (بەخت دەرۋازىسىنى ئاچقۇچى) شەپقەتلىك ئاللا، پادىشاھلىقىنى كىم خالىسا، شۇنىڭغا

بەرگىن، دېگەن، ناۋادا ئۇلارنىڭ پېشانىسىگە زەپەر پۈتۈلگەن بولسا، دىنسىزلارنىڭ قەشقەردە ئۇزاق يىللاردىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرى ئەشۇ دۈشمەنلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتۇر ۋە قايتا چىقماس. خاقانى چىن بولسا كاتتا پادىشاھ، ئەلھال بۇنىڭغا قاراپ تۇرامدۇ؟ خاقانى چىن لەشكەر ئەۋەتكۈسىدۇر، بۇ دۈشمەنلەر جەز-مەن ھالاك بولۇر، شۇنداقلا ئىسلام دىيارىنىڭ خەزىنىلىرى يوقىلىپ كېتۇر. جاھانگىرخوجا يۇرتىنى ساقلىماستىن ئاجىز كېلىپ، دىنسىز چېرىكلەر غالىبىيەت تەختىگە چىققاندا نائىلاج قېچىپ كېلۇر. ئۇ چاغدا دىنسىزلار ئەلۋەتتە بىزدىن سۈرۈشتە قىلغۇسى. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ئوبدىنى غالىپ قوشۇنىمىزنى قەشقەرگە ئەۋەتىش ۋە ئۇنى سۇلتانىمىزنىڭ تەختى ئاستىدىكى ھاكىمىيەتكە ئايلاندۇرۇش. مەقسىتىمىزگە يېتەلىسەك تېخى ياخشى، يېتەلمىسەك غازات ساۋابىنى تاپقايمىز... شۇنداق قىلىپ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا قوقان لەشكەرلىرى قەشقەر ئەتراپىدا پەيدا بولدى.

جاھانگىرخان مىڭلىغان قەشقەرلىكلەر بىلەن ئالىمخانىنى كۈتۈۋېلىشقا چىقتى. ئۇلار ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، بىر - بىرى بىلەن پادىشاھلاردەك كۆرۈشتى ۋە ئەھۋال سوراشتى، ئاندىن جاھانگىرخان ئالىمخانىنى ئۆزىنىڭ باغلىق ھويلىسىغا چۈشۈردى.

شۇ ۋاقىتتا مانجۇلار تۇرۇۋاتقان شەھەر قەشقەردىكى گۈلباغنىڭ ئىچىدە ئىدى ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ قورشاۋىدا ئىدى. جاھانگىرخان تۆرە ھۆرمەت يۈزىسىدىن مۇھاسىرە ئىشىنى ئالمخانىغا ئۆتۈنۈپ، ئادەملىرىنى چېكىندۈرۈپ كەتتى. خانىنىڭ يارلىقى بىلەن قوقانىنىڭ باتۇر لەشكەرلىرى مۇھاسىرىگە ئۆتتى. شەھەرنىڭ سېپىلىنى بۇزۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاستىدىن بىر جايىنى كولاپ، دورا (پورۇخ) كۆمدى ۋە ئوت ياقتى. شەھەرنىڭ بىر تەرىپىنى ھاۋاغا كۆتۈرۈپ ئالەم يۈزىگە توپىلارنى چېچىپ، روشەن كۈندۈزنى قاراڭغۇ كېچىدەك قىلدى. بۇ ۋاقىتتا نۇسرەتلىك لەشكەرلەر پەرۋانىدەك شەھەر سېپىلىغا ئۆزىنى ئۇردى. دەس-

سىزلار مۇسۇلمانلار بۇزۇلغان جايغا كۆچ كۆرسىتىدۇ دەپ ئويلاپ بۇزۇلغان جايىنى توسۇپ جەڭگە كىردى. شەھەر ئىچىدىن توپ زەمبىرەك گۈلدۇرلىدى، ئوقلار يامغۇردەك ياغدى، دىنسىزلار بەلەن مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ كەتتى، ئۇلار تىغ سېلىشىپ قاتتىق جەڭ قىلدى. مۇسۇلمانلار شوتىلار بىلەن ھەر تەرەپتىن سېپىلغا چىقىشتى، ئەمما دىنسىزلار كۆچ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ئۆچ مەرتە سېپىل ئۈستىدىن ھەيدەپ چۈشۈردى. تۆتىنچى كۈنى شېھىتلەرنىڭ تولىلىغىدىن ۋە زەخمىدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن سېپىلغا بارىدىغان يوللار توسىلىپ كەتتى. خان بۇ ھالنى كۆرۈپ دىلى پەرىم بولۇپ، يىغلاپ ـ قاقشاپ، زەخمىدار ـ ئۆلۈكلەرنى ئېلىپ چىقىپ شېھىتلەرنى ئافاق خوجا مازىرىدا دەپنە قىلىپ، نائىلاج مۇھاسىرىدىن قول ئۈزۈپ... قوقان تەختىگە يېنىدى. ئالاھازەل، بىر ئايدىن كېيىن جاھانگىرخان تۆرە شەپقەتلىك ئاللانىڭ مەدىتى بىلەن گۈلباغنى پەتھى قىلغانلىقى ھەققىدىكى ئەخبارنى قوقانغا يەتكۈزدى»④.

«ئالىمخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 10 ـ يىلى دىنسىزلار قوشۇنى جاھانگىرخاندىن قەشقەرنى تارتىۋالدى. بارلىقىدىن ئايرىلغان جاھانگىرخان نەچچە مىڭلىغان قەشقەرلىكلەر بىلەن بىللە دىنسىزلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. باشقىلار ئۆي ـ ۋاقىنى ئېلىپ قوقاندا پاناھلاندى»⑤.

«ئالىمخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ 30 ـ يىلى يېڭىباشتىن غازات جېڭى قىلىش ئۈچۈن سانسىزلىغان قوشۇن تەشكىللىدى ۋە قەشقەرگە ئاتلاندى. تۆرت كۈندىن كېيىن ئوش ۋىلايىتىدىكى ھەزرىتى ئافاق خوجا غەلىبىسى تەنتەنە قىلىنغان جايدا توختىدى ۋە بۇ مۇقەددەس جايدا ئۆچ كۈننى ئۆتكۈزدى. پۈتۈن مەملىكەتىمىزدىكى ياش ـ قېرى بارلىق پۇقرا ۋە بەگلەر پانىي ئالەمدىكى ئەڭ ياخشى تىلەك ۋە ئارزۇلار بىلەن ئالىمخان قوشۇنىنىڭ زەپەر قۇچۇپ قايتىپ كېلىشى ئۈچۈن دۇئا قىلدى. ھەققۇلى مېڭىبىشىملىقا ۋە مۇھەممەد شەرىف ئاتالىق ئەمىر لەشكەر (ئالىي باش قو-

ماندان) لىككە تەيىنلەندى ھەمدە خانىڭ ئارزۇ ـ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن قەشقەرگە يول ئالدى. خانىڭ تەنتەنىلىك نۇتقىدىن كېيىن، ئالمىخانىڭ غالىب قوشۇنى ئوشتا كېچىنى ئۆتكۈزۈپ، ئەتىسى چەبدەس باھادىرلار، چېۋەر مەرگەنلەر ۋە خۇسۇسىي مەھرەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالاھىدە قوشۇن بىلەن داۋاملىق يۈردى ھەمدە ئەنجاندا توختىدى. بۇ يەردە 15 كۈن خەۋەر كۈتكەندىن كېيىن خان (قوقانغا) قايتتى»[6].

«تارىخى شاھرۇخىي» دا بايان قىلىنىشچە، قوقان قوشۇنى شۇنىڭدىن كېيىن داۋاندىن ئۆتۈپ ناكارچالاي (بەزى مەنبەلەردە ناكارا چالدى دەپمۇ يېزىلىدۇ ــ ئا)دا توختىغان. ئەتىسى چېگرىدىكى چىڭ سۇلالىسى قاراۋۇلخانىسىغا ھۇجۇم قىلىپ بىر قاراۋۇلخانىدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان. ئەتىسى باشقا قاراۋۇلخانىدىكى چېرىكلەر قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەنىدە قاتتىق جەڭ بولۇپ قوقان لەشكەرلىرى غەلىبە قىلغان، جەڭ غەنىيمەتلىرى بولسا قوقانغا ئەۋەتىپ بېرىلگەن.

قوقان قوشۇنى قەشقەرگە كېلىپلا گۇلباغ قورغىنىنى مۇھاسىرىگە ئالغان ھەمدە ھۇجۇمغا ئۆتكەن، ئەمما قوقان قوشۇنىنىڭ توپ ئوقلىرى سېپىل تېمىنى بۇزالمىغان. گۇلباغ قورغىنى ئۆز دەۋرىدە ناھايىتى مۇستەھكەم قورغان بولۇپ، سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 12 گەز[7]، كەڭلىكى 15 گەز ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قورغان ئىچىدە مانجۇ ۋە موڭغۇللاردىن تەشكىللەنگەن، قاتتىق مەشىق ـ سىناقلاردىن ئۆتكەن لەشكەرلەر، يەنە يېتەرلىك توپ، پوروخ ۋە كۆيدۈرگۈچ مايى بار ئىدى.

قوقان بەگلىرى بىلەن قەشقەر بەگلىرى مەسلىھەتلىشىپ، قورغان مۇھاسىرىسىنى ئۇزۇن مۇددەت داۋاملاشتۇرۇش، شۇ ئار-قىلىق چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلاش قارارىغا كەلگەن. ھەققۇلى ۋە مۇھەممەد شەرىف بۇ جەريانداا لەشكەرلىرىگە توختىمايى مەدەت بېرىپ تۇرغان، ھەتتا

پات ـ پات ئۇلارنى ماددىي بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلاپ تۇرغان. ئە-نە شۇنداق بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئېلىپ بېرىۋاتقان قوقان قوشۇنى بارگاھتا بىخارامان ئۇخلاۋاتقان بىر كىچىسى چاڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۈتۈلمىگەن يەردىن ھۇجۇم قوزغىغان. تەييارلىقسىز تۇرغان قوقان ۋە قەشقەرلىكلەر قوشۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئاخىر يەنىلا چاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى قورغانغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان.

شۇ قېتىملىق تۇيۇقسىز ھۇجۇم يۈز بېرىپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، گۇلباغ قورغىنىدىكى چاڭ سۇلالىسى قوشۇ-نى قوقان قوشۇنى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئەلچىنىڭ «قەشقەر خەلقىنىڭ ئۇستىدىكى زۇلۇمنى يەڭگىللىتىش، مۇسۇلمانلارغا دەخلى ـ تەرۇز قىلماسلىق» دېگەندەك شەرتىگە قوشۇلغانلىقتىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا سۇلھى ئورنىتىلغان. چاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ كېيىنچە ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرىگەن زور ساندىكى قەشقەر پۇقرالىرى قوقان قوشۇنلىرى بىلەن بىللە قوقانغا قايت-قان[8].

ئىزاھلار:

①④⑥ «تارىخى شاھرۇخىي»، 100 ـ، 101 ـ، 147 ـ، 149 ـ، 151 ـ بەتلەر.

② مختارى ـ مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگنىڭ مەنسەپ نامى.

③ بۇ يەردە بىر ئېنىقسىزلىق بار. «تارىخي مەنزۇمە» نىڭ 4 ـ بېتىدە بۇ ۋەقە 1825 ـ 1824 ـ يىللىرى (ھىجرىيە 1240 ـ يىلى) يۈز بەرگەن، دەپ كۆرسىتىلگەن.

⑤ «تارىخى شاھرۇخي» 150 ـ بەت. «تارىخي مەنزۇمە»دىكى مەلۇ-ماتلارغا قارىغاندا، بۇ ۋەقەلەر ھىجرىيە 1242 ـ يىلى (مىلادىيە 1826 ـ يىل 5 ـ ئاۋغۇستتىن 1827 ـ يىل 24 ـ ئىيۇلغىچە) يۈز بەرگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردە جاھانگىر خوجىنىڭ 1827 ـ يىلى يازدا بېيجىڭ شەھىرىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى يېزىلغان.

⑦ بىر گەز تەخمىنەن 62 سانتىمېتىردىن 68 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ.

⑧ مىرزا شەمسى بۇخارىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، شۇ قېتىم قوقان قوشۇنى قەشقەردىن قايتقاندا ئۇلارغا ئەگىشىپ 60 ـ، 50 ـ مىڭ-دىن ئارتۇق يەرلىك ئۇيغۇر قوقانغا كەتكەن. ئۇلاردىن ئاز كەم 10 مىڭ كىشى يول ئۈستىدە ئاچلىق، كېسەللىك ۋە يول ئازابىدىن ئۆلگەن.

1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى خوتەنده قۇرۇلغان شۆتاڭلار

روزىمۇھەممەت توختى، مۇھەممەت ئابلا سىدىق

شىنجاڭ ئۆلكه بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋه ئۇنىڭدىن كېيىن، شىنجاڭدا خىزمەت قىلىدىغان ئەمەلدارلار ئىچكىرىدىن ئەۋەتىلەتتى، شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرىنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ئىنتايىن تەسكە چۈشەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭغا كەلگەن ئەمەلدارلار ئاساسىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كەسكىن ئىدى. شۇڭا شىنجاڭغا ھەربىي ـ مەمۇرىي باش ۋالىي بولغانلار ئىچكىرىدىن ئەمەلدار يۆتكەپ كېلىشنى توسۇپ، شىنجاڭدا مەكتەپ قۇرۇپ ئۆز لىرىگە سادىق ئەمەلدار، خىزمەتچىلەرنى تەربىيىلەش، شۇ ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىدا شۆتاڭ (بىلىم يۇرتى) قۇرۇپ ئەمەلدار تەربىيىلىدى. نەتىجىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەمەلدار تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلغان شۆتاڭلار قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

1883 ـ يىلى ھازىرقى خوتەن شەھىرى ئىلچى يېزىسىغا قاراشلىق توپچا كەنتىدىكى توختى بەگنىڭ قورۇسىدا تۇنجى شۆتاڭ قۇرۇلۇپ، 100 ئۇيغۇر بالا قوبۇل قىلىنغان. ئەمەلدارلار، بايلار ۋه يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر بالىلىرىنى شۆتاڭغا بېرىشنى خالىمىغاچقا، شۆتاڭ قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرى شۆتاڭغا مەجبۇرىي قوبۇل قىلىنغان. پەرزەنتلىرى شۆتاڭغا مەجبۇرىي قوبۇل قىلىنغانلارنىڭ ئائىلىسىگە 100چارەك قوناق، 50 چارەك بۇغداي بېرىپ رازى قىلىن-

غان. شۆتاڭدا بىر خەنزۇ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا خەنزۇچە سۆزلەش، خەنزۇچە خەت يېزىشنى ئۆگىتىش ئاساس قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مانجۇلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى، كۆڭزى ـ مېڭزى تەلىماتى ئۆگىتىلگەن ۋە دىنىي ساۋاق بېرىلگەن. بۇ شۆتاڭ مانجۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە قۇرۇلغان بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلار مانجۇچە كىينىگەن، ئوقۇغۇچىلارغا ئەتىياز ۋە كۈزدە ھەقسىز بىر يۈرۈشتىن كىيىم تارقىتىپ بېرىلگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۈچ ۋاق تامىقى، قەلەم، دەپتەر قاتارلىق ئوقۇش قوراللىرىنى ھۆكۈمەت ھەقسىز بەرگەن. ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى ئېلىنىپ، لاياقەتلىك بولغانلار ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە يېزا ـ قىشلاقلارغا ئەمەلدارلىققا قويۇلغان. توپچىدىكى شۆتاڭدا ئوقۇپ ئەمەلدار بولغانلاردىن ئەمەت بەگ (ۋالىي مەھكىمىسىدە زاپخوز بولغان)، ھوشۇر بەگ، قاسىم بەگ (جالالىباغدىن)، نايىپ بەگ، دۆلەت بەگ قاتارلىقلار بار.

1912 ـ يىلى خوتەندە كېسەل تارقىلىپ كەتكەچكە، ئامبالىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن توپچىدىكى شۆتاڭ سېپىل ئىچى (خوتەن شەھىرىدىكى ھەربىي رايون تۇرۇشلۇق جاي) گە يۆتكەپ كېلىنگەن. شۆتاڭ سېپىل ئىچىگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئوقۇتۇش تۈزۈمى، كەسىپ ۋە دەرس تۈرى ئۆزگەرگەن ۋە بىرقەدەر مۇكەممەللەشكەن. شۆتاڭدا باشلانغۇچنىڭ تۆۋەن سىنىپىدىن ئىككىسى بولۇپ، ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل، بىر خەنزۇ سىنىپ بولۇپ، ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل ئىدى. باشلانغۇچنىڭ يۇقىرى سىنىپىدىن ئىككىسى بولۇپ، ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل ئىدى. شۆتاڭدىكى بەش سىنىپتا 300 ـــ 200 ئوقۇغۇچى بار ئىدى.

بۇ شۆتاڭدا لىيۇ ماۋزەي (خەنزۇ)، نايىپ بەگ، ئەمەت بەگ، ئەي دىڭجۇ، مەمەتجان (قەشقەردىن)، سەيدۇللا ھاجىم (دىنىي ساۋاق بېرەتتى) قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار بار ئىدى. شۆتاڭدا خەنزۇ

تىلى، جۇغراپىيە، تەبىئەت، تىل ـ ئەدەبىيات، ھېسساب، رەسسىم، شېئىر، تەنتەربىيە، دىنىي ساۋاق، كۆڭزى ـ مىڭزى تەلىماتى قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. ئوقۇغۇچى يەنىلا مەجبۇرىي قوبۇل قىلىناتتى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىنىڭ ئائىلىسىگە 100 چا-رەك قوناق، 50 چارەك بۇغداي بېرىپ رازى قىلىناتتى. قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارغا بويى ئېگىز، پېشانىسى كەڭ، بېشى-نىڭ ئوتتۇرىسى ئېگىز بولۇش شەرتى قويۇلاتتى. ئوقۇغۇچىلار شۆتاڭغا كىرگەندىن كېيىن خەنزۇچە ئىسىم قويۇش بەلگىلەن-گەن، مەسىلەن: ئاباباكرى تۇرسۇنغا ۋاڭ شىڭزى دەپ، ئوبۇلقا-سىم بەگكە ۋاڭ رېنجيا دەپ، ئىمىن بەگكە يى جىمىن دەپ ئە-سىم قويۇلغان.

ئوقۇغۇچىلار ئۆز ئۆيىدە يېتىپ ـ قوپۇپ ئوقۇيدىغان بول-غاچقا، ئۇلارغا چۈشلۈك، كەچلىك تاماق ھەقسىز بېرىلەتتى. كە-يىنىش جەھەتتە بۇتخانىنى تاۋاپ قىلغاندا ۋە بايراملاردا ھۆكۈمەت تارقىتىپ بەرگەن كىيىمنى كىيىش، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئۆز-لىرىنىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىش بەلگىلەنگەنىدى.

ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئىمتىھان ئېلە-نىپ لاياقەتلىك بولغانلىرى ناھىيىلەرگە ۋە ھەر دەرىجىلىك ئىدارە ـ ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىنىپ، مۇناسىپ ۋەزىپىلەرگە قويۇلاتتى. 1929 ـ يىلى يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن، بۇ شۆتاڭ يەرلىكنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1935 ـ يىلى ما خۇسەن ھۆكۈمىتى سېپىل ئىچىدىكى شۆ-تاڭنى ھېيتكاھ دەرۋازىسىدىكى دامياۋ بۇتخانىسى (ھازىرقى خو-تەن ناھىيىلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنى)غا يۆتكەپ، ئىك-كى سىنىپقا 80 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان (خەنزۇ 15، خۇيزۇ 25، ئۇيغۇر 40)، ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىل قىلىپ بەلگىلەن-گەن. خەنزۇ تىلى، تىل ـ ئەدەبىيات، ھېسساب، تارىخ، جۇغراپىيە، شېئىر، تەنتەربىيە، دىن دەرسلىرى ئۆتۈلگەن (ھەر كۈنى ئىككى سائەت دىنىي ساۋاق بېرىلەتتى). سۇ ۋەنمىڭ (خەنزۇ)، ما يۈەندى

(خۇيزۇ)، مۇسا دامۇللام (ئاقسۇلۇق)، روزى بەگ (قاراقاشلىق) لەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. بۇ چاغدا ئەمەلدار ۋە بايلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىختىيارىي قوبۇل قىلىنغان.

1935 ـ يىلى شۆتاڭ دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خەنزۇ مەكتەپ دەپ ئاتالدى. 1937 ـ يىل 10 ـ ئايدا شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدە ما خۇسەننىڭ خوتەندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىپ خوتەننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بۇ مەكتەپنى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە يۆتكەپ، خەنزۇ ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. شۇ يىلى مەكتەپتە ئۇچ سىنىپ، 79 ئوقۇغۇچى (خەنزۇ 45، خۇيزۇ 24، ئۇيغۇر 10)، ئالتە ئوقۇتقۇچى بار بولۇپ، ئانا تىلى (خەنزۇ تىلى)، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، ۋەتەن تارىخى، رەسىم، شېئىر، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. مەكتەپنىڭ خىراجىتىنى خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالغان. 1944 ـ يىل 9 ـ ئايدىن باشلاپ بۇ مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، مەكتەپنىڭ بارلىق خىراجىتىنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغان، بۇ چاغدا مەكتەپتە ئۇچ سىنىپ، 108 ئوقۇغۇچى بار ئىدى (ئوغۇل 86، قىز 22). بۇ مەكتەپ يەنە خەنزۇ، خۇيزۇلار ئىچىدىكى ساۋاتسىزلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ساۋات چىقىرىش سىنىپىدىن ئىككىنى ئېچىپ، 60 كۇرسانت قوبۇل قىلغان (ئەر 30، ئايال 30)، ئۇلارغا ھەر كۈنى كەچتە ئىككى سائەت دەرس ئۆتۈپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پائالىيىتىنى يولغا قويغان.

1912 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە موغاللا، قاچۇنلاردا ئىككى شۆتاڭ قۇرۇلۇپ، 180 ـــ 150 چە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان، بۇ شۆتاڭلار 1930 ـ يىللىرى ئەتراپىدا تاقىلىپ قالغان.

لوپ ناھىيىسىنىڭ لوپ بازىرى، يۇرۇڭقاش، تەۋەككۈل قاتارلىق جايلىرىدا 1915 ـ 1927 ـ يىلغىچە شۆتاڭ قۇرۇلغان.

1924 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە چىرا ناھىيىسىنىڭ

ناھىيە بازىرى، گۈلاخما، دامسكۇ قاتارلىق جايلىرىدا شۆتاڭ قۇ-رۇلغان.

1930 ـ يىلى قاراقاشنىڭ چىنەباغ، تۈۋەت قاتارلىق جايلىرىدا شۆتاڭ قۇرۇلۇپ، 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. شۆتاڭدا ئۈچ قارار ئوقۇغۇچى تەربىيىلەنگەن، بۇ شۆتاڭلار 1937 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

گۈما ناھىيىسىدە 1937 ـ يىلى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى خەنزۇ مەكتەپ (ئىككى سىنىپى بار) قۇرۇلغان. 1938 ـ يىلى تارقالغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار :

1. خوتەن ۋىلايەتلىك ئارخىپ ئىدارىسىدە ساقلانغان «جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپلار».

2. ناھىيىلەرنىڭ ئارخىپخانىلىرى تەمىنلىگەن ماتېرىياللار.

3. مۇھەممەد بەگ ھاجىم، مەتتىمىن تۇختى، ئابابەكرى تۇرسۇن، مەتتىمىن نىياز، ئابدۇقادىر ئىمىن (بۇلار شۇ دەۋرنىڭ شاھىدلىرى بولۇپ، بەزىلىرى ئەينى دەۋردىكى شۆتاڭدا ئوقۇغان، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلار تەمىنلىگەن ئاغزاكى ماتېرىياللار.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشقەر دائىرىسىدە قۇرغان قاراۋۇلخانىلار

يولۋاس مۇھەممەتئىمىن

1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى جۇڭغارلارنىڭ تەسىرىدىن تازىلاپ شىنجاڭنى ھاكىمىيەت دائىرىسىگە كىرگۈزدى، كېيىنچە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا زۇلۇمغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلۈپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى سارايسىمگە سېلىپ قويدى. بولۇپمۇ 1765 ـ يىلى يۇز بەرگەن ئۇچتۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى، 1820 ـيىلدىن 1826 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان جاھانگىر خوجا يىغىلىقى، 1847 ـ يىلى قوقاندىن قەشقەرگە سۇقۇنۇپ كىرىپ مالمانچىلىق پەيدا قىلغان يەتتە خوجا يىغىلىقى قاتارلىق كۆلىمى، تەسىرى بىر قەدەر چوڭ يىغىلىقلار چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تىنچىتىلىش جەريانىدا، نەچچە يۈز مىڭ كىشى خوجىلارغا ئەگىشىپ، يەتتە سۇ، پەرغانە، ئافغانىستان تەرەپلەرگە قېچىپ كەتكەن، چېگرا سىرتىدىكى دۇشمەن كۈچلەر تاغ يوللىرى ئارقىلىق قەشقەرگە ئاسانلا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان. مۇشۇنداق ئەھۋاللارنىڭ كۆپ يۈز بېرىشى چىڭ ھۆكۈمىتىنى قەشقەردىكى چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا مەجبۇرلىغان. 1828 ـ يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، داۋگۇاڭ 8 ـ يىلى پەرمان چۈشۈرۈپ، قەشقەر دائىرىسىدىكى قاراۋۇلخانىلارنى قايتىدىن تەرتىپكە سالدى. «شۇەنزۇڭنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»دا قەشقەر دائىرىسىدىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ سانى، ئورنى، نامى، قوغدىغۇچى چېرىكلەرنىڭ سانى توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

خەنزۇچە مەنبەلەردە قاراۋۇلخانىلارنىڭ نامى 卡伦 (كالۇن)،

卡子 (چيازى)، 龙喀 (كالۇك)، 路卡 (كالۇ)، 伦喀 (كالۇن) قاتارلىق خەتلەر بىلەن، شۇنداقلا يەنە «قاراۋۇل» سۆزىنىڭ ئوقۇلۇشى بويىچىمۇ ئېلىنغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر رايونىغا تەۋە بولغان جايلار-دىن ئاتۇش، ئۇلۇغچات، ئاقچى، كوناشەھەر ناھىيىسى، يېڭىسار ناھىيىسى، تاشقورغان قاتارلىق جايلاردا قاراۋۇلخانىلارنىڭ بەزدىلىرى يۇرت ـ مەھەللىلەرگە، بەزىلىرى چېگرا تاغ ئېغىزلىرىغا جايلاشقان. ئەينى چاغدىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى ۋە ئۇلار ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، قەشقەر دائىرىسىدىكى قەدىمكى قاراۋۇلخانىلار مەخسۇس چېگرا ئىشلىرىغا مەسئۇل چېگرا قاراۋۇلخانىلىرى (چېگرا مۇداپىئە پونكىتلىرى)، ئىچكى ئايماق قاراۋۇلخانىلىرى (ئىچكى ئامانلىق قوراللىق ساقچىلىرى) دەپ ئايرىلغان.

1804 ـ يىلى يېزىلغان «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» (回疆通志)، 1807 ـ يىلى يېزىلغان «شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچە» (新疆识略) ناملىق كىتابلاردىمۇ قەشقەر قاراۋۇلخانىلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەۋە يازما خاتىرىلەردىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 34 ـ يىلى ئۆلچەپ سىزىلغان خەرىتىلەر ئاساسىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (新疆图志) ناملىق كىتابتا، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەردە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولغان ئەنگىلىيىلىك مەشھۇر ئارخېئولوگ ئاۋرىل ستېيىننىڭ «ئاسىيا كىندىكىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» ناملىق كىتابتا، 1935 ـ يىلى گومىنداڭ قۇرۇقلۇقتا ئۆلچەپ ـ سىزىش باش ئىدارىسى ئىشلىگەن خەرىتىدىمۇ بۇ ھەقتە مەلۇماتلار بار.

چىڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن بىر قىسىم قاراۋۇلخانىلار بۇگۈنگە قەدەر مەۋجۇت بولۇپ، بەزىلىرىدە چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرى تۇرغۇزۇلماقتا. ئەمما ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. شۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم قاراۋۇلخانىلار-

نى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. قاراكچى قاراۋۇلخانىسى

بۇ قاراۋۇلخانا ئۇلۇغچات ناھىيىسى چېگرا ئېغىزىغا جايلاش-قان مۇھىم قاراۋۇلخانىلارنىڭ بىرى. ئۇ ئاساسلىقى قەشقەر ئار-قىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانىگە بارغىلى بولىدىغان كارۋان يوللىرىنىڭ بېخەتەرلىكىنى باشقۇرىدىغان قاراۋۇلخانا بولۇپ، بۇ يەردە ھازىرغا قەدەر مۇھىم چېگرا ئېغىزى سۈپىتىدە ئەسكەر تۇرغۇزۇلماقتا. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خەرىتىلەر توپلىمىدا قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئورنى كۆرسىتىلگەن ھەم بۇ جاي-نىڭ نامى قاراكۆلۈق دەپ ئېلىنغان. چارروسىيىلىك كروپاتكىن 1876 - يىلى يازغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابىدا بۇ قاراۋۇلخا-نىنىڭ نامىنى «قاراتالىم» دەپ خاتىرىلىگەن. بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′21 °75، شىمالىي كەڭلىك ′36 °39لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

2. تۆشۈكتاش قاراۋۇلخانىسى

بۇ قاراۋۇلخانا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا، ئەمما ئۇنىڭ كونكرىت ئورنى ئېنىق ئەمەس، «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە «تۆشۈكتاش قاراۋۇلخانىسى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 90 چاقىرىم يىراقتا»، دەپ خا-تىرىلەنگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ 82 - جىلدىدا «تۆشۈكتاش قاراۋۇلخانىسى ئىچكى قاراۋۇلخانا، تۆشۈك-تاش دەرياسىنىڭ بويىدا، بۇ دەريا چاقماق دەرياسىغا قويۇلۇپ، ئاستىن ئاتۇش يېزىلىرىغا قاراپ ئاقىدۇ»، دەپ يېزىلغان، يۇقى-رىدىكى مەلۇماتلاردىن ئۇستۇن ئاتۇش تەۋەسىدىكى ئىككى ئورۇن بىزنىڭ دىققەت - ئېتىبارىمىزنى تارتىدۇ، بۇنىڭ بىرى، ھازىرقى ئۇستۇن ئاتۇش يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن 11.5 كىلومېتىر يىراق-لىقتىكى «كونا قاراۋۇل» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان كەنت؛ يەنە بىرى، ئۇستۇن ئاتۇش يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قاراۋۇل ئاتىلىدىغان جاي (كەنت نامى). ئەنگلىيە-لىك جۇغراپىيون لانسىدىل 19 - ئەسرىنىڭ ئاخىرى قەشقەرنى

تەكشۈرگەندە يازغان «چىن ئوتتۇرا ئاسىيىسى» ناملىق كىتابىدە-كى خاتىرىلەرگە قوشۇمچە قىلىنغان خەرىتىدە تۆشۈكتاش قارا-ۋۇلخانىسىنىڭ ئورنى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ئۇ كۆرسەتكەن ئو-رۇننىڭ ئۇستۇن ئاتۇشتىكى كونا قاراۋۇل دەپ ئاتىلىدىغان كەنتكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′44 °75 ، شىمالىي كەڭلىك ′42 °39 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1560 مېتىر.

3. ئوپالئارت قاراۋۇلخانىسى

بۇ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم قاراۋۇلخا-نىلارنىڭ بىرى. ئورنى كوناشەھەر ناھىيە ئوپال يېزىلىق ھۆكۈ-مەتنىڭ شىمالىغا 13 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوپالئارت دېھقانچە-لىق مەيدانىدا، كەنتنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 1.5 كىلومېتىر كې-لىدىغان قىياتاشلىق ئېگىزلىك ئۇستىگە جايلاشقان. بۇ يەر بىر قەدەر ئېگىز بولغانلىقتىن يەرلىك كىشىلەر ئوپال سۆزىنىڭ ئا-خىرىغا تۈرك تىلىدا «داۋان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئارت» سۆزىنى قوشۇپ ئوپالئارت دەپ ئاتاشقان. بۇ قاراۋۇلخانا جايلاشقان يول تاشقورغان تەۋەسىگە ئۆتۈشتىكى مۇھىم يول بولۇپ، قارا-ۋۇلخانىدا تۇرۇپ كەنت تەۋەسىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. كەنتتىكى ئىبراھىم زۇنۇن دېگەن كىشىنىڭ ئىلگىرى كىشى-لەرگە سۆزلەپ بېرىشچە، ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ يەردە ئەس-كەر تۇرغان، قاراۋۇلخانا دائىرىسى 30 مو ئەتراپىدا بولۇپ، قارا-ۋۇلخانا تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتىرچە، قېلىنلىقى ئۈچ مېتىرچە كېلىدىكەن، ئازادلىقتىن كېيىن بۇ قاراۋۇلخانا ئەھە-دىن قالدۇرۇلغان، كېيىن دېھقانلار قاراۋۇلخانا تاملىرىنى چېقىپ توپىسىنى يەرلىرىگە ئوغۇت قىلىپ ئىشلەتكەن. ھازىرمۇ ئوپال-ئارت داۋىنى ئۇستىدە شۇ چاغدىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ بەزىبىر ئىزنالىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئاۋرىل ستېپىنىنىڭ «ئاسىيا كىندىكىدىكى ئارخېئولوگىيە-لىك تەكشۈرۈش» دېگەن كىتابىدىكى خەرىتىدە بۇ قاراۋۇلخانە-

نىڭ نامى «ئوپلات ـ قاراۋۇل» دەپ كۆرسىتىلگەن. «شۇەنزۇڭنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 1828 ـ يىل 11ـ ئايدىكى خاتىرىسىدە «قاراڭچى، تۆشۈكتاش، ئوپالئارت قاتارلىق ئۇچ قارا-ۋۇلخانا قوقانغا باردىغان مۇھىم يول ئۈستىدە» دەپ كۆرسىتىلگەن. ئاۋرىل ستېپىننىڭ خەرىتىسىدە قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′24 °75، شىمالىي كەڭلىك ′21 °39 قىلىپ ئېلىنغان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1740 مېتىر.

4. مىڭيول قاراۋۇلخانىسى

مىڭيول قەشقەر رايونىدىكى تارىخىي جايلارنىڭ بىرى. بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ ئورنى ھازىرقى كوناشەھەر ناھىيە مۇچ يېزا مىڭيول كەنت ئاھالە كومىتېتى تۇرۇشلۇق جايغا توغرا كېلىدۇ. بۇ قاراۋۇلخانا ئورنىنىڭ چېگرا بىلەن بولغان ئارىلىقى خېلى يىراق بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئىچكى قاراۋۇلخانا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى باردى ـ كەلدى قىلىشتا يول خەتلىرىنى، سودا تاۋارلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج ـ خىراجلارنى تەكشۈرۈش، يىغىش ۋە قاراۋۇلخانا دائىرىسىدىكى يوللارنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتىكى مۇھىم ئورۇن. «قەشقەرىيە»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «بۇ قاراۋۇلخانىنى تۆت چاسا سېپىل ئوراپ تۇرىدۇ، سېپىل ئۈستىدە مۇداپىئەلىنىش، ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ياسالغان كۈنگۈر خوختونلار بار، قاراۋۇلخانا تېمىنىڭ يول تەرەپكە قارىغان تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 33 مېتىر ئەتراپىدا، سېپىل قورغىنىنىڭ ئىچىدە تۆپىسى ئۇچلۇق شەكىلدىكى ئۆيلىمەر بار». يەرلىك ئوسمان ھوشۇر ئىسىملىك ئاقساقالنىڭ ئەسلەپ بېرىشچە: مىڭيول كەنت ئاھالە كومىتېتىنىڭ شىمالىغا 100 مېتىرچە كېلىدىغان جايدا ئۇزۇنلۇقى 100 مېتىر، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر كېلىدىغان سېپىل تاملىرى، قاراۋۇلخانىنىڭ شەرقىدىن 100 مېتىر يىراقلىقتا ئېگىزلىكى بەش مېتىرچە كېلىدىغان كۆزىتىش پوتىسى بار ئىكەن، بۇ يەردە يەنە بىر بۇتخانا بولۇپ، بۇتخانىدا ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچلىق خەنزۇلار تۇرار ئىدى.

كەن، ئۇلار تاۋاپ قىلىدىغان ئالتە بۇت بار ئىكەن. چىڭ سۇلالە-سىنىڭ گۈڭشۇ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى لىيۇ جىنتاڭ مىڭيول قاراۋۇلخانىسىدىكى ئۇرۇشتا ياقۇپ بەگنىڭ بىر بۆلەك قوشۇنىنى يوقاتقان ھەمدە ئۇرۇش غەلىبىسى ئۈچۈن بۇ يەردە بىر ئابىدە تېشى تىكلىگەن، ئۇ تاش ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا.

مىڭيول قاراۋۇلخانىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′32 °75، شىمالىي كەڭلىك ′34 °39 لۇق ئورۇنغا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1320 مېتىر.

5. بارخان قاراۋۇلخانىسى

«مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»نىڭ 7 - جىلدىدا «بارخان قاراۋۇلخانىسى قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 150 چاقىرىم نېرىدا» دەپ خاتىرىلەنگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتە-لىك تەزكىرىسى»دىكى 82 - خەرىتىدە «بارخان ئېچكى قاراۋۇل-خانا، ئۇ 巴昌 قاراۋۇلخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ»، دەپ خاتىرىلەن-گەن. بۇ خاتىرىدىن قارىغاندا، بارخان قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئورنى بۈگۈنكى قەشقەر - ئۈرۈمچى تاشيولىنىڭ ئاتۇش دائىرىسىدىكى يەتتەتاش دەپ ئاتىلىدىغان بۆلىكىگە توغرا كېلىدۇ، بۇ جايىنىڭ بەش چاقىرىم غەربىي شىمالىدا بارخان، يەنە بىر نامى كونا قارا-ۋۇل دەپ ئاتىلىدىغان جاي بار. «ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ يەر ناملىرى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە : «بۇ يەر مۇھىم قاتناش تۈگۈنى، بۇ جايدا چىڭ دەۋرىدىن باشلاپ قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىنغان. شۇڭا بۇ يەر كونا قاراۋۇل دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′21 °76، شىمالىي كەڭلىك ′94 °39 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

6. سوغۇن قاراۋۇلخانىسى

بارخان قاراۋۇلخانىسىنىڭ شەرقىدە سوغۇن قاراۋۇلخانىسى (بۇ يەرنىڭ نامىنى بۈگۈنگە قەدەر كىشىلەر سوغۇنچازا دەپ ئاتى-شىدۇ) دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئېچكى قاراۋۇلخانا بار. « شىن-

جاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە: «بارخان قاراۋۇلخانىسىنىڭ شەرقىدىن 100 چاقىرىم نېرىدا سوغۇن قاراۋۇلخانىسى بار»، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ دەل ھازىرقى قىزىلسۇ ئوبلاستى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ پەيزاۋات ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايدىكى سو-غۇنچازا دەپ ئاتىلىدىغان جاينىڭ ئۆزى. ستېيېننىڭ خەرىتىسىدە بۇ يەرنىڭ نامى «سۇگۇم قاراۋۇل» دەپ خاتىرىلەنگەن، جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′46 °76، شىمالىي كەڭلىك ′58 °39 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

7. يىلانقۇش قاراۋۇلخانىسى

«شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچە» ۋە «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە: «يىلانقۇش قاراۋۇلخانىسى (يىلانئاش) قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 120 چاقىرىم نېرىدا، بارخان قاراۋۇلخانىسىنىڭ غەربىدىن 70 چاقىرىم كېلىدىغان ئورۇندا»، دەپ يېزىلغان. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ 86 ـ جىلدىدا: «يىلانقۇش قاراۋۇلخانىسى يىلانقۇش دەريا-ياسىنىڭ بويىدا. بۇ دەريا تۈگۈرمەتتىن باشلىنىپ يىلانقۇش قاراۋۇلخانىسىغا كەلگەندە ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ، بىر تارمىقى ئاستىن ئاتۇشقىچە ئېقىپ بېرىپ، تۆشۈكتاش دەريا سى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ»، دەپ خاتىرىلەنگەن. ستېيېننىڭ خەرىتىسىدە بۇ دەريانىڭ بۆلۈنۈپ ئاقىدىغان يېرىنىڭ نامىنى «يىلانخوش قارائۇل» دەپ كۆرسەتكەن.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′3 °76، شىمالىي كەڭلىك ′50 °39 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

8. ئىسلاق قاراۋۇلخانىسى

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ ئورنىنى ھازىرقى خەرىتىلەردىن تاپقىلى بولمايدۇ، بۇ قاراۋۇلخانا ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ تېرەك يېزىسىغا جايلاشقان كونا قاراۋۇلخانا بولۇپ، «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە: «قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 150 چاقىرىم يىراقتا، يىلانقۇش قاراۋۇلخانىسىنىڭ غەربىدىن 60 چا-

قىرىم يېراقتا، تۆشۈكتاش قاراۋۇلخانىسىنىڭ شەرقىدىن 50 چاقىرىم يېراقتا»، دەپ خاتىرىلەنگەن، ستېيىننىڭ خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن «ئىسلاق قاراۋۇل» بىلەن سېلىشتۇرساق چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 8 ـ يىلى (مىلادىيە 1828 ـ يىلى) تەرىپىكە سېلىنغان قاراۋۇلخانىلار قاتارىدا تىلغا ئېلىنغان «ئىسلاق قاراۋۇلخانا»نىڭ ئورنىنىڭ دەل ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ تېرەك يېزىسىدىكى «قاروۇل» دەپ ئاتالمىدىغان كەنتكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′48 °75 شىمالىي كەڭلىك ′50 °39 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

9. چولۇقباش قاراۋۇلخانىسى

ئۇ كوناشەھەر ناھىيە ئوپال يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى 314 ـ دۆلەت يولىنىڭ جوڭگو ـ پاكىستان تاشيولىدىكى چولۇقباش كەنتىدە بولۇپ، ھازىر بۇ جاي ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ قاراكېچىك يېزىسىغا تەۋە. «مۇسۇلمانلا رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن چولۇقباش قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئورنى بىلەن ھازىرقى خەرىتىلەردە كۆرسىتىلگەن ئورنى ئوخشاش. تاشيولنىڭ غەربىي تەرىپىدە ئەينى چاغدا قاراۋۇلخانىنىڭ كۆزەتخانىسى قىلىنغان پوتەينىڭ ئورنى بار. يەرلىكلەرنىڭ ئەسلەپ بېرىشىچە بۇ يول ئارقىلىق تاشقورغان، ئاقتۇ، يېڭىسار تەرەپلەرگە بارغىلى بولىدىكەن. شۇڭا بۇ قاراۋۇلخانىدا ئىلگىرى ئاتلىق چارلىغۇچى ئەسكەرلەر بولغان، يول ئۇستىگە نىشان بەلگىسى ئورنىتىلغان. قاراۋۇللار بۇ يولدىن ئۆتكەن كارۋانلارنىڭ يول خەتلىرىنى، سالامەتلىنى تەكشۈرگەن.

10. يۇرۇكچى قاراۋۇلخانىسى

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ ئورنى ۋە نامىنى ھازىرقى خەرىتىلەردىن تاپقىلى بولمايدۇ. «شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچە» دېگەن كىتابتا: «يۇرۇكچى قاراۋۇلخانىسى قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىن 150

چاقىرىم نېرىدا، يۇدۇكباش، يەنى چۇلۇقباش قاراۋۇلخانىسىنىڭ جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم نېرىدا»، دەپ خاتىرىلەنگەن. «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە: «يۇرۇكچى قاراۋۇلخانا چۇلۇقباش قاراۋۇلخانىسىنىڭ جەنۇبىدىن 15 چاقىرىم نېرىدا » دەپ يېزىلغان. كوناشەھەر ناھىيە تاشمىلىق يېزىسىنىڭ گەز دەرياسى تەرەپتىكى تاغ ئېغىزىغا يېقىن كېلىدىغان جايدا «چام-ئېرىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار، يەرلىك كىشىلەرنىڭ دېيىشىچە بۇ يەرنىڭ ئەسلىي نامى «يۇرۇكلۇك» بۇلۇپ، كېيىنچە «چامئېرىق»، «چامچىئېرىق»، «چاممائېرىق» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ كەنتلەر تەۋەسىدە چىققان سۇئالىسى مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «يۇرۇكچى» قاراۋۇلخانىسىنىڭ بولغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 75° 34′، شىمالىي كەڭلىك 39° 6′ لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

11. تۇمشۇق قاراۋۇلخانىسى

تۇمشۇق قاراۋۇلخانىسى يېڭىسار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قەدىمىي قاراۋۇلخانىلارنىڭ بىرى، ئۇنىڭ ئورنى كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ تاشمىلىق يېزىسىدىكى «يۇرۇكچى» قاراۋۇلخانىسى بىلەن بىر پارالىلغا توغرا كېلىدۇ. «شىنجاڭ توغرىسىدا چۈشەنچە» دېگەن كىتابتا «يېڭىسار مەھكىمە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 60 چاقىرىم يىراقتىكى تۇمشۇق قاراۋۇلخانىسى بىلەن تاشمىلىقتىكى يۇرۇكچى قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئارىسىدىكى مۇساپە 110 چاقىرىم»، دەپ خاتىرىلەنگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دىكى 58 ـ خەرىتە (يېڭىسار مەھكىمىسى خەرىتىسى)دە تۇمشۇق قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئېنىق ئورنىنىڭ گەز دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ كۈسەن دەرياسى بىلەن قوشۇلۇش نۇقتىسىنىڭ جەنۇبىدا ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق

′49 °75 ، شىمالىي كەڭلىك ′58 °38 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1660 مېتىر.

12. ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسى

«مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا: «ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسى يېڭىسار مەھكىمىسىنىڭ جەنۇبىدىن 90 چاقىرىم نېرىدا»، دەپ خاتىرىلەنگەن. «قەشقەر تارىخ ماتېرىيالىرى» ناملىق كىتابنىڭ 1 ـ قىسمىدا «1824 ـ يىلى 11 ـ ئايدا جاھانگىر خوجا 200 ئەسكەر بىلەن ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىپ، قاراۋۇلخانا چېرىكلىرىدىن خۇا سەنپۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى...»، دېيىلگەن.

«مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە يەنە يېڭىسار مەھكىمىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئېگىز يار قاراۋۇلخانىسى بار دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئاسىيا كىندىكىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»تىكى خەرىتىدە بۇ يەرنىڭ نامى ئېگىزيار دەپ خاتىرىلەنگەن، شۇنداقلا يەنە ئېگىزيارنىڭ جەنۇبىدىكى ئانچە يىراق بولمىغان جايدا كونا قاراۋۇل بار دەپ ئىزاھلانغان. ئېگىز يار بىلەن قىزىلتاغ يېزىسىنىڭ چېگرا پاسىلىدىكى قارۇل دەپ ئاتىلىدىغان تاغ ئېغىزى بىلەن پامىر تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى تاغ يولىغا كىرگىلى، بۇ يول ئارقىلىق تاشقورغان تەۋە سىگە، ئافغانىستان، كەشمىر قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارغا بارىدىغان ئېغىزلارغا بارغىلى بولىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىغا قەدەر گومىنداڭنىڭ بىر پولك چېگرا مۇداپىئە ئەسكىرى قارۇل دەپ ئاتىلىدىغان تاغ ئېغىزىدا تۇرغۇزۇلغان. كەمىنە قەلەم ئىگىسىنىڭ بۇۋىسى ئابباسخانىنىڭ ئەشۇ جايدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە تۇەنجاڭ بولغانلىقىنى رەھمەتلىك دادام مۇھەممەت ئىمىن سۆزلەپ بەرگەن. ستېيىن كىتابىدا كونا قاراۋۇل دەپ ئالغان جاي دەل بۇگۈنكى قارۇل دەپ ئاتىلىدىغان جايىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ يەنە چىڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە ئۇلۇغ قاراۋۇلخانا دەپ خاتىرىلەنگەن قاراۋۇلخانا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى كونا

قاراۋۇل، قاروۇل دەپ ئاتىلىدىغان بۇ جايدا ئۇلۇغ ئۆستەڭ دەپ ئا-تىلىدىغان بىر ئۆستەڭ بار. ئۇلۇغ ئۆستەڭنىڭ دەل بۇگۈنكى ئورۇندا قاروۇل دەپ ئاتىلىدىغان قىرغىز مەھەللىسى بار بولۇپ، بۇ جاينىڭ ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسى تەسىس قىلىنغان جاي ئىكەن-لىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

13. تەرەكچەك قاراۋۇلخانىسى

تەرەكچەك يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ شەھەر يېزىسىغا تەۋە بىر جاينىڭ نامى بولۇپ، يېڭىسار ناھىيە بازىرىغا غەرب ۋە غەربىي جەنۇبتىن كىرىشتىكى مۇھىم ئېغىز. «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە «تەرەكچەك قاراۋۇلخانىسى يېڭىسار بازا-رىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا، ئۇنىڭ تۇمشۇق قاراۋۇل-خانىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 50 چاقىرىم كېلىدۇ»، دەپ كۆرسىتىلگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى 58 ـ خەرىتىدە تەرەكچەكنىڭ ئورنى تېۋىز ئۆستىڭىنىڭ غەربىي جەنۇ-بىدا دەپ كۆرسىتىلگەن. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، يېڭىسار تەۋە-سىدە تەرەكچەك دەپ ئاتىلىدىغان جايدىن ئىككىسى بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىرى يېڭىسار ناھىيە بازىرىغا چېگرىداش تەرەكچەك، يەنە بىرى، تېۋىز ئۆستىڭىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى تەرەكچەك دەپ ئاتىلىدىغان يەر. يېڭىسار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يەر ناملىرى ئىشخانىسىدىكىلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، يېڭىسارنىڭ ئەگۈس يېزا شەمەل كەنتىدىكى تېۋىز ئۆستىڭىنىڭ غەربىي جە-نۇبىدا ئىلگىرى چوڭ بىر قاراۋۇلخانا ئورنى بولغان بولۇپ، قاراڭ ياكى قاراڭچى دەپ ئىزاھلانغان. مۇشۇ جايدىن غەربىي جە-نۇب تەرەپكە سەل سۇرۇلگەندە خەرىتە يۈزىدە تەرەكچەك ئېغىزى دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر جاينىڭ نامى كۆزگە چېلىقىدۇ. مۇشۇ-نىڭدىن قارىغاندا، قاراڭ ياكى قاراڭچى دەپ ئاتىلىدىغان جاينىڭ چىڭ سۇلالىسى تەزكىرىلىرىدە كۆرسىتىلگەن تەرەكچەك قارا-ۋۇلخانىسىنىڭ ئورنى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ يەنە «مۇسۇل-مانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا ئىزاھلان-

غان تەرەكچەك قاراۋۇلخانىسى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلالايمىز.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 56′ 75° ، شىمالىي كەڭلىك 54′ 38° ، لۇق ئورۇندا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1380 مېتىر.

14. تېۋىز قاراۋۇلخانىسى

تېۋىز قاراۋۇلخانىسىمۇ يېڭىسار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قەدىمىي قاراۋۇلخانىلارنىڭ بىرى. «مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە: «تېۋىز قاراۋۇلخانىسى يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم يىراقتا. ئۇنىڭ 80 چاقىرىم غەربىدە تەرەكچەك قاراۋۇلخانىسى، 90 چاقىرىم شەرقىدە ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسى بار»، دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، تېۋىز قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئورنى تەرەكچەك قاراۋۇلخانىسى بىلەن ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى يېڭىسار ناھىيە ئۇچار يېزىسىنىڭ تەسەك كەنتى تېۋىز مەھەللىسىگە توغرا كېلىدۇ. تېۋىز مەھەللىسى ئازادلىقتىن كېيىن يېڭىسار-نىڭ شاناز يەنى سۆگەت، قىزىل توپلىق قاتارلىق يېزىلىرىغا سۇ باشلاش ئۈچۈن قېزىلغان تېۋىز ئۆستەڭ دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ ئۆستەڭنىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە غەربىي شىمال ياقىلىرىدا بولۇپ، يېڭىسار ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 كېلو-مېتىر كېلىدۇ.

بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 56′ 75° ، شىمالىي كەڭلىك 54′ 38° لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1390 مېتىر كېلىدۇ.

15. تەرەك قاراۋۇلخانىسى

«مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»دە: «تەرەك قاراۋۇلخانىسى يېڭىسار بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 130 چاقىرىم نېرىدا، ئۇنىڭ ئۇلۇغ قاراۋۇلخانىسى بىلەن بولغان مۇسا-پىسى 60 چاقىرىم كېلىدۇ»، دەپ يېزىلغان. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى 58 ـ خەرىتىدە ئۇنىڭ ئورنى يېڭىسار

ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسىغا تەۋە تەرەكسۇ بىلەن چامۇلۇن ئەتراپىدا كۆرسىتىلگەن. «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سانىدا بۇ ئورۇننى «قورغان چاسا قاراۋۇلخانا ئىزى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ جاي قاقاس تاغ ئوستىدە بولۇپ، كۆلىمى 1000 كۋادرات كىلومېتىر ئەتراپىدىكى سېپىل تاملىرى ۋە تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرىدىكى كۆزىتىش نۇقتىسى خېلى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان.

تەرەك قاراۋۇلخانىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′30 °76، شىمالىي كەڭلىك ′33 °38 لۇق ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1720 مېتىر.

16. يىپەك قاراۋۇلخانىسى

يىپەك قاراۋۇلخانىسى تاشقورغان ناھىيىسى دەپتەر يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 32 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان. بۇ قاراۋۇلخانا توغرىسىدا «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 ـ يىللىق خەنزۇچە 3 ـ سانىدا «يىپەك قاراۋۇلخانا ئىزى» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن، باشقا مەنبەلەردە بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا دائىر تەزكىرىلىرىدە ھېچقانداق يازما ماتېرىيال يوق.

يىپەك قاراۋۇلخانىسىنىڭ جەنۇبى ئاتىيايلا تېغى بىلەن، غەرب تەرىپى كىچىك سار جىلغا تېغى بىلەن تۇتاش بولۇپ، ئىككى كىلومېتىر شەرقىدە قاراۋۇلخانىنىڭ كۆزىتىش مۇنارى بار. قاراۋۇلخانا قارا چوقۇر دەرياسىنىڭ جەنۇبى قىرغىقىدىكى تاغ تەرەپكە جايلاشقان. مەن 2003 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بۇ قاراۋۇلخانىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدىم، سېپىل تاملىرى ئاز ـ تولا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپتۇ، شەرقتىن شىمالغىچە بولغان قالدۇق تاملىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 25 مېتىر ئەتراپىدا، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 15 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئالتە ئېغىز ئۆيىنىڭ ئىزناسى بار ئىكەن. بۇ قاراۋۇلخانا ئارقىلىق ئافغانىستانغا بارغىلى بولىدۇ ھەم مەكتېكە داۋىنىدىن ئېشىپ پاكىستانغا بارغىلى بولىدۇ. 1938 ـ

يىلدىن باشلاپ شېكى شىسەي بۇ جايدا ئەسكەر تۇرغۇزغان. ئازاد-لىقتىن كېيىن ئەسلىدىكى يېپەك قاراۋۇلخانىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە چېگرا مۇداپىئە ساقچىخانىسى قۇرۇلدى.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغاندىن باشقا يەنە چىكى ھۆكۈمىتى قەشقەر دائىرىسىدە مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن دەپ قارىغان، بۇگۈنكى ئولۇغچات، ئاقچى قاتارلىق ناھىيىلەردىكى تاغ يوللىرىدا قار بۇلاق قاراۋۇلخانىسى، باش يېغما قاراۋۇلخانىسى، بېدىلىك قاراۋۇلخانىسى، سانۇش قاراۋۇلخانىسى قاتارلىق مۇھىم قاراۋۇلخانىلارنىڭمۇ بولغانلىقى مەلۇم.

مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلىز ئورخۇن
مەسئۇل كوررېكتور: ئابلىز ئابباس

ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

تاريخ بەتلىرىنى ۋاراقلىغاندا

ئىككىنچى توم ئىككىنچى كىتاب

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
ئادرېسى : پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 010—64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ خۇاجۇڭخۇا باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2014- يىل 1- ئايدا 1- قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014- يىل 1- ئايدا بېيجىڭدا 1- قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 15.5
باھاسى : 40.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-12716-0/ K • 2210 (维 104)

图书在版编目(CIP)数据

翻阅历史之页. 中 : 维吾尔文 / 努尔穆罕默德·多莱特选编. -- 北京 : 民族出版社, 2013.5
ISBN 978-7-105-12716-0
Ⅰ. ①翻… Ⅱ. ①努… Ⅲ. ①新疆－地方史－维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. ①K294.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2013)第 077127 号

责任编辑：阿布力孜·鄂尔浑
责任校对：阿布力孜·阿巴斯
出版发行：民族出版社 http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　**邮编**：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京画中画印刷有限公司
版　　次：2014 年 1 月第 1 版 2014 年 1 月北京第 1 次印刷
开　　本：850×1168 毫米 1/32
印　　张：15.5
定　　价：40.00 元

ISBN 978-7-105-12716-0/K·2210 （维 104）



مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خېتىنى يازغۇچى: ساتتارجان ئەركىن روھلانى

ISBN 978-7-105-12716-0
9 787105 127160 >
定价：40.00 元